«АКАДЕМИК Е.А. БӨКЕТОВ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҒАНДЫ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕАҚ
НАО «КАРАГАНДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АКАДЕМИКА Е.А. БУКЕТОВА»

БӨКЕТОВ ОҚУЛАРЫ – 2024

Магистранттар мен студенттердің Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының

МАТЕРИАЛДАРЫ

28–29 наурыз 2024 ж.

Ғылыми электрондық басылым

БУКЕТОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2024

МАТЕРИАЛЫ

Региональной научно-практической конференции магистрантов и студентов

28–29 марта 2024 г.

Научное электронное издание

ISBN 978-601-362-197-5

Қарағанды
2024

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Б78

Баспа басылымының электрондық аналогы — Электронный аналог печатного издания

Бөкетов оқулары – 2024 = Букетовские чтения – 2024 : Магистранттар мен студенттердің Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (28–29 наурыз 2024 ж.) / Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ун-ті ; [ұйымдаст. комитеті: Н.О. Дулатбеков т.б.]. — Қарағанды : Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы, 2024. — 197 б. — Қазақша – орысша.

Ұйымдастыру комитеті — Организационный комитет

Дулатбеков Н.О. *(төраға)*, **Тажбаев Е.М.** *(төрағаның орынбасары)*,
Касымов С.С., Аданов К.Б., Джумабеков Д.А., Зейниденов А.К., Ибраев М.К., Ламбекова А.Н., Макатова А.Д., Муликова С.А., Серикбаев А.М., Талжанов С.А., Танин А.О., Тлеужанова Г.К., Түйте Е.Е., Сериков Т.М. *(жауапты хатшы)*

Б78 **Бөкетов оқулары – 2024 = Букетовские чтения – 2024** : Магистранттар мен студенттердің Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары (28–29 наурыз 2024 ж.) : ғылыми электрондық басылым / Акад. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ун-ті ; [ұйымдаст. комитеті: Н.О. Дулатбеков т.б.]. — Қарағанды : Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы, 2024. — PDF-файл. — Жүйеге қойылатын талаптар: Pentium 4; 1,3 ГГц және жоғары; Internet Explorer Acrobat Reader 4.0 немесе үлкен. — Қазақша – орысша.

ISBN 978-601-362-197-5

Жинақта академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің «Бөкетов оқулары – 2024» магистранттар мен студенттердің Аймақтық ғылыми-тәжірибелік конференциясының баяндама материалдары жарияланған. Мақалаларда жаратылыстану (физика, химия, математика, биология, география), гуманитарлық (филология, тарих, философия), әлеуметтік-педагогикалық (әлеуметтану, педагогика) және қоғамдық (заңтану, экономика) ғылымдардың өзекті мәселелері қарастырылады.

В сборнике опубликованы материалы докладов Региональной научно-практической конференции магистрантов и студентов «Букетовские чтения – 2024» Карагандинского университета имени академика Е.А.Букетова. В работах рассматриваются актуальные проблемы естественных (физика, химия, математика, биология, география), гуманитарных (филология, история, философия), социально-педагогических (социология, педагогика) и общественных (юриспруденция, экономика) наук.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

Материалдар жинағы авторлық басылымда жарияланады
Сборник материалов издается в авторской редакции

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің баспасы
100024, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28, Тел. (7212) 35-63-16. E-mail: izd_kargu@mail.ru

ISBN 978-601-362-197-5

© **Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, 2024**

Айкеева Д.М., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, биология-география факультеті, МБО-22-1к тобы, магистрант

(Ғылыми жетекші — п.ғ.к., профессор Мырзабаев А.Б.)

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК БІЛІКТІЛІКТЕРІН СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДА ДАМЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Кіріспе

Оқушылардың зерттеушілік әрекеттері деп олардың қандайда бір шығармашылық тапсырмаларда орындау жұмыстары деп түсіну қажет. Ол тапсырмалардың, әрине ұстазда алдын-ала белгілі бір шешімі болады. Балалардың шығармашылық іс-әрекеті алған білімін өздігінен толықтырып, кеңейтетін, жоғары деңгейде ойлайтын, саналы түрде рефлексивті әрекетке түсе алатын, жаңа нәтижеге жете алатын тұлғаның әрекетінің жиынтығы. Педагогикалық теорияларда оқу іс-әрекетінің жоғарғы деңгейі оқушылардың шығармашылығы болып табылады. Шығармашылық іс-әрекет репродуктивті, продуктивті, ізденушілік, эвристикалық деңгейді меңгерудің негізінде және одан да соңғы оқу-танымдық іс-әрекеттің жоғары деңгейі ретінде қарастырылады [1].

Осы зерттеушілік біліктілікті дамытуда сыныптан тыс жұмыстардың маңызы зор, себебі сабақ барысында жаңа ақпаратты игеру негізгі орында тұрады және сабақтың көпшілік уақытын алады, ал сыныптан тыс жұмыстарда оқушылар өздерінің шығармашылығын көрсетіп дамыта алады, соның нәтижесінде зерттеушілік біліктілігі де дамиды. Оқушылар ұстаздың берген тапсырмаларын орындау үшін қосымша ізденеді, талпыныс жасайды.

Көпшілік ғалымдардың көзқарастары бойынша, оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін зерттеушілік тапсырмалар арқылы қалыптастыру жаратылыстану және техникалық ғылымдарында ақиқатты табудың және оны дәлелдеудің жолы ретінде танылған, оқу-танымдық іс-әрекет үдерісінде тұлғаның жаңалық ашу арқылы өзін көрсетуі мақсатында қолданылатын құрал екендігін мойындауға негізделеді [2].

Мектептегі зерттеушілік жұмыстар арқылы оқушылардың зерттеушілік біліктілігін дамыту үшін оқушылардың ғылыми негізделген тәжірибелер мен эксперимент жасау барысында жобалау, бақылау, өздігінен шешім қабылдау, талдау, тексеру, салыстыра білуі және олардың өздігінен алған білімін кеңейтіп, тереңдететін, өзін-өзі дамытатын, саналы ойлайтын, өздігінен тұжырым жасайтын, жаңалық ашу біліктілігі мен дағдылары бар, өмірлік тәжірибелерінде кездесетін проблемаларды өздері шеше алатындай деңгейге шығаруға мүмкіндік туғызады [3].

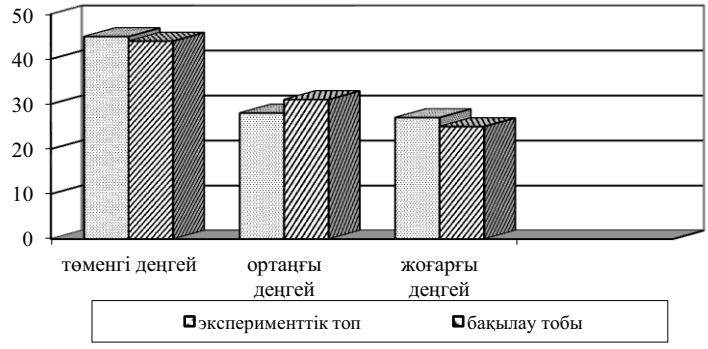
Зерттеу әдістері мен нысандары

Зерттеудің барысында келесідей әдістер қолданылды: оқушылармен сауалнамалар жүргізу, салыстыру, тұжырымдау, математикалық статистикалық зерттеу әдістері, бақылау, тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізу әдістері. Мектеп бойынша биология сабағына қызығушылық танытатын оқушылармен сыныптан тыс жұмыстар жүргізіліп, мектеп оқушыларының зерттеушілік біліктілігін қорытынды экспериментте анықтау үшін оларға сыныптан тыс жұмыстар (дербес, топтық эпизодтық жұмыстар) барысында арнайы зерттеушілік тапсырмалар ұсынылды, оларды орындау кезінде және орындағаннан кейінгі көрсеткіштер талдауға алынды.

Қарағанды қаласындағы №.7, № 66 жалпы білім беретін мектептерде бақылау жүргізілді.

Анықталған нәтижелер және оларды талдау

Мектептерде оқу эспериментінің көмегімен эксперименттік және бақылау топтарындағы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетінің және зерттеугілік біліктілігінің қаншалықты қалыптасқаны сауалнамалар, тест тапсырмаларын жүргізу барысында анықталып, білім сапасы жеткілікті емес екені айқындалды (1-сурет).

1–сурет. Мектептегі оқу эксперименті арқылы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетінің қалыптасу деңгейі (экспериментке дейін)

Мектеп оқушыларында зерттеушілік біліктілікті дамыту мақсатында сыныптан тыс жұмыстар ұйымдастырылып, әр түрлі деңгейдегі зерттеушілік және шығармашылық іс-әрекетке бағытталған тапсырмалар берілді. Мектеп оқушыларының зерттеушлік біліктілігінің қалыптасу деңгейін анықтауға жүргізілген анықтау экспериментінің үш сатысына байланысты алынған мәліметтерді ой елегінен өткізе отырып сандық және сапалық нәтижесін салыстырмалы түрде арифметикалық орта есеппен ала отырып, төмендегі 1-кестеде көрсетіледі.

1-кесте. Анықтау эксперименті кезінде оқушылардың шығармашыл тұрғыда тапсырма орындау деңгейлері

Білімдік өлшемдер	Эксперименттік сыныптары				Бақылау сыныптары			
	Оқушы саны	Төмен-гі деңгей	Орташа деңгей	Жоғары деңгей	Оқушы саны	Төмен-гі деңгей	Орта-ша деңгей	Жоға-ры деңгей
Мектеп оқушыларының танымдық қызығушылығы, қажеттілігі, ынтасы, зияткерлік ұмтылысын тудырып, зерттеушілік тапсырмалар арқылы шығармашылық іс-әрекетке түрткісі	19	9	6	4	19	9	6	4
		47 %	31 %	22 %		47 %	31 %	22%
Теориялық білімдерді игеруі, қосымша ізденуі, қзіндік зерттеушілік қабілетінің қалыптасу деңгейі	19	8	5	6	19	8	6	5
		42%	27 %	31 %		42 %	31%	27 %
Шығармашылық болжау, шығармашылық ұмтылыс, шығармашылық нәтиже	19	9	5	5	19	9	6	4
		47 %	27 %	27 %		47 %	31 %	22 %

Мектеп оқушыларының компоненттер бойынша жүргізілген бекіту экспериментінің мәні, сандық және сапалық нәтижесі зерттеу қорытындысын көрсетті.

Бақылау және эксперименттік топтардың көрсеткіштерін бекіту эксперименті кезінде оқушылардың шығармашылық деңгейлері төмендегі 2-кестеде көрсеттік.

2 –кесте. Эксперименттен кейінгі оқушылардың шығармашыл тұрғыда тапсырма орындау деңгейлері

Білімдік өлшемдер	Эксперименттік сыныптары				Бақылау сыныптары			
	Оқушы саны	Жоға-ры деңгей	Орташа деңгей	Төменгі деңгей	Оқушы саны	Жоға-ры деңгей	Орта-ша деңгей	Төмен-гі деңгей
Танымдық қызығушылығы, зияткерлік ұмтылысын тудырып, зерттеушілік тапсырмалар арқылы шығармашылық іс-әрекетке түрткісі	19	13	5	1	19	5	6	8
		68 %	27 %	5 %		26 %	31 %	43 %
Теориялық білімдерді игеруі, қосымша ізденуі, қзіндік зерттеушілік қабілетінің қалыптасу деңгейі	19	12	5	2	19	5	6	8
		63 %	26 %	11 %		27 %	31 %	42 %
Шығармашылық болжау, шығармашылық ұмтылыс, шығармашылық нәтиже	*19*	9	6	4	19	3	7	9
		47%	31 %	22 %		17 %	36 %	47 %

Қалыптастыру экспериментін зерттеу нәтижесінде жаратылыстану саласы бойынша пән мұғалімдері оқу эксперименті арқылы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыруға арналған тәжірибелер жиынтығының тиімділігін жоғары бағалап, білім сапасының артқандығын білдірді. Қалыптастыру эксперименті зерттеу нәтижесінің шығармашылық іс-әрекеті қалыптасқан, оны орындаудағы білімі, зерттеушілік біліктілігі, жаңа бастамаларды ойлауы, зерттеушілік жұмыстарға бағытталған әрекет тәсілдерін ізденімпаздықпен таңдау, жаңа идеяларды шығармашылық деңгейде ойлауы, іс-әрекетте жоғары деңгейге қол жеткізу біліктілігі, шығармашылық іс-әрекеттің нәтижесі жоғары қалыптасқанын айқындауға мүмкіндік тудырады.

Қорытынды

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың анықтаушы тәжірибелік эксперименті кезеңінде алынған мектептер бойынша эксперимент және бақылау сыныптары (топтары) таңдалып алынды. Эксперименттік жұмысқа қатысатын сыныптардағы жұмыстар зерттеу мәселесі бойынша кесте бойынша өткізіліп отырды. Мектептегі оқу эксперименті арқылы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастырудың

сауалнамалар, сұрақ-тапсырмалар, тест тапсырмалары және т.б. әдістерді пайдалана отырып, экология, биология пәндері бойынша тапсырмалар беріліп, оқушылардың білімдік деңгейлері анықталды. Осы өлшем бойынша үш топқа бөлінді: біріншісі – оқушылар шығармашылық іс-әрекеті қалыптасқан, интеллектуалдық мүмкіндіктері бар, ізденімпаз тұлға; екіншісі – оқушылар оқу экспериментіне қызығушылығы болғанымен, оған үнемі көмекті қажетсінеді, үшінші – оқушылардың оқу экспериментіне ықыласы орташа, білімді меңгеруге белсенді көзқарасы оның іс-әрекетінде айқын көрініс бермейді.

Қорыта келгенде жоғарыдағы сандық көрсеткіштер мектептегі оқу-зерттеушілік тапсырмалар арқылы оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін қалыптастыру жұмыстары жүйелі ұйымдастырған жағдайда оқушылардың зерттеушілік біліктілігі дамиды, яғни пәнге қызығушылығы мен қосымша өзіндік ізденіс пен зерттеу жұмыстарына қатысуы артады деген қорытынды жасауға болады.

1. Шамова Т.И. Активизация учения школьников, Москва, 1989.
2. Половникова Н.А. О системе воспитания познавательной самостоятельности школьников, Москва, 1989.
3. И. Н. Пономарева. Общая методика обучения биологии, - М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 272с.

Әбілдаева А.Ж., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, ТФП-410, студент

(Ғылыми жетекші - PhD докторы, қауымдастырылған профессор Жапарова Л.Ж.)

ПОЛИМЕРЛІ НАНОБӨЛШЕКТЕР – БОЛАШАҒЫ ЗОР ЖАҢА ДӘРІЛІК ҮЛГІЛЕР

Қазіргі уақытта фармацевтикалық өндірісте дәрілік препараттардың сан алуан түрлерінің болуына қарамастан, заманауи талаптарға жауап беретін тиімділігі жоғары, яғни талғамды әсер етуге қабілетті дәрілік заттардың саны аз немесе әлі де зерттелу үстінде. Бұл мәселе, әсіресе, созылмалы ауруларды және түберкулез, қатерлі ісік тәрізді ұзақ мерзімді терапияны қажет ететін ауруларды емдеуде ерекше маңызға ие. Себебі, басқа ауруларды емдеумен салыстырғанда қатерлі іск пен түберкулездің химиятерапиясында қолданылатын препараттардың фармакологиялық белсенділігі жоғары болумен қатар, олардың зиянды әсері де күшті. Сондықтан, мұндай препараттардың емдік әсерін жоғарылату мақсатында дәрілік заттардың дозасын арттыру және терапияның уақытын ұзарту адам ағзасының уланууына әкеледі. Осыған орай, бүгінгі таңда фармакологтардың шешетін мәселесі - дәрілердің жаңа түрлерін синтездеуден гөрі, фармакологиялық әсері белгілі дәрілік препараттардың физика-химиялық қасиеттерін жақсарта отырып, олардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін жаңа үлгілерін жасап шығару. Соңғы 20 жылда бұл бағытта жасалған зерттеулер дәрілік заттардың нано-өлшемді үлгілерін қолдану жақсы нәтиже беретінін көрсетіп отыр [1-4]. Мәселен, дәрілік заттарды липосомалар, везикулалар, полимерлердің негізінде алынған нанокапсулалар тәрізді жүйелерге енгізіп, нанобөлшектермен байланыстыру арқылы онкологиялық аурулар мен түберкулезді емдеуге қолданудың болашағы зор екендігі анықталған [1-4]. Полимерлі нанобөлшектер дәрілік заттарды адам ағзасындағы қажетті мүшеге бағытты тасымалдап, оны белгіленген орында бақыланған түрде бөліп шығарылуын қамтамасыз етуге қабілетті. Бұл әртүрлі қатерлі ісікке қарсы дәрілік препараттардың фармакокинетикасы мен фармакодинамикасын өзгерте отырып, олардың фармакологиялық әсерін оптимизациялауға мүмкіндік берді.

Қатерлі ісік әлем бойынша адам өліміне әкелетін себептердің бірі болып табылады, осылай, 2020 жылы бұл дерт 10 млн. адамның өмірін қиған (https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/cancer) [5]. Елімізде де қатерлі ісікпен ауыратын адам саны жыл сайын өсуде, мәселен, соңғы 20 жылда Қазақстан бойынша онкологиялық ауруға шалдыққан адамдардың үлесі 25%-ға артты. Соңғы онжылдықтарда қатерлі ісік терапиясының жаңа жүйелері белсенді түрде жасалып шығарылуда. Полимерлі нанотасымалдау жүйесіне тіркелген дәрілік заттардың бос дәрілерге қарағанда бірқатар артықшылықтары бар: 1) гидрофобты дәрілердің ерігіштігі артады; 2) олардың жасушаларға енуі оңайырақ жүреді; 3) дәрілік препараттың фармакокинетикасы жақсарады, 4) мембраналық және гематоэнцефалиттік кедергілерден өтуге қабілетсіз дәрілік заттардың өткізгіштік қасиетін арттыру. Дәрілік заттарды тасымалдау үшін полимерлі нанобөлшектерді пайдалану препараттың биожетімділігін арттырып қана қоймай, оның белгілі бір мүшелер, ұлпалар мен жасушаларға түсуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

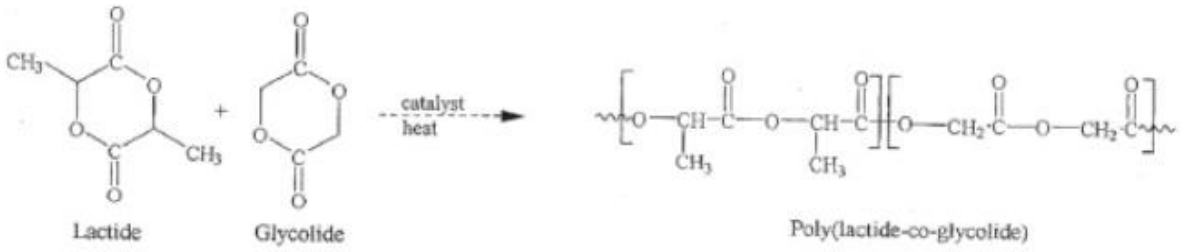
Нанобөлшектердің фармацевтикалық тұрғыдағы анықтамасы – өлшемдері 10-нан 1000 нм-ге дейінгі табиғаты липидті немесе биодеградацияланатын полимерден құралған қатты, тұрақты коллоидты бөлшектер [6]. Дәрілік заттар нанобөлшектердің бетіне адсорбцияланады немесе ішіне инкапсуляцияланған, немесе онымен ковалентті байланысқан түрде болады. Қатерлі ісікке қарсы препараттардың нанотасымалдаушылары жалпы химиятерапияның улылығын төмендетуге және дәрілік заттың қатты ісік ұлпаларында жинақталуынамүмкіндік бере отырып, ісік жасушаларын талғамды түрде жойып, дәрінің фармакокинетикасын жақсартады [6]. Атап айтқанда, полимерлердің негізіндегі нанобөлшектер дәрінің

физика-химиялық қасиеттерін жақсартумен қатар, оның ағзада сіңірілуін, таралуын және босап шығуын реттеу арқылы биологиялық белсенді заттың әсерін пролонгациялауға мүмкіндік береді.

Негізінен алғанда, медициналық мақсатта қолдануға рұқсат етілген полимерлердің саны шектеулі. Фармацевтика мен медицина саласының талаптарына жауап беретін полимерлердің тізіміне табиғи (сиыр және адам сарысуының альбумині, полисүт қышқылы)және синтетикалық полимерлер (полиалкилцианакрилаттар, полилактид пен оның гликоль қышқылымен сополимері) кіреді.Бұған дейін жүргізілген зерттеулер нәтижесінде осындай полимерлердің негізінде синтезделіп, дәрілік заттармен иммобилизацияланған нанобөлшектер мен нанокапсулалардың тиімділігі дәстүрлі дәрілік үлгілермен салыстырғанда әлдеқайда жоғары екендігі анықталған [7]. Осылай, әлемдік деңгейде әсері ұзартылған қатерлі ісікке қарсы препараттардың жаңа үлгілерінің қатарына Абраксан препараты жатады [7]. Бұл альбуминмен байланыстырылған паклитаксель препаратының наноөлшемді үлгісінің бос күйіндегі Таксол препаратымен салыстырғанда тиімділігінің жоғары екендігінің дәлелі болып табылады. Полимерлердің негізінде наноөлшемді бөлшектерді алудың бірнеше әдісі белгілі, олар қолданылатын полимердің табиғатына байланысты болады: нанотұндыру және қос эмульсия әдісі (полисүтқышқылды және полилактид-со-гликолидті нанобөлшектер), десольваттау (альбуминді нанобөлшектер), полимерлену(полиалкилцианакрилаттардың нанобөлшектері) және т.б.

Дәрілік заттардың тасымалдаушылары ретінде қолданылатын синтетикалық полимерлердің ішінде биоүйлесімді әрі биодеградацияларуға қабілетті полилактидтің гликоль қышқылымен сополимері (ПЛГ) ерекше орын алады. ПЛГ-тің медициналық мақсаттағы бұйымдарды алуда 82:18 поли(L-лактид-со-гликолид) тігіс материалы ретінде, ал 85:15-поли(D,L-лактид-со-гликолид) ортопедиялық құрылғыларды, соның ішінде, бұрандалар мен пластиналарды, сондай-ақ бас сүйегінің жалпақ сүйектерін пластикалық құрылғыларды жасау үшін кең қолданылғаны белгілі [8].

ПЛГ сополимерін синтездеудің химиялық реакциясы 1-суретте келтірілген (сурет 1).

Сурет 1. Поли(полилактид-со-гликолид) синтезінің реакциясы

Алайда қазіргі уақытта дәрілік заттардың тасымалдаушылары ретінде әртүрлі қатынастағы дайын сополимер кең қолданылады. Бұл сополимерді түрлі дәрілік препараттармен иммобилизациялауды әртүрлі әдіспен жүргізу алынатын бөлшектердің өлшемін реттеуге мүмкіндік береді, ал сополимер тізбегіндегі қышқылдардың құрамын өзгерте отырып, алынатын өнімнің физика-химиялық қасиеттерін оңтайландыруға болады [9]. Бұл сополимердің қанағаттандырарлық сипаттамаларға ие нано-өлшемді жүйелерін синтездеу мақсатымен нанотұндыру әдісін қолдана отырып, өлшемдері 63-тен 560 нм-ге дейінгі нанобөлшектер алынған; нәтижелері 1-кестеде келтірілді [10-12].

Кесте 1. Нанотұндыру әдісімен алынған ПЛГ-ті нанобөлшектер

Еріткіш	Еріткіш емес орта	Тұрақтандырғыш	Бөлшектердің өлшемі, нм	Әдебиет
Ацетон	Су	ПВС	95-560	[10]
Ацетон/этанол	Су	Твин 80	63-90	[11]
Ацетон	Су	-	165±5	[12]

Сонымен қатар, лактид және гликолид тізбектерінің қатынасы дәрілік заттың босап шығарылу сипатына әсер ететіні анықталған [10-12]: мәселен, егер дәрілік заттың ағзаға босап шығуы деградациялану үрдісінің алдында жүрсе, полимердің құрамында гликолидті тізбектердің көбеюі гидрофилді дәрілік препараттардың босап шығу жылдамдығының артуына әкелетіні, ал липофилді дәрілік заттар үшін кері заңдылық байқалатыны көрсетілген [9].

Корея елінде қатерлі ісікке қарсы дәрілік затпен иммобилизацияланған ПЛГ нанобөлшектері жоғары тиімділік танытып, «Genexol-PM» атты препарат түрінде кеуде және өкпе ісігін емдеуде қолдануға рұқсат етілген. Бұдан басқа, паклитаксель, цисплатин, 5-флуоресцеин, тамоксифен тәрізді препараттар ПЛГ-ті нанобөлшектер матрицасына енгізіліп, қазіргі кезде *in vitro* және *in vivo* сынақтардан өтуде.

Бұған дейін академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің органикалық химия және полимерлер кафедрасының ғалымдарының зерттеулерінде басқа полимерлермен қатар, ПЛГ-ті

нанобөлшектерге түберкулезге қарсы дәрілік препараттар «Изониазид» пен «п-Амин салицил қышқылы», гепатопротекторлы препарат «Силимарин» және т.б. дәрілік заттар тиімді иммобилизацияланғаны көрсетілген [7, 12-14]. Осыған орай, бұл жұмыс ПЛГ сополимерін негіз ретінде қолдана отырып, оған қатерлі ісікке қарсы кең қолданылатын бірден-бір дәрілік препарат «Доксорубицинді» енгізу әдісін жасап шығару арқылы қанағаттанарлық физика-химиялық қасиеттерге нанобөлшектерін синтездеп, олардың қатерлі ісік жасушаларына қатысты тиімділігін зерттеуге бағытталған.

1. Wissing S., Kayser O., Müller R. Solid lipid nanoparticles for parenteral drug delivery // Advanced Drug Delivery Reviews. – 2004. – Vol. 56. – P. 1257-1272.
2. Sosnik A., Carcaboso Á.M., Glisoni R.J. et al. New old challenges in tuberculosis: Potentially e ffective nanotechnologies in drug delivery // Advanced Drug Delivery Reviews. – 2010. – Vol. 62. Issue 4-5. – P. 547-559.
3. Sung J.C., Pulliam B.L., Edwards D.A. Nanoparticles for drug delivery to the lungs // Trends in Biotechnology. – 2007. – Vol. 25, Issue 12. – P. 563-570.
4. Patil J.S. Significance of Particulate Drug Delivery System in Antimicrobial Therapy // Advances in Pharmacoepidemiology & Drug Safety. – 2016. – Vol. 5, Issue 1. – P. 1-2.
5. Показатели Онкологической службы Республики Казахстан за 2018 год (статистические и аналитические материалы) https://onco.kz/news/pokazateli-onkologicheskoj-sluzhby-respubliki-kazahstan-za-2018-god-statisticheskie-i-analiticheskie-materialy/.
6. Kreuter J. Colloidal Drug Delivery Systems. – New York: Marcel Dekker, 1994. – 344 p.
7. Тажбаев Е.М., Жумагалиева Т.С., Жапарова Л.Ж., Арыстанова Ж.Т. Создание научных основ нанокапсулирования противоопухолевых препаратов в полимерные матрицы (монография). – Караганда, 2020. – 108 с.
8. Elsewedy H.S., Dhubiab B.E.A., Mahdy M.A. et al. Development, optimization, and evaluation of PEGylated brucine-loaded PLGA nanoparticles // Drug Delivery. – 2020. – Vol. 27, Issue 1. – P. 1134-1146.
9. Anderson J.M., Shive M.S. Biodegradation and biocompatibility of PLA and PLGA microspheres // Adv. Drug Del. Rev. 28. – 1997. P. 5-24.
10. Hernández-Giottonini K.Y., Rodríguez-Córdova R.J. et al. PLGA nanoparticle preparations by emulsification and nanoprecipitation techniques: effects of formulation parameters // RSC Advances. – 2020. – Vol. 10. – P. 4218-4231.
11. Sah E., Sah H. Recent Trends in Preparation of Poly(lactide-co-glycolide) Nanoparticles by Mixing Polymeric Organic Solution with Antisolvent // Journal of Nanomaterial. – 2015. – Vol. 2. – P. 1-22.
12. Tazhbayev Ye. M., Zhumagalieva T. S., Zhaparova L. Zh., Agdarbek A.A., Zhakupbekova E.Z., Burkeeva G.K., Karimova B.N., Zhautikova S.B. Synthesis and investigation of PLGA-based nanoparticles as a modern tool for the drug delivery // BULLETIN OF THE UNIVERSITY OF KARAGANDA-CHEMISTRY.-2020. –Vol.98, P.97-104.https://doi.org/10.31489/2020Ch2/97-104).
13. Tazhbayev, Ye.M., Galiyeva, A.R., Zhumagaliyeva, T.S., Burkeyev, M.Zh., Kazhmuratova, A.T., Zhakupbekova, E.Zh., Zhaparova, L.Zh., Bakibayev, A.A. Synthesis and characterization of isoniazid immobilized polylactide-co-glycolide nanoparticles. Bulletin of the University of Karaganda – Chemistry, 2021, 101(1), 61-70. https://doi.org/10.31489/2021Ch1/61-70)
14. Galiyeva, A.R., Tazhbayev, Ye.M., Zhumagaliyeva, T.S., & Daribay, A.T. (2022) Encapsulation of Isoniazid in Polylactide-Co-Glycolide Nanoparticles by Nanoprecipitation. Bulletin of the University of Karaganda – Chemistry, 107(3), 208-217. https://doi.org/10.31489/2022Ch3/3-22-17.

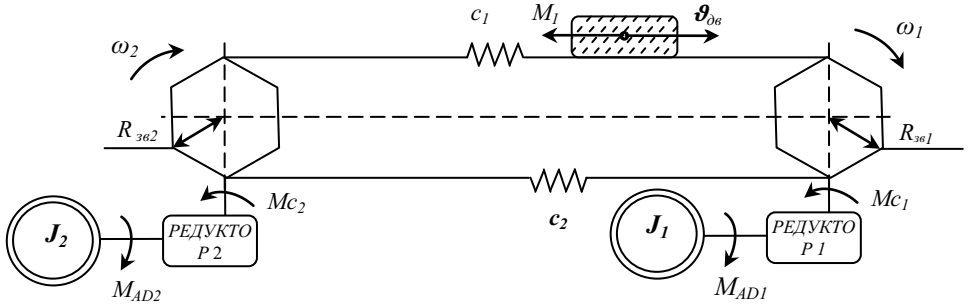
Акчекенов Б. - Е.А.Букетов ат. Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, ОП-33 топ, студент

Келисбеков А.К. - Е.А.Букетов ат. Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті,ғыл. жетекші, PhD

ҚАТПАРЛЫ КОНВЕЙЕРДІҢ БІР-БІРІМЕН БАЙЛАНЫСТЫ КӨП ҚОЗҒАЛТҚЫШТЫ, ЖИІЛІКТІК РЕТТЕЛЕТІН ЭЛЕКТР ЖЕТЕГІН ӘЗІРЛЕУ

Ұзын магистральды қатпарлы конвейерлерді пайдалану кезінде (ұзындығы 1000 м-ден 6000 м-ге дейін) көпжетекті схемасы бойынша конструкциялар қолданылады. Бұл ретте көп қозғалтқышты шынжырлы конвейердің бірқалыпты іске қосуын қамтамасыз ету маңызды практикалық міндет болып табылады және күрделі тау-кен-геологиялық жағдайларда пайдаланылатын магистральдық қатпарлы конвейердің конструкциясының жұмысқа қабілетті статикалық және динамикалық жағдайын басқару және қамтамасыз ету сөзсіз өзекті мәселе. Кен массасын қайта тиеусіз тасымалдау схемасы кезінде қатпарлы конвейерде аралық жетектердің көп мөлшерде болуына байланысты оның электр жетектері арасындағы жалпы жүктемені автоматты түрде тарату мәселесін шешу қажет.

Электр жетектері үшін, оның ішінде конвейерлердің реттелмейтін асинхронды электр жетектері үшін ең ауыр іске қосу режимдері болып табылады, олар үшін номиналды мәннен бірнеше есе асатын үлкен іске қосу токтары және іске қосу момент тербелістері тән болып табылады. Бұл бір жағынан электрқозғалтқыштың орамаларының қызып кетуінің және оның ресурсының азаюының себебі болып табылады, ал екінші жағынан редукторда және шынжырлы тартқыш жұмыс органында шамадан тыс жүктеуге әкеледі. Электр тораптарына да үлкен іске қосу токтары теріс әсер етеді. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, қазіргі таңда көп жетекті қатпарлы конвейерлерде жиіліктік реттелетін асинхронды электр жетекті әзірлеу өзекті мәселе болып табылады. Асинхронды жиілікті реттелетін электр жетектері бар көп қозғалтқышты қатпарлы конвейердің берілген схемасы 1-суретте көрсетілген

1-сурет: асинхронды жиілікті реттелетін электр жетектері бар көп қозғалтқышты қатпарлы конвейердің берілген схемасы

мұнда J_1 – бірінші қозғалтқыштың инерция моменті; J_2 – екінші қозғалтқыштың инерция моменті; J_3 – үшінші қозғалтқыштың инерция моменті; J_4 – төртінші қозғалтқыштың инерция моменті; c_1, c_2 – тиісінше 1-ші және 2-ші электр жетектерінің қаттылық коэффициенттері; c_3, c_4 – тиісінше 3-ші және 4-ші электр жетектерінің қаттылық коэффициенттері; ω_1, ω_2 – тиісінше бірінші және екінші электр қозғалтқыштары роторларының бұрыштық айналу жылдамдығы; ω_3 , ω_4 – тиісінше үшінші және төртінші электр қозғалтқыштары роторларының бұрыштық айналу жылдамдығы; $M_{AҚ1}$ – бірінші жетекші қозғалтқышпен дамытылатын электромагниттік момент; M_{c1} – бірінші қозғалтқыштың білігіне келтірілген статикалық момент; $M_{AҚ2}$ – екінші аралық қозғалтқышпен дамытылатын электромагниттік момент; M_{c2} – екінші қозғалтқыштың білігіне келтірілген статикалық момент; $M_{AҚ3}$ – үшінші аралық қозғалтқышпен дамытылатын электромагниттік момент; M_{c3} – үшінші қозғалтқыштың білігіне келтірілген статикалық момент; $M_{AҚ4}$ – төртінші соңғы қозғалтқышпен дамытылатын электромагниттік момент; M_{c4} – төртінші қозғалтқыштың білігіне келтірілген статикалық момент.

Біз әзірлеген әдістің міндеті- қатпарлы конвейердің тартқыш-көтергіш органының тегіс керілуін қамтамасыз ету. Нәтижесі-іске қосу режимдерінде тартқыш-көтергіш органға динамикалық жүктемелерді азайту және конвейерлердің тартқыш-көтергіш органының ресурсын ұлғайту есебінен қатпарлы конвейерлер жұмысының сенімділігін арттыру.Ұсынылған жиілікті реттелетін қатпарлы конвейер электр жетегінің құрылымдық-блоктық орналасу схемасы 2-суретте көрсетілген. Ұсынылған құрылғының барлық блоктары белгілі техникалық шешімдер негізінде жасалуы мүмкін.

Статикадағы бірқалыпты іске қосу құрылғысының сипаттамасы. Тартқыш-тасымалдаушы орган 1 жұмысшы және бос тармақтардан құралады. Тартқыш-тасымалдаушы органның 1 жұмыс тармағы басқарушы электр жетектің бірінші беріліс құрылғысының шығуымен қосылған. Бірінші беріліс құрылғысының кіруіне басқарушы электр қозғалтқышы қосылған 3, оның кіруі жиілік түрлендіргішінің 4 бірінші шығуымен жалғанған. Жиілікті бірінші түрлендіргіштің 4 екінші шығуы компаратордың 5 бірінші кіруіне қосылған, оның екінші кіруі 6 минималды жүктеме тоғының орнату блогымен қосылған. Өз кезегінде, компараторының 5 шығуы жылдамдық задатчигінің 7 бірінші кіруіне қосылған, оның екінші кіруі ең төменгі жылдамдық орнатушы блогы 8 шығуымен қосылған. Жылдамдық задатчигінің 7 шығуы бірінші қарқындылық задатчигі 9 кіруіне қосылған, оның шығуы бірінші басқару блогына қосылған 10, ал бірінші басқару блогына бірінші жиілік түрлендіргішінің кіруіне қосылған 4. Тартқыш-тасымалдаушы 1 органның бос тармағының кіруі екінші беріліс құрылғысының шығуымен, ал оның кіруі басқарылатын электр жетектің электр қозғалтқыштың шығуына 11 жалғанған. Оның кіруі екінші 13 жиілік түрлендіргішінің шығуымен қосылған. Екінші 13 жиілік түрлендіргішінің кіруі екінші басқарушы блок 14 шығуымен қосылған, ал ол қарқындылық задатчигімен 15 жалғанса, қарқындылық задатчигі 15 жылдамдық задатчигімен қосылған 7.

Нәтижесінде басқарушы электр қозғалтқышының жүктеме тоғының қарқынды өсуі кезінде, яғни тартқыш-тасымалдаушы органның жұмыс тармағының толық керілуі кезінде басқарушы және басқарылатын қосалқы электр қозғалтқыштарының айналу жылдамдығы бойынша тапсырма олардың номиналды жылдамдығына дейін бірқалыпты жеделдету орындалады.

Қорытынды

Осылайша, көп қозғалтқышты қатпарлы конвейерлерде жиіліктік - реттелетін электр жетегін қолданудың өзектілігі негізделді.

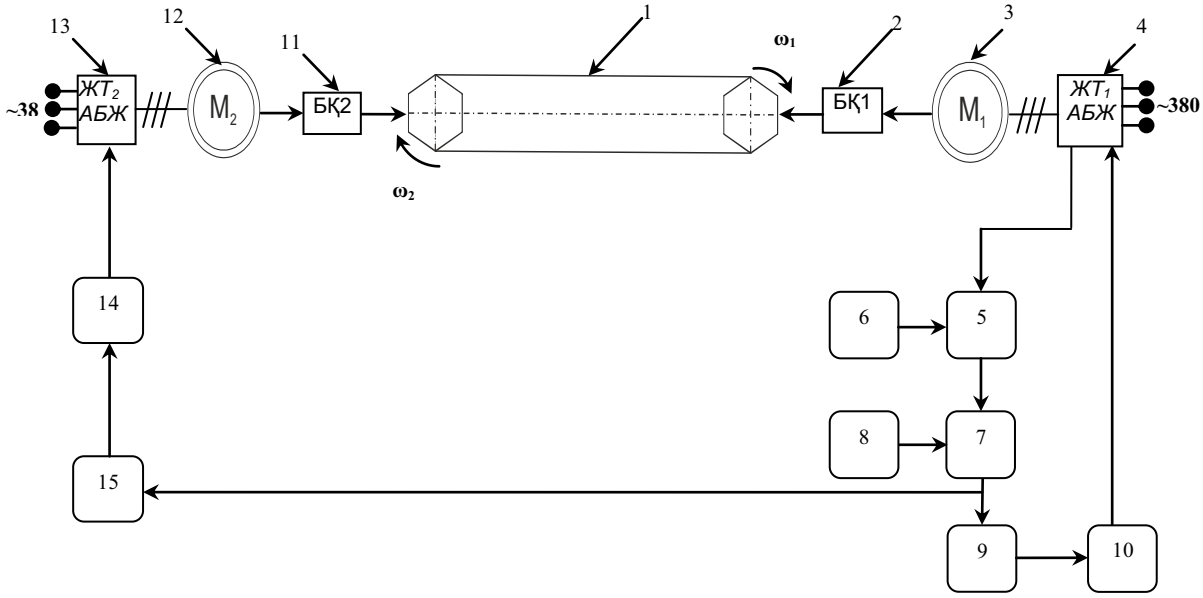
Жұмыста ұсынылып отырған қатпарлы конвейердің көп қозғалтқышты электржетегін бірқалыпты қосу тәсілі жүктеме токтарын өлшеуге және олардың белсенді құрамдас бөлігін бөліп алуға, сондай-ақ іске қосу режимінде жетектерді басқаруға негізделген. Тәсілдің мәні келесі алгоритмге негізделген, яғни көпқозғалтқышты қатпарлы конвейердің электржетегін іске қосу процестің бастапқы сәтінде іске қосудың ең төменгі айналу жиілігін береді, әрі қарай, басқарушы электр жетектің жүктеме тоғының белсенді құрамдас бөлігі қарқынды ұлғайған жағдайда, тапсырма бойынша басты және басқарылатын соңғы жетектер айналу жылдамдығын номиналды мәнге дейін жеткізеді. Осылайша, іске қосу режимдерінде көп қозғалтқышты қатпарлы конвейердің ұсынылған математикалық модельдері тартқыш органның серпімді қасиеттерін есепке ала отырып, тартқыш-тасымалдаушы органның динамикалық шамадан тыс жүктемелерін азайту үшін жұмыс тармағын бірқалыпты созу жолымен конвейерді іске қосудың қажетті режимін алуға мүмкіндік береді. Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде мынадай ғылыми нәтижелер алынды:

Тартқыш-тасымалдаушы органның босаңсуын алдын ала іріктеу процесін және оның тартылуын басқару негізінде тартқыш-тасымалдаушы органға жүктемелердің төмендеуін және оның ресурсының ұлғаюын қамтамасыз ететін қатпарлы конвейердің жиіліктік реттелетін электр жетегі және бірқалыпты іске қосу тәсілі әзірленді.

1. Сагинов А.С., Данияров А.Н., Акашев З.Т.. Основы проектирования и расчета карьерных пластинчатых конвейеров. - Алма-Ата: Наука, 1984. - 328 с.

2. Брейдо И.В. "Оптимизация режимов работы скребковых конвейеров угольных шахт средствами тиристорного электропривода" Диссертация на соискание ученой степени к.т.н. 05.09.03. – "Электрооборудование горной промышленности" Караганда – 1982 .

3. Брейдо И.В., Данияров Н.А., Келисбеков А.К. Перспективы применения в угольной промышленности многодвигательного пластинчатого конвейера с частотно-регулируемым электроприводом. Уголь. 2020. № 5. С. 45-48. DOI: 10.18796/0041-5790-2020-5-45-48.

1 - қатпарлы конвейердің тартқыш - тасымалдаушы органы; 2 - бірінші беріліс құрылғысы; 3 - басқарушы электр қозғалтқыш; 4 - бірінші жиілікті түрлендіргіш; 5 - компаратор; 6 - жүктеменің ең төменгі тогын орнату блогы; 7 - жылдамдық задатчигі; 8 - ең төменгі жылдамдықты орнату блогы; 9 - бірінші қарқындылық задатчигі; 10 - Бірінші басқару блогы; 11 - екінші беріліс құрылғысы; 12 - екінші электрқозғалтқыш; 13 - екінші жиілікті түрлендіргіш; 14 - екінші басқару блогы; 15-екінші қарқындылық задатчигі

Сурет 2 – Қатпарлы конвейерді бірқалыпты іске қосу құрылғысы бар жиіліктік реттелетін екі қозғалтқышты электр жетектің құрылымдық-блоктық сұлбасы

Андрющенко Ю.А., Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, факультет математики и информационных технологий, гр. МиФ-20-2, студент
(Научный руководитель – PhD, ассоциированный профессор, профессор кафедры МАДУ, Космакова М.Т.)

ПРИМЕНЕНИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ЛАПЛАСА В ДРОБНОМ ИСЧИСЛЕНИИ

На сегодняшний день можно наблюдать заметный рост внимания ученных к дробному исчислению. Это связано с эффективными приложениями дробного дифференцирования и интегрирования при описании обширного класса химических и физических процессов, протекающих во фрактальных средах.

Дробное исчисление – это раздел прикладной математики, который фокусируется на производных и интегралах произвольного порядка (включая комплексные порядки). Дробно исчисление используется уже почти 300 лет. Многие математики (чистые и прикладные), такие как Абель, Капуто, Эйлер, Фурье, Харди, Лаплас, Летников, Лиувилль, Риман, внесли значительный вклад в теорию дробного исчисления.

Только в последние несколько десятилетий дробное исчисление привлекло внимание научного сообщества, которое большую часть времени рассматривало его как чисто теоретическую область исследований. Рост интереса к дробному исчислению объясняется его пригодностью для моделирования большого числа явлений, охватывающих практически все области естественных наук. За последние три десятилетия все большее число исследователей в совершенстве используют дробное исчисление для описания наследственных свойств и свойств памяти различных процессов и материалов. В общем случае дробные аналоги создаются путем замены дробной производной по времени на классическую производную по времени.

В настоящее время его приложения можно найти в биологии и биомеханике [1-3], в моделировании реологических свойств вязкоупругих материалов [4-6], в электрических цепях [7], в аномальных процессах переноса и диффузии в сложных средах [8-9] и во многих других отраслях физики и техники [10,13-14]. А также с помощью дробного исчисления были исследованы другие дисциплины прикладной математики и нелинейной динамики [11-12].

Для решения дифференциального уравнения используют метод анализа, основанный на преобразовании Лапласа. Суть в том, что функция вещественных переменных заменяется ее изображением, связь между которыми осуществляется через оператор Лапласа. Преобразование Лапласа было предложено в начале XIX века выдающимся французским математиком Пьером Симоном Лапласом. Он впервые применил это преобразование при решении задач небесной механики. Однако широкое распространение преобразование Лапласа получило только в XX веке, после развития теории операторов и комплексного анализа. Преобразование Лапласа находит применение в электротехнике и теории цепей, в теории автоматического регулирования, в теплопроводности, в волновой оптике, в медицине и биологии, а так же во многих других областях науки.

Преобразование Лапласа обладает рядом важных свойств, позволяющих эффективно применять его для решения прикладных задач. Рассмотрим некоторые из этих свойств:

- Линейность - преобразование Лапласа линейного оператора.
- Дифференцирование по времени переходит в умножение на p.
- Свертывание функций переходит в произведение изображений.
- Смещение функции во времени приводит к умножению изображения на экспоненту.

Эти свойства позволяют переводить дифференциальные операции в алгебраические, что значительно упрощает решение задач.

Практическая часть.

В данной статье рассматривается решение уравнения с дробными производными различных порядков вида:

$$ {}_0\mathrm{D}_\mathrm{t}^{\alpha}\mathrm{y}(\mathrm{t}) - \lambda\ {}_0\mathrm{D}_\mathrm{t}^{\beta}\mathrm{y}(\mathrm{t}) = \mathrm{f}(\mathrm{t}), $$

где ${}_0\mathrm{D}_\mathrm{t}^{\alpha}$- производная Римана-Лиувилля порядка $1 < \alpha \leq 2$,

${}_0\mathrm{D}_\mathrm{t}^{\beta}$- производная Римана-Лиувилля порядка $0 < \beta \leq 1$,

λ – действительный параметр.

Решение:

Обозначим

$$ Y(s) = \mathcal{L}[y(t)] - \text{преобразование Лапласа} $$
$$ F(s) = \mathcal{L}[f(t)] $$

Выполним преобразование Лапласа для начального уравнения

$$ \mathcal{L}\{{}_0\mathrm{D}_\mathrm{t}^{\alpha}\mathrm{y}(\mathrm{t}); s\} - \mathcal{L}\left\{\lambda_0 D_t^{\beta}\mathrm{y}(\mathrm{t}); s\right\} = \mathcal{L}\{\mathrm{f}(\mathrm{t}); s\} $$

Тогда уравнение примет вид:

$$ Y(s) = \frac{F(s)}{s^{\alpha} - \lambda s^{\beta}} + \frac{c_1}{s^{\alpha} - \lambda s^{\beta}} + \frac{s c_2}{s^{\alpha} - \lambda s^{\beta}} $$

Затем выполним обратное преобразование Лапласа. При вычислении получим общее решение уравнения с дробными производными различных порядков, которое имеет вид:

$$y(t) = f(t) * t^{\alpha-1}E_{\alpha-\beta;\alpha}\left(\lambda t^{\alpha-\beta}\right) + c_1 t^{\alpha-1}E_{\alpha-\beta;\alpha}\left(\lambda t^{\alpha-\beta}\right) + \\ +c_2 t^{\alpha-2}E_{\alpha-\beta;\alpha-1}\left(\lambda t^{\alpha-\beta}\right) \quad (1)$$

Теперь рассмотрим задачу типа Коши для уравнения с дробными производными различного порядка.

$$ {}_0D_t^{\alpha}y(t) - \lambda\ {}_0D_t^{\beta}y(t) = f(t),\ t \in (0,\tau) \quad (2)$$

Где ${}_0D_t^{\alpha}$- производная Римана-Лиувилля порядка $1 < \alpha \leq 2$,

${}_0D_t^{\beta}$- производная Римана-Лиувилля порядка $0 < \beta \leq 1$,

λ- действительный параметр,

Удовлетворяющее условиям

$$\begin{cases} \lim_{t\to 0}\left({}_0D_t^{\alpha-1}y(t) - \lambda\ {}_0D_t^{\beta-1}y(t)\right) = a_0, \\ \lim_{t\to 0}\ {}_0D_t^{\alpha-2}y(t) = b_0. \end{cases} \quad (3)$$

Тогда общее решение (1) после удовлетворения его условием типа Коши (3) примет вид:

$$y(t) = a_0 t^{\alpha-1}E_{\alpha-\beta,\alpha}\left(\lambda t^{\alpha-\beta}\right) + b_0 t^{\alpha-2}E_{\alpha-\beta,\alpha-1}\left(\lambda t^{\alpha-\beta}\right) + \\ +f(t) * \left(t^{\alpha-1}E_{\alpha-\beta,\alpha}(\lambda t^{\alpha-\beta})\right)$$

Для решения задачи типа Коши, были применены следующие определения: определение регулярного решения, определение и формулы вычисления производных Римана-Лиувилля, вычисление пределов.

В результате проведенных вычислений можно сформулировать теорему, утверждающую, что задача типа Коши (2) имеет единственное решение при любых заданных значениях a_0 и b_0, которое определяется формулой для общего решения уравнения.

Замечание. Если левую часть условий типа Коши (3) задать в другом виде, то решение может не существовать, поскольку при взятии предела ($t \to 0$) получаемый ряд может расходиться.

Заключение.

В данной статье было рассмотрено решение уравнения с дробными производными различных порядков с помощью интегрального преобразования Лапласа. Полученное общее решение исходного уравнения было успешно применено для решения задачи типа Коши. Применение метода анализа, основанного на преобразовании Лапласа, позволило эффективно решить поставленную задачу, предоставив единственное решение при заданных начальных условиях.

Работа является теоретической. Полученные результаты найдут применение в развитии теории дифференциальных уравнений дробного порядка, интегральных преобразований и теории специальных функций. Практическая ценность работы определяется прикладной значимостью дробного исчисления в физике и математическом моделировании процессов переноса.

[1] H. Xu. Commn, Nonlinear Sci. Numer. Simul. 14 (5) (2009) 1978-1083.

[2] A.A.M. Arafa, S.Z. Rida, M. Khalil, Nonlinear Biomed. Phys. 6 (1) (2012) 1.

[3] E. Ahmed, A. Hashish, F.A. Rihan, Fractiona; Calculus and Applied Analysis. 3 (2) (2012) 1-12.

[4] F. Mainardi, Fractional Calculus and Applied Analysis. 15 (4) (2012) 712-717.

[5] R.C. Koeller, Applications of fractional calculus to the theory of Viscoelasticity. 51 (2) (1984) 299-307.

[6] R.L. Bagley, P.J. Torvik, J.Rheol. On the fractional calculus model of viscoelastic behavior.

[7] G. Ala, M. Di Paola, E. Francomano. Electrical analogous in viscoelasticity. 19 (7) (2014) 2513-2527.

[8] M. B. Isichenko, “Percolation, Statistical Topography, and Transport in Random Media,” Reviews of Modern Physics, 64 (4) (1992) 961-1043.

[9] W.R. Schneider, W. Wyss. Fractional diffusion and wave equations. Journal of Math. Phys. (1989) 134-144.

[10] I. Podlubny, Fractional differential Equations: Academis Press. 1998. P - 336.

[11] F. Mainardi, Fractional calculus and Waves in Linear Viscoelasticity: An indroduction to mathematical models. Imperial College Press, 2010.

[12] V.E. Tarasov, G.M. Zaslavsky. Fractional dynamics of systems with long-range space interaction and temporal memory. 2007. P- 299.

[13] С.Г. Самко, А.А. Килбас, О.И. Маричев. Интегралы и производные дробного порядка, и некоторые их приложения. – Минск «Наука и техника», 1987. -143с.

[14] М.В. Шитикова. Обзор вязкоупругих моделей с операторами дробного порядка, используемых в динамических задачах механики твердого тела. -М. 2022. -38с.

Аутен Н.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, ХХИ-41к-20 тобы, студент
Дәрібай А.Т., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, МХЕ-1к-23 тобы, магистрант
(Ғылыми жетекшісі - х.ғ.к., профессор Жумагалиева Т.С, .PhD Галиева А.Г)

РИФАМПИЦИН МЕН С ДӘРУМЕНІМЕН ИММОБИЛИЗАЦИЯЛАНҒАН ПОЛИЛАКТИД-СО-ГЛИКОЛИД НАНОБӨЛШЕКТЕРІН АЛУ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУ

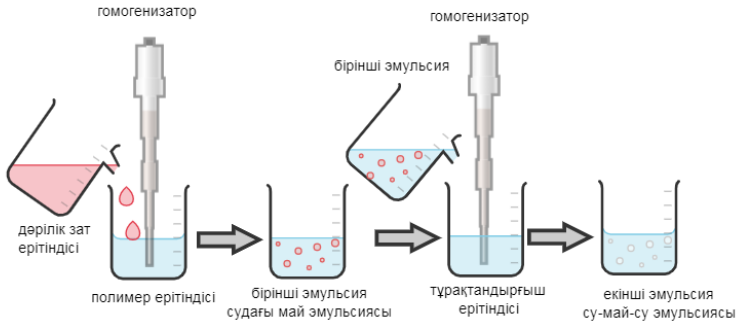
Дәрілік заттарды бақыланатын жеткізу жүйелерін әзірлеуде қолданылатын өзекті дәрілік тасымалдаушылардың бірі-полилактид-со-гликолид (PLGA) болып табылады. PLGA биологиялық ыдырайтын және биоүйлесімді қасиеттеріне, сондай-ақ төмен уыттылыққа ие, сонымен қатар полимер құрамында бірнеше дәрілік препараттар бар жеткізу жүйелерінің кең ауқымын жасау үшін қолданылады. PLGA тұрақты босап шығару препараттарын дайындау үшін кеңінен қолданылады, ал PLGA микробөлшектері туберкулезге қарсы препаратты (ТҚП) тасымалдаушы ретінде қолданылады [1]. Полимердің молекулалық салмағы, лактидтің гликолидке қатынасы және дәрілік заттың концентрациясы сияқты тиісті параметрлерді бақылау арқылы полимер-дәрілік матрицаның жалпы физикалық қасиеттерін препараттың түріне байланысты қажетті доза мен босату аралығына жету үшін реттеуге болады [2].

Vilche`ze және т.б. жұмысында туберкулез микробактериялары тек изониазидті қолданғанға қарағанда, С дәруменімен комбинациясын қолданғанда жылдам зарасыздандырылғаны байқалған [3]. С дәрумені (аскорбин қышқылы) - бұл жасушалық метаболизм процесінде пайда болатын және улы бос радикалдарды және оттегінің басқа реактивті түрлерін жоятын күшті антиоксидант. Туберкулезге қарсы изониазид препаратын антиоксидантты затпен біріктіру изониазидпен туатын бауырдың зақымдануын азайтуы мүмкін. Аскорбин қышқылы (АҚ) супероксид радикалымен, сутегі асқын тотығымен (H_2O_2) және синглетті оттегімен оңай әрекеттесіп, оларды бейтараптандырады. С дәрумені жалғыз немесе басқа бактерияға қарсы агенттермен бірге Helicobacter pylori, S. aureus сияқты әртүрлі қоздырғыштарға, сондай-ақ көп төзімді Pseudomonas aeruginosa бактерияға қарсы белсенділік көрсететіні анықталған. Мұны екі механизммен түсіндіруге болады: бір жағынан, С дәрумені бактериялық жасушаларға ауысқанда, ол оттегінің қатысуымен метаболизденеді, сондықтан бактериялар тотығу стрессіне ұшырайды. Екінші жағынан С дәруменінен сірке және лактат қышқылдары түзіледі [3].

Осыған байланысты, біз рифампицин (RIF) мен С дәруменімен (Vit C) иммобилизацияланған биологиялық ыдырайтын полимерлі нанобөлшектерді синтездеуге қызығушылық таныттық және олар тұрақты әсерге, дәрілік затты бағытты жеткізуге, жоғары тиімділікке және төмен уыттылыққа ие, бұл туберкулезді жылдам емдеу үшін осы қарапайым препараттарды қолдануды кеңейтуге, жоғары тиімділікке және уытты жанама әсерлердің төмендеуіне және туберкулезді емдеудің тиімділігін арттыруға көмектеседі деп болжаймыз.

Бұл зерттеудің мақсаты рифампицин мен С витаминімен иммобилизацияланған полилактидгликолид негізінде нанобөлшектерді алуды оңтайландыру болып табылады: мысалы, органикалық еріткіштің түрі, беттік белсенді заттың түрі, концентрациясы және т.б. және жұмыста алынған нанобөлшектердің физика-химиялық сипаттамаларын анықтау.

Рифампицинмен және С дәруменімен иммобилизацияланған PLGA нанобөлшектері ең кең таралған әдіс – қос эмульсия арқылы алынды.

Сурет 1 – Қос эмульсия әдісімен полимерлік нанобөлшектерді алу сызбасы

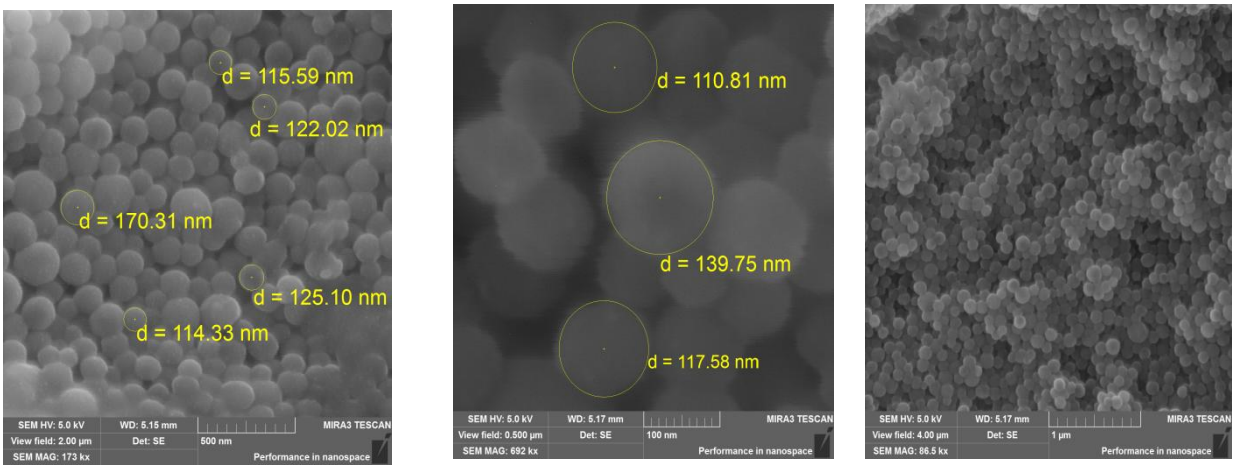
Алдымен органикалық ерітікіштің түрі таңдалынды, органикалық еріткіш ретінде диметилсульфоксид және этилацетат қолданылды және әртүрлі қатынаста (5:0; 4:1; 2,5:2,5; 1:4; 0:5). зерттеу нәтижелерінен таза этилацетат қолданғанда алынған нанобөлшектердің өлшемі 138,7±1,8 нм, полидиспрестілігі 0,069±0,02 құрады. Беттік белсенді заттың түрін таңдауда поливинилспирті, плюроник, твин-80 қолданылды. Плюроник және твин-80 қатысында алынған нанобөлшектер ірі және агрегацияланған түрде болды. Оптималды нәтижелерді ПВС қатысында түзілген нанобөлшектер көрсетті. Зерттеу нәтижелерін 1 кестеден көруге болады.

Кесте 1 – Нанобөлшектердің сипаттамаларына беттік белсенді зат концентрациясының әсері (синтез шарттары: препарат/полимер қатынасы 1:1, еріткіш – этилацетат, гомогенизация уақыты 8 мин)

ПВС конц, %	НБ орташа өлшемі, нм	PDI	Енгізу дәрежесі,%		Байланыстыру дәрежесі,%		Шығымы,%
			RIF	Vit C	RIF	Vit C	
0,5	210,8	0,092	99	99	56	57	44
1	188,6	0,084	99	99	38	39	31
1,5	134,3	0,060	99	99	22	23	27
2	124,8	0,037	98	98	19	21	23
2,5	112,4	0,030	98	98	12	18	17

Жұмыс нәтижелерінен барлық жағдайларда қанағаттанарлық физика-химиялық сипаттамаларға ие нанобөлшектер алынды, алайда байланыстыру дәрежесі ПВС 0,5% жоғары болғандықтан осы жағдайды оптималды деп қарастырамыз.

Дайындалған нанобөлшектердің бетінің пішіні мен морфологиясы СЭМ көмегімен бағаланды (сурет 2). Зерттеу нанобөлшектер сфералық пішінге ие және бөлшектердің тегіс екенін көрсетті.

Сурет -2 PLGA-RIF-VitC нанобөлшектерінің микроскопиялық суреттері

1. Makino K., Nakajima T., Shikamura M. et al. Efficient intracellular delivery of rifampicin to alveolar macrophages using rifampicin-loaded PLGA microspheres: effects of molecular weight and composition of PLGA on release of rifampicin //Colloids and Surfaces B: Biointerfaces. – 2004. – Vol. 36, Issue 1. – P. 35-42.
2. Dean Allison. Effect Of Structural Relaxation On The Preparation And Drug Release Behavior Of Poly(lactic-co-glycolic)acid Microparticle Drug Delivery Systems // Journal of Pharmaceutical Sciences Vol. 97, Issue 6. -P. 2022-2035
3. Vilchèze C., Hartman T., Weinrick B. et al. Mycobacterium tuberculosis is extraordinarily sensitive to killing by a vitamin C-induced Fenton reaction // Nature Communications. – 2013. – Vol. 4, Issue 1. – P. 1881-1-1881-23.

Ахметшин А.Д., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет математики и информационных технологий, гр. ММат-23-2р, магистрант
(Научный руководитель — PhD, ассоциированный профессор, профессор кафедры МАДУ, Космакова М.Т.)

ОБ ОДНОЙ ЗАДАЧЕ КОШИ С ДРОБНОЙ ПРОИЗВОДНОЙ КАПУТО

В литературе довольно часто рассматриваются задачи Коши с дробной производной Капуто в случае, когда коэффициентом при искомой функции является константа [1, с.41], однако вопрос о том, что коэффициентом при искомой функции является непрерывно дифференцируемая функция, исследован не полностью [2]. Поэтому данный вопрос является актуальным. В ходе исследования был найден рациональный метод решения поставленной задачи, расширен класс функций, которые могут быть использованы в качестве коэффициента перед искомой функцией, а так же была расширена область значений порядка дробной производной. Показано представление решения данной задачи и доказана его единственность. Постановка задачи.

При $\alpha > \frac{1}{2}$, $\psi(x) \in C[0,a]$, $a = const.$, $0 < x < a$, найти решение уравнения

$$(\partial_{0x}^{\alpha} y)(x) - \psi(x) y(x) = 0, \tag{1}$$

удовлетворяющее условиям

$$\left(D_{0x}^{n} y\right)(0) = b_k, \; b_k \in R, \; k = 0,1, ..., n-1. \tag{2}$$

Здесь

$$(\partial_{0x}^{\alpha} y)(x) = \left\{ \begin{matrix} (D_{0x}^{\alpha-n} D_{0x}^{n} y)(x), \; n-1 < \alpha \le n \\ y(x), \;\; \alpha = 0 \end{matrix} \right\}$$

- дробная производная Капуто [3, с.17],

$$(D_{0x}^{\alpha} y)(x) = \left\{ \begin{matrix} \int_0^x y(t) \frac{(x-t)^{-\alpha-1}}{\Gamma(-\alpha)} dt, \; \alpha < 0 \\ y(x), \; \alpha = 0 \\ \frac{d^n}{dx^n} \left[D_{0x}^{\alpha-n} y \right](x), \; n-1 < \alpha \le n, n \in N \end{matrix} \right\}$$

- дробная производная Римана – Лиувилля. [3, с.16]

Регулярным решением уравнения (1) назовём:

$y \in C^{n-1}[0,a)$, $\left(D_{0x}^{n-1} y\right)(x) \in AC(0,a)$, y - решение уравнения (1).

Введём обозначения:

$$h_{\beta}(x) = \frac{x^{\beta-1}}{\Gamma(\beta)}, \; \beta > 0, \tag{3}$$

$$(f * g)(x) = \int_0^x f(t) g(x-t) dt = \int_0^x f(x-t) g(t) dt.$$

Тогда $(\partial_{0x}^{\alpha} y)(x) = \left\{ \begin{matrix} \left(D_{0x}^{n} y * h_{n-\alpha}\right)(x), \;\; n-1 < \alpha < n \\ (D_{0x}^{n} y)(x), \; \alpha = n \end{matrix} \right\}$.

Запишем наиболее важные свойства функции (3):

Свойство 1.

$$\left(h_c * h_d\right)(x) = h_{c+d}(x), \; c > 0, \; d > 0. \tag{4}$$

Доказательство:

$$\left(h_c * h_d\right)(x) = \int_0^x \frac{t^{c-1}}{\Gamma(c)} \frac{(x-t)^{d-1}}{\Gamma(d)} dt = \left[\begin{matrix} t = xs \\ dt = x ds \end{matrix} \right] = \frac{x^{c+d-1}}{\Gamma(c)\Gamma(d)} \int_0^1 s^{c-1} (1-s)^{d-1} ds =$$

$$= \frac{x^{c+d-1}}{\Gamma(c)\Gamma(d)} B(c,d) = \frac{x^{c+d-1}}{\Gamma(c)\Gamma(d)} \frac{\Gamma(c)\Gamma(d)}{\Gamma(c+d)} = h_{c+d}(x).$$

Свойство 2.

$$h_c(x) h_d(x) = \frac{\Gamma(c+d-1)}{\Gamma(c)\Gamma(d)} h_{c+d-1}(x). \tag{5}$$

Доказательство:

$$h_c(x) h_d(x) = \frac{x^{c-1}}{\Gamma(c)} \frac{x^{d-1}}{\Gamma(d)} = \frac{\Gamma(c+d-1)}{\Gamma(c)\Gamma(d)} \frac{x^{c+d-2}}{\Gamma(c+d-1)} = \frac{\Gamma(c+d-1)}{\Gamma(c)\Gamma(d)} h_{c+d-1}(x).$$

Теорема 1.

Задача Коши (1) – (2) сводится эквивалентным образом к интегральному уравнению Вольтерра второго рода вида

$$y = \sum_{k=0}^{n-1} b_k h_{k+1}(x) + (D_{0x}^{-\alpha} \psi y)(x), \tag{6}$$

имеющему единственное решение, при условии что $y(x)$ - регулярное решение (1).

Доказательство:

Рассмотрим уравнение (1) при $n-1 < \alpha < n$ и запишем его в виде свёртки Лапласа:

$$\left(D_{0x}^{n} y * h_{n-\alpha}\right)(x) - \psi(x) y(x) = 0. \tag{7}$$

В силу регулярности $\left(D_{0x}^{n-1} y\right)(x) \in AC(0,a)$, следовательно $\left(D_{0x}^{n} y\right)(x) \in L(0,a)$, а так как $h_{n-\alpha}(x) \in L(0,a)$, следовательно, $\left(D_{0x}^{n} y * h_{n-\alpha}\right)(x) \in L(0,a)$.

Функция $\psi(x)y(x) \in L_2(0,a) \subset L(0,a)$, следовательно, уравнение (7) можно интегрировать. Заменим в уравнении (7) x на s, умножим обе части полученного равенства на $h_\alpha(x-s)ds$ и проинтегрируем по s от 0 до x:

$$\left(\left(D_{0x}^{n} y * h_{n-\alpha}\right) * h_\alpha\right)(x) - ((\psi y) * h_\alpha)(x) = (0 * h_\alpha)(x).$$

Пользуясь свойством ассоциативности свёртки функций, получим:

$$\left(D_{0x}^{n} y * (h_{n-\alpha} * h_\alpha)\right)(x) - ((\psi y) * h_\alpha)(x) = 0$$

$$\left(D_{0x}^{n} y * h_n\right)(x) - ((\psi y) * h_\alpha)(x) = 0$$

$$\left(D_{0x}^{-n} D_{0x}^{n} y\right)(x) - (D_{0x}^{-\alpha} \psi y)(x) = 0$$

Пользуясь обобщённой формулой Ньютона-Лейбница [3, с.24] получим:

$$y(x) - \sum_{k=1}^{n} h_{1-k+n}(x)(D_{0x}^{n-k} y)(0) - (D_{0x}^{-\alpha} \psi y)(x) = 0$$

Меняя порядок суммирования $j = n-k$, получим:

$$y(x) - \sum_{j=0}^{n-1} h_{1+j}(x)(D_{0x}^{j} y)(0) - (D_{0x}^{-\alpha} \psi y)(x) = 0,$$

Используя обозначения (2), запишем:

$$y(x) = \sum_{k=0}^{n-1} b_k h_{1+k}(x) + \int_0^x \psi(t) y(t) h_\alpha(x-t) dt. \qquad (8)$$

Ядро уравнения (8) $K(x,t) = \psi(t) h_\alpha(x-t) \in L_2(0,a)$, так как $\psi(x) \in C[0,a]$ и $h_\alpha(x-t) \in L_2(\Omega_0)$, $\Omega_0 = \{0 \le x \le a,\ 0 \le t \le x\}$.

Так же и функция $\varepsilon(x) = \sum_{k=0}^{n-1} b_k h_{1+k}(x) \in C[0,a] \subset L_2(0,a)$. При данных условиях, выполненных относительно $\varepsilon(x)$ и $K(x,t)$ уравнение (8) имеет единственное решение [4, с.20]. Рассмотрим уравнение (1) при $\alpha = n$, тогда данное уравнение примет вид

$$(D_{0x}^{n} y)(x) - \psi(x) y(x) = 0 \qquad (9)$$

В силу линейности оператора: $D_{0x}^{n}(y - D_{0x}^{-n}(\psi y))(x) = 0$.

Зная ядро оператора D_{0x}^{n} получим

$$y(x) = \sum_{k=0}^{n-1} b_k h_{1+k}(x) + (D_{0x}^{-n} \psi y)(x). \qquad (10)$$

Проведя рассуждения, аналогичные проведённым с уравнением (8), получим, что уравнение (10) так же имеет единственное решение. Теорема 1 доказана.

Теорема 2.

Задача Коши (1) – (2) имеет не более одного регулярного решения и представимо в виде

$$y(x) = f(x) + \int_0^x R(x,t,1) f(t) dt, \qquad (11)$$

где $f(x) = \sum_{k=0}^{n-1} b_k h_{1+k}(x)$, $R(x,t,1)$ - резольвента уравнения (6).

Доказательство:

Выражение (11) является решением уравнения (6) [4, с.21], следовательно, оно удовлетворяет и уравнению (1), обозначим его через y_1. Пусть существует второе решение y_2 задачи Коши (1) - (2). Тогда $v = y_1 - y_2$ является решением уравнения

$$(\partial_{0x}^{\alpha} v)(x) - \psi(x) v(x) = 0 \qquad (12)$$

с начальными условиями

$$(D_{0x}^{k} v)(0) = (D_{0x}^{k}(y_1 - y_2))(0) = (D_{0x}^{k} y_1)(0) - (D_{0x}^{k} y_2)(0) = 0,\ k = 0,1,\ldots,n-1 \qquad (13)$$

Решение уравнения (12) представимо в виде

$$v(x) = f(x) + \int_0^x R(x,t,1) f(t) dt, \quad \text{где } f(x) = \sum_{k=0}^{n-1} (D_{0x}^{k} v)(0) h_{1+k}(x) = 0,$$

откуда следует, что $v = y_1 - y_2 = 0$ и $y_1 = y_2$, что и доказывает единственность решения задачи Коши (1) – (2).

Замечание 1.

Решение уравнения (6) может быть получено и методом последовательных приближений, так как все условия [4, с.157] соблюдены.

Замечание 2.

Порядок дробной производной взят $\alpha > \frac{1}{2}$ для того чтобы ядро уравнения (8) было интегрируемо с квадратом, данный факт существенно используется в доказательстве теоремы 1.

В результате нам удалось получить рациональный метод решения задачи Коши (1) - (2) с дробной производной Капуто порядка $\alpha > \frac{1}{2}$ в случае, когда коэффициентом при искомой функции является любая непрерывная функция, а так же показать единственность данного решения.

1. M.K. Ishteva. Properties and Applications of the Caputo Fractional Operator [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: https://drive.google.com/file/d/1EETG2kOKdRW3bGIJGzU1ZGkIrLzl0zAz/view?usp=sharing (дата обращения: 28.01.2024)
2. Ахметшин А.Д. Об одной задаче Коши с дробной производной Капуто. - Лучшая научная работа 2021: сборник статей Международного научно-исследовательского конкурса. – Пенза: МЦНС «Наука и Просвещение». – 2021. – 184 с.
3. Богатырева Ф.Т., Гадзова Л.Х., Эфендиев Б.И. Основы дробного интегрирования и дифференцирования: Методическое пособие. – Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2020. - 46 с.
4. Краснов М.Л., Киселёв А.И., Макаренко Г.И. Интегральные уравнения. – 2003 г. – 190 с.

Бассир А.М., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультеті, МХе-23-2к (қыс) тобы, магистрант

Есенбекова С.К., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физикалық және аналитикалық химия кафедрасының оқытушысы, т.ғ.м.

Пернебай М.Ә., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физикалық және аналитикалық химия кафедрасының оқытушысы, п.ғ.м.

(Ғылыми жетекшісі: х.ғ.к., қауымдастырылған профессор Кутжанова К.Ж.)

ЭФИР МАЙЛАРЫН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ФОСФОРИТ КЕН ҮЛГІЛЕРІН ФЛОТАЦИЯЛЫҚ БАЙЫТУДЫ МОДИФИКАЦИЯЛАУ

Органикалық қосылыстарды қолдана отырып, флотациялық байыту – бұл қазіргі тау-кен өнеркәсібінде белсенді қолданылатын кен материалдарын өңдеудің инновациялық және тиімді әдісі. Бұл технология минералды бөлшектердің бетіне әсер ете алатын және флотация процесінде олардың ауа көпіршіктеріне селективті жабысуын қамтамасыз ететін арнайы органикалық реагенттерді қолдануға негізделген. Кен үлгілерін органикалық заттармен байыту тәсілі экологиялық таза байыту арқылы кен шикізатының пайдалы және пайдасыз компоненттерін бөлуді жетілдірудің тиімділігін қамтамасыз етеді [1].

Флотацияның реагенттік режимі реагенттерді флотациялық қоспаға тікелей қосатын ерекше тәсіл болып табылады, олардың дозасы мен қосу реті қатаң бақыланады. Аталмыш тәсіл кенді байытудың оңтайлы жағдайларына қол жеткізуге, процестің селективтілігін арттыруға және алынған концентраттың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді [2]. Реагент режимінде сәтті флотацияның негізгі элементтерінің бірі – дұрыс флотациялық реагенттерді таңдау. Олар кеннің құрамын, оның физика-химиялық қасиеттерін және концентраттың қажетті сипаттамаларын ескере отырып таңдалуы керек.

Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында органикалық текті жинағыштарды комбинация ретінде пайдалана отырып, зертханалық жағдайда Қаратау фосфорит кендерін флотациялау артықшылықтары қарастырылған. Флотациялық реагенттердің, атап айтқанда, эфир шырша майы мен эфир қарағай майы қоспасын қолдану арқылы өнімдерді флотациялық бөлудің селективтілігін арттыру мүмкіндіктеріне зерттеу жүргізілді. Негізгі жинағыш реагенті ретінде шырша эфир майы, ал модификатор реагенті ретінде қарағай эфир майы жинағышы өз қолданысын тапты. Жаңа өсімдік реагенттерін флотациялық модификаторлар ретінде пайдаланудың өзектілігі улы химиялық реагенттерді өсімдік тектес экологиялық таза заттармен алмастыру мүмкіндігінде жатыр. Органикалық қосылыстардың молекулаларында гидрофильді топтардың болуы олардың минералдардың флотацияланауына әсерін анықтайды. Концентраттар мен қалдықтарды алу үшін зертханалық жағдайларда тікелей флотацияны қолдану арқылы сынақтар жүргізілді.

Шырша және қарағай эфир майы – дәстүрлі флотация реагенттері болып табылмайды. Алайда, кейбір зерттеулер шырша және қарағай майларын табиғи флотациялық реагент ретінде, әсіресе кен жыныстарынан пайдалы компоненттерді алу үшін қолдануға болатындығын көрсетті. Эфир майларында минералдардың беткі иондарымен тұрақты кешендер құра алатын көптеген компоненттер бар [3]. Осылайша, шырша және қарағай эфир майлары минералдар мен сұйықтық арасындағы беттік керілуді азайтатын және олардың ауа көпіршіктері арқылы бір-бірінен бөлінуін қамтамасыз ететін беттік белсенді зат ретінде жұмыс істей алады.

Дегенмен, эфир майларын флотацияда қолданар алдында оның тиімділігі мен басқа дәстүрлі реагенттермен салыстырғанда экономикалық орындылығын бағалау үшін тереңірек зерттеулер жүргізу қажет.

«Фосфорит кені-шырша-қарағай» жүйесі арқылы жүргізілген эксперименталдық жұмыс нәтижелері төменгі 1-кестеде көрсетілген.

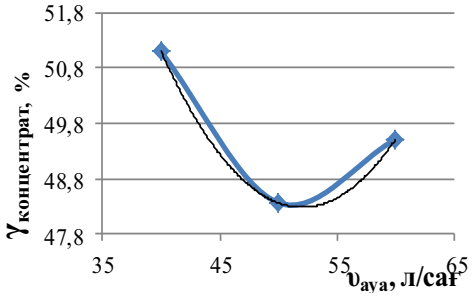
1-кесте

Қаратау кен орнының фосфорит кенін флотациялық байыту жағдайларына эфир майларының әсері

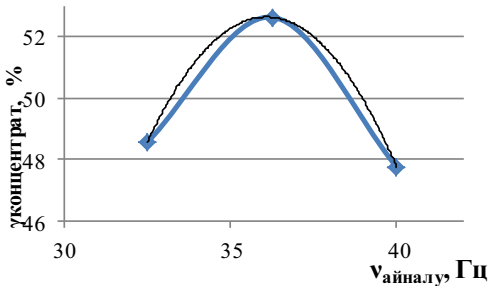
№	Флотацияның реагенттік режимі			Флотацияның өнімдері, г		Шығымы, %		
	$m_{сода}$, г/т	$V_{конц_1}$ г/т	$V_{конц_2}$ г/т	Концентрат	Қалдық	Концентрат	Қалдық	Жалпы
1	1400	2000	2000	2,0097	3,3852	23,20	75,234	98,43
2	1750	2500	2500	2,3070	2,7744	26,18	72,216	98,39
3	2100	3000	3000	2,8924	3,1445	34,78	62,718	97,50
4	2100	2000	2000	2,4921	2,2309	42,88	47,912	90,79
5	1400	2500	2500	2,4241	3,7734	44,58	50,75	95,33
6	1750	3000	3000	2,4309	2,7784	37,81	55,614	93,43
7	1750	2000	2000	1,8386	3,4805	44,31	54,24	98,55
8	1400	2500	2500	2,5336	3,5464	37,15	60,204	97,36
9	2100	3000	3000	1,0930	1,5144	53,98	43,346	97,32

«Фосфорит кені – шырша – қарағай» флотациялық байыту тәжірибесі барысында алынған концентрат өнімдеріндегі фосфор мөлшерінің орташа пайыздық үлесі 47,8%-ды құрады. Фосфордың концентратқа өтуінің орташа пайыздық мәні – 88,69 %.

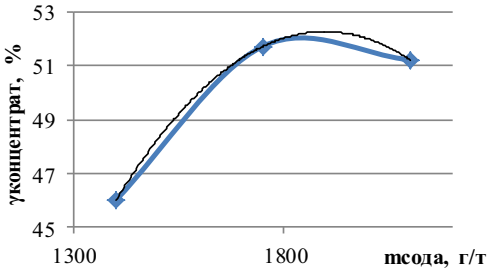
Факторлардың флотация жағдайына тәуелділігінің графиктік кескіндері төмендегі суретте берілген.

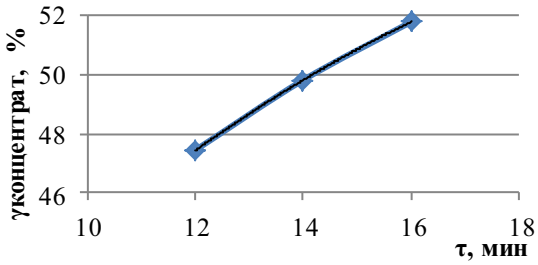
a) Ауа берілу жылдамдығы, л/сағ

b) Импеллердің айналу жиілігі, Гц

c) Ортаны реттегіш реагенттің (Na_2CO_3) әсері, г/т

d) Уақыттың тәуелділігі, мин

1-сурет. Қаратау фосфорит кендерін флотациялық байытуды шырша эфир майымен модификациялауға сыртқы факторлардың әсері

2-кесте

«Фосфорит кені – шырша – қарағай» жүйелі флотациялық байыту тәжірибесі бойынша атомды-эмиссиялық анализ нәтижелерін өңдеу

Концентраттың құрамындағы металдың мөлшері,%	Бастапқы кен құрамындағы металдың мөлшері,%	Металдың концентратка өтуі,%
32,65	26,76	52,88178
40,75	26,76	86,91201
62,2	26,76	122,8613
29,9	26,76	57,52733
58,35	26,76	93,66091
47,5	26,76	89,90209
20,55	26,76	36,46627
70,9	26,76	137,0097
67,35	26,76	124,1747

$K_с$ сығылу коэффициенті – 1,03. $K_б$ байыту коэффициенті – 1,79.

Қорытындылай келе, шырша эфир майын модификатор ретінде қолдана отырып, фосфорқұрамды кенді орнатылған реагенттік режим арқылы флотациялау нәтижесінде концентрат өніміндегі фосфор минералының үлесі 5,39% - ға өскені анықталды. Қарағай эфир майымен жүргізілген флотациялық байытудың нәтижесімен салыстырғанда, фосфордың концентратқа өтуі 11,29% - ға артқаны байқалды. Бұл минералды шикізаттан фосфорды флотациялық алу кезінде өсімдік модификаторын қолданудың тиімділігін көрсетті.

1. Көшербаев Қ.Т. Кен байыту негіздері: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. – 304 б.
2. Экспериментальное изучение процесса флотации. Флотация одиночных твердых частиц / Хаертдинова Л.И., 2018. С. 95-99
3. Абрамов А.А. Собрание сочинений: Т. 7: Флотация. Реагенты-собиратели: Учебное пособие. — М.: Издательство «Горная книга», 2012. — С.167-168, 439-462.

Бахытова Т.Б., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. МБО-23-2р, магистрант

(Научный руководитель — ассоциированный профессор кафедры зоологии к.б.н., Абукенова В.С..)

МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

Современный мир сложно представить без гаджетов. Они заменяют нам многие вещи, которыми мы раньше пользовались как отдельными предметами: калькулятор, телефон, компьютер, календарь, будильник и т.д. Информационный технологии активно применяются взрослыми, так и детьми. Они оказывают большое воздействие на все аспекты учебного процесса. В мире, который становится всё более связан от информационных технологий, школьники и учителя должны быть знакомы с ними. Учитель, должен помочь учащимся освоить новые необходимые навыки для использования ИКТ. Кроме того, учитель обязан, оценив возможности ИКТ, разработать методики их использования в учебно-воспитательном процессе. Поэтому, по моему мнению, тема методического исследования является значимой и актуальной. В статье проанализирована проблема формирования предметных и межпредметных результатов обучающихся при изучении предметов естественнонаучного направления с использованием мобильных образовательных приложений [1, с. 187]. Представлены примеры решения поставленных задач на основе заданий по биологии с применением мобильных образовательных приложений. Осуществлена попытка решения выбранной проблемы при помощи экспериментальной методики, модель которой представлена в статье. Целью данной статьи является выявление возможностей использования мобильных образовательных приложений при изучении дисциплин таких как «Естествознание» и «Биология». Надо учесть, что эффективность образования мы рассматриваем через грань образовательных результатов. Интегральным образовательным результатом являются личностные, межпредметные, предметные знания. Ясное понимание того, что новые предметные результаты не могут быть получены в рамках традиционной образовательной программы, заставляет связать повышение качества знаний с новыми формами организации обучения и новыми образовательными инструментами. Реализация экспериментальной методики в процессе обучения

предметов «Естествознание» и «Биология» на основе использования мобильных образовательных устройств позволила указать главные задачи по достижению данной нами цели:

– изучение основы исследуемой проблемы, ее след в теории и практике естественнонаучного обучения;

– разработка экспериментальной формы методики обучения путем применения мобильных образовательных устройств;

– исследование методики формирования комплекса познавательных навыков по биологии путем применения мобильных образовательных устройств;

– поиск учебно-педагогических условий реализации разработанной методики, обеспечивающих эффективное формирование познавательных навыков по биологии средствами мобильных образовательных устройств [2, с.480]

Мобильное приложение – программное обеспечение,служащее для работы на телефоне, планшетах и других мобильных устройствах. Для нашего эксперимента особый интерес представляют образовательные мобильные приложения, которые в различной степени активно используются методической наукой и практикой. Цифровизация общеобразовательных предметов естественнонаучного цикла осуществляется медленнее, чем информатизация других образовательных сфер. В современном образовательном процессе ее развитие происходит в основном за счет включения в учебный процесс новых ИКТ в качестве технических приемов обучения. Экспериментальная методика учитывает плюсы использования мобильных технологий и ИКТ в учебном процессе при обучении предметам естественнонаучного цикла: быстрый доступ к учебным и информационным ресурсам и программам, который не связан от локации ученика и учителя; учет индивидуальных потребностей ученика; повышение мотивации к обучению за счет применения известных технических инструментов; организация самостоятельного обучения; организация дистанционного обучения; создание индивидуального профессионально личностно - ориентированного обучающего ученика; развитие навыков и способностей к постоянному обучению в течение всей жизни [3, с.84-87]. Внесение реформ в содержание школьного образования и внедрение новых педагогических технологий в практику – это главное условие интеллектуального, творческого и нравственного воспитания учащегося. В условиях деятельности школ на данном этапе главным является обеспечение развивающего потенциала действующих образовательных стандартов в свете ориентировочно-деятельностного подхода, который предполагает новые аспекты конструирования содержания образования. Если учитель биологии примет решение использовать в работе с учащимися мобильные технологии, он, столкнется с ситуацией, что целостные мобильные курсы и приложения, включающие все темы и все виды учебной деятельности, отсутствуют. Следовательно, он будет вынужден строить учебно-методический комплекс, комбинируя доступные приложения с собственными разработками, выполненными с помощью инструментальных устройств. Начинается написание УМК с рассмотрения имеющихся приложений и анализа возможности их использования при изучении конкретного материала. К таким приложениям можно отнести[4]:

Frog Dissection. Данное приложение позволяет произвести 3D-вскрытие животного, которое полностью соответствует настоящему препарированию. Программа предназначена с подробной инструкцией для проведения опыта, анатомическим сравнением лягушки и человека и набор необходимых для «вскрытия» оборудования. В связи с тем, что в школах не разрешено препарировать животных, это приложение может повысить уровень информированности обучающихся без нарушения каких-либо этики и правил. Недостатком приложения является то, что оно не бесплатное и его можно загрузить только на платформу iOS.

Приложение Educreations – это виртуальная интерактивная доска, которая может записывать речь, позволяет оставлять заметки на слайдах. С инструментами сервиса можно работать как «в прямом эфире», так и заранее готовить лекционный материал. Обучающиеся могут познакомиться с созданными уроками с помощью своих мобильных гаджетов. При записи видео-урока можно перемещать различные объекты и использовать инструменты для рисования[5].

Сервис LearningApps позволяет создавать интерактивные упражнения для тренировки проверки знаний. Это полностью бесплатный и онлайн-сервис. В нём представлено 20 приложений для организации учебного процесса в игровой форме, таких как найди пару или заполни пропуски и т. д. Работать с LearningApps можно работать выбрая один из 20 вариантов приложения, и применять готовые работы других авторов в качестве шаблона, изменив в них данные на ваши. Например, дать задание правильно отметить строение эвглены зеленой или расположить птиц по местам их обитания. Помимо наличия УМК, можно выделить три основных условия, определяющих возможность применить мобильные технологии в изучении биологии. Первое связано с обеспечением обучающихся необходимыми мобильными устройствами(компьютеры, планшеты). В образовательных организациях предусматривают возможность использования персональных мобильных устройств учителей и учащихся для решения учебных задач. Не мало важным оказывается и то, что персональное мобильное устройство находится в распоряжении ученика и в домашних условиях (в отличие от персонального компьютера) и, следовательно, может быть использовано в учебной самостоятельной работе по предмету. Вторым условием, необходимым для применения мобильных технологий в обучении биологии, является подготовка педагогов. Эта в себя включает три аспекта – технический, технологический и методический. Первый связан с владением

мобильными устройствами на уровне квалифицированного пользователя, позволяющим предоставлять техническую консультационную помощь учащимся. Методический аспект готовности дает возможность владеть разнообразными методами мобильного обучения и умение выбрать метод мобильного обучения, эффективный для конкретной дидактической задачи. Третьим условием является наличие организационной информационной образовательной среды, в которой учитель смог бы размещать учебные материалы, а ученик использовать их; среда должна также обеспечивать обратную связь субъектов учебного процесса. Создать такую среду по своей дисциплине должен учитель-предметник, в частности, учитель биологии. Решение вопроса связано с квалификацией учителя и с требованиями образовательной организации к платформе[6]. Наше исследование проводилось на базе КГУ ОШ №85, Алихан Бокейханского района Карагандинской области на платформе iNaturalist. Это бесплатная платформа. iNaturalist — социальная сеть для любителей и учёных-биологов, основанная на идее картографирования и описания наблюдений за биоразнообразием нашей Планеты. Представлена в виде сайта, а также содержит два мобильных приложения — одно для участников соцсети и второе для тех, кто хочет определить животное и растение. iNaturalist является не научным проектом, а платформой для накопления научных данных и сохранения биоразнообразия. Собранные наблюдения предоставляются в форме открытых данных. iNaturalist впервые был разработан в 2008 году в качестве дипломной работы тремя магистрами Калифорнийского университета, двое из которых потом продолжили работу над сайтом.[7] Наблюдение — основной фундамент проекта и содержит в себе информацию о встрече участника проекта с представителем какого-либо вида в определённом месте и времени. Также в эксперимент могут быть включены следы присутствия представителя вида в определённом месте (например, следы животного или место обитания). В эксперимент не входят наблюдения за естественными явлениями, которые не относятся к живой природе (геологическими, физическими и т.д). Как правило исследователи загружают фотографии и аудиоматериалы своих экспериментов. Наблюдения могут иметь различный уровень точности локации, быть открытыми для всех или только частично. Пользователи могут добавлять свои варианты идентификации видов к наблюдениям, сделанным другими пользователями. На основе собранных материалов и полученных идентификаций наблюдения могут получить статус «Обычный», «Требуется идентификация» и «Исследовательский уровень». Информация о наблюдениях научного уровня часто используется для электронных баз данных. С 2017 года в дополнение к пользовательской идентификации видов iNaturalist предложил автоматическое распознавание видов. Изображения узнаются нейросетью, построенной на модели компьютерного зрения и обученной на большой базе данных самого проекта. Трудности с распознаванием возникают, если предлагается редко наблюдаемый вид, изображения плохого качества или на фотографии сразу несколько видов. В этом случае нейросеть может предложить определить более крупный таксон[8]. Обучение модели на новых данных происходит один-два раза в год. Также с 2018 года есть отдельное приложение iNaturalist Seek (для Android 6+ и iOS 10.2+), не требующее для своей работы регистрации, точного местоположения и определяющее животных, растения (также и комнатные), насекомых, растений, грибов. Для определения вида можно применять получение изображения с камеры или выбрать файловый документ. Представлен в игровой форме: в зависимости от большего количества, найденного вокруг биоразнообразия, пользователь поднимается от уровня новичок, выше, найдя 15 новых для себя видов организмов. Поиск ведётся по базе данных, полученных из платформы iNaturalist. Приняли участие в ознакомлении с проектом учащиеся пятых классов, их общее количество 28 человек. В экспериментальную группу входили обучающиеся 5 Б класса, с которыми проводилась просветительская работа, с использованием мобильных устройств на уроках. Не забыли учесть, что Законодательством РК запрещено использовать на уроках мобильные устройства не по назначению, только по просьбе учителя в целях учебного процесса. Платформа iNaturalist, используется учащимися как внеклассное занятие и проект для саморазвития и повышения мотивации к исследованию окружающего мира. Занятия с использованием инновационных технологий должны были способствовать формированию у школьников познавательного интереса и мотивации к изучению биологии; развитию информационно-коммуникационных практических умений; навыков безопасной работы с мобильными технологиями, Интернет-ресурсами. Было проведено анкетирование-опрос учащихся знакомы ли они с платформой iNaturalist. Стоял вопрос, было ли им интересно узнать подробнее и научиться самим исследовать, изучать окружающий мир. Запланировано дать задание на летних каникулах, пронаблюдать и зафиксировать на камеру различные беспозвоночные животные, например, бабочки, а также растения. Идентифицировать вид наблюдаемого объекта.

1. Арзамасова Л. А. Становление информационной культуры будущего учителя в процессе обучения физике: на примере педагогического колледжа: дис. ... канд. пед. наук. – Красноярск, 2012. – 187 с.

2. Безрукова Н. П., Звягина А. С., Оспенникова Е. В. Цифровые образовательные ресурсы в школе: методика использования // Естествознание: сб. учеб.-метод. материалов для пед. вузов / под общ. ред. Е. В. Оспенниковой. – М.: Университетская книга, 2008. – 480 с.

3. Котельникова О. А. Возможности применения образовательных приложений в процессе обучения биологии // Молодежь и наука XXI века. Методика обучения дисциплин естественнонаучного цикла. Проблемы и перспективы: материалы XVI Всерос. науч.-практ. конф. студентов, аспирантов и школьников. – Красноярск, 2017. – С. 84–87

4. Новиков М.Ю. Возможности применения мобильных технологий в школьном курсе информатики // Педагогическое образование в России. 2017. № 6.

5. Голицына И.Н., Половникова Н.Л. Мобильное обучение как новая технология в образовании // Образовательные технологии и общество. 2011. Т. 14. № 1.

6. Погуляев Д.В. Возможности применения мобильных технологий в учебном процессе // Прикладная информатика. 2006. № 5.

7. Приложения в Google Play — iNaturalist. play.google.com. Дата обращения: 21 июня 2021. Архивировано 21 июля 2021 года.

8. https://elibrary.ru/download/elibrary_47185493_21649300.pdf

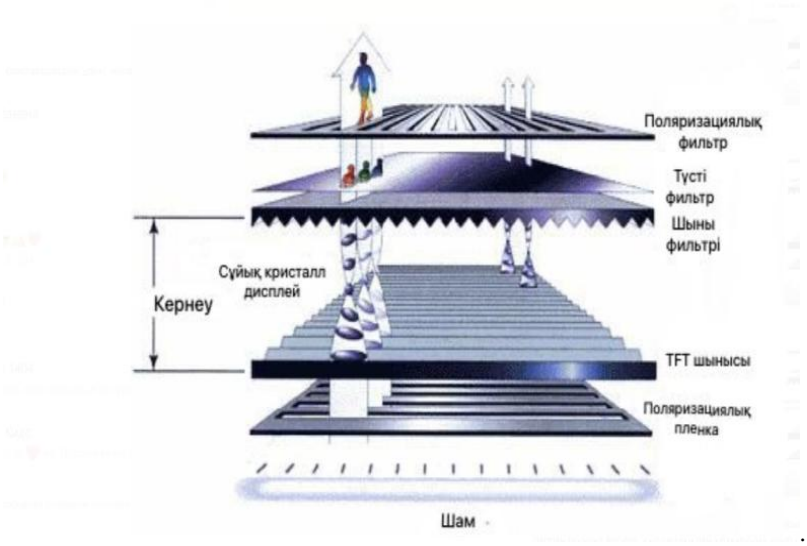
Бердикалова А.К., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, ФЕ-302к-21, студент
(Ғылыми жетекші - аға оқытушы Канапина Асель Елубаевна)

СҰЙЫҚ КРИСТАЛЛДЫ ДИСПЛЕЙ САҒАТЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Аннотация.Сұйық кристаллды дисплейлер технологиялары қазіргі таңда адамзаттың ең керемет ойлап тапқан технологияларының бірі. Сұйық кристаллдар әдетте сағаттар, теледидарлар, термометрлер, калькулятор және компьютерлердің экрандары сияқты электронды құрылғылардың дисплейі ретінде пайдаланады. Бұл сұйық кристаллдардың ерекше оптикалық және электрлік қасиеттерінің нәтижесінде орындалды.

Кілт сөздер: сұйық кристалл, дисплей, экран, поляризация, сағат.

Сұйық кристаллды дисплей – поляризаторлармен үйлесімде сұйық кристаллдардың жарық модуляциялау қасиеттерін пайдаланатын жалпақ панельді дисплей немесе басқа электрондық модуляцияланған оптикалық құрылғы. Сұйық кристаллдар тікелей жарық шығармайды [1], оның орнына түсті немесе монохромды кескіндерді жасау үшін артқы жарықты немесе рефлекторды пайдаланады [2].

1-сурет.Сұйық кристаллды дисплейдің конструкциясы [3].

Сұйық кристаллды дисплейлердің экраны - ақпаратты көрсету үшін басқаруға болатын пикселдер деп аталатын шағын сегменттердің массиві. Сұйық кристаллды дисплейлердің бірнеше қабаттары бар, мұнда негізгі рөлді субстрат немесеөте таза шыны материалдан жасалған екі панель атқарады. Қабаттар шын мәнінде олардың арасында сұйық кристаллдардың жұқа қабатын қамтиды (1-сурет). Жолақтар әрбір панельде параллель, бірақ екі панельдің арасында перпендикуляр болатындай етіп орналастырылған. Бойлық ойықтарды шыны бетіне мөлдір пластмассадан жасалған жұқа пленкаларды қою арқылы алады, содан кейін олар арнайы әдіспен өңделеді. Сұйық кристаллдардың бір түрінің молекулалары кернеу болмаған кезде жарық толқынындағы электр және магниттік өріс векторы сәуленің таралу осіне перпендикуляр [3].

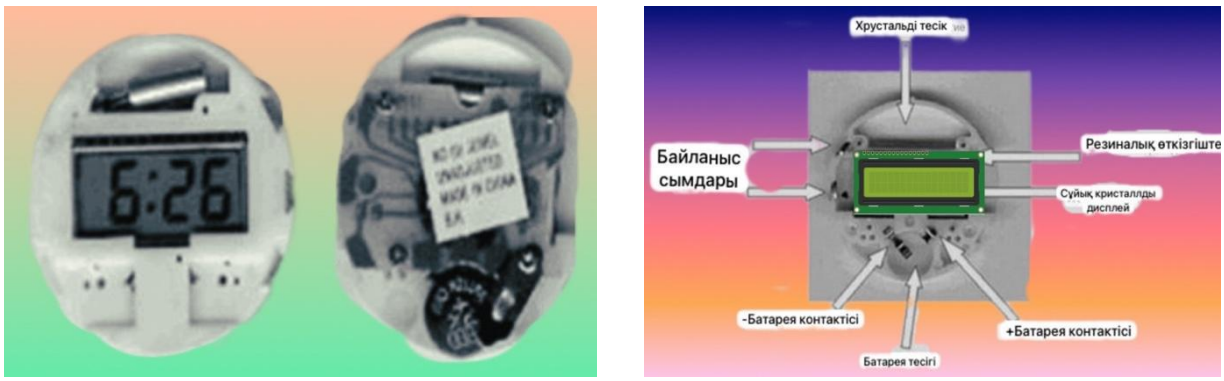
Сұйық кристаллдардың ұзын, жіңішке молекулалары жарықтың молекулалық осьімен және оған перпендикуляр әртүрлі жылдамдықпен қозғалуына алып келді, соның нәтижесінде жарықтың поляризация жазықтығының айналдыру қабілеті орын алды.

Сұйық кристаллды дисплейлі сағаттар қазіргі таңда ең танымал, әрі кеңінен қолданылатын сағаттардың бірі[4]. Сұйық кристаллды дисплейлі сағат тікелей күн сәулесінде де жақсы көрсетеді және

экрандағы түстерді дәл шығарады, сондай-ақ энергияны үнемдеп, батареяның қызмет ету мерзімін арттыруға көмектеседі[5].

Тәжірибие жүзінде сұйық кристаллды сағаттың дисплейін бөлшектеу арқылы зерттелді. Сұйық кристаллды сағатты бөлшектеу. Қажетті материалдар:сұйық кристаллды дисплейі бар сағат, шағын бұрағыш, пинцет, қайшы, 9 вольтты батарея және сымдармен батарея қақпағы, қысқыштар, араластырғышы және қыздырылған термометрі бар шыны, поляризациялық сүзгілер, мультиметр.

Сағатты бөлшектеу үшін алдымен жақтауды орнында ұстап тұрған төрт кішкентай бұранда бұрап алынды. Бұрандаларды қауіпсіз сақтау үшін мұқият сақталды. Ішкі корпусты артқы жағына қаратып бұралды.

а) б)

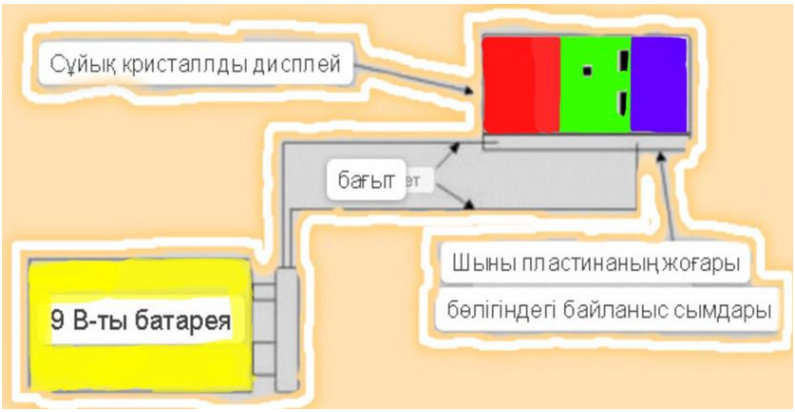
2-сурет. Сағаттың ішкі корпусының көріністері: алдыңғы (а)және артқы (б).

пластикалық ішкі корпусқа бекітетін төрт кішкентай бұранда алынды. 4 бұранданы, қосқыштың 2 контактісін және батареяның 2 контактісін мұқият сақталды. Батарея және интегралды схема жеке қойылды. Ішкі корпустың алдыңғы жағындағы интегралдық схема орнатылған жағы панельдің жоғарғы жағын ақырын басу арқылы сұйық кристаллды дисплей ішкі корпустан алынды. Электр өткізгіш тақта сұйық кристаллдың дисплейі басып шығарылған схемаға қосылды.

-Вольтметрдің көмегімен сағатты қуаттандыру үшін қолданылатын батареяның кернеуі мультиметрмен өлшенді.

-Поляризаторды панельдің бетінен ұстап тұру арқылы сұйық кристаллды дисплей панелін поляризатормен тексерілді.

-9 вольтты батареяны және сымдары бар батарея қысқышын пайдаланып, сұйық кристаллды дисплей панелінің әртүрлі сегменттеріне қол жеткізілді.

3-сурет. Сұйық кристаллды дисплей панелінің құрылысы

Қысым астында сұйық кристаллды сағаттарда қолданылатын дисплейдың түсі күрт өзгерді. Саусағымызды сұйық кристаллды дисплей панелінің қатты бетіне қойып, саусағымыздың жанындағы аймақты мұқият қарап қысым болып жатқаны байқалды. Сұйық кристаллды дисплейдің терметропты қасиетін тексеру мақсатында тигель қысқыштарымен абайлап ұстап, су ваннасына салынды:

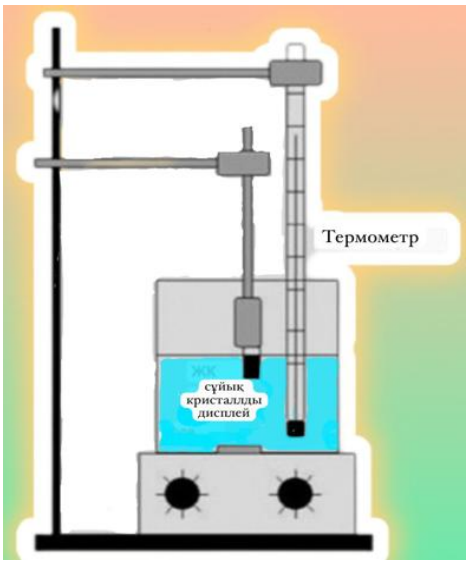
Бірінші, 40-45°С-тағы суға қыздырғанда сұйық кристаллды дисплейдың түсі өзгеріссіз қалады.

Екінші, 50-53°С-тағы суға қыздырғанда сұйық кристаллды дисплейдің кішкене бөлігі қара түс болады.

Үшіншіден, 60-70°С-тағы суға қыздырғанда сұйық кристаллды дисплей суға батқан барлық аумақта қара түске айналды.

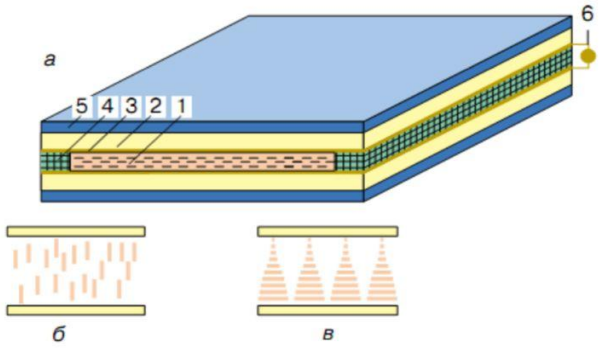
Қажетті мәнге дейін қыздырылған жағдайда сұйық кристаллдар еріп, балқыған кезде сұйық кристаллды дисплей молекулалары хаосты қозғалатыны байқалады. Бұл жағдайда кернеуді қолданған кездегідей жеке сегменттерде ғана емес, бүкіл ұяшықта орын алады. Сондықтан барлық қыздырылған аймақ қара түсті болады.

Сұйық кристаллдан сұйық фазаға ауысу температурасы ыстық су ваннасы мен термометр көмегімен өлшенді. 4-суретте осы өлшеу үшін құралды орнату жолы көрсетілген.

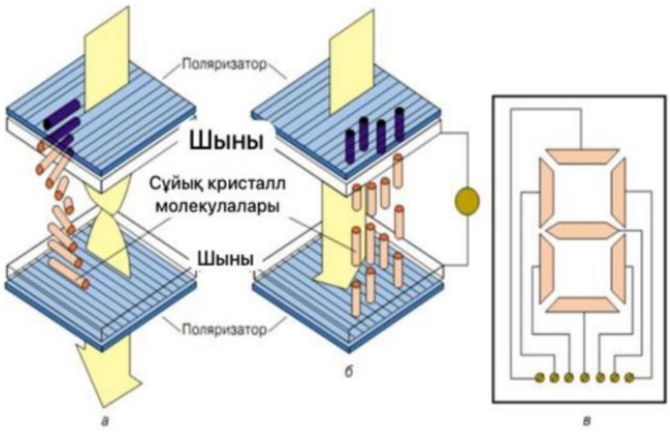
4-сурет. Сұйық кристаллды дисплейдің фазалық ауысу температурасын анықтауға арналған қондырғы. Сұйық кристаллды дисплейін су ваннасында ұстау үшін қысқыштар немесе тигель қысқыштары қолданылады.

Сұйық кристаллды сағаттың физикалық қасиеттері: жылулық, оптикалық, электрлік.

5-сурет. Молекулалардың жазық ориентациясы (а) және сұйық кристаллды молекулалардың орналасулары бар «сэндвич» типті электрооптикалық ұяшық: б– гомеотропты және в бұралмалы ориентация. 1 - сұйық кристаллды қабат. 2 - шыны пластиналар, 3 - өткізгіш қабат, 4 - диэлектрлік тығыздағыш, 5 - поляризатор, 6 - кернеу көзі.[6]

Кез келген сұйық кристаллды-индикатордың жұмысы әлсіз электр өрісінің әсерінен индукцияланатын молекулалық бағдардың көрсетілген түрлері арасындағы құрылымдық қайта құруларға негізделген. Мысалы, электронды сағаттың сұйық кристаллды дисплейінің сағат беті қалай жұмыс істейтінін қарастырайық.Поляризация жазықтықтары қарама-қарсы, бірақ электродтардағы молекулалардың ұзын осьтерінің бағытымен сәйкес келетін екі поляризатор, шашыраған электродтары бар шыныдардан басқа, төменгі поляризатордың астында орналасқан айна да қосылады. Төменгі электрод әдетте қатты етіп жасалады, ал үстіңгі электродтың пішіні жеті шағын электрод сегментінен тұрады, оның көмегімен кез келген санды немесе әріпті бейнелеуге болады [7].

6-сурет. Сұйық кристаллды индикатордың бұралу эффектісі бойынша жұмыс істеу схемасы: а - электр өрісі қосылғанға дейін, б - өріс қосылғаннан кейін, в - электр өрісімен басқарылатын жеті сегментті әріптік-цифрлық электрод.[8]

Оң зарядты диэлектрлік анизотропиясы бар нематикалық сұйық кристалл үшін электр өрісін қосқанда, молекулалардың бұралуынан гомеотропты бағытқа ауысуы орын алады, яғни молекулалардың ұзын осьтері сол жаққа перпендикуляр бағытта айналады.Бұл жағдайда жарық айнаға жетпейді және біз қараңғы фон көреміз. Басқаша айтқанда, өрісті қоса алғанда, мысалы, қарапайым жеті сегментті электрод жүйесін пайдалана отырып, ашық фонда кез келген қараңғы таңбаларды әріптерді, сандардысалуға болады.Бұл кез келген сұйық кристаллды индикатордың жұмыс істеу принципі. Бұл индикаторлардың негізгі артықшылықтары төмен басқару кернеуі 1,5–5 В, аз қуат тұтынуы 1–10 мкВт, кескіннің жоғары контрастын, кез келген электрондық схемаларға біріктірудің қарапайымдылығын және жұмыс сенімділігін білдіреді [8].

Сұйық кристаллды сағатты бөлшектеу арқылы оның физикалық қасиеттері анықталды. Поляризацияланған жарықта сұйық кристаллдардың жұқа қабаттары интерференция әсерінен ашық түсті болып көрінеді. Себебі, поляризатор арқылы өтетін жазық толқындар сұйық кристаллдық қабатта өзара перпендикуляр жазықтықта тербелетін жылдамдығы әртүрлі толқындарға ыдырайды, бұл оптикалық қасиеттердің анизотропиясына байланысты [9] Сондай-ақ, сұйық кристаллдың термотропты қасиетіне байланысты дисплейдің түсі өзгеретіні байқалды.

[1] Ulrich, Lawrence (2020). "Bosch's smart visual visor tracks sun". Archived March 1, 2021, at the Wayback Machine IEEE Spectrum, January 29, 2020. Retrieved March 17, 2020.
[2] "Definition of LCD". Merriam-Webster.com. Archived from the original on February 25, 2021. Retrieved February 15, 2015.
[3] “Жидкокристаллические дисплеи” статья. Антон Пермогоров, 26 октября 2000 г.
[4] "LCD Image Persistence". Fujitsu technical support. Fujitsu. Archived from the original on April 23, 2012. Retrieved December 11, 2011
[5] Castellano, Joseph A. (2005). Liquid Gold: The Story of Liquid Crystal Displays and the Creation of an Industry. World Scientific Publishing. ISBN 978-981-238-956-5.
[6] "LCD Image Persistence". Fujitsu technical support. Fujitsu. Archived from the original on April 23, 2012. Retrieved December 11, 2011.
[7] Datta, Asit Kumar; Munshi, Soumika (November 25, 2016). Information Photonics: Fundamentals, Technologies, and Applications. CRC Press. ISBN 9781482236422.
[8] Титов В.В., Жидкокристаллические дисплеи: строение, синтез, свойства жидких кристаллов. /Севостьянов В.П., Кузьмин Н.Г., Семенов А.М.. - Минск: Изд-во НПООО "Микровидеосистемы", 1998. - 238 с.
[9] Rabilloud, Guy. High-Performance Polymer... Editions OPHRYS. ISBN 9782710810957 – via Google Books.

Блялова З.С., - Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, физика-техникалық факультеті, М2-ТТТиТ-22-1к тобы, магистрант
(Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к. қауымдастырылған профессор Курымбаев С.Г.)

ІШТЕН ЖАНУ ҚОЗҒАЛТҚЫШЫНЫҢ ҚҰРЫЛЫСЫ ЖӘНЕ ЖҰМЫС ІСТЕУ ПРИНЦИПІН ЗЕРТТЕУ

Ішкі жану қозғалтқыштарының 100 жылдан астам даму тарихы олардың конструкциясының үздіксіз жетілдірумен және көрсеткіштердің жоғарылауымен сипатталады. Бұл ретте соңғы 2...3 онжылдықта бұл дамуды жеделдетілген деп сипаттау керек, бұл қозғалтқыш жасаумен байланысты әртүрлі салаларда (электрондық басқару, механотроника, триботехника, химмотология, материалтану, өңдеу технологиясы және т.б.) жоғары технологиялардың жетістіктерін пайдалануға байланысты.

Негізгі көрсеткіштерді, ең алдымен экологиялық және экономикалық көрсеткіштерді жетілдіруге қолданыстағы және жақын және алыс болашаққа бағытталған ұлттық заңнамалық стандарттар айтарлықтай жеделдететін әсер етті.

Мұның бәрі, айта келгенде, жаңа қозғалтқыштарды жобалауды және өндірісте игеруді сапалы жеделдету қажеттілігіне әкелді. Бүгінгі рекордтық мерзімдер – техникалық жобалау тапсырмасын алғаннан бастап жаңа қозғалтқыштың сериялық шығарылымының басталуына дейін 12 ай, ал 10-15 жыл бұрын бұл мүмкін емес еді. [1]

Алайда, бұл басқа факторлармен бірге шешуші рөл атқарады, мұнда ІЖҚ циклдарын (процестерін) және сәйкесінше оның негізгі бөлшектеріне әсер ететін жүктемелерді математикалық модельдеу және есептеу әдістерін жетілдіруге жатады. Сонымен қатар, жақын арада ұзақ және көп уақытты қажет ететін эксперименттер нәтижесінде ғана бағалауға болатын нәрсе (мысалы, негізгі, оның ішінде жылжымалы бөлшектердің температурасы мен деформациясы) бүгінгі күні есептеу нәтижелері бойынша сәтті анықталады. Айта келгенде, міндет жобалау сатысында, яғни. ішкі жану қозғалтқышының нақты үлгісін жасамас бұрын, жаңадан құрылған модельдің көрсеткіштерін тез және сенімді болжауға болады

Іштен жану қозғалтқышы қондырғылары кез келген жерде жұмыс істей алатындықтан, олар көлікте (автомобильде, ауыл шаруашылығында және жол құрылыс машиналарында, өздігінен жүретін әскери техникада) кеңінен пайдаланылады. [2]

Қазіргі кезде Іштен жану қозғалтқышының қуатын, сенімділігі мен ұзақ мерзімге шыдамдылығын арттыру, массасы мен габаритін кішірейту, олардың жаңа құралымдарын жасау (мысалы, Ванкель қозғалтқышы) жұмыстары жүргізілуде.

Сонымен бірге автомобиль көліктеріндегі карбюраторлы Іштен жану қозғалтқышын дизельмен алмастыру, көп отынды қозғалтқышты пайдалану, айналу жиілігін арттыру мүмкіндіктері қарастырылуда. Қозғалтқыш, мына негізгі бөліктерден тұрады: айналшық - бұлғақ механизмдерден; газ бөліп таратушы механизмнен; қоректендіруші жүйелерден; майлаушы жүйелерден және салқындатқыш және қосымша құрылғылардан. [5]

Жұмысының мақсаты: Іштен жану қозғалтқышының құрылысы және жұмыс істеу принципін зерттеу.

- Ішкі жану қозғалтқыштарының тарихын білу;
- Іштен жанатын қозғалтқыштардың түрлерін үйрену;
- Іштен жану қозғалтқышының техникалық сипаттамасы: құрылысы және жұмыс істеу қағидатын меңгеру;
- Төрт тактілі қозғалтқыштың жұмыс принципін игеру;
- Ішкі жану қозғалтқышының динамикалық жүкемесін азайту;

1.1 Ішкі жану қозғалтқыштарының тарихы және жалпы сипаттамалары

Ғасырлар бойы іштен жану қозғалтқышы мотоциклдерде, жеңіл автомобильдерде және жүк көліктерінде қолданылған. Осы уақытқа дейін қозғалтқыштың ең үнемді түрі болып қала береді. Бірақ көптеген адамдар үшін жұмыс принципі мен іштен жану қозғалтқышының құрылғысы түсініксіз болып қалады. Кез келген ішкі жану қозғалтқышының басты ерекшелігі жанғыш қоспаның сыртқы ортадағы емес, тікелей оның жұмыс камерасында тұтануы болып табылады. Жанармай жанған кезде алынған жылу энергиясы қозғалтқыштың механикалық компоненттерінің жұмысына әсер етеді. [8]

Ішкі жану қозғалтқыштарының пайда болуынан бұрын өздігінен жүретін көліктер сыртқы жану қозғалтқыштарымен жабдықталған. Мұндай қондырғылар суды жеке ыдыста қыздыру нәтижесінде пайда болатын бу қысымынан жұмыс істеді.

Мұндай қозғалтқыштардың конструкциясы үлкен емес және тиімсіз болды - қондырғының үлкен салмағымен қатар, қашықтықты еңсеру үшін көлік лайықты отынды (көмір немесе отын) алуға мәжбүр болды. [10]

Осы кемшілікті ескере отырып, инженерлер мен өнертапқыштар маңызды мәселені шешуге тырысты: отынды қуат блогының корпусымен қалай біріктіруге болады. Жүйеден қазандық, су ыдысы, конденсатор, буландырғыш, сорғы т.б. элементтерді алып тастау арқылы. қозғалтқыштың салмағын едәуір азайтуға мүмкіндік берді.

Қазіргі заманғы мотористке таныс түрінде ішкі жану қозғалтқышын құру біртіндеп жүрді. Қазіргі ішкі жану қозғалтқышының пайда болуына әкелген негізгі кезеңдер: [13,14]

- 1791 ж Джон Барбер мұнайды, көмірді және ағашты айдау арқылы жұмыс істейтін газ турбинасын ойлап тапты. Алынған газ ауамен бірге жану камерасына компрессормен жіберілді. Алынған ыстық газ қысыммен қозғағышқа беріліп, оны айналдырды.
- 1794 ж Роберт Стрит сұйық отын қозғалтқышына патент береді.
- 1799 жыл. Филипп Ле Бон мұнайдың пиролизі нәтижесінде люминесцентті газ алады. 1801 жылы оны газ қозғалтқыштарына отын ретінде қолдануды ұсынады.
- 1807 ж Франсуа Исаак де Риваз - «жарылғыш заттарды қозғалтқыштарда энергия көзі ретінде пайдалану» патенті. Даму негізінде «Өздігінен жүретін экипаж» жасайды.
- 1860 жыл Этьен Ленуар ертедегі өнертабыстарда жарық газы мен ауаның қоспасынан жұмыс істейтін моторды жасап шығарды. Механизм сыртқы қуат көзінен ұшқынмен қозғалысқа келтірілді. Өнертабыс қайықтарда қолданылған, бірақ өзі жүретін көліктерге орнатылмаған.
- 1861 ж Альфонс Бо Де Роча жанармайды жандырмай тұрып сығымдаудың маңыздылығын ашады, бұл төрт сатылы ішкі жану қозғалтқышының (қабылдау, сығымдау, кеңейту және босату арқылы жану) жұмыс істеу теориясын жасауға мүмкіндік берді.
- 1877 ж Николаус Отто алғашқы 12 л.с. төрт фазалы ішкі жану қозғалтқышын жасайды.
- 1879 ж Карл Бенц екі соққылы моторға патент береді.
- 1880 жж. Огнеслав Костович, Вильгельм Майбах және Готтлиб Даймлер бір мезгілде ішкі жану қозғалтқышының карбюраторлық модификациясын жасап, оларды жаппай өндіруге дайындайды.

Бензинмен жұмыс істейтін қозғалтқыштардан басқа, Trinkler Motor 1899 жылы пайда болды. Бұл өнертабыс Рудольф Дизельдің өнертабысы негізінде жұмыс істейтін ішкі жану қозғалтқышының тағы бір түрі (жоғары қысымды компрессорсыз моторлы қозғалтқыш). Осы жылдар ішінде бензин де, дизельді қуат блогы да жақсарды, бұл олардың тиімділігін арттырды. [12]

Әртүрлі салаларда кеңінен қолданылатын қозғалтқыштардың бірнеше заманауи түрлері бар:

Ішкі жану қозғалтқыштары (ішкі жану қозғалтқыштары) - автомобильдерде, мотоциклдерде, кемелерде және ұшақтарда қолданылатын ең көп таралған қозғалтқыштар. Олар энергия жасау үшін цилиндрлердің ішіндегі отынды жағу арқылы жұмыс істейді. [15]

Электр қозғалтқыштары-олар автомобиль өнеркәсібінде танымал бола бастады. Бұл қозғалтқыштар айналмалы қозғалыс жасау үшін электр энергиясын пайдаланады. Олар әдетте ішкі жану қозғалтқышына қарағанда тиімдірек және экологиялық таза.

Гибридті қозғалтқыштар-олар электр қозғалтқышы мен ішкі жану қозғалтқышының артықшылықтарын біріктіреді. Гибридті көліктер тиімділікті арттыру және қалдықтарды азайту үшін электр қозғалтқышы мен ішкі жану қозғалтқышын пайдаланады.

Дизельді қозғалтқыштар-олар отынды пайдалануда ең тиімді және автомобильдерде, жүк көліктерінде және басқа көліктерде кеңінен қолданылады. Олар жанармай жағу үшін ауаны қысу негізінде жұмыс істейді.

Турбореактивті қозғалтқыштар - олар ұшақтарда тарту жасау үшін қолданылады. Бұл қозғалтқыштар ауаны қысып, оны отынмен жағып, пайдаланылған газдардың жоғары жылдамдығын тудырады.

Реактивті қозғалтқыштар-бұл қозғалтқыштар зымырандарда және басқа Ғарыш аппараттарында қолданылады. Олар Ньютонның үш дененің өзара әрекеттесуі туралы Заңына сүйене отырып әрекет етеді және жану өнімдерін тарту үшін шығарады.

Сутегі қозғалтқыштары-олар сутекті күш жасау үшін энергия көзі ретінде пайдаланады. Сутегі жанған кезде көмірқышқыл газының шығарындылары бөлінбейді, тек су оларды экологиялық таза етеді. [13]

Іштен жану қозғалтқышының техникалық сипаттамасы: құрылысы және жұмыс істеу қағидаты

Іштен жану қозғалтқыштары – жанған отынның химиялық энергиясын механикалық энергияға түрлендіретін жылулық қозғалтқыш.

Қозғалтқыштар төмендегідей жіктеледі:

- қоспаны пайда болу тәсілі (сыртқы және ішкі);

- тұтандыру тәсілі (электр ұшқынынан - карбюратор мен газдан мәжбүрлі тұтануы, дизель қозғалтқыштары жанғыш қоспаны сығымдау арқылы жағуы);

- такт циклдерінің саны бойынша (төрт және екі тактілі);

- пайдаланылатын отын түрі бойынша (газ, бензин және дизель);

- салқындату әдісі бойынша (сұйық және ауаны салқындату арқылы);

- цилиндрлер саны бойынша (бір цилиндрлі және көп цилиндрлі); - цилиндрлерді орналастырылуы (сызықты және V-тәрізді).

Барлық механизмдер мен қозғалтқыш жүйелері белгілі бір функцияларды орындайды, соның ішінде:

- иінді білік механизмі поршеньдердің сызықты қозғалысын біліктің айналмалы қозғалысына түрлендіреді;

- газ тарату механизмі цилиндрге ауадағы (жанғыш қоспаны) енгізетін клапандардың жұмысын бақылауға және цилиндрлерден шығатын газдарды шығаруға қызмет етеді;

- қоректендіру жүйесі қозғалтқыш цилиндріне жанармай мен ауаны жеткізуге қызмет етеді;

- салқындату жүйесі қажетті жылу жағдайларын қамтамасыз етеді;

- майлау жүйесі майлауды үйкелісті бөліктерге үздіксіз жеткізуді және олардан артық ыстықты жоюды қамтамасыз етеді;

- оталдыру жүйесі қозғалтқышты іске қосқан кезде иінді білікті айналдыруға арналған.

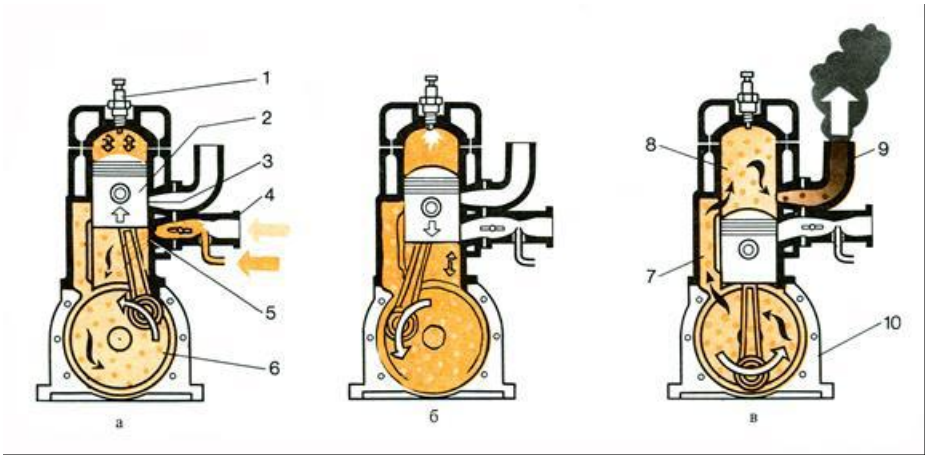
Жанғыш қоспа дегеніміз - белгілі бір пропорциядағы атомдалған отын мен ауаның қоспасы. Жанғыш қоспаны қалдық газдармен араластыру нәтижесінде жұмыс қоспасы қозғалтқыштың цилиндрінде пайда болады. [16]

Екі тактілі карбюратор қозғалтқыштың жұмыс циклі. Екі тактілі қозғалтқышта клапандар жоқ. Цилиндрге жанғыш қоспаның кіруі және жанған газдардың шығуы цилиндрдегі терезелер арқылы жүреді. Терезелер поршеньнің қозғалысы уақытында ашылып, жабылады.

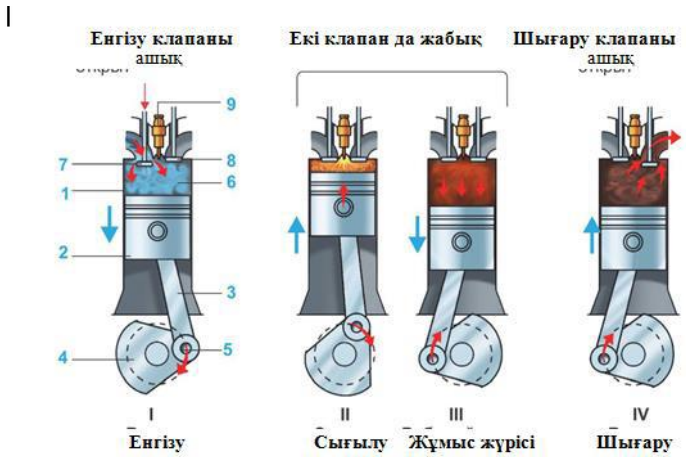
Цилиндрдегі 3 жанған газ шығатын терезе жабылып, нәтижесінде поршеньнің үстіндегі жұмыс қоспасы сығылады. Сонымен қатар, поршень астында вакуум пайда болып, карбюраторда дайындалған жанғыш қоспасы 4 цилиндрдің кіріс терезелері арқылы иінді камераға 6 енеді (1.6а-сурет). [14]

Поршень алаңына жақындағанда ұшқында (1.6б-сурет) электр ұшқыны пайда болады және цилиндрде жұмыс қоспасы тұтанады. Бұл бірінші жүрісті аяқтайды.

Екінші жүріс. Жұмысшы қоспаның жануынан пайда болған газдардың қысымынан поршень төмен қарай жылжиды (1.6в-сурет). Цилиндрді тазартып, бір уақытта жаңа жанғыш қоспамен толтырылады. Бұл жағдайда жанғыш қоспасы шығарылған газдармен бірге ішінара шығады. Осылайша, поршеньнің екі жүрісінде (екі рет) толық цикл орындалады.

Сурет 1.а – Екі тактылы қозғалтқыштың сұлбасы Төрт цилиндрлі қозғалтқыштың жұмыс циклі (1.сурет,б) а - бірінші цикл; b - бірінші циклдің соңы және екінші циклдың басы; с - екінші циклдың соңы; 1 - ұшқын; 2 - поршень; 3 және 5 - цилиндрдің шығатын және кіретін терезелері; 4 - карбюратор; 6 - иіндібілікті камера; 7 - тазарту арнасы; 8 - цилиндр; 9 - шығару құбыры; 10 – қыстырма

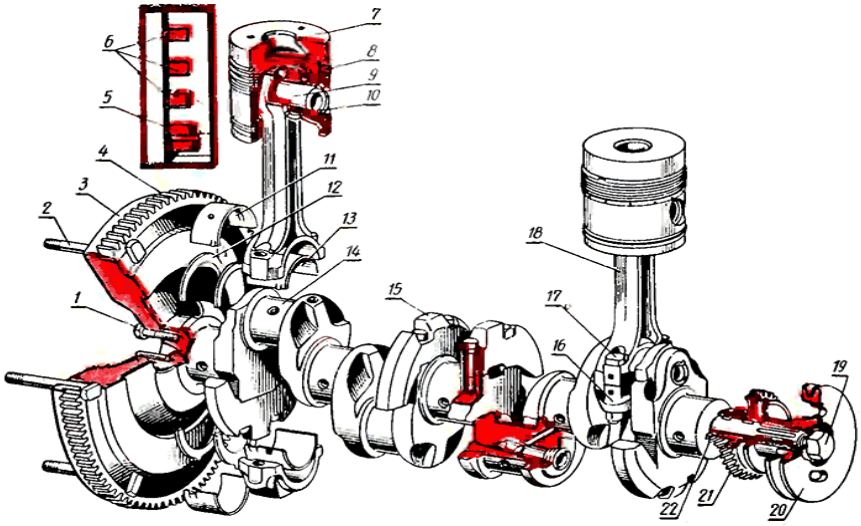

Сурет 1. б – Іштен жанатын төрт тактілі қозғалтқыштың жұмыс сұлбасы

Төрт тактілі карбюратор қозғалтқышының жұмыс циклі әдетте дизель қозғалтқышына ұқсас және айырмашылығы төмендегідей:

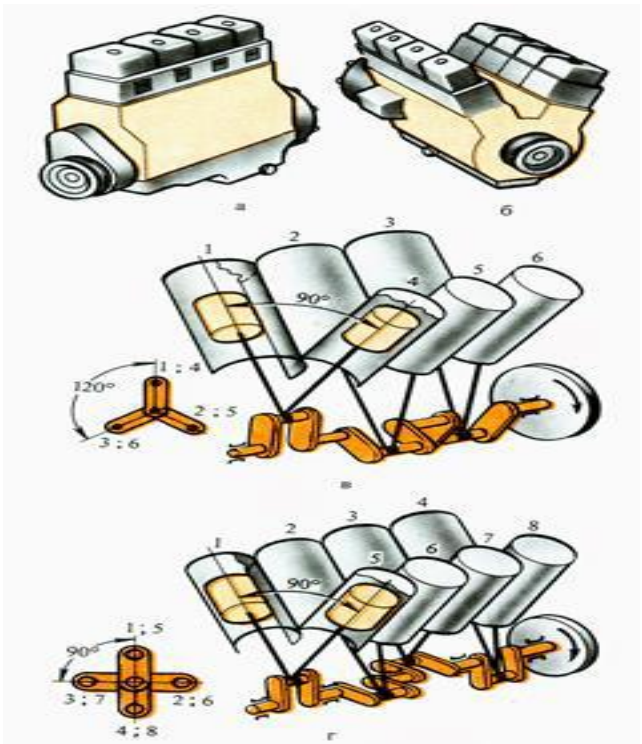
-кіргізу кезінде поршеньдік кеңістік карбюратор дайындаған жанғыш қоспамен толтырылады;

-сығымдау тактының соңында жұмыс қоспасының жануы свеча көмегімен пайда болатын ұшқынмен жанады.

Сурет 2 – Иінді білікті механизмнің құрылысы 1-маховик болты, 2- ілініс муфтасының болты, 3-маховик, 4- маховик (тәжі) шестернясы, 5- май қырғыш сақинасы, 6- компрессиялық сақиналар, 7-поршень, 8-шатунь өзегі, 9-поршень саусағы, 10-шектегіш сақина, 11-түпкі мойын төсеніші, 12-тұрақты жартылай сақина, 13-шатунь төсеніші, 14-иінді білік, 15-қарсы салмақ, 16-шатунь қақпағы, 17-шатунь болты, 18-шатун, 19-иінді білік болты, 20-шкиф, 21-май насосының шестернясы, 22-шестерня.

Көп цилиндрлі қозғалтқыштардың жұмыс реті. Көп цилиндрлі автотракторлық қозғалтқыштар бір қатарлы, V-тәрізді. Ішіндегі қозғалтқыштарда (3а -сурет) цилиндрлер тігінен, V-тәрізді (3в -сурет) бұрышпен орналасқан. [11]

Сурет 3 – Көп цилиндрлі қозғалтқыштар а - цилиндрлердің сызықты б -V-тәрізді орналасуы; в және г - алты және сегіз цилиндрлі V тәрізді қозғалтқыштардың иінді механизмдерінің диаграммалары; 1,2,3,4,5,6,7,8 - цилиндр сандары

Қазіргі алты және сегіз цилиндрлі қозғалтқыштар V тәрізді цилиндрлермен екі қатарлы орналасады.

Төрт тактілі алты цилиндрлі қозғалтқыштағы ұқсас циклдер иінді біліктің айналуынан 120° кейін орындалады. Сондықтан, байланыстырушы шатундары үш жазықтықта 120° бұрышта жұп болып орналасады (3с -сурет). Төрт тактілі сегіз цилиндрлі қозғалтқышта сол цикл 90° иінді біліктің айналуынан кейін пайда болады және оның байланыстырушы шатундары екіншісіне қатысты бір-біріне 90° бұрышта көлденең орналасқан (3 -сурет). [12]

Иінді біліктің екі айналымы үшін сегіз цилиндрлі төрт тактілі қозғалтқышта оның біркелкі айналуына ықпал ететін сегіз жұмыс жасалады.

Сегіз цилиндрлі төрт тактілі қозғалтқыштардың жұмыс тәртібі 1 - 5 - 4 - 2 - 6 - 3 - 7 - 8, ал алты цилиндр 1 - 4 - 2 - 5 - 3 - 6.

Қозғалтқыш цилиндрлерінің жұмыс тәртібін біле отырып, жанармай желілерін форсункаларға қосуға және клапандарды реттеуге болады.

Ішкі жану-қазіргі заманғы автомобильдерде қолданылатын негізгі технологиялардың бірі. Дегенмен, ішкі жану қозғалтқыштарының жоғары динамикалық жүктеме сияқты кемшіліктері бар, бұл әртүрлі Бөлшектердің тозуына және зақымдалуына әкелуі мүмкін.

Бұл зерттеудің мақсаты динамикалық жүктемені азайту мақсатында ішкі жану қозғалтқыштарының конструкциясын зерттеу болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін осындай қозғалтқыштардың әртүрлі параметрлеріне, соның ішінде геометрияға, материалдарға, отын беру жүйелеріне және салқындату жүйелеріне мұқият талдау жүргізілді.

Бұл зерттеудің негізгі аспектілерінің бірі-қозғалтқыштың оңтайлы геометриясын анықтау. Цилиндрлер мен поршеньдер түріндегі белгілі бір өзгерістер динамикалық жүктемені айтарлықтай төмендететіні анықталды. Мысалы, поршеньнің түбіне дөңес енгізу және цилиндрдің конустық пішінін пайдалану діріл деңгейін және қозғалтқыш бөліктеріндегі жүктемені азайтуға мүмкіндік береді.

Зерттелген тағы бір аспект-қозғалтқыш бөлшектері үшін материалдарды дұрыс таңдау. Әр түрлі материалдар әр түрлі қасиеттерге ие, соның ішінде беріктік пен қаттылық. Әр түрлі материалдарды талдау арқылы композициялық материалдар мен қорытпаларды қолдану жүктемені төмендететіні және қозғалтқыштың беріктігін жақсартатыны анықталды.

Сондай-ақ, отын беру және қозғалтқышты салқындату жүйелері бойынша зерттеулер жүргізілді. Бұл жүйелерді оңтайландыру қозғалтқыштың жұмыс параметрлерін тиімдірек басқаруға және оның динамикалық жүктемесін азайтуға мүмкіндік береді. Мысалы, тікелей отын бүрку жүйесін және белсенді салқындату жүйесін пайдалану жану процесін жақсартуға және қозғалтқыштың қызуын азайтуға мүмкіндік береді.

Осы зерттеу нәтижесінде ішкі жану қозғалтқыштарының динамикалық жүктемесін азайту үшін оңтайлы дизайн шешімдерін анықтауға болады. Қозғалтқыш геометриясындағы белгілі бір өзгерістер, жаңа материалдарды пайдалану және жанармай мен салқындату жүйелерін оңтайландыру динамикалық жүктемені азайтуға, жұмыс тиімділігін арттыруға және қозғалтқыштың қызмет ету мерзімін ұзартуға мүмкіндік беретіні расталды.

Бұл зерттеудің практикалық маңызы бар, өйткені нәтижелерді қолданыстағы қозғалтқыштарды жетілдіру және жаңа, тиімдірек және сенімді ішкі жану жүйелерін дамыту үшін пайдалануға болады. Бұл өз кезегінде автомобильдердің экономикалық тиімділігін арттыруға, шығарындыларды азайтуға және көлік құралдарының экологиялық көрсеткіштерін жақсартуға әкеледі.

1. Тұрысбеков Б.Т., Белгібеков Е.Е. Автомобильдерге техникалық қызмет көрсету және жөндеу: Оқулық / - Алматы: «Бастау» баспасы, - 2013, 360 бет;
2. Жүнісбеков П., Алиев Б. Автомобильдер құрылысы. Алматы НАЗ-9 ЖШС 2005-360 бет;
3. Жүнісбеков П.Ж., Жетпейісов М.Т., Мамедалиева Г.А., Дүйсенбаев М.С. автомобильдерді жөндеу және техникалық қызмет: Оқулық – Астана: Фолиант, 2007. – 248 бет;
4. Пехальский А.П., Пехальский И.А. «Устройство автомобилей»;
5. Суебаев Ж. Автомобиль құрылысы (Оқу құралы – Алматы ҚазККА баспасы 2009 ж.);
6. Вахламов В.К. Подвижной состав автомобильного транспорта – М: Академия, 2003 – 480 бет;
7. Стуканов В.А., Леонтьев К.Н. «Устройство автомобилей», учебное пособие, М: ИД «ФОРУМ», 2010 – 496 бет.
8. П. Жүнісбеков, М. Жетпейісов - Автомобильдерді жөндеу және техникалық қызмет. Астана: Фолиант, 2007.
9. Алиев Б – Тракторлар мен автомобильдер құрлысы. Алматы: Наз 2005.
10. Жүнісбеков П. Ж – Автомобильдің құрлысы және пайдалануы – Астана: Фолиант, 2007
11. Родичев В – Тракторлар мен автомобильдер – Алматы: Мектеп - 1986
12. С.Скринник, Т. Рахмонов – «Автамеханиктерге арналған материалтану негіздері». Астана -2010 «Фолиант»
13. В.К. Вахламов Автомобильдер. Конструкция негіздері / В. К. Вахламов. — 2-ші басылым, стер. — М. : «Академия» баспа орталығы, 2006.
14. Автомобиль электр жабдығын жөндеу: оқу құралы / В. Г. Доронкин. — 4-ші басылым, стер. — М.: «Академия» баспа орталығы, 2013. — 80 б.

15. Ғаламтор
16. А.А. Гаврилов, М.С. Игнатов, В.В. Эфрос «Расчет поршневых двигателей внутреннего сгорания», Владимир 2002- 125б.

Бугумбаев Р.Ж., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, М2-ХО-22-2р, магистрант.
Темиров Д.Е., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, химический факультет, М2-ХО-22-2р, магистрант.
(Научный руководитель - к.х.н. ассоц профессор Кокибасова Г.Т.)

ПРОГРАММИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ

Программированное обучение — это образовательный подход, который использует обучение в индивидуальном темпе с запрограммированными материалами, предназначенными для предоставления контента в определенном порядке. Идея программированного обучения заключается в том, что учащиеся могут учиться более эффективно, когда они контролируют темп и последовательность своего обучения [1].

Изучение влияния программированного обучения на усвоение химических знаний может обеспечить более глубокое понимание методологии обучения и предоставить педагогам инструменты для эффективной организации образовательного процесса в области химии. Целью исследования является изучение влияния программированного обучения на формирование базовых знаний по химии [2].

Гипотеза, поддерживаемая исследованием, утверждает, что применение программированного обучения влияет на эффективное формирование основных знаний в области химии.

В ходе работы был проведен эксперимент, включающий тестирования программированного обучения, адаптированного под актуальную школьную программу, и последующим анкетированием.

В соответствии с темой исследования, были выбраны главы «Виды химических связей», «Окислительно-восстановительные реакции», «Введение в органическую химию» содержащая следующие темы: «Электроотрицательность», «Ковалентная связь», «Ионная связь», «Метод электронно-ионного баланса».

Содержание глав было запрограммировано как краткий курс и апробировано в данном исследовании. Образец фрейма программированного тренажера представлен на рисунке 1.

Для исследования были взяты 8 «А» и 8 «Б» классы в КГУ «Гимназия №3», находящегося по адресу: Карагандинская область, город Караганда, Назарбаева, 25. А также ученики 10 «Ә» класса в КГУ «Школа-лицей имени Ыбырая Алтынсарина» находящегося по адресу: Карагандинская область, город Караганда, Гульдер 1, 1/2.

Всего в исследовании участвовало 72 ученика.

При использовании тренажера были учтены все организационно – педагогические условия использования программированного обучения. Также при использовании тренажера была поставлена цель – изучение материала, через учебный и деятельностный подход в процессе обучения.

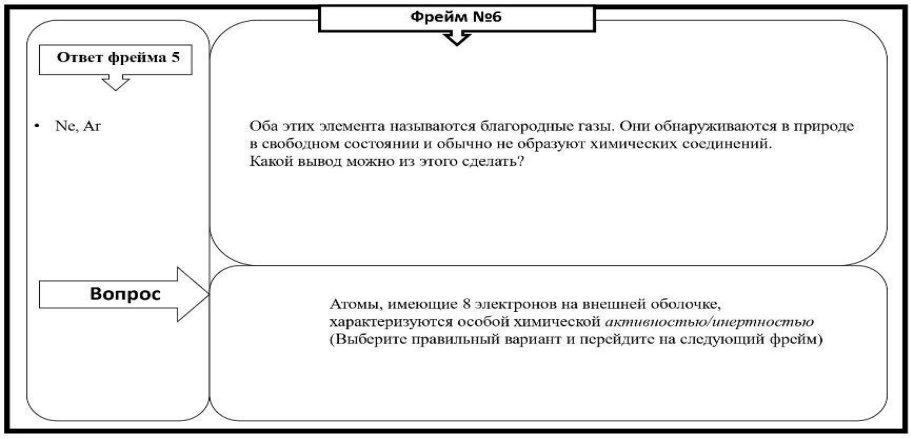

Рисунок 1. Образец фрейма программированного тренажера

Анализ эффективности использования программированного обучения проведен после системы уроков с использованием учебных элементов, проведя тестирования на выявление уровня успешности усвоения нового учебного материала учащимися. Был проведен тест до использования тренажера и после, состоящий из 10 вопросов. Цифровой химический тренажер был разработан ранее [1].

Тест был внедрен с целью проверки уровня успешности усвоения нового материала, так как вопросы теста были направлены на выявления остаточных практических знаний учащихся после освоения новой темы.

Для математического анализа результатов эксперимента был проведен тест Вилкоксона (Wilcoxon Signed Ranks test). С учетом размера выборок, контрольными величинами для результатов 10 и 8 классов взяли $\alpha = 0.05$ $Z\alpha \approx \pm 1.96$. Вычисленные критерии Вилкоксона (w), а также p=0,005, указывают на значимость разницы в результатах двух тестов в экспериментальных группах.

Результаты тестирований групп учащихся 8-х и 10-х классов с использованием и без использования программированного тренажера показаны в таблице 1 и 2.

Таблица 1.

Результаты проведенных тестов

Класс	Средний балл до тренажера	Средний балл после тренажера	Среднее улучшение
8 «А»	6,32	7,6	1.28
8 «Б»	6,32	8,3	1,98

В 8 «Б» классе, применение программированного метода обучения привело к заметному увеличению показателей: средний балл по тесту повысился с 6,3 до 8,3. В то время как в 8 «А» классе улучшение было менее значительным – с 6,32 до 7,6. Это говорит о более эффективном воздействии программированного метода в 8 «Б» классе.

Ученики 10 «Ә» класса в КГУ «Школа-лицей имени Ыбырая Алтынсарина» также тестировались до и после использования тренажера. Тестирование проводилось по методике, разработанной авторами исследования.

Таблица 2.

Результаты проведенных тестов

Группа	Средний балл до тренажера	Средний балл после тренажера	Среднее улучшение
Контрольная	6,6	7,7	1,1
Экспериментальная	5,55	7,45	1,9

В экспериментальной группе наблюдается значительное увеличение процента успешного усвоения материала, что говорит в пользу эффективности использования программированного тренажера в обучении химии старших классов.

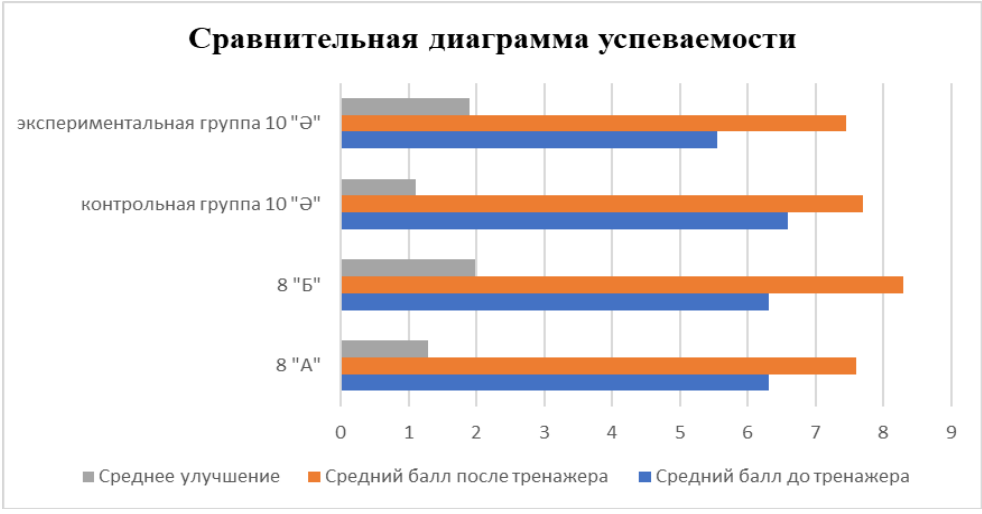

Диаграмма 1. Сравнительный анализ результатов успеваемости

Сравнительный анализ организации (Диаграмма 1) образовательного процесса подтверждает, что внедрение элементов программированного обучения, соблюдение предложенных организационно-педагогических условий и методических рекомендаций приводит к повышению успешности освоения учебного материала учащимися.

Было проведено анкетирование по следующим вопросам:

1- Считаете ли Вы программированное обучение интересным и понятным способом обучения?
2- Хотели бы Вы чаще работать по методу программированного обучения на уроках химии?
3- Согласны ли Вы с мнением, что с помощью программированного обучения материал усваивается лучше?
4- Считаете ли Вы, что элементы программированного обучения усложняют занятие?

5- Считаете ли вы, что программированное обучение помогает вам лучше подготовиться к экзаменам и оценочным работам по химии?
Результаты представлены в диаграмме 2.

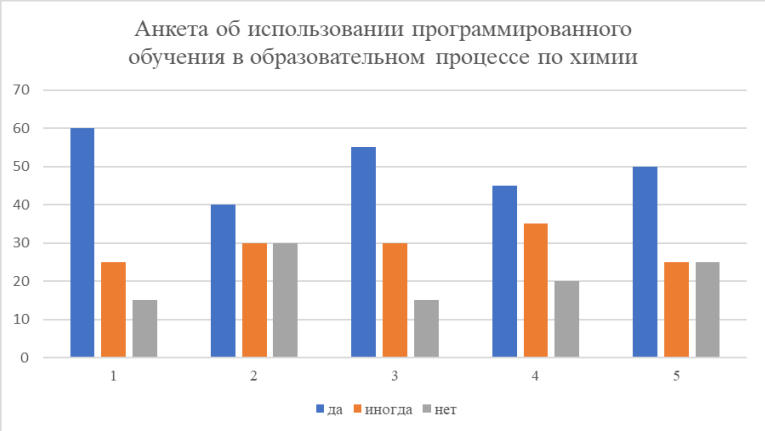

Диаграмма 2. Результаты анкетирования об использовании программированного обучения

Таким образом, нами были разработан контент программированного тренажера по 4 темам 8 и 10 класса. Эксперимент с участием 8-х и 10-х классов доказал, что использование программированного обучения:

Эффективно направляет процесс обучения, позволяя ученикам продвигаться в своем темпе. Улучшает усвоение не только базовых тем, но и сложные темы, требующие использование алгоритма и высокую концентрацию. 10-классники, изучавшие метод электронно-ионного баланса ОВР с помощью программированного обучения, показали лучшие результаты на тестах.

Повышает качество образования, действуя как дополнение к существующим методам. 8-классники, изучавшие темы электроотрицательности и видов химической связи с помощью программированного обучения, были более мотивированы и заинтересованы в предмете.

Разработка программ может быть затратной, но существует потенциал для коммерциализации, особенно в области программирования содержания.

Это может сделать обучение более доступным и индивидуальным, потенциально снижая необходимость в репетиторстве и помогая учащимся, пропустившим занятия по различным причинам.

Программированное обучение – это перспективный метод обучения, который может значительно повысить качество образования.

1. Timur Sadykov, Gulmira Kokibasova, Yelena Minayeva, Aliyash Ospanova & Maral Kasymova (2023) A systematic review of programmed learning approach in science education, Cogent Education, 10:1, 2189889, DOI: 10.1080/2331186X.2023.2189889.

2. Teoh S., Chee Keong C., Nerda Z. ICT versus Conventional Teaching and Learning Approach in Education: An Overview of Advantages and Disadvantages. – 2021.

Жеңіс А.Д., Сауытжан К.Қ. Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, физика-техникалық факультеті, М2-ФЕ-22-1к тобы, магистрант және ФЕ-402-20 тобы, студент

(Ғылыми жетекшілері - PhD, қауымд.проф. Омарова Г.С., ж.ғ.м. Садықова А.Е.)

ПОЛИМИТИН БОЯҒЫШТАРЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ DSSC КҮН ҰЯШЫҚТАРЫНЫҢ ВОЛЬТ АМПЕРЛІК СИПАТТАМАСЫ

Қазіргі таңда энергия тапшылығы жаһандық мәселелердің бірегейі болып тұр. Бұл мәселе тек экологиялық емес сонымен қатар экономикалық, келешек ұрпақтың дамуына да кедергілері үлкен. Сол себептен энергия көзін баламалы энергия көзіне ауыстыру ең тиімді шешімдердің бірі. Күннің жарығы ең көп таралған әрі сарқылмайтын энергия көзі болып табылады [1]. Күн ұяшықтарын пайдалану электромагниттік толқын ретінде үздіксіз келіп жатқан күн энергиясын баламалы энергетикаға айналдыру көзі ретінде қолдану ерекше артықшылыққа ие [2-3].

Фотосезімталдық (фотосезімтал әсер): бұл фотоэлементтің Жарық ағынына жауап беру және түскен жарыққа жауап ретінде электр тогын немесе кернеуді шығару қабілеті. Фотосезімталдық құрылғының Жарық фотондарын электрондарға қалай тиімді түрлендіретінін анықтайтын кванттық тиімділік деп аталатын шамамен өлшенеді.

TiO_2 негізіндегі күн батареялары келіп түскен күн энергиясын жақсы жұтуын және келіп түскен күн сәулесінің электр тогына түрлендірудің жоғары тиімділігін көрсетеді. TiO_2 өзінің физикалық, химиялық қасиеттерімен басқа жартылай өткізгіштермен салыстырғанда ең бірейі. Себебі ол химиялық белсенді емес, деградацияға тез ұшырамайды тұрақты, экологиялық таза эементтердің бірі. Жартылай өткізгіштер арасында титан диоксінің энергетикалық өтімділігі күн ұяшықтарында өтетін фотопроцесстерге тиімді болып табылады.Титанның бағасы да арзан әрі онымен жұмыс жасау қауіпсіз. Дегенменде оның бірқатар өзіндік кемшіліктері бар, олардың қатарына электронды-кемтіктік жұптың әлсіз бөлінуін және жұтылу спектрінің ультракүлгін аймақта ғана болуын жатқызуға болады. TiO_2 жұту спектрін көрінетін сәулелену аймағына жылжытуға бағытталған әртүрлі металдармен, органикалық және металл емес қоспалармен модификациялау оның күн сәулесінің энергиясын толыққанды пайдалануға мүмкіндік береді.

Полимитин бояғыштарын жарықтың жұтуын арттыру өте пайдалы шешім. Гретцель ұяшығында титанмен байланысқан электронды-кемтіктік рекомбинациясының жылдамдығын төмендету арқылы электронды тасымалдауды жеңілдетеді, сондықтан қабыршақтың бұл түрлеріне қазіргі уақытта барынша назар аударылуда. Бұл мақалада біз электромагниттік сәулеленудің спектрдің көріну аймағында титан диоксиді қабықшаларының плазмондық қасиетін арттыру үшін бояғыш молекулаларын пайдалануды ұсынамыз.

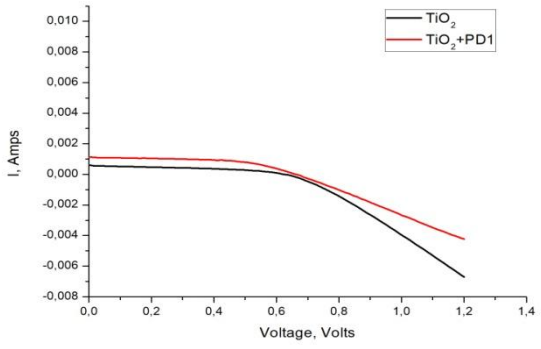
TiO_2 қабыршақтары әзірлеу үшін сипатталған әдісті пайдаланылды : TiO_2 нанобөлшектердін негізінде қабыршақтарды жасау үшін пастаның негізгі құрамына полиэтиленгликоль–себацинат полимері алынған қабыршақтардың жарылуын болдырмау үшін қосылды. Полимер пастаға этиленгликольмен бірге 25 масс.% мөлшерінде TiO_2 қосылды. Паста дайындау жоғары температурада (90ºС) жүргізілді, себебі полимер этиленгликольде ерімейді және бөлме температурасында эмульсия пайда болады. Мұндай жағдаятта полимер ериді. Осыдан кейін TiO_2 қосылып, біртекті паста қалыптастыру үшін магниттік араластырғышта 48 сағат араластырылды.

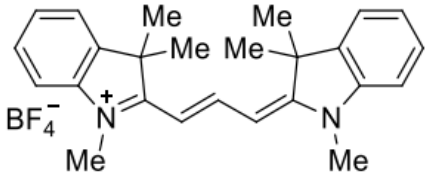
Дайын паста төсеніштің бетіне жағылып, 30 минут 100ºС температурада кептірілді. FTO өткізгіш қабатымен қапталған шыны төсеніштер қолданылды. Қабыршақты қолданар алдында төсеніштер сабын ерітіндісінде мұқият жуылып, дистилденген және деионизацияланған суда шайылды. Осыдан кейін қабыршақтардың бетін иондық өңдеу арқылы тазарту жүргізілді. Қолданар алдында FTO бетіне блоктау қабаты дайындалды, оны 40 мМоль/л $TiCl_4$ ерітіндісінде 70°С температурада тұндырылды.

Қабыршақтың қалыңдығы төсеніштің шеттеріне жабыстырылатын скотчтың көмегімен бақыланды. Скотчтың қалыңдығы шамамен 2 мкм. Жағылғаннан кейін және кептіргеннен кейін қабыршақ пеште біртіндеп, келесі температура мен уақыт бойыншақыздырылды: 325°С – 5 мин; 375°С – 5 мин; 450°С – 15 мин; 500°С – 15 мин.

Кептіргеннен кейін дайын қабыршақтар концентрациясы ~$3\cdot10^{-4}$ моль/л болатын бояғышы бар ерітіндіге салынды. Сорбция 70ºС температурада 2 сағат бойы жүзеге асты.TiO_2 қабыршақтарының сорбциядан кейін жұту спектрлері 1-суретте көрсетілген. Суреттен көретініміз, 533 нм-де бояғыштың максимум жұтылу спектріне сәйкес максимумдар байқалады.Қабыршақтар үшін бұл максимум ұзын толқынды спектрдің тұсында болады.

TiO_2 сіңіру жолағының шеті анатаза немесе рутил құрылымына байланысты спектрдің ультракүлгін аймағында шамамен 380-400 нм болатыны белгілі.

1-сурет ПБ1 бояғышымен сорбцияланған, TiO_2 қабыршақтарының ВАС –ның графигі (а) ПБ құрылымы (б)

Жоғарыда айтылғандай титан диоксидінің плазмондық қасиетін арттыру маңыздылығы өте жоғары деңгейде сол себеппен күн ұяшығына Ag нанобөлшектерін қосу тиімді шешім болып табылды. Күміс жартылай өткізгіш қатарынан электрлік қасиеті жағынан жоғары, химиялық тұрақты, және де p-n ауысуы жағынан кең тараған. Күміс нанобөлшектерін алу үшін 99,8% қабыршақты 4 мл этанолда лазерлі абляция арқылы атқылап күмістін бөлшектері алынды. Нанобөлшектертердің диаметрін Zetasizer құрылғысы арқылы өлшенді. Алынған мән бізге нанобөлшектердің концентрациясын анықтау үшін керек болды және пастаға қосылды.

Титан диоксиді негізінде нанобөлшектер негізіндегі грецель ұяшығының фотовольтаикалық қасиеттері зерттелді. Грецель ұяшығын фотовольтаикалық қасиетін 2 кестеден бақылауға болады. Параметрлерді есептеу "IV–Measurement" бағдарламалар пакетін қолдана отырып жүргізілді, алайда бұл алынған мәліметтер әдеби деректермен салыстырғанда тиімділігінің келтірілген мәндері максималды емес, олар сенімді түрде анықтауға мүмкіндік береді қажетті тәуелділіктер. Нәтижелерді 1-суретте келтірілген.

Кесте 1 – Грецель ұяшығындағы титан диоксидінің полимитин красителымен қосқаннан кейінгі фотовольтаикалық қасиеттерін зерттеу

	Voc (mV)	FF	Eff	Isc (мА/см^2)
TiO_2	635	0,35	0,7	1,08
TiO_2+ПК1	674	0,53	1,4	1,62

Суреттен нанокомпозиттік пленка негізіндегі ұяшықтың меншікті беті ең жоғары екенін және ток тығыздығы TiO_2 пленкасына қарағанда жоғары екенін көруге болады. Ұяшықтағы бос кернеудің мәні қолданылатын материалдардың табиғатымен, ал ток тығыздығы сорбцияланған боғыш молекулаларының санымен анықталатыны белгілі.

Алынған мәліметтер негізінде 1-кестеде көрсетілген фотовольтаикалық элементтердің негізгі параметрлері анықталды. Параметрлерді есептеу "IV–Measurement" бағдарламалар пакетін пайдалана отырып жүргізілді. Күн жасушаларының тиімділігінің келтірілген мәндері әдеби деректермен салыстырғанда максималды емес, алайда қажетті тәуелділіктерді сенімді түрде анықтауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Титан диоксиді негізінде құрылымы және оның полимитин бояғыштарының электрофизикалық қасиеттеріне әсері зерттелді. Титан диоксиді негізіндегі полимитин бояғыштарының әсерінің нәтижесі фотогенерацияланатын ток мөлшері мәні зерттеле келе ток мөлшерінің пайыздық мөлшерде әлде қайда жақсы екені көрсетілді.

1. Ahmad H., Kamaruddin S.K., Hydrogen from photo-catalytic water splitting process:A review//Renevable&Sustainable Energy Reviews.–2015.–T.43, C.599-610.

2.Walter M.G. et all. Solar Water Splitting Cells // Chemical reviews.–2010.–T.110, №11.–P.6446-6473.

3 Latroche M., Brohan L., Marchand R., Tournoux M. New hollandite oxides: TiO2(H) and K0.06TiO2 // J. Solid State Chemistry. – 1989. – Vol. 81. – P. 78–82.

4 Diebold U. The surface science of titanium dioxide // Sur.Sci.Rep. – 2003. – Vol. 48. – P. 53–229.

Жұман М.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, физика-техникалық факультеті, ТФ-408к-20 тобы, студент

Рахимгалиев Т.А., академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, физика-техникалық факультеті, РТ-313р-21 тобы, студент

(Ғылыми жетекшілері- қауымдастырылған профессор Афанасьев Д.А., техникалық физика магистрі Бакиева Ж.Қ.)

ФОТОЛЮМИНЕСЦЕНЦИЯ СПЕКТРЛЕРІН ӨЛШЕУГЕ АРНАЛҒАН ҚОНДЫРҒЫНЫ ЖИНАУ ҮШІН ЗАМАНАУИ ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ АВТОМАТТАНДЫРУ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Қазіргі уақытта сәулеленудің затпен өзара әрекеттесу сипатын өлшеуге негізделген әдістер ғылыми зерттеулерде, медицинада және биологияда, лазерлік және телекоммуникациялық технологияларда және т.б. кеңінен қолданылады. Зертханада жинақталған спектрлік аспаптарды қолдану және оптикалық өлшеу процестерін автоматтандыру өзекті мәселе болып қала береді [1].

Микроконтроллерлік техника мен ақпараттық технологиялардың заманауи дамуы аз уақыт пен қаржылық күш жұмсай отырып, өлшеу және технологиялық процестерді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Соңғы 10-15 жылда нарықта микроконтроллер мен микропроцессорлық құрылғыларды жылдам бағдарламалауға және пайдалануға мүмкіндік беретін көптеген ашық бастапқы бағдарламалық-аппараттық платформалар пайда болды. Мұндай платформаларға Raspberry Pi, BeagleBoard, Arduino және т.б. жатады [2]. Жоғарыда аталған модельдердің ішінде Arduino платформасы ең қарапайым, арзан және әртүрлі функционалдық және техникалық сипаттамалары бар. Дегенмен, Arduino қарапайымдылығы көптеген автоматтандыру және басқару жобаларында өз орнын табады және микроконтроллер құрылғыларын жасау процесін жеңілдетеді.

LabVIEW бағдарламалық құралын және National Instruments компаниясының құрылғыларын пайдалана отырып, автоматтандыру және өлшеу үшін толық бағдарламалық-аппараттық жүйелерді әзірлеуге мүмкіндік береді [3]. Бұл аз күш жұмсай отырып, әртүрлі практикалық тапсырмаларды тиімді шеше алатын, жеке өлшеу құрылғыларын әзірлеу және бағдарламалау процесін жеңілдетеді.

Бұл жұмыста радиациялық синтез әдісімен MWO_4 (M-Zn, Mn, Mg, Cd) құрамының сілтілі жер және өтпелі топтарының металл вольфраматтары негізінде керамика үлгілерінің люминесценция спектрлерін алу

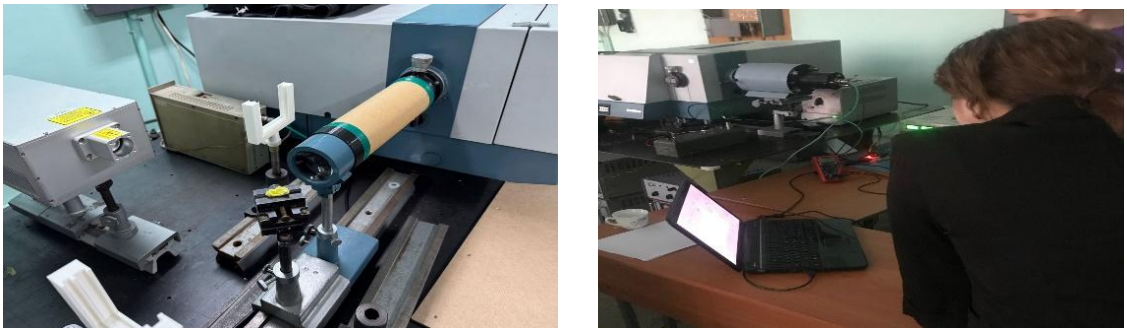
үшін МДР-23 монохроматоры базасында үлгілердің жоғары сезімталдығы және жоғары оптикалық қоздыру энергиясының тығыздығы бар автоматтандырылған өлшеу қондырғысын құрастыру ұсынылған. Жұмыста келтірілген техникалық шешімдерге қарамастан [4], бұл шешім оптикалық қозудың үздіксіз көздерінде, оптикалық қозудың импульстік лазерлік көздерінде өлшеуге мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленеді және төмен кванттық өнімділігі бар үлгілердің люминесценция спектрлерін алуға бағытталған.

Зерттеу жүргізу үшін әртүрлі оптикалық сәулелену көздерін (АО-355А-1W лазері, жарықдиодты және т.б.) пайдалану кезінде МДР-23 монохраматоры негізінде эксперименттік қондырғы жиналды. Қондырғының блок-схемасы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Люминесценция спектрлерін өлшеуге арналған автоматтандырылған қондырғының блок- схемасы

Оның құрамына МДР-23 монохроматоры кіреді, фотодетектор ретінде ФЭУ-79 пайдаланылды, қадамдық қозғалтқыштардың жұмысын басқару үшін ATMega328 - Arduino UNO микроконтроллеріне негізделген электрондық тақта пайдаланылды. 3D принтерінде басып шығарылған бөлшектер Компас-3D-v. 21 бағдарламасында модельденген. Әрі қарай, бөлшектер STL форматқа түрлендіріледі. Басып шығарылатын файлды жасау үшін UltiMaker Cura 5.6.0 бағдарламасы қолданылды. Бөлшектерді басып шығару Creality Enter-3 V2 3D принтерінде шығарылды. Қондырғының жалпы сыртқы түрі 2-суретте көрсетілген.

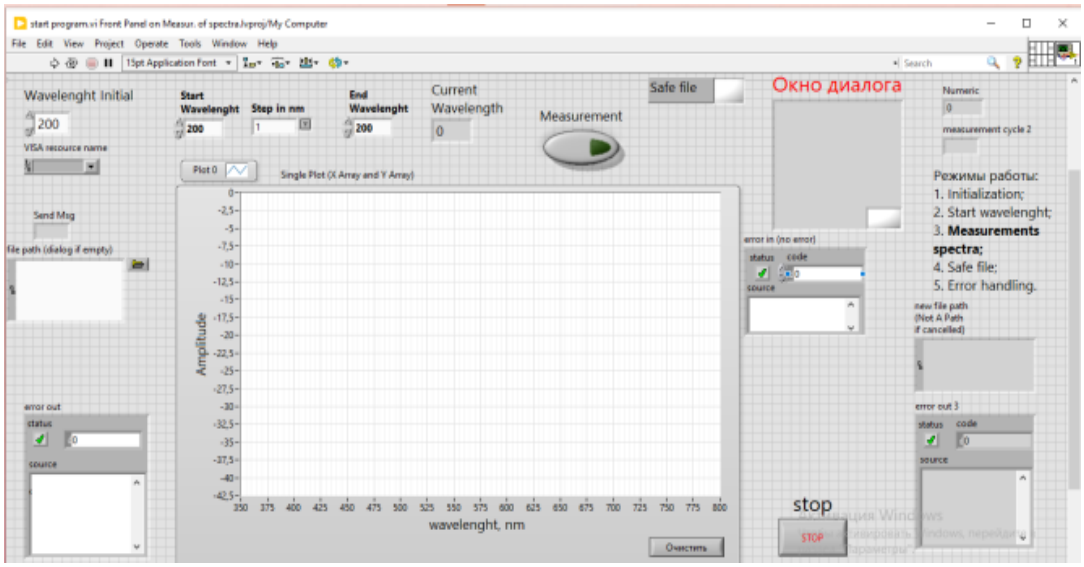

2-сурет. Автоматтандырылған қондырғының жалпы сыртқы түрі

Arduino Uno үшін айналу бағытын және монохроматордың қажетті толқын ұзындығына орнатуды басқару үшін [5] келтірілген бағдарлама жазылды. Айналу бағыты қозғалтқыш орамдарына түсетін импульстар арасындағы фазалық қатынастармен таңдалады. Монохроматорды толқын ұзындығының қажетті күйіне орнатуды бақылау, қозғалтқыш орамаларына берілген тікбұрышты импульстардың қажетті санын қолдану арқылы жүзеге асырылады. Берілу коэффициенті 1 нм-ге 83 импульсті құрайды.

Бағдарламада барлығы 5 жұмыс режимі қарастырылған, оған келесі кезеңдер кіреді: Initialization (инициализация), Start Wavelenght (өлшеу алдында бастапқы толқын ұзындығын орнату режимі), Measurements Spectra (үлгілердің жарқырау спектрлерін өлшеу), Safe file (файлды сақтау), Error handling (қатені өңдеу режимі).

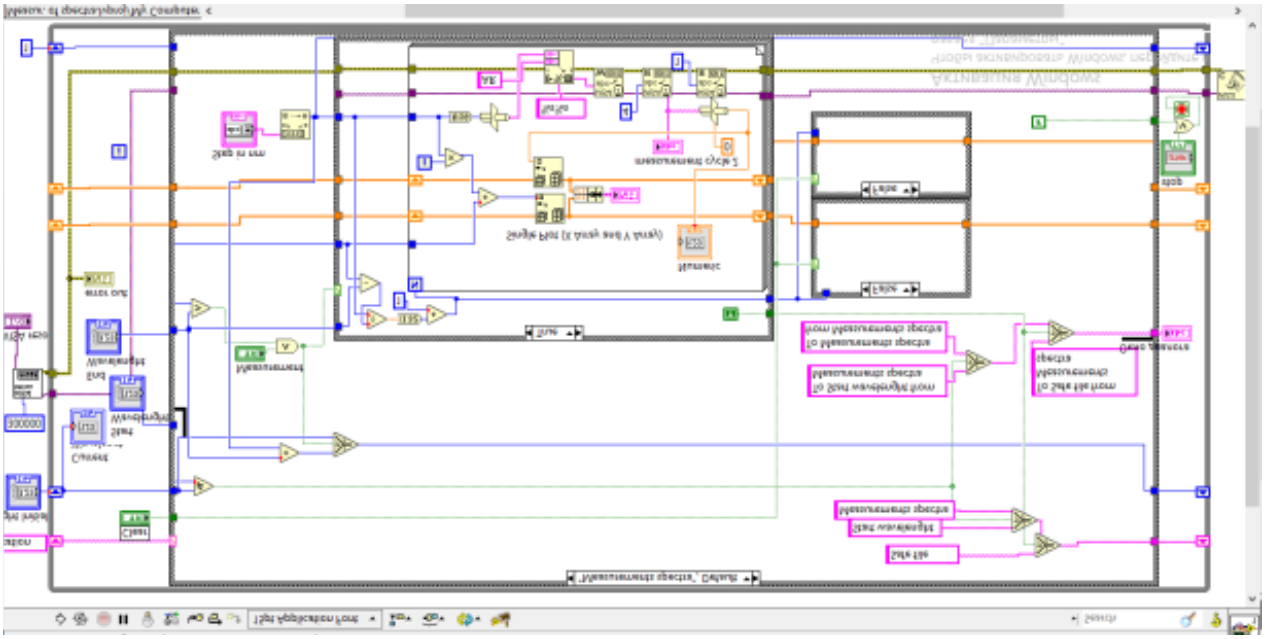
Measurements Spectra режимі монохроматорды бастапқы толқын ұзындығына орнатумен байланысты. Measurements Spectra бағдарламасының негізгі жұмыс режимі виртуалды аспаптың беткі панелінің (3-сурет) жоғарғы жағында көрсетілген бастапқы толқын ұзындығынан соңғы толқын ұзындығына дейінгі жарқырау спектрін өлшейді.

3-сурет Виртуалды аспаптың беткі панелі

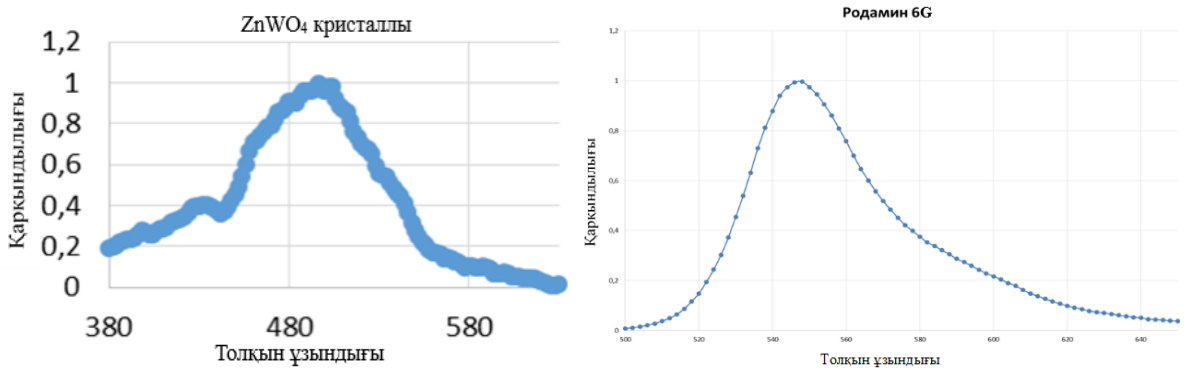
Виртуалды құрылғының беткі панелінде (3-сурет) құрылғының жұмысын басқару элементтері, тізбектелген порттың жұмысында қателердің пайда болу индикаторлары және өлшеу нәтижесінде алынған графиктің сызбасы және диалог терезесі көрсетілген 1) бағдарламаның жұмыс режимі немесе 2) бағдарлама жұмысында пайда болатын қателердің кодтары келтірілген.

Бағдарламаның басқару бөлігі 4-суретте көрсетілген. Сондай-ақ алынған деректерді шығыс файлға (Safe file) жазу мүмкіндігі де қарастырылған. Error handling қатені өңдеу режимі диалогтық терезеде қате кодын көрсетеді және бағдарламаның орындалуын аяқтайды. Бағдарламаны қайта іске қосу үшін қондырғы жұмысының қатесін түзетіп, бағдарламаның орындалуын қайта іске қосу керек.

4-сурет. Жарық спектрін өлшеу режиміндегі виртуалды аспаптың блок-диаграммасы

Бағдарламаның функционалдылығы $ZnWO_4$ кристаллының және родамин 6G бояғыш ерітіндісінің люминесценция спектрлерін өлшеу кезінде тексерілді (5-сурет). Ерітіндідегі бояғыштың концентрациясы 10^{-5} моль/л құрады.

5-сурет. $ZnWO_4$ кристаллының және родамин 6G бояғыш ерітіндісінің люминесценция спектрлері

Жарқырау спектрлеріне сынақ өлшемдері жүргізілді. Ақ жарықдиодты жарқыл спектрі өлшенді. Алынған өлшемдер нәтижесі жинақталған құрылғының функционалдылығын көрсетті.

1. Ермачихин А.В., Мальченко С.И., Литвинов В.Г., Мокина О.М., Маслов А.Д. Автоматизация спектральных исследований с помощью монохроматора МДР-2 ЛОМО // Сборник трудов XV международной конференции NIDays 2016, Москва, 2016, С.142-145.

2. Costa D.G., Duran-Faundez C. Open-Source Electronics Platforms as Enabling Technologies for Smart Cities: Recent Developments and Perspectives// Electronics, 2018, V.7, I.12, N. 404

3. Васильев А.С., Лашманов О.Ю. Основы программирования в среде LabVIEW. – Санкт-Петербург. Университет ИТМО 2015. – 80 с.

4. Больщиков Ф.А., Малов А.В., Нищев К.Н., Рябочкина П.А., Ушаков С.Н. Установка для проведения спектроскопических исследований в области длин волн 0,2 - 2 мкм // Вестник Мордовского университета. 2007. №3. С.109-114.

5. Кудрин А.В. Использование программной среды LabVIEW для автоматизации проведения физических экспериментов: Электронное учебно-методическое пособие, Нижний-Новгород, Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, 2014, – 68 с.

Кажмуратова А.Т., Тулеуов У.Б., Насихатұлы Е., Малик Б., Сүлейменова А.С. Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы

БЕРІКТІГІ ЖОҒАРЫ ҚОС ТОРЛАР НЕГІЗІНДЕ БИОҮЙЛЕСІМДІ ПОЛИМЕРЛІ ГИДРОГЕЛЬДЕРДІ ӘЗІРЛЕУ

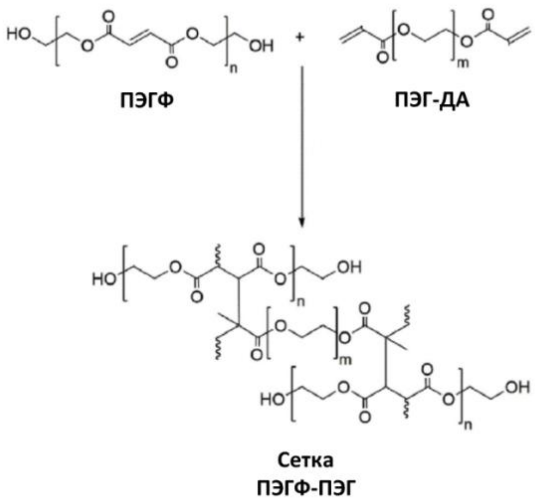
Синтетикалық гидрогельдер медицина саласында, атап айтқанда тіндік инженерияда кеңінен зерттеледі, өйткені олардың бірқатар артықшылығы бар. Сол артықшылығының бірі – биологиялық ортада газдар мен қоректік заттардың алмасуын жеңілдететін судың жоғары мөлшері [1]. Синтетикалық гидрогельдер жасуша популяциялары бекітіліп, қоныс аудара алатын субстрат ретінде зерттеледі немесе олар шоғырланған аймақтағы белгілі бір жасуша функцияларын белсендіру үшін препаратпен бірге жасуша тасымалдаушы ретінде пайдаланылады [2].

Поли-(этиленгликоль) (ПЭГ) – лабильді пептидті және ақуызды биофармацевтикалық препараттардың емдік қасиеттерін жақсарту үшін кеңінен қолданылатын маңызды гидрофильді полимер. ПЭГ негізінде әртүрлі жарияланған материалдардың ішінде ПЭГ-фумарат негізіндегі гидрогельдерге көп көңіл бөлінді, бұл гидрогельдер сүйек тіндері инженериясына көп үміт күттіреді [3].

Биоүйлесімді имплланттарды жасау үшін берік және қатты бекітілген поливинил спирті (ПВС) торы бар қос торлы гидрогельдер, сондай-ақ икемді және әлсіз бекітілген полиэфирлі шайыр (ПЭШ) және полиэтиленгликоль (ПЭГ) негізіндегі торлар пайдаланылды.

ПЭГФ молекулалары осы жұмыста сипатталған әдіс бойынша этиленгликоль мен фумар қышқылының поликонденсациясы арқылы алынды [4]. Алынған ПЭГФ бұдан әрі полиэлиленгликоль диакрилатымен (ПЭГДА) торға тігіледі (сурет. 1)

ПВС/ПЭГФ - ПЭГДА қос торы екі кезеңде алынады. Алдымен ПЭГФ, ПЭГДА, фенил-2,4,6-триметилбензоилфосфинат литий (ТРО-Li) және ПВС фотоинициаторы қоспалары дайындалады. Содан кейін бұл қоспаны фотобірлестіру жүргізіледі. Әрі қарай, қазірдің өзінде бірлестірген гель ПВС бірліктерін қалыптастыру үшін бірнеше алдымен мұздатып сосын жібіту циклдарына ұшырайды.

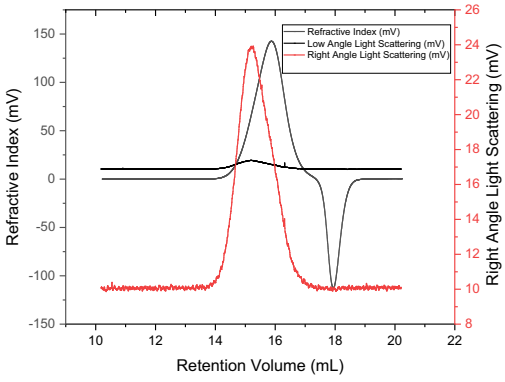
.

Осылайша, ПВС ерітінділерінің молекулалық құрылымы мен кристалдану қабілетінің арқасында бірнеше мұздату және жібіту циклдары жүреді, айта кететін жағдай ПВС гельіне байланыстырушы агент қосудың қажеті жоқ сонымен қатар, танин қышқылының қатысуымен жүзезе асырылады. Гель түзілімдері мына факторлары атап айтқанда, мұздату және жібіту циклдарының саны, максималды және минималды температурасы, цикл ұзақтығы, сондай-ақ пайдаланылған ПВС үлгілерінің молекулалық сипаттамалары мысалы, орташа молекулалық салмақ және гидролиз дәрежесі сияқты гельдеу факторлары алынған гидрогельдердің кристалдық дәрежесін және нәтижесінде олардың қасиеттерін өзгертуге мүмкіндік береді. Екінші полимердің (ПЭГ) қосылуы өзара енетін полимерлі тордың пайда болуына әкеледі, онда ПВС микрокристаллиттермен тігіліп шығады.

Синтез нәтижесінде алынған ПЭГФ молекулалары орташа молекулалық массаны анықтау үшін гель өткізгіш хроматографта талданды (1-кесте) (сурет.2).

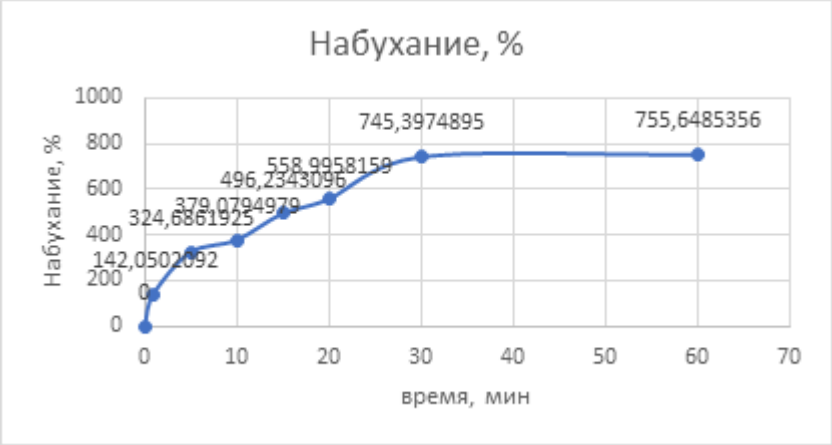
Кесте 1.

Method: PEGF.vcm	
Peak RV - (ml)	15,869
Mn - (Daltons)	**3 505**
Mw - (Daltons)	**5 834**
Mz - (Daltons)	**11 550**
Mp - (Daltons)	3 098
Mw / Mn	1,665

Алынған гельдердің серпімді қасиеттері әртүрлі ПВС құрамы Anton Paar MCR 302e реометрінде зерттелді. Деректер "ультраберік қосарланған торы" тұжырымдамасының нәтижелерін көрсетті, оған сәйкес қатты «құрбандық» торының концентрациясы серпімді «негізгі» тордың концентрациясынан айтарлықтай аз болуы керек.

Гидрогельдердің қасиеттері (ісіну, механикалық қасиеттер, ыдырау) олардың қолдану аймағын анықтауда маңызды. Қос торлар негізінде жасалған гельдердің яғни, полиэтиленгликоль-фумарат/поливинил спирті (ПЭГФ/ПВС) ісіну дәрежесіне зерттеу жүргізілді. Осы тұрғыда қарастырылған ісіну процесі сұйықтықпен әрекеттескенде гель көлемінің өзгеруін білдірді.

Зерттеу нәтижелері қоршаған әртүрлі жағдайларына және гельдің құрылымдық ерекшеліктері сияқты әртүрлі факторлардың оның ісіну қабілетіне әсері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Нәтижелер ПЭГФ/ПВС қос торлар негізделген гельдердің қасиеттерін одан әрі жақсарту және оларды биомедициналық және фармацевтикалық салаларда қолдану үшін маңызды болуы мүмкін.

1. Nuttelman, C. R., Mortisen, D. J., Henry, S. M., & Anseth, K. S. (2001). Attachment of fibronectin to poly(vinyl alcohol) hydrogels promotes NIH3T3 cell adhesion, proliferation, and migration. In Res (Vol. 57). https://doi.org/10.1002/1097-4636(200111)57:2%3C217::AID-JBM1161%3E3.0.CO;2-I

2. Lee, K. Y., & Mooney, D. J. (2001). Hydrogels for Tissue Engineering. *Chemical Reviews*, *101*(7), 1869–1880. https://doi.org/10.1021/cr000108x

3. Lu, S., Kim, K., Lam, J., Kasper, F. K., & Mikos, A. G. (2014). Fumarate-based hydrogels in regenerative medicine applications. In *Biomaterials and Regenerative Medicine* (pp. 279–294). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511997839.020

4. Burkeev M.Z., Kudaibergen G.K., Burkeeva G.K., Seilkhanov T.M., Tazhbaev E.M., Hranicek J., Omasheva A. V., Davrenbekov S.Z. New Polyampholyte Polymers Based on Polypropylene Glycol Fumarate with Acrylic Acid and Dimethylaminoethyl Methacrylate, Russ. J. Appl. Chem. 91 (2018) 1145–1152. https://doi.org/10.1134/S1070427218070121

Кузнецова Д.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, биолого-географический факультет, гр. М-БО-22-2р, магистрант
(Научный руководитель — к.б.н., ассоц. профессор Абукенова В.С.)

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ-БИОЛОГОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА В УСЛОВИЯХ ДВУХУРОВНЕВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В современном образовательном контексте, где требования к специалистам по биологии становятся все более высокими, важной задачей становится формирование профессиональной компетентности студентов-биологов в условиях двухуровневого образования. Двухуровневая структура обучения, предоставляющая студентам не только специализированные знания по биологии, но и педагогическую подготовку, создает уникальные возможности для развития будущих биологических педагогов.

Формирование профессиональной компетентности в данном контексте становится сложным и многогранным процессом, требующим учета широкого спектра аспектов [1]. Студенты-биологи не только должны овладеть глубокими знаниями в области биологии, охватывающими последние научные достижения и технологические инновации, но и обрести умения и навыки, необходимые для успешной педагогической деятельности.

Введение в систему педагогического обучения предполагает осмысленное сочетание теоретических знаний и практического опыта, позволяя студентам применять усвоенные концепции в реальной образовательной среде. Этот процесс подразумевает не только передачу информации, но и формирование у студентов способности адаптироваться к различным образовательным контекстам и эффективно взаимодействовать с учащимися.

Эта статья направлена на исследование проблем и перспектив формирования профессиональной компетентности студентов, специализирующихся в области биологии в педагогическом вузе, учитывая сложности и особенности, представленные двухуровневой структурой обучения. Акцент делается на важности интеграции академических и практических компонентов, адаптации к современным образовательным технологиям и учету требований современного рынка труда.

Формирование профессиональной компетентности студентов-биологов педагогического вуза в условиях двухуровневого образования.

В контексте двухуровневого образования, которое предоставляет студентам-биологам не только фундаментальные знания в области биологии, но и специальное педагогическое обучение, формирование профессиональной компетентности становится сложной и многогранной задачей. Одним из первостепенных аспектов, требующих внимания, является обеспечение студентов не только теоретическими знаниями, но и практическим опытом, который соответствует современным требованиям образовательной и профессиональной среды.

Важность фундаментальных знаний в биологии неоспорима. Студенты должны освоить основные принципы молекулярной биологии, генетики, экологии и других важных дисциплин. Тем не менее, для успешной педагогической деятельности также требуются умения и навыки, связанные с преподаванием, планированием уроков и взаимодействием с учащимися. Это подразумевает введение в учебный процесс педагогических практик, позволяющих студентам приобретать опыт работы с учениками разного возраста и уровня подготовки [2].

Параллельно с приобретением технических навыков в области биологии и методик преподавания, студенты должны развивать исследовательский потенциал [3]. Участие в научных проектах, конференциях и публикации научных статей являются неотъемлемой частью формирования профессиональной компетентности. Этот опыт не только дополняет их теоретическую базу, но и способствует развитию критического мышления и аналитических умений.

Следует подчеркнуть важность интеграции современных технологий в образовательный процесс [4]. Студенты-биологи должны быть знакомы с современными методами исследования, компьютерными программами, виртуальными лабораториями. Эти навыки не только обогащают их профессиональный арсенал, но и соответствуют потребностям современного образования, ориентированного на использование информационных технологий [5].

Преподавание биологии требует создания специфической образовательной среды, способствующей профессиональному и личностному развитию студентов-биологов [6]. Рассмотрим основные функции профессионально-развивающей образовательной среды в контексте преподавания биологии.

Во-первых, профессионально-развивающая образовательная среда направлена на создание условий для приобретения студентами не только теоретических знаний в области биологии, но и практических навыков, необходимых для успешной педагогической деятельности. Работа в лабораториях, участие в полевых исследованиях, а также проведение практик в школах позволяют студентам овладеть методиками преподавания и эффективно применять их в будущей профессиональной деятельности.

Во-вторых, профессиональная среда должна способствовать интеграции современных образовательных технологий в учебный процесс. Использование виртуальных лабораторий, компьютерных программ и образовательных платформ дает студентам возможность не только познакомиться с современными методами обучения, но и разработать собственные технологически обоснованные учебные материалы.

В-третьих, профессионально-развивающая образовательная среда способствует развитию исследовательского компонента. Участие студентов в научных проектах, поддержка научных руководителей, а также возможность публикации научных статей позволяют студентам развивать свой научный потенциал, что является важным аспектом для будущих преподавателей биологии.

Развитие этических компетенций также занимает важное место в формировании профессиональной готовности студентов-биологов [7]. Они должны быть осведомлены о моральных аспектах биологических исследований и готовы соблюдать этические стандарты в своей будущей профессиональной деятельности.

Резюмируя, формирование профессиональной компетентности студентов-биологов в условиях двухуровневого образования требует системного подхода, объединяющего теоретические знания, практический опыт, исследовательскую активность и этические ценности. Этот комплексный подход позволяет подготовить высококвалифицированных педагогов, способных успешно справляться с вызовами современной образовательной среды.

Выводы

В заключение, формирование профессиональной компетентности студентов-биологов в условиях двухуровневого образования представляет собой сложный, многогранный процесс, который требует системного и комплексного подхода. Анализ результатов исследования позволяет сделать несколько ключевых выводов.

Во-первых, фундаментальные знания в области биологии, полученные на основном этапе обучения, являются неотъемлемой основой профессиональной подготовки будущих педагогов. Студенты должны овладеть не только актуальными научными данными, но и уметь передавать эту информацию в понятной форме для учащихся.

Во-вторых, практический опыт, полученный в ходе педагогических практик, играет ключевую роль в формировании профессиональной компетентности. Работа с учащимися различных возрастных групп позволяет студентам адаптировать свои подходы, развивать навыки взаимодействия и создавать эффективные образовательные программы.

В-третьих, развитие исследовательского компонента является необходимым элементом профессиональной готовности студентов-биологов. Участие в научных проектах, проведение собственных исследований, анализ научных публикаций содействуют формированию критического мышления и способности к самостоятельной научной деятельности.

В-четвертых, внедрение современных информационных технологий в учебный процесс дает студентам-биологам конкурентное преимущество. Они приобретают навыки работы с современными образовательными и исследовательскими инструментами, что дополняет их профессиональный арсенал и соответствует требованиям цифровой эпохи.

В-пятых, важность развития этических компетенций в контексте биологического образования подчеркивает необходимость внимания к этическим нормам и стандартам в педагогической деятельности. Это формирует у будущих педагогов ответственное отношение к своей профессии и обеспечивает этически обоснованное поведение в профессиональной среде.

Таким образом, успешное формирование профессиональной компетентности студентов-биологов в условиях двухуровневого образования требует от вузов и преподавателей внимательного рассмотрения и реализации многомерных стратегий обучения и развития, способствующих гармоничному сочетанию теоретических знаний, практического опыта и этических принципов в профессиональной деятельности будущих биологических педагогов.

1. Бутвиловский В.Э., Давыдов В.В., Романова Т.Г. (2016). Биология: методические рекомендации— 151 с.
2. Андреева Н. Д. (2017). Методика обучения биологии в современной школе: учебник и практикум для вузов под редакцией Андреевой Н. Д. — 2-е изд., исп. и доп. — 21-33 с.
3. Синицына Ю.В., Стручкова И.В., Дятлова К.Д., Швец И.М. (2021). Формирование и развитие исследовательских навыков студентов-биологов при внедрении проектного метода.
4. Разумная Е.В. Использование современных педагогических технологий на уроках биологии// Теория и практика образования в современном мире: материалы междунар. заоч. науч. конф. (2012 г.) – 215-217 с.
5. Дергунова Т.А. (2009). Формирование профессиональной компетентности будущего педагога.
6. Козлова, Е. А. (2016). Этические аспекты в обучении биологии: формирование ответственного отношения студентов. "Педагогический вестник", 4(18), 36-49.
7. Сластенин В. А. Диагностика профессиональной пригодности молодежи к педагогической деятельности. — М.: Прометей, 1991. — 141 с.

Ниханбаева Ә.Қ. Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, Ги-20-1к, студент

(Ғылыми жетекші – аға оқытушы Абиева Г.Б.)

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ҮШІН САНДЫҚ РЕСУРСТАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Қазіргі уақытта геоақпараттық жүйелердің соңғы технологиялары, Ғаламтор желісінің жалпыға қол жетімділігі және білім беру стандарттарының өзгеруі оқытудың кейбір тәсілдерінің өзгеруіне алып келді. Сандық ресурстарды қолдана отырып сабақтар өткізу білім беру үдерісіндегі маңызды қадам болып табылады.

Ғылыми дүниетанымды қалыптастыру үшін географияның маңызы өте зор. Ол әлем туралы тұтас түсінік береді, жалпы мәдениетті қалыптастырады. География көптеген дереккөздерден алынған ақпаратты байланыс үшін географиялық картаны қалай біріктіруге болатындығын үйретеді. Географияда білім алушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ынталандыру құралдарының кең спектрі бар. Стандартты емес сабақтар визуализация арқылы тақырыптарды үйренудің тамаша нұсқасы болып табылады. Атап өтетін болсақ, презентациялар, интерактивті карталар, онлайн тесттер, тренажер бағдарламалары сияқты компьютерлік тапсырмалармен жұмыс. Стандартты емес сабақтарды өткізу география сабақтарын ұйымдастырудың дәстүрлі формаларынан мүмкіндігінше ерекшеленетін оқу сабақтарының ерекше құрылымдарын қолдануды талап етеді. Олар әртүрлілікті қажет етеді және қызығушылықты арттырады, оқу процесін жетілдіруге ықпал етеді. Кез-келген іс-әрекеттің, соның ішінде оқу іс-әрекетінің сәтті дамуы үшін біз стандартты емес сабақтарда алатын танымдық қызығушылық қажет.

Географияны оқыту құралдарының ішінде карталар жетекші орындардың бірін алады. Картографиялық сауаттылықтың жоғары деңгейі оқушылардың мектеп географиясының мазмұнын ойдағыдай меңгеруінің ең маңызды шарты болып табылады. Карта кез келген географиялық процестер мен құбылыстарды сипаттаудың таптырмас құралы болып қала береді және кеңістіктік ақпаратты берудің ең озық тәсілі болып табылады. Ғылым ретінде географияда орталық орын алатын картаны мектептегі географиялық білім берудегі жетекші оқыту құралы деп санауға болады.

Карта сабақта бірқатар маңызды функцияларды орындайды: көрнекі-танымдық, ұйымдастырушылық, әдістемелік, диагностикалық.құрамында шоғырланған ақпарат бар, әртүрлі формада жұмыс жасауға, әртүрлі әдістер мен әдістерді қолдануға мүмкіндік береді және бағдарламалық материалды бағалаудың құралы болып табылады. Жаңа географиялық атаумен танысу кезеңінде оқушы мұғалімнің оның нақты және дұрыс айтылуын естіп, географиялық картада, тақтада немесе оқулықта емлесін көріп, соңында жазып, айтуы керек.

Нысанның атауы картадағы нысан кескінінде көрсетілген. Алайда, картадан географиялық нысанды тапқаннан кейін, оқушылар көбінесе оның орналасқан жерін механикалық түрде есте сақтайды. Нысанды көрсете отырып, оқушы оның қай жерде екенін қарапайым түрде түсіндіре алуы керек. Осылайша, баланың визуалды, есту және бұлшықет жады жұмылдырылады, номенклатура туралы білім қалыптасады.

Сабақтағы қызықты жаттығулар мен тапсырмалар үшін әртүрлі сандық ресурстарды әлемдік карта бойынша сайттар, электрондық қосымшалар жеткілікті мысалы, LearningApps.org бағдарламасын, Seterra сайты секілді қосымшаларды пайдалануға болады.

Seterra-бұл әлемнің барлық елдерінің аумақтары мен көрікті жерлері туралы карталары мен мыңдаған викториналары бар онлайн-викторина.

Бұл онлайн ойынды GeoGuessr 2016 жылы әзірледі және тез арада жылдың көрнекті басқатырғыштарының біріне айналды. Көптеген жылдар бойы дамығаннан кейін GeoGuessr ойыны әлі де ең жақсы онлайн ойындардың рейтингінде. Атап айтқанда, ай сайын 90 000-нан астам пайдаланушы жинайды.

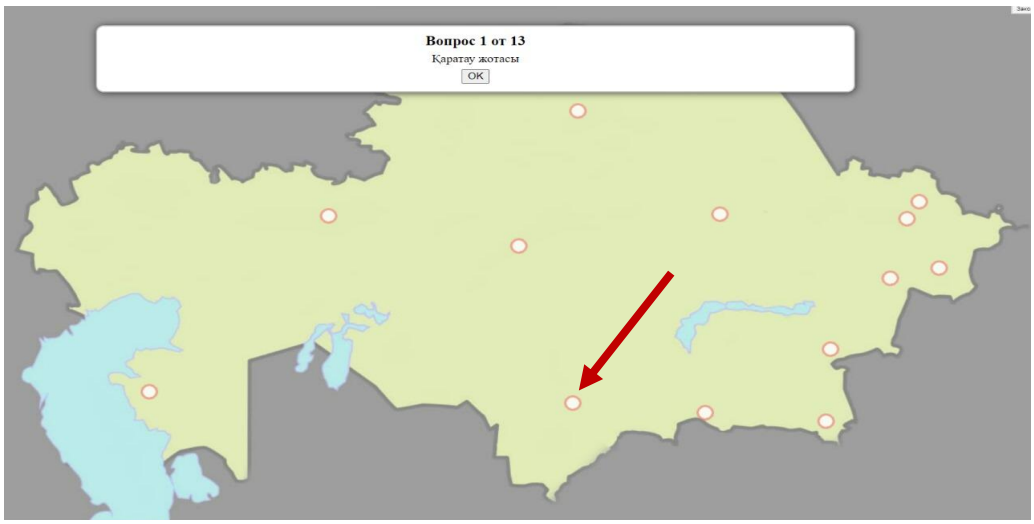
Қосымшада әртүрлі географиялық нысандарды жасыратын тапсырмалар бар және оларды картада түрту арқылы көрсете аласыз. Әрбір дұрыс жауап үшін сіз ұпай аласыз. Алайда, жиналған ұпайлар саны талпыныстар санына байланысты болады. Мысалы, егер сіз бірінші әрекетте дұрыс орынды таңдасаңыз, сіз 10 ұпай аласыз. Дегенмен, екінші әрекет үшін тек 5 ұпай және үшінші әрекет үшін 0 ұпай алуға болады. 3 әрекеттен кейін қосымша сізге дұрыс жауапты көрсетеді. Келесі жұмбақтарға өту үшін қосымшаның нұсқауларын орындау арқылы өтуге болады. Ұпай айырмашылығынан басқа, түс айырмашылығын да көруге болады. Егер сіз бірінші әрекетте дұрыс белгілесеңіз, сол аумақтың түсі ақ болады. Екінші әрекетте сіз жауапты сары түспен, ал қате жауаптарды қызыл түспен көресіз (1-сурет).

а) тапсырма ә) жауабы

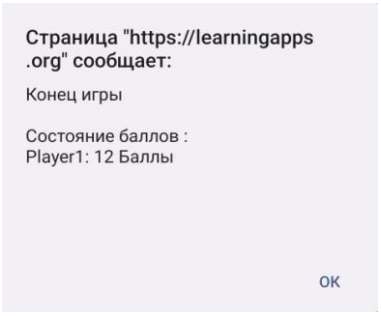
1а, ә-сурет. GeoGuessr бағдарламасы арқылы жасырылған нысанды табу.

Қазіргі заман технологияның, сандық ресурстардың заманы. Жалпы білім беретін мектептің орташа оқушысының өзекті психологиялық-интеллектуалдық портретін ескере отырып, мұғалімнің ақпаратты ұсынудың барлық аудиовизуалды компьютерлік құралдарын жоғары деңгейде меңгеретінің жақсы байқаймыз. Тіпті бастауыш сынып оқушылары да компьютерлерді пайдалану саласында білімді, танымдық және ойын-сауық әрекеттерінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін жоғары технологиялар мен Ғаламтор желісін пайдалануды ерте жастан меңгеретінін және сол бағытта жұмыс жасауға бейім екендігін байқаймыз. Осыны ескере отырып, педагогикалық іс-тәжірибе барысында оқушылардың танымдық қызығушылықтарын арттыру мақсатында Қазақстанның физикалық географиясы бойынша номенклатураны игеруге арналған Қазақстанның физикалық картасын қамтитын қосымшаны жасамақ ойымыз бар. Қазіргі кезде мұндай қосымша мүлдем жоқ деп айтсақ болады. Бұл қосымша оқушыларға Қазақстанның физикалық географиясы бойынша номенклатураны аз уақытта жаттауға мүмкіндік береді. Осыған негіз ретінде Seterra платформасын қолдана отырып, Learning.apps платформасында Қазақстанның тауларының орографиялық орналасуын есте сақтайтын викториналық ойын құрастырылды. Төмендегі 2-3-суреттерде көрсетілген.

2-сурет. Қазақстанның физикалық географиясы бойынша номенклатураны игеруге арналған қосымшада құрастырылған ойын сұрақтары

Бұл қосымша оқушыларға Қазақстанның физикалық географиясы бойынша номенклатураны аз уақытта жаттауға мүмкіндік береді. Осыған негіз ретінде Seterra платформасын қолдана отырып, Learning.apps платформасында Қазақстанның тауларының орографиялық орналасуын есте сақтайтын викториналық ойын құрастырылды. Бұл ойында картада көрсетілген арнайы белгілерді түрту арқылы және картаның төменгі оң жақ бөлігіндегі қабылдау белгісін баса отырып, бізге қойылған сұраққа жауап береміз. Ойын соңында алған нәтижеңіз көрсетіледі (3-сурет).

3-сурет. Қазақстанның физикалық географиясы бойынша номенклатураны игеруге арналған қосымшада құрастырылған ойын нәтижесі.

Бұл бағдарламаны география пәні бойынша 7-11 сыныптарда номенклатураны тексеру үшін пайдалану өте ыңғайлы, екі оқушының білімін бірден тексеруге тамаша мүмкіндік, біреуі тақтада картамен жұмыс істейді, ал екінші оқушы компьютердегі номенклатурамен жұмыс істейді.

9 сынып үшін номенклатураданы қолданатын мысал қарастырайық. Бағдарламада Қазақстанның ірі табиғи аймақтарын, табиғат зоналарын, табиғи қорықтары мен ұлттық саябақтарын және табиғи резерваттарын бөлек шығара аламыз. Экранда белгілі бір нысандардағы карта мен құсбелгілер бар және балалардың міндеті – нысанның орны мен атауын дұрыс байланыстыру. Егер оқушы қателік жіберсе, бағдарлама бұл қатені қызыл түспен көрсетеді және оны ойлауға және түзетуге мүмкіндігі бар. Мұғалім оқушылардың тобымен жұмыс істей алады, сабақта тез жаттығулар жасай алады, үй тапсырмасына қоя алады, оқушылар сілтемені беру арқылы тапсырманы орындатып, тапсырманың орындалуын тексере алады. Осындай қосымшаларды қолдану арқылы сабақты қызықты өткізіп, тапсырмаларды оңай игеріп, оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттыра аламыз,

Осылайша, географияны оқытуда сандық ресустарды қолдану бірқатар ерекшеліктермен сипатталады, олардың принципті есебі қазіргі қоғамның ақпараттық парадигмасына сәйкес педагогикалық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

1. Крылова О.В. Методическое пособие по географии материков и океанов, М. Просвещение". 1997, 144 л.
2. Методика обучения географии. Изучение географической номенклатуры курса «Физическая география и ландшафты мира»: учебно-методическое пособие / Т.К. Петровская [и др.].- Саратов: Ай Пи Эр Медиа, 2019. - 59 с.

3. Шарыгин М.Д. Общественная география: контуры будущей науки // Географический вестник. 2014. №1 (28) С.20-28.
4. Бейсенова, Ә. С. Қазақстанның физикалық географиясы: оқулық. - Алматы : Дәуір, 2014. - 540 б.
5. Қазақстан географиясы. Жалпы білім беретін мектептің 9 сыныбына арналған оқулық (2 бөлімді) /В.Усиков, А.Егорина, А.Усикова, Г.Забенова. - Алматы: Атамұра, 2019.
6. http://qazaqgeography.kz/
7. https://www.seterra.com/

Нықаш Г.С., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, химия факультетінің М2-ХО-22-1к тобының магистранты
(Ғылыми жетекші – х.ғ.к., қауымдастырылған профессор, бейорганикалық және техникалық химия кафедрасының меңгерушісі Мукушева Г.К.)

ЦИТИЗИН АЛКАЛОИДЫ НЕГІЗІНДЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ БЕЛСЕНДІ ТУЫНДЫЛАРЫН СИНТЕЗДЕУ

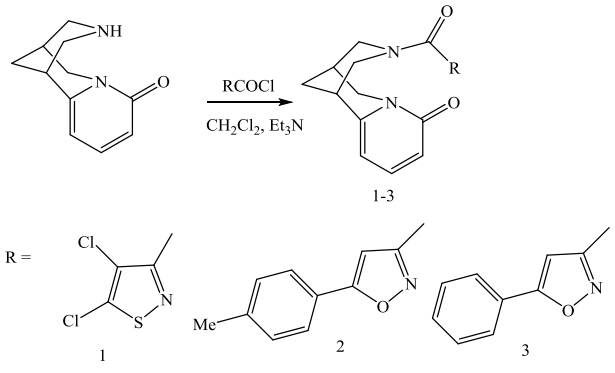
Алкалоидтар өсімдік тектес алғашқы қосылыстардың бірі болып табылады, олар негізінде дәрілік препараттарды жасау үшін фармакологтардың назарын аударды. Алкалоидтар класының көптеген өкілдері клиникалық тәжірибеде бірнеше ондаған жылдар бойы кеңінен қолданылып келеді, мысалы, ісікке қарсы *Винбластин, Колхамин*, гипертензияға қарсы *Винкамин, Резерпин*, анальгетиктер *Морфин,* жөтелге қарсы *Кодеин* және басқалары. Сонымен қатар, кейбір алкалоидтардың нейропротекторлық қасиеттері бар екендігі дәлелденді, сондықтан олар Альцгеймер ауруын емдеуде қолданылады.

Ұзақ уақыт бойы хинолизидин алкалоид *(–)-цитизин* аналептик ретінде және темекіге тәуелділікті емдеуден басқа кең терапевтік қолдануды таппады, бірақ соңғы екі онжылдықта ол синтездеудің танымал бастапқы матрицасына айналды, потенциалды нейротропты қасиеттері бар заттар [1] болуына байланысты оның никотиндік ацетилхолиндік рецепторларға (nAChRs) жоғары жақындығы бар, олар үнемі өсіп келе жатқан аурулар тізімімен байланысты. Қазіргі уақытта тұмауды емдеуге лицензияланған вирусқа қарсы препараттардың бірнеше класы бар: вирустық М2 арнасында әрекет ететін римантадин және амантадин [2].

Изоксазол және изотиазол гетероциклдері көптеген фармацевтикалық заттар мен агрохимиялық заттардың молекулаларының фрагменттері болып табылады. Алдыңғы зерттеулер изоксазол мен изотиазол туындыларының белгілі инсектицидтермен, сондай-ақ химиотерапевтік агенттермен тұжырымдалған кезде синергиялық әсер ететінін көрсетті. Алкалоидтар мен 1,2-азолдар фрагменттерінің бір молекуладағы комбинациясы олардың конъюгаттарына жаңа пайдалы қасиеттерді бере алады, ал адамантан радикалының жоғары липофильділігі әртүрлі биологиялық белсенді қосылыстардың молекулаларына енгізілгенде олардың белсенділігін едәуір арттырып, өзгерте алады. фармакологиялық әрекет, олардың биологиялық мембраналар арқылы тасымалдануы үшін қолайлы жағдайлар жасауға байланысты.

Жұмыстың мақсаты 1,2-азолдар және адамантан фрагменттері бар табиғи алкалоид цитизиннің жаңа біріктірілген туындыларын синтездеу әдістерін жасау болды. Изоксазол және изотиазол гетероциклдері көптеген фармацевтикалық заттар мен агрохимиялық заттардың молекулаларының фрагменттері болып табылады. Алкалоидтар мен 1,2-азолдар фрагменттерінің бір молекуладағы комбинациясы олардың конъюгаттарына жаңа пайдалы қасиеттер береді және әртүрлі биологиялық белсенді қосылыстардың молекулаларына енгізілгенде адамантан радикалының үш өлшемді құрылымымен бірге жоғары липофильділік береді.

Біз алмастырылған изоксазол мен изотиазол туындыларының гетероциклді фрагменттері, сондай-ақ адамантан фрагменті (КН-9, КН-10) бар цитизин амидтерін өндірдік. Синтезделген алкалоид туындыларының негізінде төрттік тұздар (йодметилат) алынды.

Цитизин алкалоиды туындыларының синтезінің схемасы (1)

Изоксазол және изотиазол фрагменттері бар цитизин амидтерінің 1H және 13C ЯМР спектрлерінде протондық сигналдардың бифуркациясы байқалады, бұл C(O)-N айналасында ішкі айналудың тежелуінен туындаған айналмалы изомерлердің болуына байланысты болуы мүмкін. Молекулаға гетероциклді фрагменттерді қосқанда амидтік байланыс. Адамантан фрагменті бар алкалоид туындылары үшін ЯМР спектрлерінде бұл құбылыс байқалмайды.

Қосылыстардың эмпирикалық емес кванттық-химиялық есептеулері DFT әдісі арқылы GAMESS бағдарламалық пакетін және MIDI базалық жиынтығында, теорияның B3LYP1/MIDI деңгейін пайдалана отырып орындалды. Есептеулер процесінде барлық геометриялық параметрлерді толық оңтайландыру ең аз жалпы электрондық энергияға қол жеткізгенге дейін жүргізілді. Қосылыстар мен диполь моменттері үшін DFT арқылы есептелген жалпы жүйе энергиялары кестеде берілген.

Молекуланың толық энергиясы электрон мен ядролық тебілу энергиясының қосындысы, яғни. (атомдық бірліктерде):

$$E_{tot} = E + E_{NN} = E + \sum_{A=1}^{N_A-1} \sum_{B=A+1}^{N_A} \frac{Z_A Z_B}{|\mathbf{R}_A - \mathbf{R}_B|}.$$

Жоғарыда сипатталған жуықтаулар жиынтығы жиі өзіндік консистенциялы өрістің молекулалық орбитальдары әдісі деп аталады.Сондай-ақ кестеде алкалоид туындыларының реакцияларының (ΔEInt) есептелген жылу эффектілері көрсетілген.

Кез келген реакцияның жылу эффектісі барлық өнімдердің түзілу жылуларының қосындысы мен берілген реакциядағы барлық әрекеттесуші заттардың түзілу жылуларының қосындысы арасындағы айырма ретінде табылады (Гесс заңының салдары):

$$\Delta H^{o}_{\text{реакция}} = \Sigma\Delta H_{(\text{өнім})} - \Sigma\Delta H_{(\text{реагент}).}$$

Салыстыру үшін медицинада анестезия үшін қолданылатын диэтил эфирінің синтез реакциясының термиялық әсері 298K:

$$2C_2H_5OH(c) \rightarrow C_2H_5OC_2H_5(c) + H_2O(c)$$

Реакцияға қатысатын заттардың жануының стандартты энтальпиялары:

$\Delta H_{\text{сгор}}$ $C_2H_5OC_2H_5$ (c) = −2727 кДж/моль;

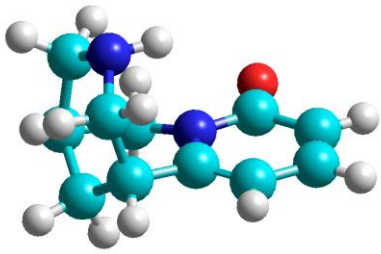
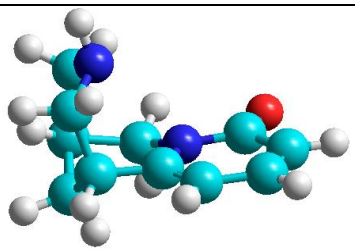
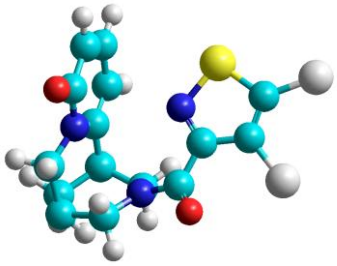
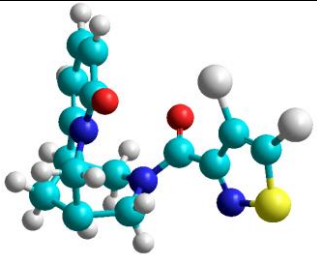
$\Delta H_{\text{сгор}}$ C_2H_5OH (c) = −1371 кДж/моль;

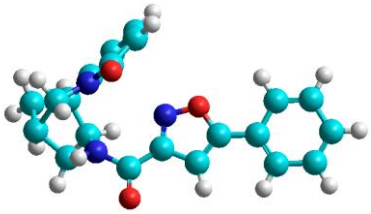
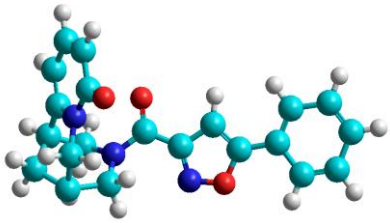
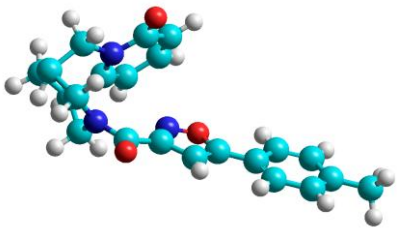
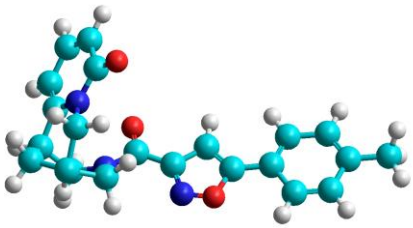
$\Delta H_{\text{сгор}}$ H_2O (c) = 0 кДж/моль;

$\Delta H_{\text{р-ции}} = 2[\Delta H_{\text{сгор}}C_2H_5OH] - [\Delta H_{\text{сгор}}C_2H_5OC_2H_5 + \Delta H_{\text{сгор}}H_2O] =$

$= 2[(-1371)] - [(-2727)+0] = -15$ кДж/моль

Кесте 1. Цитизин туындыларының ротамерлері

	
Цитизин-1 (эндо)	Цитизин-2 (экзо)
−608.7395792021 a.e. 3.80 D	−608.7401754518 a.e. 5.20 D
ΔH = 0.0005962497 a.e. = 1.57 кДж/моль ≈ 0 кДж/моль	
	
1-1	1-2
−2201.0972381247 a.e. 6.91 D	−2201.0973439503 a.e. 6.13 D
ΔH = 0.0001058256 a.e. = 0.27 кДж/моль ≈ 0 кДж/моль	
$\Delta E_{Int.(\text{Амид})} = [E_{(\text{Амид})} + E_{(\text{су})}] - [E_{(\text{Цитизин-2})} + E_{(\text{4,5- Дихлоризотиазол көмірқыш.})}]$ КН-4-1: −0.000578548 a.e. = −1.52 кДж/моль КН-4-2: −0.0006843736 a.e. = −1.80 кДж/моль	

	
3-1	3-2
−1194.5402013015 a.e. 4.12 D	−1194.5402363646 a.e. 3.30 D
ΔH = 0.0000350631 a.e. = 0.09 кДж/моль ≈ 0 кДж/моль	
$\Delta E_{Int.(\text{Амид})} = [E_{(\text{Амид})} + E_{(\text{су})}] - [E_{(\text{Цитизин-2})} + E_{(\text{Фенилисоксазол көмірқыш.})}]$ КН-6-1: −0.0020646507 a.e. = −5.42 кДж/моль КН-6-2: −0.0020997138 a.e. = −5.51 кДж/моль	
	
2-1	2-2
−1233.6283876889 a.e. 4.07 D	−1233.6283950807 a.e. 3.20 D
ΔH = 0.0000073918 a.e. = 0.02 кДж/моль ≈ 0 кДж/моль	
$\Delta E_{Int.(\text{Амид})} = [E_{(\text{Амид})} + E_{(\text{су})}] - [E_{(\text{Цитизин-2})} + E_{(\text{р-Толилисоксазол көмірқыш.})}]$ КН-5-1: −0.0020574579 a.e. = −5.40 кДж/моль КН-5-2: −0.0020648497 a.e. = −5.42 кДж/моль	

Бөлініп алынған алкалоидтың және синтезделген жаңа қосылыстардың биологиялық белсенділіктері зерттеліліп, нәтижесінде синтезделген молекулалардың құрылысы мен биологиялық белсенділігінің арасындағы өзара байланысы анықталынды.

1.Добреньков А.Г., Тилябаев З., Далимов Д.Н., Абдувахабов А.А. Производные анабазина и цитизина - обратимые ингибиторы холинэстераз // Химия природ, соед. - 1988. - №1. - С. 97-100.

2.Victoria A. Fedorova, Renata A. Kadyrova, Alexander V. Slita, Anna A. Muryleva, Polina R. Petrova, Alena V. Kovalskaya, Alexander N. Lobov, Zulfiya R. Zileeva, Dmiry O. Tsypyshev, Sophia S. Borisevich, Inna P. Tsypysheva, Julia V. Vakhitova & Vladimir V. Zarubaev: // Antiviral activity of amides and carboxamides of quinolizidine alkaloid (−)-cytisine against human influenza virus A (H1N1) and parainfluenza virus type 3, Natural Product Research, Volume 35, Issue 22, 2021, P.4256-4264.

Потапова А.А., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, физико-технический факультет, гр. ТЭ-311р-21, студент

(Научный руководитель – Танашева Н.К. доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры инженерной теплофизики имени профессора Ж. С. Акылбаева Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова)

МОДЕЛИРОВАНИЕ ВОЗДЕЙСТВИЯ ИЗМЕНЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРЫ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ И ВЫХОДНУЮ МОЩНОСТЬ СОЛНЕЧНОЙ ПАНЕЛИ

Солнце – источник неиссякаемой энергии. Благодаря удачному географическому положению Казахстана ресурсы солнечной энергии в республике стабильны. По данным экспертов, общее ежедневное излучение варьируется в пределах от 3,5 до 4,6 киловатт-часов на квадратный метр, и это один из самых высоких показателей в мире [1, с. 12-13].

Однако экспериментальные исследования показали, что при эксплуатации солнечных модулей в летнее время, при ясном небе и интенсивном солнечном излучении, они неизбежно подвергаются нагреву в течение дня. Это температурное воздействие может не только влиять на эффективность преобразования светового потока, но и приводить к ускорению деградации модуля, что в конечном итоге может вести к снижению характеристик [2, с. 10-16].

Более того, широко известно, что эффективность фотоэлектрического преобразования строго связана с рабочей температурой элементов [3, с. 614-624].

Например, в [4, с. 555-560] было обнаружено, что КПД снижается на 0,38-0,42% (т.е. в относительном проценте), а в [5], что электрическая мощность падает на 0,4-0,5% на каждый 1 градус повышения температуры в кремниевых элементах. Обычное упрощение заключается в рассмотрении линейного снижения эффективности панели на 1% (т.е. в абсолютном проценте) каждые 10 градусов [6, с. 21-26]. Отсюда следует, что даже незначительные изменения температуры (<4-5 °C) могут явно повлиять на общую производительность. Поэтому, ожидается, что в регионах с жарким климатом вырабатываемая солнечным модулем мощность будет существенно ниже, чем мощность, указанная производителем.

1. Оборудование и программное обеспечение

В качестве виртуальной среды для моделирования использовано программное обеспечение ANSYS — универсальная программная система анализа методом конечных элементов (МКЭ), , широко используется в сфере автоматизированных инженерных расчётов и решения линейных и нелинейных, стационарных и нестационарных пространственных задач механики деформируемого твёрдого тела и механики конструкций, задач механики жидкости и газа, теплопередачи и теплообмена, электродинамики, акустики, оптики, а также механики связанных полей.

В качестве исследуемой модели была выбрана поликристаллическая солнечная панель KZPV 220 M60 (рис. 1):

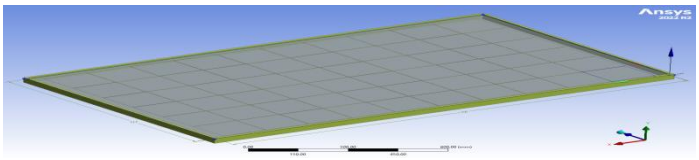

Рисунок 1. Поликристаллическая солнечная панель KZPV 220 M60

Основные характеристики солнечного модуля:

- Номинальная максимальная мощность – 220 Вт,
- Напряжение холостого хода – 36,80 В;
- Напряжение при максимальной мощности - 29,40 В,
- Сила тока при максимальной мощности – 7,5 А,
- Ток короткого замыкания – 8,3 А,
- Максимальное напряжение– 1000 В,
- Установленная мощность - 220--240 Вт
- Фотоэлементы – 60 поликристаллических ячеек,
- Размер ячеек - 156х156 мм;
- Размеры - 1,649х992х40 мм;
- Масса – 19, 5 кг;
- Коэффициент полезного действия – 17%.

2. Методика

Первый этап – моделирование в программном обеспечении ANSYS **(**создание 3д модели солнечного модуля, задание материалов и их характеристик, создание соединений и сетки, внесение граничных условий, запуск решения), второй этап – анализ результатов моделирования и влияния температуры на КПД и мощность солнечной панели.

Коэффициент полезного действия (КПД) солнечной панели рассчитывается по формуле [26]:

$$\eta_{pi} = \eta_0 (1 - 0{,}0045 (T_{pi} - 25)) \quad (1)$$

где η_{pi} – КПД панели, %; η_0 – КПД солнечной панели при температуре 25°C, %; T_{pi} – температура поверхности солнечной панели, °C.

3. Результаты и анализ

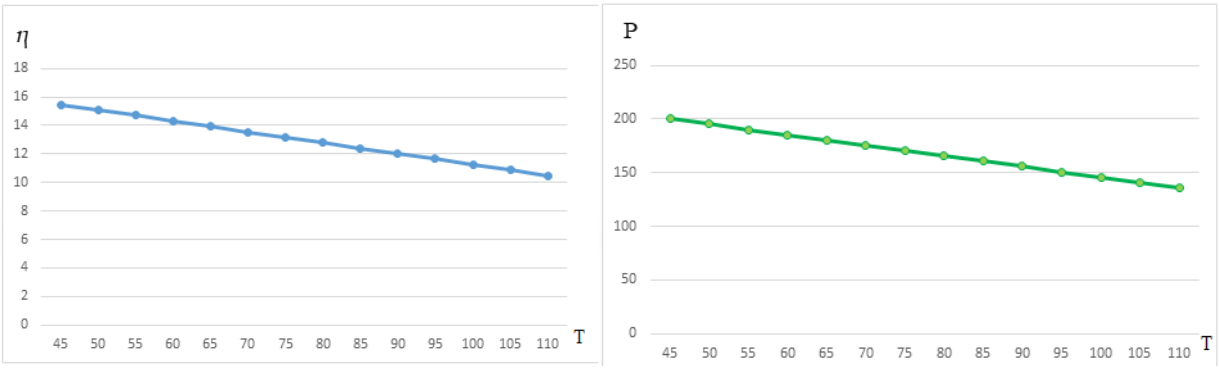
После завершения решения для каждого слоя солнечного модуля были получены значения температур, достигаемых при его нагреве (таблица 1).

Таблица 1. Полученные в результате моделирования значения температур

Название слоя	T_{min}, °C	T_{max}, °C	$T_{ср}$, °C
Стекло (Glass)	48,7	105,8	96
Ламинирующая плёнка (EVA_1)	49,3	108,29	99,8
Фотоэлементы (Silicon cells)	75,2	108,3	105
Ламинирующая плёнка (EVA_2)	51,2	108,29	100,2
Подложка (PET)	51,2	106,05	98,6

В результате моделирования было выяснено, что температура поверхности панели имеет минимальное значение 48,7 °С и максимальное – 105,8°С, в то время как для фотоэлементов минимум – 75,2°С, а максимум – 108,3°С.

После проведения расчётов значений КПД и мощности при увеличении температуры были построены графики характеризующие эти зависимости (рис. 2):

а б

η - коэффициент полезного действия панели, %; P – мощность, генерируемая солнечной батареей, Вт; T – температура панели, °С

Рисунок 2. Графики зависимости КПД и мощности от температуры солнечной панели

По графику на рисунке 2а отчётливо видно, что при увеличении температуры на каждые пять градусов КПД уменьшается приблизительно на 2,5-3% от предыдущего значения. Таким образом, мы имеем линейную зависимость, чем больше температура поверхности, тем меньше коэффициент полезного действия солнечной панели. Точно такая же динамика прослеживается при определении значений мощности (рис. 2б).

При достижении максимальной температуры нагрева панели 105,8-108,3°С значение КПД составляет 10,7%, что почти на 7% меньше КПД при стандартных условиях. При этом мощность достигает 140 Вт при 105,8°С и 137, 5 при 108,3°С, что в 1,5 раза меньше номинального максимального значения. В результате, в летний период при температуре окружающей среды 26°С, уровне солнечной инсоляции 4250 Вт*ч/м^2 в день и скорости ветра 4,1 м/с, потеря мощности, вырабатываемой поликристаллической солнечной панелью, составляет приблизительно 37%.

Заключение

Таким образом, в летний период, при температуре 26 *°С, минимальная температура солнечных ячеек составляет 75,2 °С, а максимальная – 108,3 градуса, при этом КПД снижается почти на 7%, а потери мощности составляют около 37%. Наименьшие значения температуры оставшихся слоёв наблюдаются в небольших областях с отсутствием слоя фотоэлемента, и наоборот, при его наличии, температура близка к максимальной температуре слоя из поликристаллического кремния. Также можно отметить, что максимум температуры для ламинирующих плёнок больше, чем максимумы стекла и подложки, поскольку они непосредственно прилегают к фотоэлементам.*

1. Толегенов К.К. Перспективы развития солнечной энергетики в южных регионах Казахстана. –М: мультидисциплинарный научный журнал «Проблемы науки», 2020 -№3 –65с.

2. Гульков В. Н., Колесниченко И. Д., Коротков К. Е. Исследование влияния нагрева солнечных модулей на эффективность преобразования излучения – СПб.: Ежемесячный журнал “Известия СПбГЭТУ «ЛЭТИ»” , 2019- №1 –85с.

3. Skoplaki, E., Palyvos, J., On the Temperature Dependence of Photovoltaic Module Electrical Performance: A Review of Efficiency/ Power Correlations, Solar Energy, 83, 2009, 614-624.

4. Evans, D. L., Simplified method for predicting photovoltaic array output, Solar Energy, 27(6), 1981, 555–560.

5. Green, M. A., Solar cells: Operating principles, technology, and system applications, Englewood Cliffs, 1982.

6. Incropera P.F., De Witt P.D., Fondamentals of heat and mass transfer (5th edition), John Wiley and Sons, 2002, ISBN 0-471-38650-2, p.944.

7. Головко С. В., Задоркин Д. А., Анализ влияния климатических факторов на выбор типа солнечной панели. - Астрахань: Журнал «Вестник Астраханского государственного технического университета» - 2020 - № 2 - 21–26с.

Сәбитбекқызы А., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті, Математика және ақпаратты технологиялар факультеті, М2-мат22-1к, магистрант.
(Ғылыми жетекшісі- ф.-м.ғ.д., еңбегі сіңген профессор Рамазанов М.И.)

ПСЕВДО ВОЛЬТЕРРА ИНТЕГРАЛДЫҚ ТЕҢДЕУІН ШЕШУ ЖӘНЕ БІРТЕКТІ ТЕҢДЕУДІ ЗЕРТТЕУ

Вольтеррдің келесі ерекше интегралдық теңдеуін қарастырайық

$$\varphi(t) - \lambda \int_0^t K_1(t,\tau)\varphi(\tau)d\tau = \psi(t), \quad (0 < t < \tau) \tag{1}$$

мұндағы

$$K_1(t,\tau) = \frac{2(2\gamma-1)^{\frac{3}{2}}t^{4\gamma-3}}{\sqrt{\pi}(t^{2\gamma-1}-\tau^{2\gamma-1})^{\frac{3}{2}}}\exp\left[-(2\gamma-1)\frac{(t^{2\gamma-1}+\tau^{2\gamma-1})^2}{t^{2\gamma-1}-\tau^{2\gamma-1}}\right], \qquad \gamma > \frac{1}{2} \tag{2}$$

$K_1(t,\tau)$ ядросы келесі қасиеттерге ие:
$1^0.\ 0 < \tau \le t \le T$ болса, онда $K_1(t,\tau)$ функциясы үзіліссіз,
$2^0.\ 0 < \tau \le t \le T$ болса, онда $K_1(t,\tau) \ge 0$,
$3^0.\ t_0 \ge \xi > 0$ болғанда $\lim_{t\to t_0}\int_{t_0}^t K_1(t,\tau)d\tau = 0$,
$4^0.\ \lim_{t\to 0}\int_0^t K_1(t,\tau)d\tau = 1$ [1].

Қарастырылып отырған теңдеудің ерекшелігі $K_1(t,\tau)$ ядросының 4^0 қасиетінде. Мұндай теңдеулерді шешу әдістері әдеттегі Вольтерра теңдеулеріне тән емес, сондықтан олар ерекше деп аталады.

(1) теңдеуде келесі алмастыруларды жүргізейік $t = [(2\gamma-1)t_1]^{-\frac{1}{2\gamma-1}}$, $\tau = [(2\gamma-1)\tau_1]^{-\frac{1}{2\gamma-1}}$ немесе $t_1 = \left[(2\gamma-1)t^{(2\gamma-1)}\right]^{-1}$, $\tau_1 = \left[(2\gamma-1)\tau^{(2\gamma-1)}\right]^{-1}$ және

$$\varphi(t) = e^{-\frac{1}{t_1}}\cdot t_1^{\frac{3-2\gamma}{2(2\gamma-1)}}\varphi_1(t_1); \quad \psi(t) = e^{-\frac{1}{t_1}}\cdot t_1^{\frac{3-2\gamma}{2(2\gamma-1)}}\psi_1(t_1) \tag{3}$$

еңгізсек бастапқы теңдеу келесі түрде аламыз

$$e^{-\frac{1}{t_1}}\cdot t_1^{\frac{3-2\gamma}{2(2\gamma-1)}}\varphi_1(t_1) - \frac{2\lambda}{\sqrt{\pi}}(2\gamma-1)^{\frac{3}{2}}\int_{t_1}^{\infty}(2\gamma-1)^{-\frac{4\gamma-3}{2\gamma-1}-1+\frac{2}{3}-\frac{1}{2\gamma-1}}\times t_1^{\frac{4\gamma-3}{2\gamma-1}+\frac{3}{2}}\cdot\ \tau_1^{-\frac{1}{2\gamma-1}-1+\frac{3}{2}+\frac{3-2\gamma}{2(2\gamma-1)}}$$
$$\cdot\exp\left[-\frac{1}{t_1}-\frac{4}{\tau_1-t_1}+\frac{1}{\tau_1}-\frac{1}{t_1}\right]\varphi_1(\tau_1)\frac{d\tau_1}{(\tau_1-t_1)^{\frac{3}{2}}} = e^{-\frac{1}{t_1}}\cdot t_1^{\frac{3-2\gamma}{2(2\gamma-1)}}\psi_1(t_1)$$

Теңдеуді жіктегеннен кейін келесі түрдегі интегралды теңдеу жазындысын аламыз

$$\varphi_1(t_1) - \frac{2\lambda}{\sqrt{\pi}}\int_{t_1}^{\infty}\frac{e^{-\frac{4}{\tau_1-t_1}}}{(\tau_1-t_1)^{\frac{3}{2}}}\varphi_1(\tau_1)d\tau_1 = \psi_1(t_1)\ \ (T_1 \le t_1 < \infty) \tag{4}$$

мұнда $T_1 = (2\gamma-1)^{-1}T^{-(2\gamma-1)}$.
(4) теңдеудің оң жағын нөлге теңестірейік, яғни $0 \le t < T_1$ үшін $\psi_1(t_1) = 0$, осыдан $t > T$ үшін (1) теңдеудегі $\psi(t) = 0$ болады. Бұл жалпы шешімге әсер етпейді.

1-анықтама E_θ деп $\varphi(t)$ $(0 \le t \le T)$ функция кеңістігін белгілейік $\theta^{-1}(t)\varphi(t)\epsilon E[0,T]$, және нормасы $\|\varphi\|_{E_\theta} = \|\theta^{-1}(t)\varphi(t)\|_E$ тең, мұндағы E қандай да бір комплекстік жазықтық[2,5].

Кері алмасытруларды жүргізсек $t_1 = \left[(2\gamma-1)t^{(2\gamma-1)}\right]^{-1}$, $\tau_1 = \left[(2\gamma-1)\tau^{(2\gamma-1)}\right]^{-1}$, $\varphi_1(t_1) = (2\gamma-1)^{\frac{3-2\gamma}{2\gamma-1}}t^{\frac{3}{2}-\gamma}\exp[(2\gamma-1)t^{2\gamma-1}]\varphi(t)$, $\psi_1(t_1) = (2\gamma-1)^{\frac{3-2\gamma}{2\gamma-1}}t^{\frac{3}{2}-\gamma}\exp[(2\gamma-1)t^{2\gamma-1}]\psi(t)$ арқылы келесі теореманы қорытып шығарамыз[10].

1 теорема. Егер $\lambda\epsilon\Gamma_{\mathrm{m}}$ $m\,(m = 0,1,\dots)$ жоқ болса, онда (1) гетерогенді теңдеуінің кез келген $\psi(t)\epsilon E_\theta$ функциясы үшін E_θ кеңістігінде шешімі бар, мұнда $\theta(t) = t^{\gamma-\frac{3}{2}}\exp[(2\gamma-1)t^{2\gamma-1}]$.

Біртекті теңдеулердің сәйкес $N_1 + N_2 + 1$ біртекті тәуелсіз шешімдері бар. Мұндағы N_1, N_2 айнымалылары $N_1 = \left[\frac{\ln|\lambda| - \arg\lambda}{2\pi}\right]$, $N_2 = \left[\frac{\ln|\lambda| + \arg\lambda}{2\pi}\right]$ тең. Бұл шешімдер кез-келген кеңістікте бірдей және (1) теңдеудің жалпы шешімі келесі түрде жазылады [3,9]:

$$\varphi(t)=\sum_{k=-N_1}^{N_2} c_k t^{\gamma-\frac{3}{2}}\exp\left[-(2\gamma-1)t^{2\gamma-1}-\frac{iz_k}{(2\gamma-1)t^{2\gamma-1}}\right]+\psi(t)$$
$$+\int_0^t R_-\left[\frac{1}{2\gamma-1}\left(\frac{1}{t^{2\gamma-1}}-\frac{1}{\tau^{2\gamma-1}}\right)\right]\frac{t^{\gamma-\frac{3}{2}}}{\tau^{\frac{3}{2}(2\gamma-1)}}\exp[-(2\gamma-1)(t^{2\gamma-1}-\tau^{2\gamma-1})]\,\psi(\tau)d\tau$$
$$+\int_t^T R_+\left[\frac{1}{2\gamma-1}\left(\frac{1}{t^{2\gamma-1}}-\frac{1}{\tau^{2\gamma-1}}\right)\right]\frac{t^{\gamma-\frac{3}{2}}}{\tau^{\frac{3}{2}(2\gamma-1)}}\exp[-(2\gamma-1)(t^{2\gamma-1}-\tau^{2\gamma-1})]\psi(\tau)d\tau \quad (5)$$

мұндағы $iz_k=\frac{1}{4}[\ln|\lambda|-(2\pi k-\arg\lambda)i]$ теңдіктен, ал $R_+(t),R_-(t)$ функциялары сәйкесінше $R_+(t-\tau)=-\frac{1}{2}\sum_{k=-N_1}^{N_2}\sqrt{iz_k}e^{-iz_k(t-\tau)}$ $(Re\ iz_k>0)$, $R_-(t-\tau)=\frac{1}{2}\sum_{k=-\infty}^{-(N_1+1)}\sqrt{iz}\,e^{-iz_k(t-\tau)}+\frac{1}{2}\sum_{k=N_2+1}^{\infty}\sqrt{iz_k}e^{-iz_k(t-\tau)}+\frac{1}{\sqrt{\pi}(\tau-t)^{\frac{3}{2}}}\sum_{m=1}^{\infty}\frac{2m}{\lambda^m}e^{-\frac{(2m)^2}{\tau-t}}$ $(Re\ iz_k<0)$ теңдіктерден анықталады[4].

(1) теңдеу функцияларының толықтығын функциялардың кең класында дәлелдейік. Ол үшін

$$\varphi(t)-\lambda\int_0^t K_1(t,\tau)\varphi(\tau)d\tau=\psi(t),\quad (t>0) \qquad (6)$$

біртекті теңдеуінде $|\lambda|\geq 1$ және λ- комплексті айнымалы. Берілген теңдеуге жаңа айнымалылар еңгіземіз $t=(2\gamma-1)^{-\frac{1}{2\gamma-1}}\cdot t_1^{\frac{1}{2\gamma-1}}$, $\tau=(2\gamma-1)^{-\frac{1}{2\gamma-1}}\cdot\tau_1^{\frac{1}{2\gamma-1}}$, $\varphi(t)=t_1^{\frac{2\gamma-2}{2\gamma-1}}\cdot e^{t_1}\mu(t_1)$.
Осыдан

$$\mu(t_1)-\lambda\int_0^t\frac{2t_1}{\sqrt{\pi}(t_1-\tau_1)^{\frac{3}{2}}}e^{-\frac{4t_1\cdot\tau_1}{t_1-\tau_1}}\mu(\tau_1)d\tau_1=0 \qquad (7)$$
$$|\mu(t_1)|\leq Mt_1{}^{\gamma}e^{-\delta t_1},\quad (\gamma<1) \qquad (8)$$

шартын қанағаттандыратын (7) теңдеудің функция классында барлық мүмкін шешімдерін іздейміз. Теңдеуді операциялық әдіспен зерттейік[5,7].

$$\int_0^{\infty}e^{-pt_1}dt_1\int_0^{t_1}\frac{2t_1}{\sqrt{\pi}(t_1-\tau_1)^{\frac{3}{2}}}e^{-\frac{4t_1\cdot\tau_1}{t_1-\tau_1}}\mu(\tau_1)d\tau_1=\frac{\sqrt{p}+2}{\sqrt{p}}\bar{\mu}\left[\left(\sqrt{p}+2\right)^2\right]$$

екені анық, өйткені

$$\int_{\tau_1}^{\infty}\frac{t_1}{(t_1-\tau_1)^{\frac{3}{2}}}e^{-\frac{4t_1\cdot\tau_1}{t_1-\tau_1}-pt_1}dt_1=\sqrt{\pi}\left(\frac{\sqrt{p}+2}{2\sqrt{p}}\right)e^{-\tau_1(\sqrt{p}+2)^2}$$

Осылайша (7) теңдіктен

$$\bar{\mu}(p)-\lambda\frac{\sqrt{p}+2}{\sqrt{p}}\bar{\mu}\left[\left(\sqrt{p}+2\right)^2\right]=0 \qquad (9)$$

теңдікті аламыз. Соңғы алынған функционалды теңдеудің шешімін келесі түрде іздейміз

$$\bar{\mu}(p)=\frac{ce^{-x\sqrt{p}}}{\sqrt{p}} \qquad (10)$$

мұндағы c- кез келген тұрақты, ал x- әзірге белгісіз анықталатын тұрақты. (10) ізделінде шешімді (9) теңдеуінің сол жағына қоямыз

$$\bar{\mu}(p)-\lambda\frac{\sqrt{p}+2}{\sqrt{p}}\bar{\mu}\left[\left(\sqrt{p}+2\right)^2\right]=c\frac{e^{-x\sqrt{p}}}{\sqrt{p}}-\lambda\frac{\sqrt{p}+2}{\sqrt{p}}-c\frac{e^{-x(\sqrt{p}+2)}}{\sqrt{p}+2}=c\frac{e^{-x\sqrt{p}}}{\sqrt{p}}(1-\lambda e^{-2x})$$

x-ті

$$1-\lambda e^{-2x}=0 \qquad (11)$$

теңдік орындалатындай етіп алайық. Онда

$$x_k=\frac{\ln|\lambda|}{2}+i\left(\frac{\arg\lambda}{2}+\pi k\right),\quad (k=0,\pm1,\pm2,\dots) \qquad (12)$$

Осыдан (9) функционалдық теңдеуінің шешімі

$$\left\{\frac{e^{-x_k\sqrt{p}}}{\sqrt{p}}\right\}\qquad (k=0,\pm1,\pm2,\dots) \qquad (13)$$

функция жүйесі болады және

$$\bar{\mu}(p)=\frac{e^{-x_k\sqrt{p}}}{\sqrt{p}}\bar{\mu}_0(p), \qquad (14)$$

болсын. Мұнда x_k- (11) теңдеуінің түбірі, $\bar{\mu}(p)$- әзірге белгісіз анықталатын функция. $\bar{\mu}_0(p) - \bar{\mu}_0\left[\left(\sqrt{p}+2\right)^2\right] = 0$ екені анық. $\sqrt{p} = q$ болсын, онда $\bar{\mu}_0(q^2) = \bar{\mu}_0[(q+2)^2]$ [6].

Егер $\bar{\mu}_0(q^2) = \bar{\mu}_1(q)$ болса, онда $\bar{\mu}_1(q) - \bar{\mu}_1(q+2)$, сонымен $\bar{\mu}_1(q)$- периоды 2-ге тең периодты функция. Ескі айнымалыға өту арқылы $\bar{\mu}_0(p) = \bar{\mu}_1\left(\sqrt{p}\right)$ теңдікті аламыз периодты фунцияның толық жүйесі

$$\left\{e^{in\pi\sqrt{p}}\right\} \qquad (n = 0, \pm 1, \dots) \qquad (15)$$

түрленеді. Сондықтан (9) функционалдық теңдеудің барлық мүмкін болатын шешімдері $\left\{\frac{e^{-x_k\sqrt{p}}}{\sqrt{p}} \cdot e^{in\pi\sqrt{p}}\right\}$ $(n = 0, \pm 1, \dots)$ түрінде болады және (13) жүйе шықпайды.

Осылайша, (8) ескере отырып (9) функционалдық теңдеу тек (13) жүйесін шешімі ретінде қабылдайды. (13) жүйесі кескін болуы үшін $Re\, x_k \geq 0, Re\, {x_k}^2 \geq 0$ шарттары қажетті және жеткілікті. Жоғарыда аталған шарттар осыдан шығады. $\sqrt{p}$ болғанда $p^{-\frac{1}{2}}e^{-x_k\sqrt{p}} \to 0$ қажетті шарты нақты мәні $+\infty$ ұмтылады, яғни $Re\, x_k \geq 0$. Сонымен (13) өрнектен

$$\left[\frac{\ln|\lambda|}{2\pi}\right]^2 - \left[\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right]^2 \geq 0$$

немесе

$$-\frac{\ln|\lambda|}{2} + \frac{\arg\lambda}{2\pi} < k < \frac{\ln|\lambda|}{2} + \frac{\arg\lambda}{2\pi}, \left[\frac{\ln|\lambda| - \arg\lambda}{2\pi}\right] = N_1, \quad \left[\frac{\ln|\lambda| + \arg\lambda}{2\pi}\right] = N_2$$

болсын, онда $N_1 < k < N_2$. Осыдан $\mu(t_1) = \frac{1}{\sqrt{\pi t_1}}\sum_{k=-N_1}^{N_2} c_k \exp\left(-\frac{x_k^2}{4t_1}\right)$.

Егер $\lambda = 1$ болса, онда $\mu(t_1) = \frac{c}{\sqrt{\pi t_1}}$.

Сонымен, (7) біртекті теңдеу және онымен бірге (1) біртекті теңдеу бір өзіндік функцияға ие болады.

Енді λ параметрін нақты деп алсақ, нақты өзіндік функциялары $c_k = {c_k}^{(1)} + i{c_k}^{(2)}$ болсын, онда

$$\mu(t_1) = \sum_{k=-N_1}^{N_2} \frac{1}{\sqrt{\pi t_1}} \exp\left\{\frac{1}{4t_1}\left[-\frac{\ln^2|\lambda|}{4} - \left(\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right)^2\right]\right.$$
$$\times \left[{c_k}^{(1)} \cos\frac{\ln|\lambda|}{4t_1}\left(\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right) + i{c_k}^{(2)} \sin\frac{\ln|\lambda|}{4t_1}\left(\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right)\right.$$
$$\left.\left. + \left({c_k}^{(1)} \sin\frac{\ln|\lambda|}{4t_1}\left(\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right) + {c_k}^{(2)} i \cos\frac{\ln|\lambda|}{4t_1}\left(\frac{\arg\lambda}{2} + \pi k\right)\right) i\right]\right\}.$$

Егер $\lambda \geq 1$ болса, онда (12) теңдіктен $\arg\lambda = 0$ болса $N_1 = N_2 = N$ екені көрінеді және $\mu(t_1) = \sum_{k=1}^{N} \frac{1}{\sqrt{\pi t_1}} \exp\left[\frac{-\ln^2|\lambda| - k^2\pi^2}{4t_1}\right]\left\{\left[\left({c_k}^{(1)} + i{c_{-k}}^{(1)}\right)\cos\frac{\ln\lambda\pi k}{4t_1} + \left({c_k}^{(1)} + i{c_{-k}}^{(1)}\right)\sin\frac{\ln\lambda\pi k}{4t_1}\right] + \left[\left({c_k}^{(2)} + i{c_{-k}}^{(2)}\right)\sin\frac{\ln\lambda\pi k}{4t_1} + \left({c_k}^{(2)} + i{c_{-k}}^{(2)}\right) \times \cos\frac{\ln\lambda\pi k}{4t_1}\right] i + \left({c_0}^{(1)} + i{c_0}^{(2)}\right)\frac{1}{\sqrt{\pi t_1}} \exp\left[-\frac{\ln^2\lambda}{16t_1}\right]\right\}$.

Теңдеу шешімі нақты болуы үшін ${c_{-(k+1)}}^{(1)} = {c_k}^{(1)}, \quad {c_{-(k+1)}}^{(2)} = {c_k}^{(2)}$

Осылайша $\mu(t_1) = \sum_{k=0}^{N} \frac{1}{\sqrt{\pi t_1}} \exp\left[\frac{-\frac{\ln^2|\lambda|}{4} - \left(\pi k + \frac{\pi}{2}\right)^2}{4t_1}\right] \times \left[{c_k}^{(1)} \cos\frac{\ln\lambda}{4t_1}\left(\pi k + \frac{\pi}{2}\right) - {c_k}^{(2)} \sin\frac{\ln\lambda}{4t_1}\left(\pi k + \frac{\pi}{2}\right)\right]$, мұнда $N_1 = N = \left[\frac{\ln|\lambda|}{2\pi} - \frac{1}{2}\right]$ кез келген $\lambda \leq -e^{\pi}$болғанда (1) теңдік үшін $2N + 2$ өзіндік функциясын аламыз[8,11].

1 Бельтюков Б.А., Кочетков Н.Н. , Об одной модификации метода последовательных приближений для интегральных уравнении Вольтерра и её приложении к задачам на собственные значения, Математика, 1972, №5, 3-10.

2 Бильман Б.И., Об интегральных уравнениях с переменными пределами интегрирования, фдро которых имеет особенность типа однородной функции степени- I. Сб. «Дифф. И интегральные уравнения с сингуляпными кэфф.», Душанбе, «Дониш», 1969.

3 Рамазанов М.И., Исследование собственных значений и собственных функций особого интегрального уравнения Вольтерра. Сб. дифференциальные уравнения и их приложения, Алма-Ата, 1979, 44-50.

4 Хушвахтзода М.Б., К теории модельных интегральных уравнений типа Вольтерра с граничными особыми и слабо особыми областями, Доклады Национальной академии наук Таджикистана. 2023. Т. 66. № 5-6. С. 308-316.

5 Раджабова Л.Н., Построение точных решений одного класса двумерных интегральных уравнений вольтерра с особенностями на границе области интегрирования, диссертация на соискание ученой степени доктора физико-математических наук / Институт математики. Душанбе, 2008.

6 Кудряшова Н.Ю., Романова О.В., Метод последовательных приближений для интегральных уравнений вольтерра II -го рода, Научные исследования: от теории к практике. 2015. № 5 (6). С. 259-261.

7 Bulatov M.V., Lima P.M., Thanh Do.T., An integral method for the numerical solution of nonlinear singular boundary value problems, Bulletin of the South Ural State University. Series: Mathematical Modelling, Programming and Computer Software. 2015. Т. 8. № 4. С. 5-13.

8 Akhmanova D.M., Kervenev K.E., Baltabayeva A.M., On singular integral equations with variable limits of integration, Bulletin of the Karaganda University. Mathematics Series. 2019. № 1 (93). С. 8-18.

9 Jenaliyev M.T., Ramazanov M.I., Kosmakova M.T., Tanin A.O., To the solution of one pseudo-volterra integral equation, Bulletin of the Karaganda University. Mathematics Series. 2019. № 1 (93). С. 19-30.

10 Аблабеков Б.С., Артыков А.Ж., Существование решений линейных интегро-дифференциальных уравнений типа Вольтерра, Приволжский научный вестник. 2016. № 10 (62). С. 10-13.

11 Каазик Ю.Я., Математический словарь, Moscow, 2007.

Садыкова А.Ж., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, биология-география факультеті, гр БО (ДОТ)-22-1к, студент

(*Ғылыми жетекшісі – PhD докторы, қауымдастырылған профессор Нурлыбаева К.А.)*

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЗАМАНАУИ ӨЗГЕРІСТЕРДІҢ ОҚУШЫЛАР ДЕНСАУЛЫҒЫНА ӘСЕРІ

Еліміздің "Қазақстан-2030" даму стратегиясында ҚР Президенті: "Азаматтардың денсаулығы, білімі және әл-ауқаты" ұзақ мерзімді басымдықтардың бірі болып табылатындығына басым назар аударуды талап етеді. Басымдықтың маңызды құрамдас бөлігі – аурулардың алдын алу және салауатты өмір салтын ынталандыру. Осы стратегиядан туындайтын міндеттерді орындау үшін Қазақстан Республикасының Президенті "Қазақстан Республикасы азаматтарының денсаулық жағдайын жақсарту жөніндегі бірінші кезектегі шаралар туралы" жарлық шығарды [1].

Өскелең ұрпақтың денсаулығын сақтау – мемлекеттің маңызды стратегиялық міндеті, өйткені елдің ересек тұрғындарының денсаулығының негізі балалық шақта қаланады. Мемлекеттің әлеуметтік және экономикалық дамуының, халықтың жоғары өмір сүру деңгейінің, ғылым мен мәдениеттің даму деңгейінің барлық перспективалары қазіргі кездегі балалар денсаулығының көрінісі болып табылады [2].

Жасөспірім кезеңіндегі балалар сау өсу үшін жақсы жағдай жасалуы керек. 11-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының денсаулығының қоғамдық денсаулық үшін маңыздылығы жыныстық жетілу адам өміріндегі көптеген факторларға байланысты күрделі кезең болып табылатындығына байланысты. Негізгі рөл атқаратын факторларға биологиялық (генетика, жыныстық жетілу, денсаулық), экологиялық, әлеуметтік (қоғамдық өмірдің тұрақтылығы, қоршаған ортаны қолдау), әлеуметтік-психологиялық (ата-аналармен, басқа ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас, эмоционалды саланың дамуы) және психологиялық факторлар (когнитивті саладағы өзгерістер және жеке өсу жасөспірім) жатады. Сонымен қатар, жыныстық жетілу кезеңінен өтумен қатар, адам тұлға ретінде қалыптасып, ересектер қоғамының құрамына кіретін әлеуметтік жетілу кезеңі де бар. Алайда, өсуге, тәуекелге, экспериментке деген ұмтылысына байланысты проблемалар туындауы мүмкін. Айта кету керек, бұл темекі шегуге, алкогольді ішуге, тамақтануға және физикалық белсенділікке және жалпы салауатты қоғамның қалыптасуына қатысты ересек өмірдегі мінез-құлықты анықтайтын жасөспірім кезеңі [3].

Білім берудегі заманауи өзгерістер, оқытудың жаңа жүйелерін тәжірибеге енгізу білім беру процесіне қатысушылардың денсаулығына жоғары талаптар қояды. Бүгінгі таңда көптеген зерттеушілер инновациялық технологияларды енгізу кезінде оқушылардың денсаулығындағы жағымсыз тенденциялар туралы жазады [4, 5, 6]. Инновацияларға бейімделу қажеттілігі психоэмоционалды шамадан тыс жүктемеге, шамадан тыс жұмыс істеуге, білім беру процесінің барлық қатысушыларында невротикалық реакциялардың дамуына және аурудың жоғарылауына әкеледі. Бұл жағдайда денеге ерекше жүктемені гипокомфортты, ыңғайсыз немесе экстремалды климатта өмір сүретін оқушылар сезінеді [7].

Оқушылар арасында жоғары сырқаттанушылықтың пайда болуы мен дамуының негізгі себептерінің бірі оқушылардың психикалық шаршауы болып табылады. Заманауи мектеп оқушысы үнемі уақыт шектеулерінің күйзелісін бастан кешіреді: ол орта мектептен басқа, шет тілі, музыка, хореография бойынша сыныптан тыс сабақтар түрінде қосымша жүктемелері бар. Балалардың оқу-тәрбие жұмысы негізінен орталық жүйке жүйесінің қызметімен байланысты маңызды ақыл-ой жұмысын білдіретіні белгілі [8].

Мектептегі және үйдегі оқу жүктемесінің жоғары болуына және басқа да себептерге байланысты мектеп оқушыларының көпшілігінің күнделікті тәртібіне көңіл бөлудің жеткіліксіздігі, дене белсенділігінің төмендігі, бұл оқушыларда бірқатар елеулі өзгерістер тудыруы мүмкін гипокинезияның пайда болуына себеп болып отыр [9]. Оқу жұмысы тірек-қимыл аппараты мен бұлшықет жүйесіне айтарлықтай жүктемені тудыратын мәжбүрлі жұмыс позасын ұзақ уақыт сақтауды талап етеді [10].

Соңғы жылдары мектеп оқушыларының денсаулығының нашарлау үрдісі байқалады. Көптеген авторлардың пікірінше, бұл жағдайдың себептері әртүрлі болуы мүмкін: әлеуметтік, материалдық, экологиялық, тұқым қуалайтын және т.б., бірақ соңғы уақытта мектептегі білімнің оқушылар ағзасына әсері туралы мәліметтер де пайда болды [10].

Сондай ақ соңғы бес жылда оқушылардың аурушаңдығы 22% - ға өсті, оның ішінде анемия-2,5 есе, тыныс алу органдарының аурулары-1,5 есе, эндокриндік аурулар мен тамақтанудың бұзылуы-1,4 есе, жүйке жүйесінің аурулары-1,5 есе, жарақаттар, уланулар, жазатайым оқиғалар – 1,2 есеге [11].

Қазақстанда балалардың ұлттық мониторингі 2017 жылдан бастап жүзеге асырыла бастады, 2022 жылы оған еліміздің барлық өңірлеріндегі 121 мектептен 8528 оқушы қатысты. Зерттеудің мақсаты жас ұрпақтың денсаулығын сақтау, әлеуметтік және психологиялық контексте денсаулықты дамыту саласындағы саясатты қалыптастыру бойынша қабылданатын шаралардың нәтижелілігін бағалау үшін негіз ретінде Қазақстан Республикасы балаларының денсаулығын, өмір сүру сапасын және мінез-құлық нысандарын бағалау болып табылады [3].

HBSC-төрт жылда бір рет әлемнің 51 елінде ДДҰ-мен бірлесіп жүргізілетін көпұлтты зерттеу, онда 11,13 және 15 жастағы балалар мен жасөспірімдер сауалнама арқылы олардың денсаулығына, мінез-құлқына және өмір сүру жағдайларына баға береді.

11 жастағы қыздардың 21% және ұлдардың 15% - ы жиі бас ауруына шағымданады, ал 15 жастағы қыздар арасында әрбір үшінші мектеп оқушысы аптасына бір реттен жиі бас ауруын (31%) сезінеді.

15 жастағы жасөспірімдер депрессия күйін сезінеді, олардың 29% - ы қыздар, ал жартысы 11% - ы ұлдар, ал қыздардың 46% - ы жиі ашуланшақтыққа немесе жаман көңіл-күйге шағымданады, ал ұлдар арасында бұл көрсеткіш 21% құрады. Сондай-ақ, зерттеу қорытындысы бойынша Қазақстандағы балалардың көпшілігі өз өмірлеріне қанағаттанып, 10-нан 8,3 баллға баға бергені анықталды [2].

Зерттеуді талдау сонымен қатар жас Қазақстандықтардың психикалық денсаулығының айқын ерекшеліктерін анықтады. Әлемде 15 жастағы қыздардың 28%-ы жалғыздық сезімі туралы шағымданса, Қазақстанда бұл көрсеткіш біршама төмен – 22%.

Сонымен, 11-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларының сауалнамасы Орталық Азия мен Еуропада кең таралған және алаңдаушылық тудыратын тенденцияны анықтады: жасөспірім қыздардың психикалық әл-ауқатының кеңінен нашарлауы анықталды [3].

Алайда, Ұлттық денсаулық сақтау орталығында атап өткендей, Қазақстанда бұл көрініс мынадай нюанстармен ерекшеленеді: 13-15 жас аралығындағы Қазақстандық жасөспірім оқушылардың психикалық әл-ауқаты (100-ден 72 және 68 балл) 44 елдегі құрдастарының ішіндегі ең жақсысы. Сонымен қатар, біздің балалар арасында психикалық денсаулық проблемалары жасына қарай – 15 жасқа қарай нашарлайды [3].

Ресми статистика және ғылыми зерттеулер нәтижесі бойынша мектеп жасына дейінгі және мектеп жасындағыбалалардың денсаулық жағдайы оңтайлы емес екенінкөрсетеді. Сонымен қатар, соңғы 15-20 жылда жағымсыз тенденциялардың өсуі байқалады:

- биологиялық жетілудің жасына сәйкес қарқыны бар балалар саны азайып келеді және биологиялық даму деңгейі күнтізбелік жастан артта қалған балалар саны күрт артып келеді;
- балалар мен жасөспірімдердің бұрын байқалған жеделдетілген дамуы (акселерация) баяулап келеді, функционалдық мүмкіндіктердің төмендеуімен, жыныстық жетілу мен дамудың кешеуілдеуімен физикалық дамудың децелерациясы жүреді;
- балалардағы созылмалы соматикалық патологияның және мүгедектіктің жиілігі мен таралуы өсуде;
- жүйелі білім ала бастаған абсолютті дені сау балалардың саны азаюда, функционалдық ауытқулары мен созылмалы аурулары бар оқушылар саны артуда [12].

Азқозғалысты өмір салты әртүрлі аурулардың дамуыны кезінде адам ағзасын қорғансыз етеді. Артық салмақ сияқты кез келген аурумен күресудің ең сенімді жолы – мектеп оқушыларының денсаулығын жақсарту.Бұл үшін көптеген құралдар бар: дене шынықтыру және спорт, шынығу, гигиена ережелерін сақтау, оқушылардың жақсы тамақтануы.Бала денесінің өсуі үшін қозғалыс мүшелерінің - сүйек қаңқасының, бұлшықеттердің, сіңірлердің және байлам-артикулярлық аппараттардың қалыптасуының маңызы зор [13].

Отырықшы балаларда қаңқа бұлшықеттері әлсіз, олар денені дұрыс қалыпта ұстай алмайды, бұл қалыптың бұзылуына әкеледі. Дене жаттығулары адам ағзасының барлық жүйелеріне оң әсер ететіні және оның психикалық жағдайына жағымды әсер ететіні белгілі. Осыған байланысты денсаулық мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі жеке тұлғаның дене белсенділігі болып табылады деп болжауға болады [14].

Қазақстандық бірнеше авторлар зерттеулерінің нәтижесі бойынша мектеп оқушыларында, әсіресе спортпен шұғылданбайтын балаларда әдеттегі физикалық белсенділік деңгейі ең төмен екені анықталған. Жасөспірім балаларда күнделікті уақыт бюджетінде қызметтің статикалық түрлері басым болғаны байқалған. Оқушылардың сабақтан тыс уақытта дене белсенділігінің төмендігі және таза ауада болуларының жеткіліксіздігі анықталған. Жоғары сынып оқушыларындағы қозғалыс белсенділігінің аздығы оқу режиміне және оқу бағдарламасының шамадан тыс жүктелуіне, жүйелі және жеткілікті жаттығулардың болмауына байланысты. Қазіргі мектеп оқушылары, ірі қаланың тұрғындары, егер олар қосымша спортпен немесе бимен айналыспаса, күнделікті қозғалыс белсенділігінің нормасын орындамайды [15].

Жайнақбаев Н.Т. және басқа да авторлардың Алматы қаласының оқушыларына жүргізген зерттеулеріне сүйенсек, зерттеуге алған балалардың 50-інде (28%) дене салмағының индексінде ауытқулар бар екені анықталды. Зерттеуге алынған балалардың 21%-ында күрделі күш индексінің орташа нормативтік көрсеткіштерден ауытқуы көрінген, ал 9% балаларда жүрек-тамыр жүйесінде ауытқулар байқалған [16].

1. «Қазақстан-2030» Стратегиясы
2. Здоровье населения Республики Казахстан. Статистический справочник. – Алматы, 2004.
3. Ж.А. Калмакова, Ш.З. Абдрахманова, А.А. Адаева, Т.И. Слажнева, С.А. Назарова, К.А. Раисова, Д.М. Шамгунова, Н.А. Сулейманова. Факторы образа жизни школьников Казахстана, их физическое, психическое здоровье и благополучие»: национальный отчет // Астана – Алматы: Национальный центр общественного здравоохранения МЗ РК, 2023. - 121 стр.
4. Вишневский, В.А. Теория и технология построения внутришкольной системы оздоровления в специфических условиях природной и социальной среды. – Сургут: СурГУ, 2005. – 224 с.
5. Дубровинская Н.В. Психофизиология ребенка: Психофизиологические основы детской валеологии / Н.В. Дубровинская, Д.А. Фарбер, М.М. Безруких. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 144 с.
6. Казин Э.М. Основы индивидуального здоровья человека: Введение в общую и прикладную валеологию / Э.М. Казин, Н.Г. Блинова, Н.А. Литвинова. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 192 с.
7. Кашапов Н.Г. Гигиеническая оценка влияния факторов окружающей среды на здоровье подростков в нефтегазодобывающем регионе / Н.Г. Кашапов, Т.А. Лукичева, В.Ф. Кучма // Гигиена и санитария. – 2008. – №4. – С. 15–18ю
8. Позднякова О.Л. Опыт психологического сопровождения образовательного процесса: актуальность, напралвения, результаты // Успехи современного естествознания. – №1. – 2011. – С. 145-147.
9. Сайт http://www.systemdev.ru/articles/zd_articles/hipodinamia.html
10. И.И.Соколова, Н.В. Волченко. Влияние различной учебной нагрузки на здоровье школьников / Медицина сегодня и завтра. – 2014. – С.194-198.
11. Materiály Xiv Mezinárodní Vědecko – PraktickáKonference «Efektivní Nástroje Moderních Věd - 2018»,Volume 8: Praha. Publishing House «Education and Science».- 100 p.
12. Синельников И.Ю. Влияние школы на состояние здоровья учащихся:стереотипы, реалии, риски // Проблемы сохранения здоровья детей и подростков. – 2016. – С.70-83.
13. Фурманов А. Г. Оздоровительная физическая культура: учебник для студентов вузов. – Мн.: Тесей, 2003. – 390с.
14. Гузик Е.О., Гресь Н.А., Сидукова О.Н. Гигеническая оценка факторов среды, определяющих здоровье школьников // Вопросы школьнои и университетскои медицины и здоровья. – 2014. – №2. – С. 43-45.
15. Боранбаева Р.З., Ташенова Г.Т., Демеубаева Д.М., Манжуова Л.Н., Елибаев Б., Заитова А.Г., Турусбеков Ч.А. Физическая активность школьников г. Алматы / ВестникКазМНУ, 2020. – С. 187-190.
16. Джайнакбаев Н.Т., Оракбай Л.Ж., Алимова Г. Состояние здоровья школьников в условиях внедрения инновационных технологий в общеобразовательных школах г. Алматы // Актуальные проблемы теоретической и клинической медицины, № 2 (32) 2021. – С. 24-28.

Серикова Л.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет математики и информационных технологий, гр. Мат-23-2р, студент
(Научный руководитель — к.п.н., доцент Шаяхметова Б.К.)

ТРАНСЦЕНДЕНТНЫЕ КРИВЫЕ: СВЯЗЬ ПРОШЛОГО И НАСТОЯЩЕГО В ЭВОЛЮЦИИ МАТЕМАТИКИ

Трансцендентные кривые – это класс кривых в математике, которые не могут быть представлены алгебраическими уравнениями с конечным числом членов. В отличие от алгебраических кривых, описываемых полиномиальными уравнениями, трансцендентные кривые включают в себя элементы, выражаемые трансцендентными функциями, такими как экспоненциальные, логарифмические, тригонометрические и их комбинации.

Примеры Трансцендентных Кривых:

Экспоненциальная Кривая: описывается уравнением $y = e^x$, где e – основание натурального логарифма.

Логарифмическая Спираль: имеет уравнение в полярных координатах $r = ae^{b\theta}$, где a и b – константы.

Тригонометрические Кривые: например, кривая, заданная уравнением $y = \sin x$.

Сравнение с Алгебраическими Кривыми:

Алгебраические кривые, в отличие от трансцендентных, определяются полиномиальными уравнениями. Это означает, что они могут быть описаны конечным числом членов вида $Ax^n + Bx^{\{n-1\}} + \ldots + Z = 0$, где $A, B, \ldots, Z$ – константы, а n – неотрицательное целое число. Классическим примером алгебраической кривой является круг с уравнением $x^2 + y^2 = r^2$.

Трансцендентные кривые часто более сложны для анализа и изучения по сравнению с алгебраическими кривыми. Их свойства не всегда легко классифицируются или исследуются с помощью традиционных алгебраических методов. Они требуют более глубокого понимания трансцендентных

функций и часто используются для моделирования более сложных или реалистичных физических и естественных процессов.

Трансцендентные кривые играют ключевую роль во многих областях математики, включая анализ, геометрию и динамические системы. Они также находят применение в различных прикладных науках, например, в физике, инженерии и компьютерной графике, где используются для моделирования сложных кривых и траекторий.

Трансцендентные кривые играли важную роль в развитии исчисления и математического анализа. Их появление в 17-м веке представляло собой новую главу в математике, когда математики начали изучать более сложные кривые, не ограничиваясь алгебраическими формами.

Известные математики, такие как Лейбниц и Эйлер, внесли значительный вклад в изучение и понимание трансцендентных кривых. Их работы были фундаментальными для последующего развития математических теорий.

В современной математике трансцендентные кривые продолжают оставаться предметом глубоких теоретических исследований. Они используются для изучения свойств кривых, комплексного анализа и топологии. Вне теоретической математики, трансцендентные кривые находят применение в различных областях, таких как физика, инженерия и компьютерная графика. Они используются для моделирования сложных физических процессов и форм.

Трансцендентные кривые служат мостом между различными областями математики, включая алгебру, геометрию и анализ. Они предоставляют уникальные возможности для изучения взаимодействия между этими разделами и способствуют развитию более обобщенных математических методов и теорий. Трансцендентные кривые также играют ключевую роль в образовательных курсах по высшей математике, помогая студентам развивать глубокое понимание анализа и геометрии. Они представляют собой важный инструмент в научных исследованиях, помогая формировать новые поколения математиков и ученых.

Исторический контекст и развитие

В конце 17-го века математика переживала кризис идентичности, вызванный быстрым развитием инфинитезимального исчисления и математической механики. Эти изменения подорвали грандиозный синтез Декарта, который исключал трансцендентные кривые (кривые без полиномиального уравнения) из своего схематизма геометрии. Однако развитие новых математических областей показало, что такие кривые необходимы. Лейбниц, как ведущий математик того времени, ощущал необходимость интегрировать трансцендентные кривые в математику, несмотря на сложность совмещения современной математики с древними концепциями ее основ.

Лейбниц расширил математику, преодолев картезианские ограничения, он критиковал Декарта за ограничение геометрии алгебраическими кривыми и убеждал в необходимости включения трансцендентных кривых в математический анализ.

Изменения в понимании чисел и фигур в 17-м веке привели к требованию новых математических символов и понятий, таких как бесконечные ряды и дифференциальные уравнения. Приводится, что понятие геометрической фигуры превратилось в более общее понятие кривой (включая трансцендентные) и в концепции функций. В развитии исчисления трансцендентные кривые сыграли ключевую роль, оспаривая и трансформируя существующие парадигмы геометрии и алгебры. До их появления, математика была в основном сосредоточена на изучении алгебраических кривых, которые могут быть описаны с помощью полиномиальных уравнений. Трансцендентные кривые, такие как экспоненциальная функция, логарифмы, тригонометрические функции и их обратные, не подчиняются обычным алгебраическим уравнениям. Их введение в математику вызвало необходимость переосмысления и расширения традиционных методов.

Одним из основных вызовов было интегрирование этих кривых. Традиционные методы алгебры и геометрии не могли предложить эффективные способы их анализа. Это стимулировало развитие дифференциального и интегрального исчисления, поскольку новые методы были необходимы для работы с этими сложными функциями. Эти новые методы исчисления позволили математикам изучать и понимать свойства трансцендентных кривых. Они также раскрыли глубокие связи между различными областями математики, такими как анализ, топология и комплексный анализ. Кроме того, появление трансцендентных кривых привело к важным прикладным применениям. Они оказались важными в физике, инженерии и других науках, где они использовались для моделирования сложных явлений и процессов.

Экспоненциальная Кривая:

График функции $y = e^x$ наклонен вверх и увеличивается быстрее с увеличением x. Он всегда находится над осью x, но становится произвольно близким к ней при больших отрицательных x, что делает ось x горизонтальной асимптотой [1]. Производная экспоненциальной функции равна самой функции. Это свойство приводит к экспоненциальному росту или экспоненциальному убыванию. Экспоненциальная функция является уникальным решением дифференциального уравнения $y' = y$, которое удовлетворяет начальному условию $y(0) = 1$

Логарифмическая Спираль:

Логарифмическая спираль является самоподобной, что означает, что она выглядит одинаково на всех масштабах. В полярных координатах логарифмическая спираль может быть записана как $r = ae^{k\varphi}$. Угол наклона спирали постоянен, что является ключевым отличием от архимедовой спирали Логарифмические спирали совпадают со своими инволютами, эволютами и педальными кривыми, основанными на их центрах.

Катенарная Кривая (Цепная Линия):

Внешний Вид: Катенарная кривая имеет форму, напоминающую букву U, и на первый взгляд похожа на параболу, но на самом деле это не так. Катенарная кривая является графиком гиперболической косинусной функции. Поверхность вращения этой кривой, катеноид, является минимальной поверхностью [1]. Катенарные кривые используются в архитектуре и инженерии, например, в дизайне мостов и арок, чтобы избежать изгибающих моментов. В декартовых координатах уравнение катенарной кривой имеет вид $y = a\cosh\left(\frac{x}{a}\right)$, где cosh - гиперболический косинус, а a - расстояние от нижней точки до оси x [1].

Квадратрикс Диностратa:

Это трансцендентная плоская кривая, задаваемая в декартовых координатах как $y = x\cot\frac{\pi x}{2a}$ и в полярных координатах как $\rho = \frac{a(\pi-2\phi)}{\pi\cos\,\phi}$. Квадратрикс имеет бесконечное количество ветвей, пересекающих ось x в точках $x = \pm a, \pm 3a, \pm 5a, \ldots$, с асимптотами $x = \pm 2a, \pm 4a, \pm 6a, \ldots$. Историческое Применение: Динострат использовал эту кривую для графического решения проблемы квадратуры круга.

Циклоида:

Описание: Циклоида образуется путем отслеживания точки на круге, который катится по прямой без скольжения. Это конкретный вид трохоиды и пример рулетки, кривой, генерируемой одной кривой, катящейся по другой [2]. В параметрической форме циклоида задается как $x = r(t - \sin\,t)$ и $y = r(1 - \cos\,t)$, где t - параметр, соответствующий углу вращения катящегося круга. В декартовых координатах ее уравнение может быть выражено через инверсию косинуса [19]. График функции $y = f(x)$ циклоиды удовлетворяет дифференциальному уравнению $\left(\frac{dy}{dx}\right)^2 = \frac{2r}{y} - 1$.

От теории к практике: Исследование того, как трансцендентные кривые применяются в современных науке и технологиях.

1.Инженерия и Архитектура: Катенарные кривые используются в дизайне арков и мостов, где они обеспечивают структурную эффективность и устойчивость. Примером может служить известный Сент-Луисский арочный мост, форма которого основана на катенарной кривой.

2.Физика: Циклоидальные траектории используются для описания движения частиц в определенных физических условиях, таких как заряженные частицы в электромагнитных полях.

3.Астрономия и Космические Технологии: Логарифмические спирали встречаются в структуре галактик и могут использоваться для моделирования их формы и динамики.

4.Компьютерные Науки и Алгоритмический Дизайн: Трансцендентные кривые применяются в алгоритмах графики и анимации для создания плавных и естественно выглядящих движений и форм.

5.Биология и Медицина: В биологии логарифмические спирали могут быть найдены в природных формах, таких как раковины моллюсков и узоры на цветах. В медицинской визуализации и диагностике трансцендентные кривые помогают в моделировании и анализе сложных биологических структур.

Изучение трансцендентных кривых может представлять определённые трудности из-за их уникальных свойств. Вот несколько основных аспектов, которые делают изучение трансцендентных кривых сложным:

Трансцендентные кривые не являются алгебраическими, что означает, что они не могут быть представлены полиномиальным уравнением с конечным числом членов. Это затрудняет их классификацию и анализ.

Аналитические свойства: Трансцендентные функции, такие как экспоненциальные, логарифмические и тригонометрические функции, часто встречаются при определении трансцендентных кривых. Их свойства могут быть значительно сложнее для понимания и анализа по сравнению с алгебраическими функциями.

Геометрическое представление: Визуализация трансцендентных кривых может быть непростой задачей. Их формы могут быть очень сложными и не всегда интуитивно понятными.

Применение в математике и физике: Трансцендентные кривые часто возникают в сложных математических и физических контекстах, таких как решения дифференциальных уравнений. Понимание их роли в этих контекстах требует глубоких знаний.

Вычислительные методы: Численное решение задач, связанных с трансцендентными кривыми, может быть сложным из-за их неалгебраической природы. Это означает, что стандартные методы численного анализа могут быть неэффективны или неприменимы.

В целом, трансцендентные кривые и функции являются важными элементами математики и имеют глубокое влияние на различные ее области. Их изучение продолжает вносить существенный вклад в

развитие науки и ее приложений, и они остаются объектом активного исследования и вдохновения для математиков и ученых во всем мире.

1. A. Kroó, E.B. Saff, Jackson-type theorems on some transcendental curves in Rn, Journal of Mathematical Analysis and Applications, Volume 301, Issue 2,2005, Pages 255-264, https://doi.org/10.1016/j.jmaa.2004.07.019.

2. Türkü Özlüm Çelik, Samantha Fairchild & Yelena Mandelshtam (2023) Crossing the Transcendental Divide: From Translation Surfaces to Algebraic Curves, Experimental Mathematics, DOI: 10.1080/10586458.2023.2203413

Сулейменова Н.Р., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, математика және ақпараттық технологиялар факультеті, Мех-22-1 топ студенті
(*Ғылыми жетекшілері – механика магистрі Абеуова Л.Қ., техника және технология магистрі Нұрланова Б.М.*)

ЖАЗЫҚТЫҚТАҒЫ ӨЗЕКТІК ЖҮЙЕНІ АҚЫРЛЫ ЭЛЕМЕНТТЕР ӘДІСІМЕН ЕСЕПТЕУ

Қазақстан Республикасында үлкен масштабтағы өндірістік және азаматтық құрылыстың жүргізілуі ғимараттар мен имараттарды дұрыс есептеуді қажет етеді. Осы күрделі нысандарды құрайтын конструкциялар әртүрлі материалдан жасалып және оларға әр түрлі күрделі факторлар (күш, температура, тіреудің шөгуі және т.б.) әсер етеді. Құрылыс механикасындағы күрделі инженерлік есептерді шығару үшін әртүрлі әдістер қолданылып жүр. Солардың ішіндегі ең қолайлысы ақырлы элементтер әдісі болып табылады.

Ақырлы элементтер әдісі (АЭӘ) әр түрлі математикалық модельдеу және талдау есептерін шешу үшін қолданылатын сандық әдіс болып табылады. Ол күрделі геометриялық бөлікті ақырлы элементтер деп аталатын қарапайым қосалқы бөліктерге бөлуге негізделген. Әрбір ақырлы элемент математикалық модель жеңіл анықталатын және аналитикалық немесе сандық түрде шешілетін бөліктің шағын бөлігін білдіреді. Ақырлы элементтер әдісі механика, жылу алмасу, электромагнетизм, сұйықтық динамикасы және т.б. сияқты әртүрлі салаларда кеңінен қолданылады. Ол күрделі жүйелердің әрекетін модельдеуге және талдауға мүмкіндік береді, мысалы, механикалық құрылымдар, электр тізбектері, жылу процестері және т.б.

АЭӘ-нің жұмыс принципі күрделі геометриялық бөлікті ақырлы элементтер деп аталатын қарапайым қосалқы бөіліктерге бөлуге негізделген.

Өзектің жүйеден бір (ақырлы) элементін бөліп алып, оны координаттық (*xoy*) жүйеде қарастырайық.

Бұл элементтің түйіндірінің жылжуларын $z_i, z_{i+1}, z_j, z_{j+1}$ деп белгілеп, оларды өзектің осіне проекциялау арқылы ескі және жаңа жылжулар арасындағы тәуелділікті анықтаймыз.

Өзекте пайда болатын бойлық күш

$$N = \frac{EA}{\ell}\left(\left[z_j - z_i\right]\cos\alpha + \left(z_{j+1} - z_{i+1}\right)\sin\alpha\right) \tag{1}$$

Элементтің көлденең қимасының ауданы өзгермейтін (тұрақты) болса, онда $K = \frac{EA}{\ell}\begin{vmatrix} 1 & -1 \\ -1 & 1 \end{vmatrix}$, және (1)-ді қолданып, қатаңдық матрицасын табамыз (2)

$$S = \frac{EA}{\ell}\begin{vmatrix} \cos^2\alpha & \cos\alpha\sin\alpha & -\cos^2\alpha & -\cos\alpha\sin\alpha \\ \sin\alpha\cos\alpha & \sin^2\alpha & -\sin\alpha\cos\alpha & -\sin^2\alpha \\ -\cos^2\alpha & -\cos\alpha\sin\alpha & \cos^2\alpha & \sin\alpha\cos\alpha \\ -\cos\alpha\sin\alpha & -\sin^2\alpha & \sin\alpha\cos\alpha & \sin^2\alpha \end{vmatrix} \tag{2}$$

Сөйтіп, қатаңдық матрицасындағы бірінші индекс орынды, ал екінші индекс себепті көрсетеді.

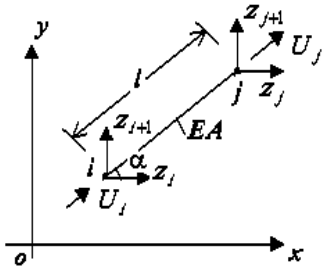
Егер элементтің түйіндерінің координаталары (x_i, y_i, x_j, y_j) белгілі болса, онда элементтің ұзындығы

$$\ell = \sqrt{(x_j - x_i)^2 + (y_j - y_i)^2} \tag{3}$$

бағыттауыш косинустар

$$cos\,\alpha = \frac{x_j - x_i}{\ell},\ sin\,\alpha = cos(90^0 - \alpha) = \frac{y_j - y_i}{\ell} \tag{4}$$

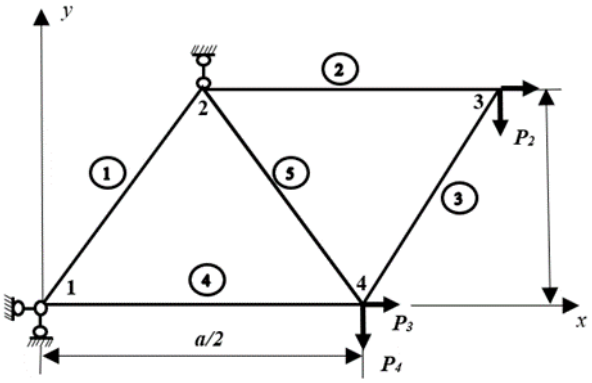
Жазықтықтағы элементтің (сур.1) негізгі тәуелділіктерін қолдану арқылы өмірде жиі кездесетін өзектік жүйелерді (ферма, ванттар, мұнаралар, т.б.) есептеуге болады. Олардың шешуші теңдеулер жүйесі былайша алынады : $\vec{R} \to \vec{P}$, $S \to A$, $\vec{z} \to \vec{u}$, мұнда: $\vec{P}$ - жүйенің сыртқы күштер векторы; A - оның қатаңдық матрицасы; $\vec{u}$ - оның түйіндер жылжулар векторы.

Сурет 1 – Элемент

Өзектік жүйені есептеу алгоритмін мысал түрінде қарастырайық.

Төртбұрышты фермаға (сур.2) 4 күш (P_1, P_2, P_3, P_4) әсер етеді. Осы ферманың деформациялық және кернеулік күйін анықтау керек. Ферма бес өзектен тұрады, олардың көлденең қималарының ауданы тұрақты ($EA = const$). Берілгені: A=10м^2, a=2,5м, E=2*10^{11}Па, P_1=18 кН, P_2=28 кН, P_3=38 кН, P_4=43 кН.

Сурет 2 – Төртбұрышты ферма

1. Ферманы ақырлы элементтерге бөліп, оның элементтерін және түйіндерін нөмірлейміз.
2. Түйіндер жылжулар бағыттарын қабылдап аламыз.
3. Элементтердің ұзындығын және олардың орналасу реттерін көрсететін кестені құрамыз.
4. Элементтің түйіндерінің координаталарын (x_i, y_i, x_j, y_j) анықтаймыз.
5. Элементтердің ұзындықтарын және бағыттауыш косинустарды тауып, келесі кестеге толтырамыз:

Эл.	Ұз.	Бағыттауыш косинустар (4)	Түйін		Координаталар			
			i	j	x_i	x_j	y_i	y_j
1	3.536	$\cos\alpha = 0.707$, $\sin\alpha = 0.707$	1	2	0	2.5	0	2.5
2	5	$\cos\alpha = 1$, $\sin\alpha = 0$	2	3	2.5	7.5	2.5	2.5
3	3.536	$\cos\alpha = -0.707$, $\sin\alpha = -0.707$	3	4	7.5	5	2.5	0
4	5	$\cos\alpha = 1$, $\sin\alpha = 0$	1	4	0	5	0	0
5	3.536	$\cos\alpha = 0.707$, $\sin\alpha = -0.707$	2	4	2.5	5	2.5	0

6. Элементтердің қатаңдық матрицаларын анықтаймыз. Негізгі тәуелділікті қолдана отырып, шешуші теңдеулер жүйесін аламыз $\vec{F} = S \cdot \vec{V}$.

Есептің нәтижелерін табу үшін Mathcad бағдарламасына салып, шешуші теңдеулер жүйесінен түйіндер жылжуларын анықтаймыз: z_3=39.603960396039603966, z_5=51.1039603960396, z_6=-149.44695898161244696, z_7=-12.75, z_8=-75.692008486562942008.

Осы жылжулар арқылы берілген ферманың деформациялық күйі анықталып, күштер арқылы ферманың кернеулік күйі табылады.

Енді алынған нәтижелердің дұрыстығын тексеру үшін, берілген түйіндерді қию әдісімен есептеп көрелік.

Құрылған бағдарлама бойынша жоғарыдағы ферманың элементтеріндегі бойлық күштердің нәтижелерін кесте түрінде көрсетеміз:

Бойлық күштер	Ақырлы элементтер әдісі	Түйіндерді қию әдісі
	Алынған нәтижелер (*кН*)	
N_1	158.416	158.4
N_2	46	46
N_3	-39.604	-39.6
N_4	-51	-51
N_5	93.352	93.4

Түйіндерді қию әдісімен және ақырлы элементтер әдісімен алынған нәтижелермен салыстырып, олардың бірдей екеніне көзімізді жеткізуге болады. Сондықтан АЭӘ есептің нақ шешімін береді. Бұл әдістің басқа әдістерге қарағандағы айырмашылығы: деформациялық және кернеулік күйлер нақ анықталады; өте күрделі өзектік жүйені есептеуге болады; анықталған немесе анықталмаған өзектік жүйе бір жолмен есептеледі; қатаң байланысқа қоса серпімділік байланысты ескеруге болады; температуралық факторға оңай есептеу жүргізуге болады.

1. Турсунов К.А. Метод конечных элементов в строительной механике стержневых систем: Учебное пособие. – Караганда: КарПТИ, 1984. – 60 с.

2. Тұрсынов К.А. Құрылыс механикасы. Статикалық анықталмаған өзектер жүйелері: оқу құралы. – Қарағанды, ҚарПТИ, 1994. – 98 б.

3. Тұрсынов К.А. Құрылыс механикасындағы ақырлы элементтер әдісі: оқу құралы. – Қарағанды, ҚарМУ, 2004. – 53 б.

4. В.Бертяев. Теоретическая механика на базе Mathcad практикум. Санк-Петербург «БХВ-Петербург» 2005г.

Тимошина К.Д., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет математики и информационных технологий, гр. М2-Мат-23-2р, магистрант

(Научный руководитель – PhD, ассоциированный профессор, профессор кафедры МАДУ, Космакова М.Т.)

КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ ВОЛНОВОГО УРАВНЕНИЯ ДРОБНОГО ПОРЯДКА

Математический аппарат интегродифференцирования дробного порядка позволяет описывать процессы в системах, для которых существенен учёт нелокальных свойств по времени и пространству. Интерпретация производных дробного порядка как способ учёта эффектов памяти (нелокальность по времени) и пространственных корреляций (нелокальность по координатам) привела к их широкому применению в естествознании.

Уравнения в дробных производных описывают эволюцию некоторой физической системы с потерями, причём дробный показатель производной указывает на долю состояний системы, сохраняющихся за всё время эволюции. Эти системы с “остаточной” памятью занимают промежуточное положение между системами, обладающими полной памятью, с одной стороны, и марковскими системами, с другой.

Дробное исчисление- область математического анализа, в которой исследуются и применяются дробные производные и интегралы любого вещественного порядка. Одним из приложений этой теории является теория дифференциальных уравнений с дробными производными.

При математическом моделировании сплошных сред с памятью возникают уравнения, описывающие новый тип волнового движения, занимающего промежуточное положение между обычной диффузией и классическими волнами [1, 2].

Операция дифференцирования дробного порядка— сочетание операций дифференцирования и интегрирования. В данной статье была решена краевая задача для волнового уравнения дробного порядка, и рассмотрены два предельных случая. Статья построена следующим образом. Вначале приводится постановка задачи для волнового уравнения с дробной производной Римана-Лиувилля в верхней полуплоскости (x,t). Начальные условия также даны в виде дробной производной. В ходе решение было последовательно применено преобразование Фурье по пространственной переменной, затем - преобразование Лапласа по временной переменной, обратное преобразование Лапласа и обратное преобразование Фурье. Далее рассмотрены предельные случаи порядка дробной производной.

Постановка задачи

В области $\Omega = \{(\mathrm{x},\mathrm{t})| -\infty < x < +\infty; t > 0\}$
найти решение задачи:

$$\mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha}\mathrm{u}(x,t) - u_{xx}(x,t) = f(x,t) \quad (1)$$

$$\mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha-1}\mathrm{u}|_{\mathrm{t}=0} = \varphi(\mathrm{x}); \qquad \mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha-2}\mathrm{u}|_{\mathrm{t}=0} = \Psi(\mathrm{x}), \qquad \lim_{\mathrm{x}\to\pm\infty}\mathrm{u}(\mathrm{x},\mathrm{t}) = 0, \quad (2)$$

где $\mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha}\mathrm{f}(\mathrm{t})$-производная в смысле Римана-Лиувилля порядка $\alpha\epsilon(1;2)$.

Теорема. Функция

$$\mathrm{u}(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \int_0^{\mathrm{t}}\int_{-\infty}^{+\infty}\tau^{\alpha-1}\mathrm{G}_1(\mathrm{x}-\xi,\tau)\mathrm{f}(\xi,\mathrm{t}-\tau)\mathrm{d}\xi\mathrm{d}\tau + \int_{-\infty}^{+\infty}\mathrm{t}^{\alpha+2}\mathrm{G}_1(\mathrm{x}-\xi,\tau)\,\varphi(\xi)\mathrm{d}\xi + \int_{-\infty}^{+\infty}\mathrm{t}^{\alpha-2}\mathrm{G}_2(\mathrm{x}-\xi,\tau)\,\Psi(\xi)\mathrm{d}\xi$$

где

$$\mathrm{G}_1(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \frac{1}{2}\mathrm{t}^{\frac{\alpha}{2}-1}\phi\left(-\frac{\alpha}{2},\frac{\alpha}{2};-\mathrm{x}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}};\right)$$

и

$$\mathrm{G}_2(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \frac{1}{2}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}-1}\phi\left(-\frac{\alpha}{2},-\frac{\alpha}{2};-\mathrm{x}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}};\right)$$

$\phi(\mathrm{a},\mathrm{b};\mathrm{z})$ – функция Райта, является решением задачи (1) – (2) при $\alpha\epsilon[1;2]$.

Доказательство:

К уравнению (1)-(2) применим преобразование Фурье по переменной x:

$$\mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha}\mathcal{V}(\mathrm{p},\mathrm{t}) + \mathrm{p}^2\mathcal{V}(\mathrm{p},\mathrm{t}) = \mathcal{F}(\mathrm{p},\mathrm{t}), \quad (3)$$

$$\mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha-1}\mathcal{V}|_{\mathrm{t}=0} = \overline{\varphi}(\mathrm{p}); \qquad \mathcal{D}_{\mathrm{ot}}^{\alpha-2}\mathcal{V}|_{\mathrm{t}=0} = \overline{\Psi}(\mathrm{p}), \quad (4)$$

где $\mathcal{F}(\mathrm{p},\mathrm{t});\ \overline{\varphi}(\mathrm{p});\ \overline{\Psi}(\mathrm{p})$-образы входных данных в задаче (1)-(2)

К уравнению (3) применим преобразование Лапласа по переменной t, учитывая условия (4). Получим:

$$\mathrm{s}^{\alpha}\bar{\mathrm{u}}(\mathrm{p},\mathrm{s}) - \overline{\varphi}(\mathrm{p}) - \mathrm{s}\overline{\Psi}(\mathrm{p}) + \mathrm{p}^2\bar{\mathrm{u}}(\mathrm{p},\mathrm{s}) = \bar{\mathrm{f}}(\mathrm{p},\mathrm{s}), \quad (5)$$

где $\bar{\mathrm{f}}(\mathrm{p},\mathrm{s})$- образ функции $\mathcal{F}(\mathrm{p},\mathrm{t})$

К (5) применим обратное преобразование Лапласа по переменной s

$$\mathcal{V}(\mathrm{p},\mathrm{t}) = \left(\left(\mathrm{t}^{\alpha-1}E_{\alpha,\alpha}(-\mathrm{p}^2\mathrm{t}^{\alpha})\right) * \mathcal{F}(\mathrm{p},\mathrm{t})\right)(\mathrm{t}) + \mathrm{t}^{\alpha-1}\mathrm{E}_{\alpha,\alpha-1}(-\mathrm{p}^2\mathrm{t}^{\alpha})\overline{\varphi}(\mathrm{p}) + \mathrm{t}^{\alpha-2}\mathrm{E}_{\alpha,\alpha-1}(-\mathrm{p}^2\mathrm{t}^{\alpha})\overline{\psi}(\mathrm{p}), \quad (6)$$

где $\mathrm{E}_{a,b}(\mathrm{z})$- функция Миттаг-Леффлёра

К (6) применим обратное преобразование Фурье по переменной p:

[см. [3] 141-142]

$$\mathrm{u}(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \int_0^{\mathrm{t}}\int_{-\infty}^{+\infty}\tau^{\alpha-1}\mathrm{G}_1(\mathrm{x}-\xi,\tau)\mathrm{f}(\xi,\mathrm{t}-\tau)\mathrm{d}\xi\mathrm{d}\tau + \int_{-\infty}^{+\infty}\mathrm{t}^{\alpha+2}\mathrm{G}_1(\mathrm{x}-\xi,\tau)\,\varphi(\xi)\mathrm{d}\xi + \int_{-\infty}^{+\infty}\mathrm{t}^{\alpha-2}\mathrm{G}_2(\mathrm{x}-\xi,\tau)\,\Psi(\xi)\mathrm{d}\xi \quad (7)$$

Применив обратное преобразование Лапласа по переменной s, учитывая формулу

$$\mathrm{L}\left[\mathrm{t}^{\beta-1}\phi(\rho,\beta,-\lambda\mathrm{t}^{\rho})\right] = \mathrm{s}^{-\beta}\exp(-\lambda\mathrm{s}^{-\rho}) \quad (11)$$

$$-1 < \rho < 0, \lambda > 0$$

при $\lambda = \mathrm{x};\ \beta = \frac{\alpha}{2};\ \rho = -\frac{\alpha}{2}$, т. к. $\alpha \in (1;2)$

$$\mathrm{G}_1(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \tfrac{1}{2}\mathrm{t}^{\frac{\alpha}{2}-1}\phi\left(-\tfrac{\alpha}{2},\tfrac{\alpha}{2};-\mathrm{x}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}};\right) \quad (12)$$

Применив обратное преобразование Лапласа учитывая и формулу (11) при.

$\lambda = \mathrm{x};\ \beta = -\frac{\alpha}{2};\ \rho = -\frac{\alpha}{2}$, получим

$$\mathrm{G}_2(\mathrm{x},\mathrm{t}) = \tfrac{1}{2}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}-1}\phi\left(-\tfrac{\alpha}{2},-\tfrac{\alpha}{2};-\mathrm{x}\mathrm{t}^{-\frac{\alpha}{2}};\right) \quad (13)$$

Подставив (12) и (13) в (7), получим решение исходной задачи (1)-(2).

Предельные случаи порядка дробной производной

Рассмотрим предельные случаи порядка дробной производной при $\alpha = 1$ и $\alpha = 2$

$$\alpha = 1$$

Тогда задача (1)-(2) примет вид:

$$\mathrm{u}_{\mathrm{t}} - \mathrm{u}_{\mathrm{xx}} = \mathrm{f}(\mathrm{x},\mathrm{t}) \quad (14)$$

$$\mathrm{u}|_{\mathrm{t}=0} = \varphi(\mathrm{x}); \quad (15)$$

$$\int_0^t u(x,\tau)d\tau|_{t=0} = \psi(x) \quad (16)$$

Решение задачи (14) – (15) в области Ω имеет вид

$$u(x,t) = \int_{-\infty}^{+\infty} \varphi(\xi)G(x,\xi,t)d\xi + \int_0^t \int_{-\infty}^{+\infty} f(\xi,\tau)G(x,\xi,t-\tau)d\xi d\tau \quad (17)$$

где функция Грина $G(x,\xi,t)$ определяется формулой 3.471 (2) [4]

$$G(x,\xi,t) = \frac{1}{2\sqrt{\pi t}}\exp\left(-\frac{(x-\xi)^2}{4t}\right). \quad (18)$$

Показано, что при $\alpha = 1$ решение (7) совпадает с (17), учитывая соотношения (12) и (13).

$$\alpha = 2$$

Тогда задача (1)-(2) примет вид:

$$u_{tt} - u_{xx} = f(x,t)$$
$$u_t|_{t=0} = \varphi(x);\ \ u|_t = \psi(x)$$

Решение имеет вид [5]

$$u(x,t) = \frac{1}{2}[\psi(x-t) + \psi(x+t)] + \frac{1}{2}\int_{x-t}^{x+t} \varphi(\xi)d\xi + \frac{1}{2}\int_0^t \int_{x-(t-\tau)}^{x+(t-\tau)} f(\xi,\tau)d\xi d\tau \quad (19)$$

Получим окончательно

$$u(x,t) = \frac{1}{2}\int_0^t \int_{x-(t-\tau)}^{x+(t-\tau)} f(\eta,\tau)d\eta d\tau + \frac{1}{2}\int_{x-t}^{x+t} \varphi(\eta)d\eta + \frac{1}{2}[\psi(x+t) + \psi(x-t)]$$

Показано, что при $\alpha = 2$ решение (7) совпадает с (19), учитывая соотношения (12) и (13). Теорема доказана.

1. Нахущев А.М. Дробное исчисление и его применение. – М.:Физматлит. 2003
2. Олемской А.И., Флат А.Я. Использование концепции фрактала в физике конденсированной среды// Усп. Физ. Наук.- 1993.- 163. -№12.-С. 1-50
3. I. Podlybny Fractional Differential Equations: An Introduction to Fractional Derivatives, Fractional Differential Equations, to Methods of Their Solution and Some ... in Science and Engineering, Volume 198)
4.Градштейн И.С. Таблицы интегралов сумм рядов и произведений. - М. Физматгиз 1963 г 1 100 стр
5. Полянин А. Д. Уравнения и задачи математической физики в 2 ч. Часть 1 : справочник для вузов

Тохтарбай Г.А., Усенова М.С., Ғабдолла А.Н., Кайыржанова Н.К.
Карагандинский университет имени академика Букетова, химический факультет, магистранты и студент гр. ТФП-312-21
(Научный руководитель – проф. Салькеева Л.К., Нурмаганбетова М.Т.)

СИНТЕЗ И ИССЛЕДОВАНИЕ ХИМИЧЕСКОЙ МОДИФИКАЦИИ АЗОТ И СЕРОСОДЕРЖАЩИХ ПЯТИЧЛЕННЫХ ГЕТЕРОЦИКЛОВ, ОБЛАДАЮЩИХ РАЗЛИЧНЫМИ ВИДАМИ БИОЛОГИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ

Химические соединения, содержащие азот и серу в пятичленном гетероциклическом кольце, представляют большой интерес в медицине, фармакологии и других областях биологии. Многие из этих соединений обладают широким спектром биологической активности, что делает их перспективными объектами для дальнейших исследований.

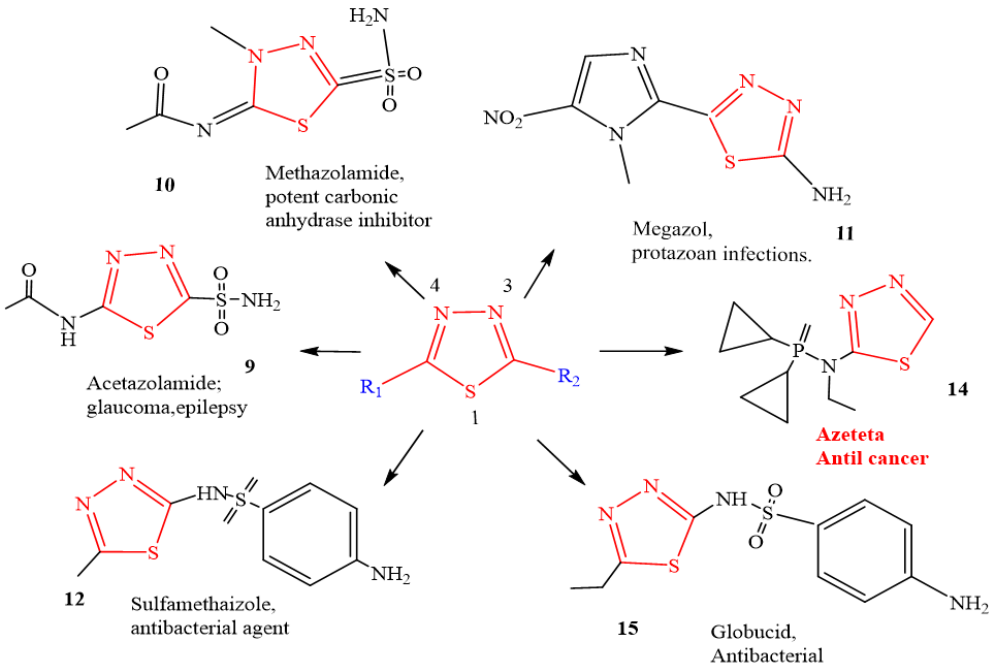
Азот и сера являются важными элементами в органических соединениях, так как они могут образовывать стабильные и реакционно активные связи с другими атомами. Пятичленные гетероциклы, содержащие азот и/или серу в кольцевой структуре, представляют большой интерес для научных исследований в связи с их биологической активностью.

В литературе [1] имеется несколько сообщений, описывающих производные 1,3,4-тиадиазола с точки зрения их различной биологической активности, и наиболее актуальные и недавние исследования показали, что они обладают широким спектром фармакологической активности, которые классифицируются по следующим категориям: антибактериальная и противогрибковая, противоопухолевая [2], противосудорожная [3], противовоспалительная [4], противотуберкулезная [5], противовирусная [6], антилейшманиозная, трихомонадоцидная активности [7], а также ингибирующая активность карбоангидразы [8].

Синтез пятичленных гетероциклов является важной областью химии, которая позволяет получать новые соединения с уникальными свойствами и биологической активностью. Модификация гетероциклических соединений позволяет улучшить их фармакологические свойства, такие как более высокую активность и уменьшение токсичности.

Основной целью работы является получение новых соединений с биологической активностью, которые могут иметь потенциальное применение в медицине, фармакологии и других областях биологии.

Тиадиазол - пятичленное гетероциклическое соединение, которое является важным каркасом нескольких природных и лекарственных препаратов [11]. Благодаря своей "водородсвязывающей доменной" и "двухэлектронной донорной" системе, тиадиазольный фрагмент обладает высокой биологической активностью, а атом серы придает липорастворимость, что обеспечивает создание аналогов с более высокой липофильностью.

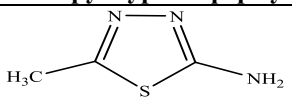
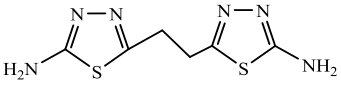
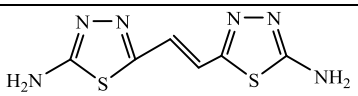

Для предварительного определения потенциальной биологической активности, нами был проведен скрининг анализ с применением программы PASS C&T. Данная программа позволяет делать прогноз по биологической активности синтезируемых соединений и производных их химической модификации

Результаты проведенных исследований по программе PASS C&T приведены в табл. 1.

Таблица 1

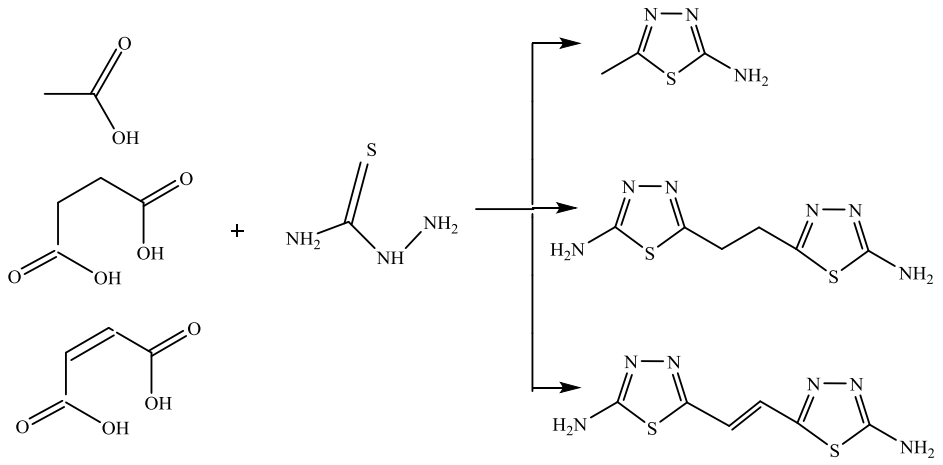
Результаты компьютерного прогноза биологической активности аминопроизводных 1,3,4-тиадиазолов с помощью программы PASS C&T

№	Структурная формула	P_a	P_i	Предполагаемый вид активности
1		0,828	0,001	Глюкагоноподобный пептид-1
		0,772	0,004	Антагонист mcl-1
		0,757	0,009	Cl-транспортирующий ингибитор атфазы
		0,748	0,010	Ингибитор мурамоилтетрапептидкарбоксипептидазы
		0,722	0,005	Антидиабетическая
		0,714	0,010	Ингибитор птериндезаминазы
		0,709	0,017	Ингибитор фактора комплемента d
		0,711	0,051	Антимикобактериальное
2		0,713	0,010	Ингибитор птериндезаминазы
		0,653	0,002	Антишистосомный
		0,703	0,056	Слизисто-мембранозный протектор
		0,652	0,009	Антидиабетический
		0,684	0,049	Ингибитор сахаропепсина
		0,642	0,008	Противоязвенный
		0,638	0,005	Противопаркинсонический
		0,576	0,011	Антимикобактериальный
3		0,320	0,050	Противовирусное
		0,287	0,060	Антитоксичный
		0,310	0,085	Противовирусное средство (от герпеса)
		0,318	0,110	Противосудорожное средство
		0,322	0,116	Средства против миопатий

Предварительный анализ синтезированных соединений показал, что они достаточны перспективны в плане научного исследования и дальнейшей их химической модификации. В связи с этим, нами определен

характер научных исследований, заключающийся в синтезе ранее не известных тиадиазолов на основе различных аминокислот.

Для осуществления поставленных целей нами использован известный классический метод синтеза тиадиазолов на основе различных алифатических кислот с определенными изменениями в методике проведения.

Классический метод получения производных 2-амино—5-алкил-1,3,4-тиадиазола заключается во взаимодействии тиосемикарбазида и различных алифатических кислот органической или неорганической природы. Было установлено, что наиболее высокий выход дает применение смеси 25% концентрированной серной и 75% полифосфорной кислоты. Причем, необходимо медленно прибавлять к охлажденной смеси кислот рассчитанное количество тиосемикарбазида, а затем добавляют эквимольное количество алифатической кислоты. Необходимо поддерживать температуру реакционной смеси в пределах 10--20°С. Чтобы избежать разложения тиосемикарбазида.

При проведении реакции в приведенных условиях реакция между тиосемикарбазидом и алифатической кислотой приводит к образованию ацетилтиосемикарбазида. Дальнейшая циклизация образующегося ацетилтиосемикарбазида протекает при нагревании реакционной смеси до 100-130 °С, что приводит к образованию тиадиазола и реакция завершается в течении 3-4 часов. По окончании реакции, заключающейся в циклодегидратации, реакционную смесь разбавляют дистиллированной водой, затем охлаждают до комнатной температуры и нейтрализуют реакционную смесь раствором аммиака до величины pH 6-7. При этом образующийся аминотиадиазол отделяют фильтрованием на воронке Бюхнера [9].

Представленные синтезы осуществляли нагреванием смеси тиосемикарбазида и соответствующих кислот в среде конц. серной и полифосфорных кислот. В результате реакции были получены белые кристаллическое вещество, структуры которых были определены методом ИК-спектроскопии, а чистота методом ВЭЖХ хроматографиии Контроль реакции проводили методом ТСХ (тонкослойной хроматографии).

1. Jain, Abhishek Kumar; Sharma, Simant; Vaidya, Ankur; Ravichandran, Veerasamy; Agrawal, Ram Kishore (2013). "1,3,4-Thiadiazole and its Derivatives: A Review on Recent Progress in Biological Activities". Chemical Biology & Drug Design.

2. Kumar, D., Kumar, N.M., Chang, K., Shah, K. (2010) Synthesis and anticancer activity of 5-(3-indolyl)-1,3,4-thiadiazoles. Euro J Med Chem 45: 4664-4668.

3. Rajak, H., Deshmukh, R., Aggarwal, N., Kashaw, S., Kharya, M.D., Mishra, P. (2009) Synthesis of novel 2,5-disubstituted 1,3,4-thiadiazoles for their potential anticonvulsant activity: Pharmacophoric model studies. Arch Pharm Chem Life Sci 342: 453-461.

4. Kadi, A.A., Al-Abdullah, E.S., Shehata, I.A., Habib, E.E., Ibrahim, T.M., El-Emam, A.A. Synthesis, antimicrobial and anti-inflammatory activities of novel 5-(1-adamantyl)-1,3,4- thiadiazole derivatives (2010) 45: 5006-5010.

5. Foroumadi, A., Soltani, F., Jabini, R., Moshafi, M.H., Rasnani, F.M. (2004) Antituberculosis agents X. synthesis and evaluation of In Vitro antituberculosis activity of 2-(5-nitro-2-furyl)- and 2-(1-methyl-5-nitro-lH-imidazol-2-yl)-1,3,4-thiadiazole derivatives. Arch Pharm Res 27: 502-506.

6. Hamad, N.S., Al-Haidery, N.H., Al-Masoudi, I.A., Sabri, M., Sabri, L., Al-Masoudi, N.A. (2010) Amino acid derivatives, part 4: Synthesis and anti-HIV activity of new naphthalene derivatives. Arch Pharm Chem Life Sci 343: 397-403.

7. Salomao, K., Souza, E.M., Carvalho, S.A., Silva, E.E., Fraga, C.A.M., Barbosa, H.S., Castro, S.L. (2010) In vitro and in vivo activity of 1,3,4-thiadiazole-2-arylhydrazone derivatives of megazol on Trypanosoma cruzi. Antimicrob Agents Chemother

8. Maresca, A., Supuran, C.T. (2011) (R)-/(S)-10-Camphorsulfonyl-substituted aromatic/ heterocyclic sulfonamides selectively inhibit mitochondrial over cytosolic carbonic anhydrases. Bioorg Med Chem Lett 21: 1334-1337.

9. Патент на полезную модель от 20.09.74г. по заявке 2061395/04 Автор: ЭДДИ ВИ-ПИНГ ТАО “Способ получения производных 2-амино-1,3,4-тиадиазола”

10. Ю. В. Суворова, Е. А. Петухова, Е. А. Данилова, Д. В. Тюрин «Синтез и свойства бистиадиазолов с этильным и бутильным спейсерами»(2020)

11. Hu Y. et al. 1, 3, 4-Thiadiazole: synthesis, reactions, and applications in medicinal, agricultural, and materials chemistry //Chemical reviews. – 2014. – Т. 114. – №. 10. – С. 5572-5610.

Фаттахова Р.С, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет математики и информационных технологий, гр. Мат-23-2р, студент
(Научный руководитель — к.п.н., доцент Шаяхметова Б.К.)

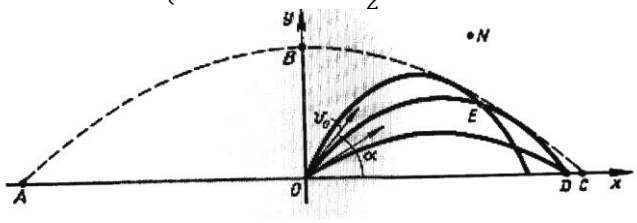
ФУНКЦИЯ В ПРИРОДЕ И ТЕХНИКЕ

Значение слова «функция» разнообразно. То есть функция затрагивает все сферы нашей жизни, в зависимости от толкования слова. И все эти функции находятся вокруг нас! Идея функциональной зависимости восходит к древности, она содержится уже в первых математически выраженных соотношениях между величинами, в первых правилах действий над числами, в первых формулах для нахождения площади и объема тех или иных фигур.

Чёткого представления понятия функции в XVII в. ещё не было, однако путь к первому такому определению проложил Декарт, который систематически рассматривал в своей «Геометрии» лишь те кривые, которые можно точно представить с помощью уравнений. Понятие функции можно считать стержнем, вокруг которого группируется преподавание математики. Никакое другое понятие не отражает явлений реальной действительности с такой конкретностью, как понятие функциональной зависимости.

В XIII веке н. э. после открытия пороха, повлекло за собой революцию в военном деле. Сначала применяли лишь настильный огонь, а это не давало больших возможностей, позже догадались применять навесный огонь, позволявший стрелять из-за укрытия. Чтобы обеспечить прицельность навесного огня, нужно было изучить движение тела, брошенного под углом к горизонту. Первым из математиков решал эту задачу Николо Тарталья, и он пришел к выводу, что снаряд пролетит наибольшее расстояние, если наклонить орудие к горизонту под углом 45°. Затем лишь Галилей установил законы падения тел. Из его работ следовало, что движение тела, брошенного под углом α к горизонту со скоростью υ, можно разложить на два составляющих: равномерное движение со скоростью υ_0 по наклонной прямой и свободное падение. Поэтому координаты этого тела в момент времени *t* выражаются так:

$$\begin{cases} x = \upsilon_0 t \cos\alpha \\ y = \upsilon_0 t \sin\alpha - \dfrac{gt^2}{2} \end{cases}$$

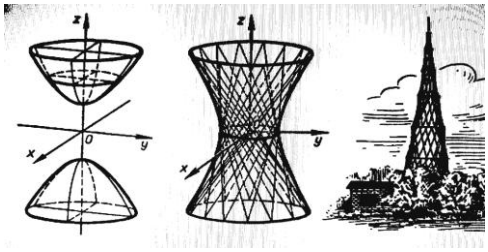
(рис.1)

Камень, брошенный не строго вертикально, летит по параболе; то же самое можно сказать и об орудийном снаряде. Если при одной и той же скорости ν вылета снаряда из канала ствола орудия придавать стволу различные углы наклона к горизонту, то будут получаться различные параболы *(рис.1)*, описываемые снарядом, и различная дальность полета.

В 1920 и 1921 годах была построена 150-метровая башня по проекту Владимира Григорьевича Шухова, - один из узнаваемых архитектурных символов Москвы. Конструкция состоит из шести секций-гиперболоидов, каждая секция - «паутина», образованная прямыми стальными швеллерами, расположенными по образующим гиперболоидов. *(рис.2)*

Гипербола - кривая на плоскости, модуль разности расстояний от любой точки которой до двух данных, называемых фокусами, постоянен. Гипербола является коническим сечением, наряду с эллипсом и параболой, но отличается от них тем, что у неё есть асимптоты - прямые, к которым она приближается, но

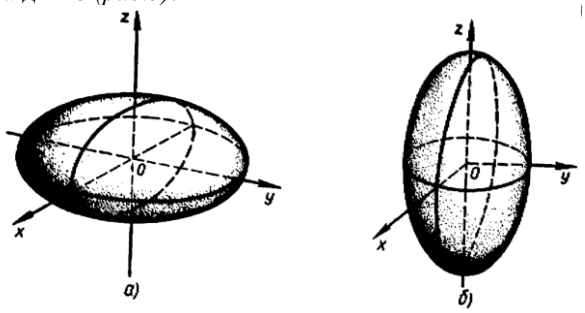
никогда их не достигает. У изучаемой в школе гиперболы $y = \frac{1}{x}$ асимптоты перпендикулярны друг другу и совпадают с осями декартовой системы координат. При вращении гиперболы вокруг её оси симметрии, перпендикулярной отрезку с концами в фокусах, получается поверхность - однополостный гиперболоид вращения. На гиперболоиде лежат прямые – образующие, которые делятся на два семейства: в одно семейство попадают те образующие, которые при вращении вокруг оси переходят друг в друга. Соответственно и однополостный гиперболоид двумя способами можно представить как своеобразный «паркет», выложенный прямыми одного семейства. Это свойство однополостного гиперболоида использовал русский инженер В. Г. Шухов при строительстве радиостанции в Москве (башни Шухова). Она состоит из нескольких поставленных друг на друга частей одно полостных гиперболоидов, причем каждая часть сделана из двух семейств прямолинейных балок, соединенных в точках пересечения. Так же устроена и Эйфелева башня в Париже.

(рис.2)

Первым графиком тригонометрических функций была синусоида. Графиком функции служит некоторая кривая линия. Понятия линии и функции тесно связаны. Заданием функции порождается линия – ее график; заданием линии порождается функция – та, для которой эта линия служит графиком. В физике и технике функции нередко задаются графически, причем иногда график является единственным доступным средством задания функции. Чаще всего это бывает при употреблении самопишущих приборов, автоматически записывающих изменение одной величины в зависимости от изменения другой. В результате на ленте прибора получается линия, графически задающая регистрируемую прибором функцию. Например, это самопишущий прибор – термограф, дает график температуры воздуха как функции времени. Сейсмограф, прибор непрерывно фиксирующий колебания почвы и строящий специальные графики – сейсмограммы. Кардиограмма – график работы сердца. Это яркий пример функции, заданной графически. Прибор, который записывает эту кривую, именуется электрокардиографом. Врач-кардиолог исследует функцию кардиограммы по разным параметрам.

Кривые второго порядка были открыты. Это было поистине великое открытие, но значение кривых второго порядка еще никто не сумел переоценить. И первый кто задумался над этим вопросом был Кеплер, он первый доказал, что наша планета Земля в своем движении вокруг солнца описывает эллипс. ($\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1$). То же самое происходит и с другими планетами Солнечной системы. Этот факт Кеплер зафиксировал в своем первом законе. Движение по эллипсам происходит потому, что каждая планета в каждый момент времени имеет скорость, не превосходящую некоторой величины. Оказывается, что если бы эта скорость была большей, то движение происходило бы или по параболе, или по гиперболе. При вращении эллипса вокруг меньшей оси симметрии получается поверхность, похожая на апельсин, а при вращении вокруг большей оси симметрии на дыню *(рис.3)*.

(рис.3)

Эти поверхности называют соответственно сплюснутым и вытянутым эллипсоидами вращения. Солнце и другие звезды под действием центробежной силы принимают форму сплюснутого эллипсоида вращения.

В природе можно видеть и графики тригонометрических функций, квадратных и кубических уравнений. Так дизайнеры очень часто используют графики функций в ландшафтном дизайне. Обстригая с кустарников и деревьев лишнюю лиственность, и придавая им форму, можно заметить например, синусоиду или косинусоиду. Иногда какой-либо график функции в природе помогают создать вовсе не дизайнеры, а сама природа. Так бывает, что лиственные растения изначально растут таким образом, что получается

синусоида, парабола, а стволы деревьев изначально растут изогнуто, напоминая график тангенса или котангенса.

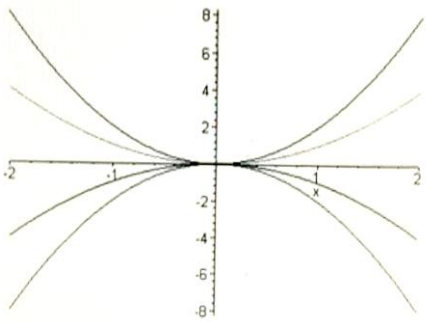
На нашей планете нет и не может быть ни одной реки, русло которой было бы прямым. Все реки изогнуты и обязательно «петляют» на протяжении своего пути от истока до устья. Но реки могут быть сопоставимы с тригонометрической функцией в своем изгибе и извилистости по мере течения. По аналогии с графикой синусоиды или косинусоиды, русло реки может иметь изгибы и повороты, которые сходны с тригонометрическими кривыми. Эти изгибы и повороты могут быть описаны с помощью тригонометрических функций, таких как синус и косинус.

Функции часто используются для описания волновых колебаний. В основе описания волновых процессов лежит математическая функция, которая описывает изменение физической величины в зависимости от времени или пространственной координаты. Например, синусоидальная функция ($\sin x$ или $\cos x$) часто используется для описания гармонических колебаний, а экспоненциальная функция может быть использована для описания затухающих колебаний. Функции позволяют нам аналитически описывать и предсказывать поведение волновых процессов. Однако, общий способ описания волн можно выразить с использованием уравнения волновой функции. Для поверхностных волн на воде, таких как гравитационные волны, уравнение может выглядеть следующим образом:

$$h(x,t) = Asin(kx - \omega t)$$

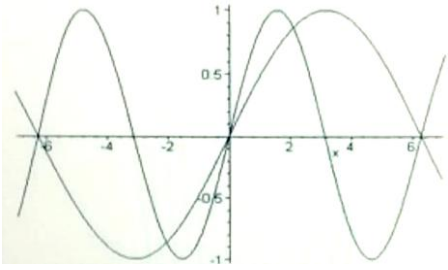
где: h - высота волны в определенной точке и момент времени, A - амплитуда волны (максимальная высота), k - волновое число, связанное с длиной волны, x - горизонтальная координата, ω - угловая частота. Эта функция описывает простую гармоническую волну, распространяющуюся в одном измерении. Это математическая форма синусоидальной волны, которая регулярно колеблется между максимальным и минимальным значением. Также, она имеет множество применений, например, в физике, технике и других областях, где изучается волновое движение.

Если смотреть на полет птицы спереди или сзади в замедленном действии, то видно, что траектория крыльев во время полета представляет собой графики функций алгебраического уравнения, а именно, параболы $y = ax^2 + bx + c = 0$. Очевидно, что при полете крылья поднимаются вверх и вниз. Чтобы изобразить это явление, можно построить параболы, определяющие взмахи. При опускании крыльев птицы также видны очертания парабол, но с ветвями направленными вниз, т.е. значение a<0.

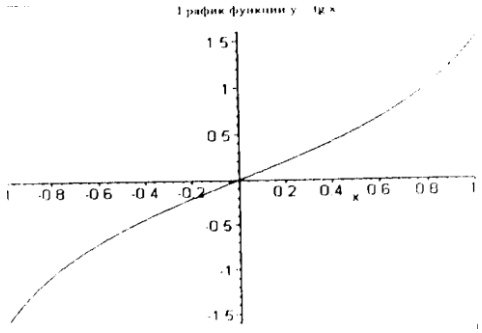

(График функции $y = ax^2$ и $y = -ax^2$, где коэффициенты меняются от -2 до 2)

Однако, теперь рассмотрим полет птицы с бокового ракурса. Траектория точки на крыле при полете описывает волнообразные движения, откуда можно предложить описать это с применением тригонометрических функций $y = sinx$ или $y = cos$x. Но мы будем рассматривать функцию y $= sinx$. При более внимательном наблюдении можно также увидеть неравномерность частоты взмахов, у кого- то чаще, у кого-то реже.

При плавании тело рыбы принимает форму кривой, которая напоминает график функции кубической параболы, а именно, y $= x^3$

Также в природе и жизни человека встречается большое количество процессов, в которых некоторые величины изменяются так, что их отношение данной величины через равные промежутки времени не зависит от времени. Среди таковых можно назвать радиоактивный распад веществ, рост суммы на счету в банке и др. Все эти процессы описываются показательной функцией.

В заключение, можно сказать, что функции играют ключевую роль как в природе, так и в технике. Изучение функций в природе позволяет нам глубже понять взаимодействие живых организмов с окружающей средой, а анализ функций в технике помогает улучшать производственные процессы и разрабатывать инновационные технологии. Таким образом, понимание функций в природе и технике является важным аспектом для современного общества и науки, и продолжение исследований в этой области имеет большое значение для будущего развития.

1. Виленкин Н.Я, «Функция в природе и технике», учебное пособие - 1985г.-с 33-35, с 40.
2. Рыкунова А. Н., «Функция в природе» презентация, с 2-3
3. Артеменко С.Н, Математические тайны, открытые статьи на научные темы – 2015г.
4. Шевелев К.А, Солнечная система, Земля, «Мир планет» / статья -2020г.

СЕКЦИЯ «АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК»

Абилпейсова М.Б., Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, факультет информационных технологии, гр. ИС-22-1с, студент
(*Научный руководитель — ст. преподаватель Садвакасова Р.М.*)

ХИКМЕТЫ ХОДЖА АХМЕДА ЯСАВИ

В истории тюркского народа XII века среди носителей интеллектуального знания особое место занимает выдающийся мыслитель, поэт и философ Ходжа Ахмед Ясави. Я предлагаю краткий рассказ о жизни одного из самых почитаемых мудрецов и религиозных деятелей Казахстана, его стихи, цитаты из книги «Диван-и Хикмет». Семья, где родился Ахмед, была заметная. Отец, шейх Ибрагим, вел свою родословную от четвертого праведного халифа Али. Мать - Айша, прозванная Карашаш, тоже происходила из знатной семьи. Ахмед рано остался сиротой, 7 лет он лишился сначала отца, а потом и матери, в дальнейшем нет о них упоминаний. В жизнь мальчика войдет человек, которого изображают порой как покровителя растений, в частности, лесов и фруктовых садов — Арыстан-баб. В своих «Хикметах» Ходжа Ахмед напишет о том же: «*В 7 лет я приветствовал Арыстан-Баба и попросил вручить мне дар (аманат) Мустафы (пророка Мухаммеда)*» [1, с. 11].

Дальше будут годы учебы, когда мудрый старец будет делиться с мальчиком и теми познаниями, что у него были и науке любви к Богу. Арыстан-Баб развил в мальчике **керемет** — второе око, второе зрение, благодаря которому Ахмеду стала доступна не только материальная, но и тайная сущность мира. Говорят, учеба эта продолжалась 16 лет. Ахмед знал, как много значит для человека мудрый наставник: *«Без духовного учителя во все времена ученик не достигнет зрелости»* [2, с.1].

Мы имеем редкую возможность заглянуть во внутренний мир отрока, а потом юноши, решившего пройти этот сложный путь духовного восхождения. В «хикметах» он будет писать о своих религиозных переживаниях: «*Без колебанья в 9 лет я выбрал путь. Носились, как с молитвой, все со мной. Не в радость мне такое стало,* и *я бежал в пустыню,* я *в десять юношею стал - Раб Ходжа Ахмед»* [1, с. 15].

Каждый раз, поднимаясь на новую ступеньку духовного восхождения, он страдает от собственного несовершенства. Впрочем, были и другие причины для страданья. Учителя не стало. Надо было искать новые пути. Как полагают некоторые исследователи, из его высказываний неясно следует, что в Яссах у Ахмеда возникли какие-то разногласия с традиционными деятелями ислама, и он покинул город. Возможно, это связано с его принадлежностью к ордену суфиев. Если традиционный ислам утверждал, что с Аллахом общаться могут только пророки, то суфии были уверены, *что к Богу может приблизиться каждый через медитацию и отказ от земных благ. Этот «путь истины» они называли «тарикат».*

Юноша отправляется в Бухару, один из главных культурных и религиозных центров Мавераннахра. Там его наставником стал Юсуф Хамадани, учитель множества выдающихся шейхов, подвижников суфизма. Вместе с учителем Ходжа Ахмед много путешествовал по религиозным центрам Востока, они совершали хадж в Мекку. В 34 года он уже известен в исламском мире как ученый-богослов, знаток фикха, мусульманского права, Ахмед владел в совершенстве арабским и персидскими языками. Его могло ожидать блестящее будущее в исламском мире. Учитель его, Юсуф Хамади, великий шейх Бухары, передал ему перед смертью свои четки, высший атрибут суфийской власти. И дал наказ возвращаться в Туркестан.

Там, вдали от религиозных центров, в бедной степи он отныне в течение 30 лет будет выполнять свою высокую миссию: нести свет религии кочевникам. Странник с посохом, он ходил от кочевья к кочевью. Этот посох знаменит. О нем станут слагать легенды. Говорили, стоит Ходже Ахмеду ударить им посреди степи, как забьет источник. Что может быть дороже для степняка? Простые души, они видели в нем человека, наделенного сказочным могуществом. Впоследствии о нем станут ходить рассказы, что каждую пятницу на своем верблюде он летал в Мекку. Да так быстро, что, начав читать намаз в Туркестане, заканчивал его в Мекке.

Суфии, дервиши говорили о том, что богатство мешает духовному росту человека, поэтому они были принципиально бедны. И когда в своих стихах Ахмед выступал против богачей, это вызывало живой отклик среди степных жителей: *«Некто был к власти приучен, тяжким богатством навьючен, словно каргас-трупоед, сгинул в болоте вонючем. Муфтий, мулла лишь себя ведь. Ловко умели прославить, белое черным представить…, буду в аду, в пепле бед! Казий чванливым был самым, вспеси он спорил с имамом. Каждый ослом был упрямым, пали под кладью, и нет. Горе мздоимцам: хоть в силе, пальцы они прикусили. Страшно им даже в могиле, дать им придется ответ!»* [1, с. 24].

Как писал современник, *«бейты его хикметов есть лучший цветник из садов рая. Если прекрасноголосые чтецы читают от начала до конца его наставления, среди слушателей возникает волнение»* [2, с.2]. *С молитвой на устах я начал книгу Откровений, ученикам алмазы строк рассыпал я для чтений. В работу душу впряг и вверг ее в печали, кровь усмирил свою, чтоб смысл не искажала, открыл «Вторую книгу», вот слов ее начало. И лишь стремящийся к познанию поймет, что в откровениях хочу сказать я, вот, всегда я бедных привечал сирот, «Вторую книгу» миру открывая, И где я ни был, к людям мягок был. Увидев нищего, к нему благоволил, жестокосердных и недобрых избегая. И ты, читатель, кем бы ты ни был, запомни, мы -*

всего лишь божья пыль, будь добр к другим, дух гневный усмиряя. В ночь судную ты станешь ближе к богу, всем суждено ступить на ту дорогу, так жил и я, гордыни избегая» [1, с.2].

В степи не только с любовью относились к человеку с посохом и в старом плаще. Его рано начали почитать как святого. Имя его, по свидетельствам этнографов прошлого века, стало ураном некоторых родов. И, идя на битву, они восклицали: «Царь святых, Хазрет Султан Ходжа Ахмед» [3, с.7].

Я со слов «Бисмилля» начинаю хикмат, Жемчуга и брильянты дать инокам рад. Ах, возможно ли горше стенать и страдать, Я «Тетради второй» начинаю вступленье. Для любого пишу, кто захочет мне внять,
Я любого, как близкого, жажду обнять. По головке всех сирых я глажу опять, а от гордых бегу я, впадая в смятенье. Вдруг ворота любви отворил мне Аллах, Он мне шею согнул и повергнул во прах. [1, с.7].

Ходжа Ахмед размышляет о своем пути к Аллаху, дает советы тем, кто прочтет его труд. *«Эй, ищущий, вступай на трудный путь испытаний. Если ты, не испытав трудностей, встанешь на этот путь, все пойдет прахом. Если в этой жизни ты жил без испытаний, на Том свете не видать тебе блаженства. Если не видал трудностей, то слезы не принесут тебе просветления. Помогай всем людям, работай, как раб, Несчастным людям делай добро. Если придут ученые, с почтением стоя встречай их. От подлых людей нет никакой помощи. Пророк всегда помогал нищим, калекам. Когда видишь несчастных, льются слезы сочувствия. Всегда больно видеть обездоленных калек. А благодарность калек - самая высшая благодарность»*. [1, с.5].

«Хикметы» — это книга размышлений, исповедь мудреца, слова, с которыми он обращается ко всем грядущим поколениям: «*Если человек не имеет сути, ты его за человека не считай. Если он без содержания и мысли, ты воспринимай его как рисунок, а не как родственника. Посмотри его сердце, если нет там следов от ста переживаний, беги от него подальше, другом не называй, он никогда не пожертвует своей жизнью ради любимого. Если он не в состоянии расстаться с должностью, со славой и званиями, он не человек. Например, если мысли на поверхности плавают, хоть и стараются скрыть их, все равно видно.*
Ахмед, отрекись он богатства и мирских благ. Но жизнь, прожитая без любви, не имеет вкуса» [4, с.6].

Творчество Ходжа Ахмета Ясави оказало большое влияние на мировоззрение всех выдающихся деятелей казахской культуры – от древних поэтов до Абая и Шакарима [5, с. 84]. Хикметы призывали народ к честности, справедливости, доброжелательности и терпению, с одной стороны, продолжая традицию морально-нравственного отношения к людям, обществу, природе, способствовали распространению и укреплению нравственности в качестве обоснованной целостной религиозно-философской доктрины, что вносило свой вклад в сохранение нравственного здоровья всего общества.

1. Ходжа Ахмет Ясави. Сборник хикметов. Туркестан, 2015.- 344 с.
2. http://natalya-telezhinskaya.ru 2021/01/15
3. Шедевры древней казахской литературы . https://silkadv.com/ru/node
4. Байтенова Н.Ж. Ходжа Ахмет Яссауи - основоположник тюркской ветви суфизма. // Вестник КазНУ 2012. - № 2 (39). - С. 4-10.
5. Конратбаев А.К. Полное собрание сочинений. - Алматы: Издательский дом «МерСал», 2004. - Т. 2: Проблемы тюркологии и востоковедения. 2004, - 518 с.

Абильмажинова Д.Е., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет иностранных языков, МИФ(ия)-23-1р, магистрант
(Научный руководитель: к.ф.н., профессор кафедры иностранной филологии Какжанова Ф.А.)

МЕДИА-ДИСКУРС ТУРИЗМА: ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА И СТИЛЯ

В обширной области коммуникации дискурс служит фундаментальным строительным блоком, который формирует наше понимание мира, влияет на наши убеждения и способствует социальным взаимодействиям.

Термин «дискурс» впервые появился в лингвистике и было придано особое значение Э. Бенвенистом. Во французской лингвистике «discours» обозначало речь в общем смысле, а Бенвенист использовал этот термин для обозначения индивидуальной речи говорящего [Э. Бенвенист 1974: 139]. По определению Т.А. ван Дейка дискурс «в широком смысле слова, является сложным единством языковой формы, значения и действия, которое могло бы быть наилучшим образом охарактеризовано с помощью понятия коммуникативного события или коммуникативного акта» [Ван Дейк. Т.А. 1989: 121-122].

Дискурс можно классифицировать по функциональности (информативный, регулятивный, экспрессивный, перформативный), виду (устный, письменный) и контексту (академический, политический, медиа), а также по жанру (туризм), каждая из которых имеет свои особенности в различных контекстах и целях.

По мнению Н.А. Тюленевой, туристический дискурс представляет собой «особый тип рекламного дискурса, который совмещает различные формы рекламы в сфере туризма и направлен на

позиционирование и продвижение туристических услуг с использованием стратегий аргументации, обладающих лингвокогнитивным характером» [Тюленева Н.А. 2008].

Медиадискурс - «это совокупность процессов и продуктов речевой деятельности в сфере массовой коммуникации во всем богатстве и сложности их взаимодействия» [Добросклонская Т. Г. 2006]

Основная часть

Туризм имеет значительное значение в контексте медиа-дискурса, поскольку он представляют собой важные темы и источники информации для журналистов и медиа. Он способствует привлечению внимания к различным регионам, достопримечательностям, традициям и культурным событиям, а также формируют представление о местных обычаях, истории и наследии. Для дальнейшего анализа был выбран туристический текст с заглавием «Город с головокружительными видами: 5 точек, с которых следует наслаждаться Рио-де-Жанейро». Исследование нацелено на анализ лингвистических и стилистических приемов, примененных в тексте с целью выявить способы передачи впечатлений о самом величественном и изумительном городе Бразилии.

Данный текст представляет собой описательную публикацию, ориентированную на использование лексики, характерной для дискурса в области туризма, с целью описать несколько пунктов, с которых рекомендуется насладиться видами на город Рио-де-Жанейро. В тексте применяются специализированные туристические термины, которые служат для характеристики различных достопримечательностей и особенностей местности.

В первом абзаце текста рассматривается «Гора Корковаду с изваянием Христа-Искупителя». Здесь закреплено употребление термина «Гора Корковаду», который преподносит географическую характеристику данного места и указывает на его туристическую привлекательность. Также в тексте присутствует упоминание изваяния Христа-Искупителя, исторического и культурного символа Рио-де-Жанейро, который также является объектом привлечения для туристов.

Во втором абзаце вводится «гора Пан-ди-Асукар (Сахарная Голова)». Здесь применение термина «гора» выражает физическую особенность местности, а дополнительное название «Сахарная Голова» добавляет индивидуальность и уникальность данного места. Также подчеркивается возможность подъема на фуникулере и обозрения панорамного вида, что является значимым фактом для туристов.

Третий абзац посвящен «горе Педра-да-Гавеа». В этом случае употребление термина «гора» указывает на географическую особенность местности, а также на возможности для энтузиастов экстремальных видов спорта. Упоминание «панорамного вида на гору Дойс-Ирманс и знаменитый пляж Ипанема» усиливает информацию об интересных туристических объектах и достопримечательностях данного района.

Четвертый абзац использует эпитеты и метафоы: «шикарный», «богатейший», «немаловажно», «умопомрачительные» придают положительное или эмоционально окрашенное значение описываемым объектам и усиливают их восприятие.

Пятый абзац открывается словами «Гавань Гуанабара». Здесь используется термин «гавань», характеризующий географическую особенность данного региона. Также упоминается «вид на город Пао-де-Асукар, гору Корковаду и знаменитый пляж Копакабана», что описывает прекрасную панораму, доступную с данного места.

Описание этих точек, сопровождающееся лексикой дискурса туризма, позволяет читателям представить себе привлекательность данных мест и облегчить процесс принятия решения о посещении данных достопримечательностей.

Фразеологизмы в данном тексте используются для создания образности, эмоционального оттенка и усиления впечатления, которое описываемые объекты производят на читателя. Фразеологические выражения являются устоявшимися оборотами, имеющими фиксированное значение и употребляемые в определенном контексте.

Например, выражение «символ пляжа Ипанема» указывает на значимость и узнаваемость горы Дойс-Ирманс, которая стала непременным атрибутом этого пляжа. Это метафорическое выражение подчеркивает важность и символичность данного географического объекта.

Также выражение «Сахарная голова» является метафорическим названием для горы Корковадо, которая имеет форму сахарной пирамиды. Эта метафора помогает передать образность и запоминающийся образ горы, подчеркивая ее уникальность и узнаваемость.

Фразеологизмы также применяются для описания впечатляющих фотографий, например, выражение «умопомрачительные фото». Оно используется для подчеркивания потрясающей красоты и впечатляющего эффекта, который создают данные фотографии.

Наконец, метафорическое выражение «самый сумасшедший градостроительный проект в истории» относится к созданию города Бразилиа. Оно подчеркивает экстравагантность и непривычность этого проекта, выделяя его среди других градостроительных предприятий и делая его особенным и уникальным.

Таким образом, фразеологизмы и метафоры в тексте используются для создания более яркого, образного и запоминающегося описания географических объектов, культурных символов и особенностей описываемого места. Они помогают привлечь внимание читателя и передать глубину и выразительность описываемых явлений.

В представленном тексте были применены разнообразные риторические приемы для увлечения читателей или зрителей. Эти приемы способствуют созданию эмоционального и эффектного воздействия на аудиторию, увлекая ее внимание и вызывая интерес к описываемым местам.

Прежде всего, в тексте заметно использование эпитетов, которые служат для выражения эмоций и создания образов. Понятие «головокружительные виды» вызывает ощущение захватывающей красоты, а «классический вид» подразумевает наличие образа, знакомого и признакового для данного места. Помимо этого, использование сравнений и контрастов способствует созданию остроты и динамичности текста. Описание видов, как «самая красивая панорама», усиливает эффект уникальности и превосходства.

Риторические вопросы в тексте наглядно демонстрируют прием привлечения внимания читателей и стимулируют их активное участие в чтении. Читатель, задумавшись над вопросом «Откуда лучше всего любоваться одним из крупнейших городов Бразилии?», ощущает свою важность и значимость в процессе осмысления информации.

Структурированные списки и перечисления в тексте, такие как «5 точек, с которых нужно полюбоваться на Рио-де-Жанейро», являются упорядоченным способом представления информации. Они придают тексту систематичность и четкость, позволяя читателям ориентироваться в предлагаемых местах и ясно уловить намерения автора.

Необходимо отметить, что ссылаясь на ЮНЕСКО и включая рассматриваемые места в список всемирного наследия, автор придает им дополнительную значимость и авторитетность. Общая характеристика вышеуказанных риторических приемов позволяет установить, что их использование в данном тексте направлено на создание привлекательного и увлекательного эффекта, который привлекает внимание и вызывает интерес читателей к представленным видам в Рио-де-Жанейро.

В тексте широко использован информативный стиль, в основе которого лежит передача объективной информации о достопримечательностях города. Используется описание географического положения каждой точки обзора и характеристик местности, сделав статью более наглядной и понятной для читателя.

Однако, помимо нейтральной передачи фактов, автор не остается равнодушным и выражает свои эмоциональные оценки каждой точки обзора, отмечая их красоту и привлекательность. Это придает тексту живостью и позволяет читателю лучше воспринять и оценить панорамные виды, описываемые в статье.

Дополнительно, использовалась цитата известного бразильского архитектора Оскара Нимейера, что придает тексту дополнительное авторитетность и интерес. «Когда в Европе меня спросили, какой самый красивый в мире город, я ответил: „Рио-де-Жанейро, а затем Нитерой, потому что оттуда можно смотреть на Рио“».

Повествовательный стиль является основой текста, где автор передает информацию и делится своими эмоциями с читателем. Также в тексте использованы иностранные слова, такие как «ЮНЕСКО» и «funicular», что придает публикации точности и аутентичности.

Структура статьи также заслуживает внимания, с заголовками и подзаголовками, организованными в форме списка. поскольку она позволяет читателю быстро найти интересующую его информацию. Каждый заголовок отображает конкретное место с головокружительным видом на Рио-де-Жанейро, что делает статью структурированной и легкой для чтения. Подзаголовки дополняют заголовки, предоставляя более подробную информацию о каждой локации и ее особенностях. Это помогает читателю выбрать интересующую его точку обзора без необходимости читать всю статью.

Таким образом, представленный текст обладает информативно-повествовательным стилем, использует разнообразные приемы для привлечения внимания читателя и передает интересную и полезную информацию о путешествии в Рио-де-Жанейро. Вокруг Света.

В заключении можно отметить, что медиа-дискурс в сфере туризма является ключевым фактором, формирующим образы и впечатления о различных регионах и культурных событиях. В статье был рассмотрен туристический текст, который в своем использовал специализированную лексику и стилистику для передачи особенностей и достопримечательностей города Рио-де-Жанейро. Умелое применение риторических приемов позволило создать привлекательность и интерес к описываемым местам. Повествовательный стиль и организация текста в форме списка делают его легким для чтения и информативным. В результате, данный текст помогает читателю представить себе привлекательность и уникальность города Рио-де-Жанейро и внушает желание посетить этот прекрасный город Бразилии. Медиа-дискурс связан с туризмом, так как они взаимно влияют друг на друга и играют важную роль в формировании образа и мнения о различных направлениях и регионах. Открытая и интересная стилистика, использованная в данной статье, позволяет привлечь внимание аудитории и показать преимущества и привлекательность предлагаемых туристических направлений. В результате, медиа-дискурс становится сильным инструментом распространения информации и привлечения туристов, что способствует развитию культурного туризма и сохранению и популяризации разнообразия культурного наследия в разных частях мира.

Необходимо продолжать исследования в области медиа-дискурса туризма, чтобы лучше понять его особенности и возможности в контексте современного общества.

1. Бенвенист, Э. Общая линвистика / Э. Бенвенист. — Москва : «Прогресс», 1974. - С. 139.
2. Ван Дейк. Т.А. Язык Познание. Коммуникация / Д. Т.А.ван. — Благовещенск : БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. - С. 121-122.
3. Тюленева Н.А. Лингвокогнитивные стратегии позиционирования и продвижения туристических услуг в российской и англо-американской рекламе // автореф. дис.....канд. филол. наук. Екатеринбург. - 2008
4. Добросклонская Т. Г. Медиадискурс как объект лингвистики и межкультурной коммуникации // Вестник Московского университета. Серия 10 «Журналистика». 2006.
5. Вольфсон, О. Город с головокружительными видами: 5 точек, с которых нужно полюбоваться на Рио-де-Жанейро [Электронный ресурс] / О. Вольфсон // Вокруг Света. — 2018. — URL: https://www.vokrugsveta.ru/articles/gorod-boga-5-golovokruzitelny-x-vidov-rio-de-zaneiro-303210-id608091/.

Алмасова А.А., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, филология факультеті, ҚЖ-41-20, студент
(Ғылыми жетекшісі – PhD, профессордың ассистенті Амангелдиева Г. С.)

DATA-ЖУРНАЛИСТИКАНЫҢ МЕДИАТРЕНТ РЕТІНДЕГІ СИПАТЫ

Data-журналистика – «деректер» ұғымын «үлкен көлемдегі деректер» ұғымымен енді. «Ашық деректер» терминіне алғашқы сілтеме 1995 жылы пайда болды [1, 18р.], ал журналистикада ашық деректерді белсенді қолдану және бұл ұғымды талқылау 2000 жылдардың ортасынан басталады.

Жалпы тарихына үңілсек, 1821 жылы The Guardian басылымында Ұлыбританияның әртүрлі университеттеріндегі жоғары білімнің құнын зерттеген көлемді мақала жарыққа шықты. Журналистік тәжірибеде алғаш рет «оқырмандар үшін барлық деректерді ашық ұсынғаны»үшін жұмыс оң пікірлерге ие болды.

Деректер журналистикасы жанрындағы келесі жарқын мақала – журналист Флоренс Найтингейлдің зерттеу жұмысы. Оның 54 беттік зерттеуі 1858 жылы британ армиясының штатындағы жағдай мен жыл сайынғы шығындарды талдауға бағытталған. Автор өзінің ауқымды зерттеуінде кестелік көрініс пен диаграммаларға аударылған деректердің үлкен көлемін келтіреді. Найтингейлдің зерттеуі толыққанды журналистік тергеу болып табылады, оның қорытындысы білгілі бір жас аралығындағы әскердегі өлім саны бейбіт тұрғындардың өлімінен екі есе дерлік жоғары екендігін дәлелдеп берді [2, 73с.].

Қазіргі уақытта қолда бар құралдар мен деректерді пайдалана отырып, журналистке жаңа сюжеттерді табуға (табылған деректер пакеттеріне тереңірек үңіліп, оларды құрылымдау және талдау арқылы), сондай-ақ оларды кең оқырмандарға ұсыну үшін визуализациялауға болады. Бұл ретте, деректерге неғұрлым егжей-тегжейлі сүңгу, кешенді тәуелділіктер мен корреляцияларды іздеу неғұрлым кешенді құралдарды (SPSS, R Studio) пайдалануды және белгілі бір бағдарламалау дағдыларының болуын (MySQL жүйелері, Python тілі және т.б. негізінде) пайдалануды талап етеді [3].

Диджитализация дәуірінде цифрлық деректердің көлемі соншалықты өсуде, ол Big Data ішіндегі жеке салаға айналды және онымен жұмыс істеу үшін бірнеше жаңа мамандықтар пайда болды.

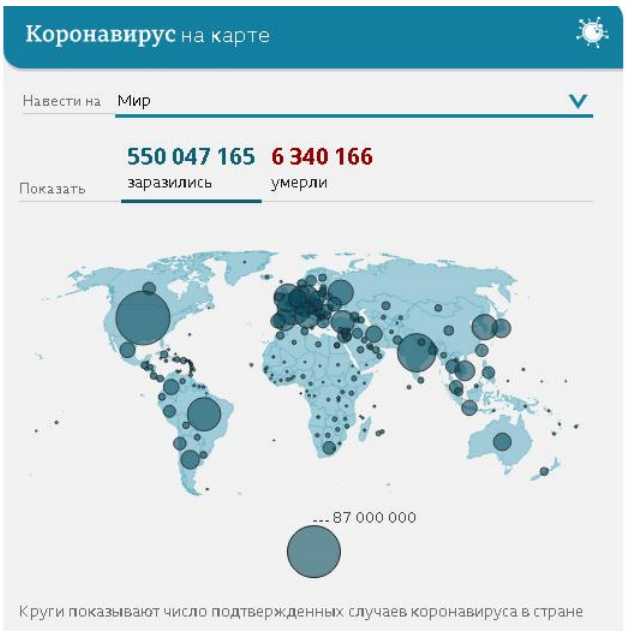
Дата-журналист – бұл жаңалықтар мен мақалалар жазу үшін үлкен деректерді жинайтын және талдайтын маман. Дата-журналист оларды мемлекеттік қызметтер мен коммерциялық емес ұйымдардың жария есептерінен, жеке қызметтер мен аналитикалық агенттіктердің статистикасынан іздейді, мәліметтер базасын және басқа дереккөздерді зерттейді.

Дата-журналистің міндеті – деректерді зерттеу және оларды көрнекі түрде ұсыну: графиктер, кестелер немесе аудитория түсінетін жеке веб-беттер түрінде. Яғни, дата-журналист қарапайым оқырмандар үшін түсінікті форматтарға тек мамандар ғана түсіне алатын ауқымды деректерді жүйелеп береді.

Мысалы, коронавирустық пандемияның басында The Washington Post SARS-Cov-2 таралу әлеуметтік қашықтықтың неліктен маңызды екенін түсіндіретін мақала шығарды [4]. Мақаладағы деректер көпті таңқалдыра қоймады, бірақ олардың барлығы да негізге сай жасалған болатын. Нәтижесінде COVID-19 әсерінен көптеген елдердегі өлім санының жалпы көрінісі айқын көрініс тапты.

Covid-19 бойынша әлемде зерттеу өте қарқынды жүрді. 2023 жылғы деректерге сүйеніп өте қызықты инфографикаларды кезіктіре аламыз.

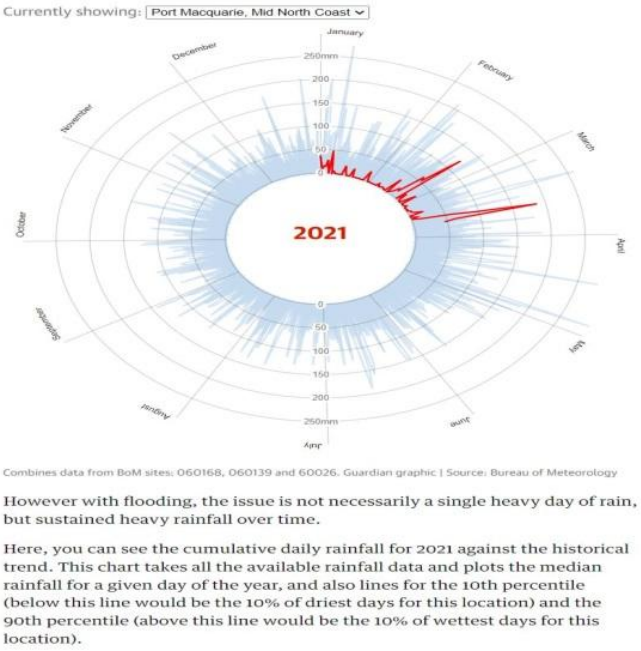
Мәселен BBC NEWS агенттігіні мынадай деректі ұсынады:

1-сурет – Джонс Хопкинс Университеті (Балтимор, АҚШ), жергілікті билік. Соңғы жаңартылған күні: 5 шілде 2022 ж., 10: 59 GMT+3 [4]

Бұл кестеде әр шеңберді басу арқылы барлық елдің дерегін көре аламыз. Мұндай деректерді қазақстандың сайттар көбіне тек инфографика түрінде беріп отыр. Денсаулық сақтау саласынан басқа да салаларда дата материалдар, зерттеулер бар. «Dadata» деректерді сататын компаниялар. Dadata-да жасанды интеллект арқылы көптеген деректерді алуға мүмкіндік беретін ақысыз тариф бар. Бірақ бұл деректер журналистикаға емес, коммерциялық аналитикаға көбірек бағытталған.

Шетелдік бұқаралық ақпарат құралдары сандық материалдарды дата-базаны көп қолданады. «The Guardian» газетінде Австралиядағы су тасқыны туралы деректер тарихының үзіндісі инфографика түрінде берілді (2-сурет). Анимациялық графикте 1900 жылдан 2021 жылға дейін әр түрлі аймақтарда күн сайын қанша жауын-шашын түскенін көруге болады [5].

2-сурет – «The Guardian» басылымындағы Австралиядағы су тасқыны туралы деректер тарихының үзіндісі

Дата-журналист әлеуметтік маңызды тақырыпты таңдайды, заңдылықтарды анықтау, құбылыстың ауқымын бағалау үшін сандық деректерді іздейді және осыған сүйене отырып, оқырмандарға мәселені түсінуге көмектесетін қорытындыға келеді. Немесе, керісінше, автор деректерден шығатын қандай да бір

массивпен жұмыс істейді және материал жасауға болатын қызықты нәрсе табады. Екі жағдайда да қызықты фактілермен және инфографикамен түсінікті болу үшін дата-тарих алынады.

Дата-материалдарды әртүрлі шетелдік және ресейлік БАҚ жасайды: The New York Times, The Guardian, The Washington Post, Reuters, сондай-ақ РИА Новости, РБК, ТАСС, Азаттық радиосы.

Дата-журналист – оқырманға қызықты және түсінікті оқиға ретінде ұсыну үшін деректерді іздейтін, өңдейтін және визуализациялайтын маман. Бұл алғашында Қазақстанда былайша көрініс тапты:

3-сурет – Азаттық радиосының жасаған диаграммасы

Қазақстандағы дата-журналистиканың үздік үлгісі ретінде «Қанды қаңтар құрбандары» микросайтын алуымызға болады. Оны «Азаттық радиосы» 2022 жылы маусым айында шығарды, кейіннен жаңа деректермен көбірек мәліметтерді қамтыды [6]. 1-маусымда «Қаңтар құрбандарының» тізімі жүйеленген арнайы микросайт әзірлеп, оны жұртқа таныстырған (4-сурет). Микросайтқа марқұмдардың деректері топтастырылған. Жоба әлі жалғасып, деректер толығып жатыр. Қаңтар ақиқатын ашу, оқырманға шындықты жеткізу «Азаттықтың» басты миссиясы болып қала бермек. «Азаттық радиосы» алда да бұл тақырыпты назарда ұстайды.

Сайттың берген мәліметінше сұйылтылған газдың қымбаттауынан басталған бейбіт наразылықтың аяғы бірнеше қалада тәртіпсіздікке айналды. Ресми дерек бойынша кемінде 238 адам қаза болған. Сарапшылар Қаңтар қантөгісінен бері екі жыл өтсе де негізгі сұрақтарға әлі жауап жоқ деп санайды. Құқық қорғаушылар адам өлімі бойынша қозғалған қылмыстық істердің басым бөлігі тоқтатылғанын, азаптау шағымдарының көбі қаралмағанын айтады. Ал «Қаңтар біржақты тергелді» деген сынмен келіспейтін билік елде Қаңтарға байланысты 5300 қылмыстық іс қозғалғанын, мың жарымнан астам сот үкімі шыққанын, тергеу әлі толық бітпегенін айтады.

Осының бәрі дата-журналистиканың негізінде сайтта көрсетілген.

4-сурет – Қанды қаңтар құрбандары микросайты

2022 жылы микросайтта көрсетілген деректер негізінде кітап жазылды. 2023 жылы 12-қаңтарда Алматыдағы Ramada қонақүйінде «Азаттық» «Қанды Қаңтар құрбандары» атты кітабын көпшілікке таныстырды. Жинаққа 2022 жылы болған «Қаңтар оқиғасы» кезінде Қазақстанның бірнеше қаласында қаза тапқан адамдардың кейбірінің оқиғалары топтастырылған. Кітапта кейінгі бір жылда «Азаттық» жариялаған жеке адамдар туралы 18 оқиға іріктеліп алынды.

«Қаңтарда оққа ұшқан әр мұңлықтың оқиғасы құйқа тамырыңды шымырлатады. Алматыда оқ қарша жауған көліктің ішінде болып, бас сүйегі шашылып қалған 4 жасар Айкөркем Мелдехан, дүкенге нан алуға анасымен шығып, снайпер оғынан жан тәсілім еткен. Сұлтан Қылышбек, көлігі түгелдей өртеніп, сүйектерін балалары жинап алған. Ерлі-зайыпты желтоқсаншылар Гүлзипа Құлсұлтанова мен Қуат Біткенбаев, кәмелет жасына толмай оққа ұшқан тараздық Андрей Опушиев пен шымкенттік Абылай Ергеш... Зар еңіреген ана, азаматын жоқтаған әйел, жетім қалған бала...» деп жазылған кітаптың алғы сөзінде. Жинаққа «Азаттық» тілшілері «Қаңтар оқиғасы» күндері және одан кейін түсірген фотосуреттер де енгізілген [7].

Дата-журналистика немесе деректер журналистикасы Қазақстанда 2010-шы жылдардың соңында жақсы дами бастады. Ол үш саланың тоғысында пайда болды: журналистика, деректерді талдау және визуалды мазмұнды құру салалары.

Әлемнің түкпір-түкпірінен келген дата-журналистердің үздік жұмыстарымен танымал журналистік сыйлықтардың сайттарынан танысуға болады: Data Journalism Awards және Sigma Awards.

Дата-тарихы қалай жасалады деген сауалға жауап іздесек, дәстүрлі журналистика сияқты, деректер журналистикасында да ең бірінші материал жасау идеясы немесе тақырыбы пайда болады. Бірақ мұндағы ақпараттың негізгі көзі сұхбат, оқиға орындарындағы очерктер немесе пресс-релиздер емес, деректер болып табылады. Олар гипотезаларды тексеруге көмектеседі, оларды іздеуден бастап материал бойынша жұмыс жасалады.

Деректер тарихының негізінде деректермен тексерілетін идея жатыр. Алдымен талдау үшін қай жерде және қандай деректерді алу керектігін шешу керек. Ақпарат өзекті және толық болуы керек, сондықтан бірден бірнеше дереккөзді тексерген дұрыс.

Әдетте, журналистер ресми, ақысыз және қол жетімді ашық деректерді пайдаланады, ал кей деректерді интернетте әртүрлі ұйымдар немесе адамдар жариялайды. Кейбір деректер қандай да бір негізде құрылымдалған және дайын машинада оқылатын түрде ұсынылған – яғни оларды файлмен жүктеп, Excel немесе Word бағдарламасында ашуға болады. Басқаларын арнайы қызметтердің көмегімен автоматты түрде жалпыға қол жетімді сайттардан жинау керек.

Дата-журналистер мемлекеттік органдардың ресми сайттарынан статистикаға, анықтамалық ақпаратқа, мемлекеттік және жеке компаниялардың белгілі бір кезеңдегі жұмысы туралы жарияланған есептеріне, тіпті әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың профильдерінен алынған ақпаратқа жүгінеді.

Егер автор проблемадан шешім тапса, деректерді іздеу жалпыдан жалқыға өтеді, тіпті құпия деректермен зерттеулер де жүргізіледі. Әдетте алгоритм келесідей:

1. Алдымен біз Қазақстандық деректер базасы мен бірыңғай ведомствоаралық ақпараттық-статистикалық жүйенің (EMISS) деректерін іздейміз. Әдетте, мұнда көптеген тақырыптар бойынша кем дегенде жалпы мәліметтер бар.

2. Журналистер заңдарды, даму стратегияларын және мемлекеттік бағдарламаларды қарастырады. Егер бұл анық болмаса, қандай ведомстволар проблемамен айналысатынын білу қажет.

Сонымен қатар, стратегия қосымшаларында әрқашан мақсаттар мен олардың ағымдағы мәндері болады. Кейде бұл жалғыз ашық дерекккөз болуы мүмкін.

3. Қажетті федералды ведомстволардың — Денсаулық сақтау Министрлігінің, Мәдениет министрлігінің және аймақтық сайттарын зерттеп деректерді салыстырады. Барлық деректер EMISS базасына кірмейді, кейбір деректер ведомстволық сайттарда жарияланатынын ескеру керек.

Тағы да қажетті деректер ведомстволардың есептері мен жарияланымдарында қамтылған.

4. Салалық институттардың, ҮЕҰ, қорлардың, түрлі зерттеу жобаларының сайттарын тексереді.

5. Егер зерттеуге алынған мәліметтер ашық деректер туралы қаулылар тізімінде көрсетілсе және қандай да бір мемлекеттік бағдарлама шеңберінде жиналуға тиіс болса, бірақ олар еш жерде жарияланбаса, журналист тиісті ведомствоға сұрау салады, заң бұған мүмкіндік береді.

Сұрау салуды ведомстволық деректерді жариялау міндеті болмаса да жіберуге болады, бірақ мұндай жағдайларда жауап алу мүмкіндігі айтарлықтай аз. Бұл көбіне құпия деректерге қатысты болады.

Сұраныстарды КЕҰ-да да, коммерциялық ұйымдарда да жасауға болады. Олар әдетте коммуникативті және кем дегенде жалпы деректермен бөліседі.

6. Белгілі бір міндеттер үшін бюджеттер мен мемлекеттік сатып алуларды талдауға болады. Кейбір ведомстволар зерттеушілерге жасанды интеллект арқылы қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қазір олардың саны аз.

Сот шешімдерінің мәтіндерімен жұмыс істеуді, әлеуметтік желілерді талдауды, жалпыға қол жетімді көздерден алынған деректерді талдауды қажет ететін нақты міндеттер бар. Бірақ бұл журналист алдымен деректерді зерттеп, оның негізінде материал жинауға болатынына қатысты.

Қорыта айтарымыз, ғылымның қай саласы болмасын деректер базасын дата-аналитика үлгісінде жинақтап, жариялауға бейімделуі керек. Шетелдік ұйымдарда дата-аналитика саласына сұраныстың артуы бекер емес. Отандық ғылымды дамыту үшін, сандық технологияларды меңгеру үшін біз жасанды интеллекттің барлық мүмкіндіктерін меңгеруге талпынуымыз қажет. Бүгінгі ғылым диджитал журналистикамен тығыз байланысты. Әрбір жаңалық сандық форматта жаңартылып, қолжетімді болуда. Осы ретте медианың рөлі ерекше.

1. Gray Jonathan, Lucy Chambers and Liliana Bounegru. The Data Journalism Handbook. How Journalists Can Use Data to Improve the News. O'Reilly Media, Sebastopol, 2012. 221p.
2. Савельев В. Статистика и котики. - Москва. АСТ, 2018. 255 с.
3. Python Data Tools, Data Science Central, March 2013 Access mode: http:// www.datasciencecentral.com/profiles/blogs/python-data-tools (date of the application: 23.01.2024)
4. Коронавирус в мире: данные по странам и регионам. Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/news-51706538 (дата обращения: 26.01.2024)
5. The Guardian Datablog. Access mode: http://www.theguardian.com/news/ (date of the application: 28.01.2024)
6. Қанды қаңтар құрбандары. Кіру режимі: https://www.azattyq.org/a/qandy-qantar-qurbandary-2022/31874931.html (қаралған күні: 23.12.2023)
7. Қанды қаңтар құрбандары. Кіру режимі: https://www.azattyq.org/a/32219116.html (қаралған күні: 28.01.2024)

Аман Н.Ә., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, топ – ИО-23-1к, студент

(Ғылыми жетекші – п.ғ.м., аға оқытушы Ыбырайхан М.Ы.)

ҚҰНАНБАЙ ӨСКЕНБАЙҰЛЫ: ЕЛ ҚАМҚОРЫ ЖӘНЕ ДАЛА МЕЦЕНАТЫ

Құнанбай тұлғасы халық жадында көсемнің классикалық бейнесінің ерекшелігімен, даланың асыл текті, ақсүйек билеушілерімен ұқсас болуымен сипатталады. Құнанбай қажы өмірден өткеннен кейін де, қаншама жылдар өтсе де, оның ру басшысы, би, судья ретінде, Қарқаралы округінің аға сұлтаны лауазымында да байқалған бірегей басқару стилі жайлы сақталған естеліктер кездеседі. Ол тек өз

туыстарының қажеттіліктеріне үнемі назар аударып қана қоймай, далада өмір сүрудің төтенше жағдайларында оларды көшпелі ортадағы өлшемдер бойынша бағалай отырып, талапшылдық және оларға қатысты қатаңдық көрсетіп басқара білген, сол арқылы құрметке ие болған тұлға. Ұлттың ортасындағы осындай ерекше қасиетті тұлғалар шын мәнінде сирек кездесетін адамдар қатарынан болып есептеледі. Көшпелі қоғамда билеуші күшті мінезден бөлек, сендіре білу, ерекше табиғи түйсік және шешендік қасиеттерге ие болуы керек еді. Сонымен қатар, халықтың дәстүрін, әдет-ғұрыптарын, заңдарын жетік білу қажет болған. Құнанбай бойында осы қасиеттердің барлығы дерлік кездескен.

Құнанбай – дәстүрлі қоғамда өмір сүрген көшпелі ата-бабаларымыздың мыңжылдық тәжірибесімен жинақталған білімінің иесі және сақтаушысы, сонымен қатар ұлтқа таратушысы еді. Құнанбай мал шаруашылығында жаңа ұстанымдарды қарастыра отырып, көшу бағыттарына өзгерістер енгізе білді. Құнанбай қыңыр және тынымсыз далалық көшпелі өмірге қарамастан, өз болысындағы ауылдарға жайылымға жер бөліп, жыл сайын көшу бағыттарын құрып отырған. Ол қарамағындағы ауылдардың ресурстарсыз қалмауын қамтамасыз еткен басшы және ұйымдастырушы болып табылады. Сонымен бірге, ол ешуақытта тұрғындардың жұмыссыз қалуына жол бермеген. Қарапайым халықты өзінің үлгісімен басқара білді, көмек берді, дегенмен өз туыстарына келгенде салқынқанды болды. Құнанбай әділеттілік ұстанымдары мен білімді біріктіре отырып, ислам діні қағидаттарынан аттамай, елді басқарған тұлға болып табылады. Ол, дүниеге келген заман, ащы ақиқат заманы еді десек те болады. Құнанбайға халықтың терең және шексіз құрметі болуының себебі, ол аталған қасиеттерден басқа, өз шешімдері мен әрекеттерінде көрінетін шынайы халықтық сипатқа ие болған. Көп жағдайда өте қатал көшбасшы ретінде сипатталады. Тарихта тек келбеті ғана емес, іс жүзінде де қатал болғаны расталған. Оның құқық бұзушы, заң бұзушыларға қарсы қолданған жазалары жайлы аңыздар әлі күнге дейін халық жадында.

Оқырмандардың көпшілігі Қ. Өскенбайұлы жайлы ғылыми әдебиеттерден емес, көп жағдайда публицистикалық жарияланымдардан біледі. Құнанбай туралы алғашқы түпнұсқа деректер ретінде поляк зерттеушісі Адольф Янушкевичтің күнделігін атап өтуге болады. А. Янушкевич 1830-1831 жж. поляк көтерілісіне қатысқаны үшін Сібірге жер аударылған болатын және кейіннен сібір қырғыздарымен бірге Шекаралық басқармада жұмыс істеді. 1846 ж. ол генерал Вишневский экспедициясының құрамында даланы аралаған және Аягөз бен Қарқаралы округтерінде халық санағы, мал санау жұмыстарында жүрген. Осы тұста ол Құнанбаймен бірнеше күн сұхбаттасу мүмкіндігіне ие болған [1]. Қазақстанда А. Янушкевичтің кітабы «Дневники и письма из поездки по казахским степям» деген атпен 1966 жылы Алматыда орыс тілінде, 1979 жылы қазақ тілінде басылып шықты. Сонымен қатар, Құрбанғали Халидтің «Тауарих Хамсасын» да тұлға туралы құнды деректер кездесетін шығарма ретінде атап өткен жөн [2]. Естелік ретіндегі құнды деректер: Әрхам Ысқақовтың «Абайдың өмір жолы», Тұрағұлдың «Әкем Абай туралы» естелігі, әсіресе Ахат Шәкәрімұлының «Құнанбай туралы» және «Менің әкем, халық ұлы - Шәкәрім» болып табылады [3]. Мысалы, Ахат Шәкәрімұлы өз естеліктерінде Құнанбай туралы келесі сөздерді қалдырған: «Егер Құнанбай жайын білгің келсе қорқытпай, үркітпей елден – халықтан сұра, ары зор, адамшылығы мол адамдардан сұра. Мені шылғи өтірік айтып отыр деуге өз арың да бара қоймас. Қажет етсең, керегіңді аларсың, керексізін тастарсың. Бірақ, мынаны ойла, феодал дәуірінде болсын, капитал дәуірінде болсын халық өзінің аяулы ұл-қыздарын туғызып отырады. Солардың бақыттылығымен, өмірін тілейді. Құнанбай халқы сүйген, ақылды, шешен, адал, парасатты және халқына еңбек еткен тұлға болды». Бұл деректер Құнанбайдың көзін көргендерден және туыстарынан тікелей жазып алынған ауызша естелік ретіндегі құндылығымен ерекше болып келеді. Ауызша дерек замана тынысы, қоғам сипаты мен тұлғаның бейнесін дәл көрсетуге арналған таптырмас құнды деректердің бірі.

Құнанбай тұлғасын аталған деректерге және т.б. құнды мәліметтерге сүйеніп жазған зерттеушілер ретінде Т. Жұртбай және Е. Сыдыков болып табылады [4, 5]. Т. Жұртбайдың «Құнанбай» атты еңбегінде бидің қаталдығы мен кесек мінезі жайлы айтылған. Зерттеу жұмысынан Шыңғыстауды мекен еткен халықтың сол кездегі өмірбаяны жайлы білуімізге болады. Өзара жауласулар, рулық кектесулер, барымта-сырымталар туралы көрсетілген. Қазақта екі Құнанбай бар. Бірі-өмірде болған, тарихи құжаттар мен естеліктерде айтылған нағыз Құнанбай. Екіншісі-Мұхтар Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай. Осы екі Құнанбайдың екіншісін халық таниды да, біріншісін жұрттан естігені болмаса, толық білмейтіні байқалады.

Е. Сыдыковтың «Кунанбай» атты еңбегінде архивтік деректер мен сирек қолжазбалардың мәліметтері кездеседі. Олардың бірі М. Әуезов жазған «Абай жолы» романының алғашқы, бірақ шығарылмаған нұсқасы болып табылады. Ол нұсқа қазіргі таңда Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының орталық кітапханасындағы №594 қорда сақтаулы. Құнанбай туралы келтірілген тағы бір сирек қолжазба дерегі ретінде С. Ғаббасовтың «Айқап» журналының 1915 жылғы 6 санында шыққан «Тарих қазақ жайынан» деген мақаласын айтуымызға болады. Сонымен қатар, «Түрік пен черкес ісі» қарастырылған, Омбы архивінде сақталған, Сібір Қырғыздары жарлығында келтірілген №345 істі құнды архивтік дерек ретінде атап өтуге болады. Тобыл округінде қолға түскен «түрік пен черкес» оқиғасы бірнеше жылға созылған. Бұл оқиғаның Құнанбаймен тікелей байланысы болған, онда Құнанбай айыпталушылар өзге ұлт өкілі болса да, әділетті жақтаушы ретінде көрсетілген.

Жоғарыда аталған зерттеу жұмыстарынан бөлек, мерзімді басылым беттеріндегі жарияланымдарды да атап көрсеткен жөн. Бұл мақалалардың авторлары ретінде Е. Мустафин, С. Ахметова, А. Строкова секілді

және т.б. белгілі өлкетанушылар мен журналисттер жиі кездеседі [6, 7, 8]. Мақалалар тарихи және әдеби мазмұнда жазылып, бірқатар құнды мәліметтер келтіреді.

Шыңғысхан заманынан белгілі салт тек ақсүйектер ғана билікте бола алды. Тарихи деректерге сүйене келе Құнанбайдың арғы ата-бабалары: Өскенбай мен Ырғызбай қарапайым орта таптан шыққанымен, елді аузына қаратқан би болған. Алдыңғы буын тәлімін көрген Құнанбай олардың ізін лайықты жалғастыра білді. Осыған байланысты Құнанбай тұлғасы көркем әдебиетте: «қарадан шыққан хан» ретінде сипатталады. 1824 жылы қаңтар айында сол кездегі заңға қарамастан Құнанбайды Қарқаралы округіне аға сұлтан болуға шақырады. Құнанбайдың салықпен еш уақытта мәселесі болған емес, оның бойында пара алу немесе пара беру қасиеттері болған жоқ. Құнанбай 1840 жылы билер сотында бақылаушы ретінде болған. 1841-1846 жылдары уез сотында би болған. Бірақ, Құнанбайдың ел басқару ісі мен жалпы өмірінде әрдайым жолы оңынан бола бермеген.

XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап қазақ даласына саудагерлер көптеп келе бастады. Қазақ жерінің шығысына келген алғашқы саудагерлердің бірі – Хайдар есімді Ташкенттік көпес. Саудагерлердің әділетсіз әрекеттері көп наразылықтарды тудырған, осыған байланысты тарихта қалған «Қызыл бұзаудың сатылуы» оқиғасын атап өтуге болады. Хайдар секілді жолмен әділетсіз сауда жасаған Антиктьев есімді саудагер 1838 ж, Құнанбайдың үстінен арыз жазады. Сонымен қатар, Құнанбайдың үйіне баса көктеп кіріп, қоқан лоқы көрсетеді, осы кезде Құнанбай сабыр сақтаған. Себебі, сотта жеңуі үшін қарсы тарапқа келтіре алатын жайт керек болып, баса көктеп кіруге қарсы әрекет жасамаған. 1840 жылы Антиктьев Құнанбайдың үстінен жаңа арыз түсіріп, «Құнанбайды түрмеге жапсын», - деп негіздеген болатын. Сот ісі 1848 ж. қарастырылып, шешімі шықпаған соң, Баянауыл округіне жолданады. 1853 ж. ғана 15 жылға созылған сотта соңғы шешім шығып, Құнанбай жеңеді [5, б. 121]. Бұл оқиғадан Құнанбайдың әділетсіз саудагерлерге қарсы қарапайым халықты жақтаған әрекетін және сот жүргізу істеріндегі сауаттылығы арқылы жеңіске жеткенін байқай аламыз.

1843 жылы қазақ жеріне патшалық Ресей үкіметі тарапынан поляк зерттеушісі Адольф Янушкевич келді. Құнанбай екеуі Аягөздегі конгресте танысып, А. Янушкевич көргендерін және анықтаған деректерді өз күнделігіне түсіріп, Польшадағы туыстарына хат арқылы жолдап отырған. Ол кісіні қазақ елінің меймандостығы, әдет-ғұрпы, тілі, салт-санасы, ақындық, шешендік өнерлері қызықтырған. Құнанбай би екеуі жақсы тіл табысқан, олардың бір-бірін түсіну себебі, олардың арасында айту және тыңдау тепе-теңдігі болды. Құнанбай айтуға құмар, ал А. Янушкевич тыңдауға, білуге құмартты. А. Янушкевич көшпелі халықтың тұрмысын жазуға қызықты. Құнанбайға даулы мәселелермен келген халықтың оқиғаларын, зерттеуші өз күнделігіне жазып отырды. А. Янушкевич қалдырған күнделікте мынадай сөздер кездеседі: «Все баи (богачи) недостойны развязать ремешок на обуви Кунанбая» [1, б. 96]. 1846 ж. тамыз айында А. Янушкевич пен Құнанбай бірге болады, күнделік олардың ресми түрде араласқанын растайды. А. Янушкевич қазақ тілін жақсы білді, түсінді, жаза алды, дегенмен қазақ тілінде сөйлей алмады.

Күн сайын Құнанбай адамдарды қабылдады, округтегі түрлі мәселелерді шешті, басты міндеті салық жинау болды, ол жұмысын ерекше тиянақтылықпен атқарды. 1850 жылы шешекке қарсы акция басталған болатын. Құнанбай ауыл-аймақтан жастарды жинап, Омскке шешекке қарсы емді үйреніп, екпе егуді меңгеруге жібереді. 1851 жылы патшалық Ресей үкіметінің отырықшыландару, егін шаруашылығына көшіру стратегиясы бойынша әрекеттері орын алады. Жер жыртылып, дән себіледі. Ертеден көшпелі мал шаруашылығына үйреніскен халыққа бұл стратегия қиындықтар алып келеді. Ел арасында әртүрлі келіспеушіліктер пайда бола бастайды. Қазақтар көшпелі мал шаруашылығын жүргізуді тоқтатады дегенге ешкім сенбеген болатын. Халыққа итжеккенге қудалану тозақпен тең көрінді, сондықтан үкіметтен келген бұйрықты орындауға міндетті болды. Әр адамның бойында Сібірге жер аударылып кетпеуім керек деген түсінік пайда бола бастады. Отырықшылыққа көндіруге бағытталған патшалық биліктің әрекеттері ел арасында болатын өзімшілдік, көре алмаушылық, алауыздықтар, билікке таласқа алып келді.

Құнанбай білімді қатты құрметтегендіктен, өз аймағындағы барлық ауыл балаларын оқытып, өз ұлтын ғана емес, өзге ұлттарды да білімге баулыды. Оған мысал ретінде: татар жерінен келген – Ғабитхан, кішкене Молда, Ысқақ ұрпағы, Түркістаннан келген-Бердіқожа, Кавказдан келген – Ғабдоллаларды айта аламыз [5, б. 231]. Бұл кісілер қазақша үйреніп, білім алып, кейініректе қазақ балаларына білім берген оқытушыларға айналды. Құнанбайдың мәрттігі жазықсыз адамдарға ұлтына қарамастан қамқорлық жасауынан байқалатын. 1855 ж. мамырда орыс әскери шендісі Труцов Ресей аумағынан келген қашқын адамдарды қолға түсірумен айналысып бастаған. Қашқындар Құнанбай болысына, Шыңғыстауға келіп жасырынған еді. Бұл қашқындар Ресей аумағында озбырлыққа ұшыраған: түрік әпендісі және черкес болатын. Құнанбайға олар туралы хабарды бала Абай жеткізген. Труцов олардың ізінен біраз уақыт аңдып, қашқындар өз еркімен берілмеген соң, Құнанбайдың қарамағындағы халықты тергеп, күш көрсете бастады. Бала Абай оларды Семей жаққа өткізіп жібереді. Бірақ, қашқындар ақылға салып, егер жасырынса, жергілікті тұрғындар зардап шегетінін біліп, бір айдан соң өз еріктерімен қолға түсті. Олардың ісі Семей сотында қаралып, қашқындар ату жазасына кесілді.

Құнанбай-қазақтың өзіндік болмысын сақтау жолында тынымсыз күресті, Кенесарыны қолдаушылардың қатарынан болды. Оған дәлел итжеккенге жіберер алдындағы тергеуде айтқандары: «Кенесарының жеке басында тұрған ештеңе жоқ, күні кеше болған қырғын қазақтардың қабырғасын қайыстырды. Үкімет жерді тартып алып,мал басын азайтып, халықты кіріптар етті, сондықтан халық Кенесарыны қолдап еркіндік үшін күрес бастады. Ал, мен дін бауырыма қарсы келе алмадым, себебі оның

жасап жатқан әрекеттері патшалық үкіметті құлату емес, өз халқын азат ету болатын. Тағдырын сеніп тапсырған халықты бұлай қинауға болмайды», - деп айтқан.

Ұлы тұлғаның көлеңкеде қалып қоюы үлкен қателік болар еді. Қаркаралы өңірінде тұрғызылған Құнанбай ескерткіші ой саларлықтай жасалған. Онда Құнанбайдың алдында бала Абай бейнеленген. Осы ескерткіштің өзінен-ақ халық Құнанбайды тек Абайдың әкесі ретінде ғана танитынын байқауымызға болады. Құнанбайдың ата-аналық сіңірген еңбегінен бөлек, өзі туралы білетініміз аз болса керек. Ол рулық негіздегі дәстүрлі қоғамның жалынды, қамқор, жігерлі жақтаушысы және ерекше күрескер тұлға болды. Алайда қазақ халқы Құнанбайды тек бұрмаланған «Абай жолы» романы арқылы ғана танып білген. Қатаң жазаға ұшырамау үшін М. Әуезов «Абай жолы» романын екі рет жазды. Сондықтан шындықты іздеуде логикалық дәлелдеулермен қатар тарихи құнды деректерге жүгінуіміз қажет. Өмірдің шынайы сылтауы тек уақытты бере алады, ол мәселені шешпейді. Сондықтан Құнанбайға ақтау қажет емес. Құнанбай өзі өмір сүрген көшпелі қоғам секілді еркін еді. Тіпті шекара басқармасында оған қарсы іс басталып, түрмеге түсу қаупі төнген кезде де... Өз замандастары арасында Құнанбайдың бәрінен жоғары болғаны түсінікті. Ол жай ғана өзін жоғары көтерді, биікке көтерілуден еш қолайсыздық сезінбеді. Осындай Құнанбай тұлғасы енді ғана зерттеліп келуде. 1934 жылы «Абай романы» жазылып болған соң, Абай ізгі, Құнанбай залым болып шыға келді. Құнанбай теріс сипатталып жазылса да, халқының ардақтысын ұлт тарихы жойған емес!!!

1. Янушкевич А. Қазақ даласына жасалған саяхаттан күнделіктер мен хаттар (Қазақ этнографиясының кітапханасы 29-шы том) – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006, – 390 б.

2. Халид Қ. Тауарих хамса: (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

3. Абай туралы естеліктер: Абайдың мемлекеттік қорық-музейінің қорынан / құраст. Б. Жүнісбеков. – Алматы: Қаламгер, 2018. – 501 с.

4. Жұртбай Т. Құнанбай: тарихи және әдеби тұлға. - Алматы: "Алаш" баспасы, 2004. - 400 с.

5. Сыдыков Е. Б. Кунанбай. - Москва: Молодая гвардия, 2019. - 349 с.

6. Ахметова С. Наследие Кунанбая // Индустриальная Караганда. - 2014. - 4 сент. (№ 154/155). - С. 4.

7. Строкова А. Незнакомый Кунанбай // Индустриальная Караганда. - 2015. - 12 дек. (№ 184). - С. 8.

8. Мустафин Е. Меценат из Каркаралы // Индустриальная Караганда. - 2021. - 24 апр. (№ 44). - С. 6.

Амангелді Ж.А., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, исторический факультет, гр. МО-38р-21, студент

(Научный руководитель — к.и.н., ассоциированный профессор Досова Б.А.)

СЕРБИЯ И ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ: ДОЛГИЙ ПРОЦЕСС ПЕРЕГОВОРОВ

Процесс интеграции бывших союзных республик Югославии в Европейский Союз (ЕС) – важный шаг на пути их экономического и политического развития. Членство в ЕС может дать этим странам возможность укрепить демократические институты, улучшить условия жизни своих граждан и расширить экономические связи с другими странами Европы.

Бывшая Югославия в девяностые годы XX века распалась на шесть независимых республик: Сербию, Хорватию, Боснию и Герцеговину, Черногорию, Словению и Северную Македонию. После начавшегося распада Югославии в 1991 году, эти бывшие союзные республики столкнулись с вызовами национальных конфликтов и экономической нестабильности. В то же время, Европейский союз становился все более привлекательным для стран региона, обещая экономический рост, безопасность и стабильность.

Актуальность научной проблематики статьи определяется тем фактом, что Балканы – это не геополитическая периферия. Это то место Европы, с которого начинались самые кровопролитные и масштабные конфликты XX века, такие как Первая мировая война и югославские войны. Соответственно возникает вопрос: а будут ли в данном регионе еще войны, теперь уже в XXI веке? На данный момент самыми взрывоопасными «пороховыми бочками» Балкан являются частично признанная республика Косово, Босния и Герцеговина – две самые экономически бедные страны Балканского полуострова. Косово, к тому же, стала «камнем преткновения» в желании Сербии стать частью Европейского Союза.

Целью статьи является анализ процесса интеграции Сербии в Европейский союз. Для достижения данной цели необходимо проанализировать возникшие проблемы Сербии на пути к евроинтеграции, предпринятых мер для их преодоления и достигнутых результатов в данном процессе.

Республика Сербия – это государство, которое находится в юго-восточной Европе, на Балканском полуострове. На западе она граничит с Хорватией (член ЕС) и Боснией и Герцеговиной (кандидат на вступление в ЕС). В составе Сербии есть де-юре два автономных региона: Воеводина и Косово. В 1992 году нынешние Сербия и Черногория стали со-основателями федеративной Союзной Республики Югославия, которая в 2003 году была преобразована в государственный союз Сербии и Черногории. В 2006 году Черногория провела референдум о выходе из союзной республики и объявила независимость. Сербия в 2006 году стала отдельным государством в результате прекращения существования союза Сербии и Черногории.

Правительство Сербии в своей внешней политике ставит перед собой задачу интеграции в ЕС. В июле 2008 года было заключено Соглашение о стабилизации и ассоциации между Сербией и ЕС [1]. Впоследствии, 22 сентября 2009 года, Сербия подала заявку на присоединение к ЕС, и позже Народная скупщина ратифицировала Соглашение об ассоциации и стабилизации.

Но в то же время проблема автономного края Косово является основным препятствием для присоединения к ЕС. От Белграда ожидается нормализация отношений с Приштиной, которая считается столицей частично признанной республики Косово.

В феврале 2008 года парламент в Приштине в одностороннем порядке объявил о независимости края от Сербии. Как и ожидалось, Сербия не признала независимость Косово. Следует отметить, что почти все бывшие югославские республики (за исключением Боснии и Герцеговины) признали независимость Косово. Также следует обратить особое внимание на то, что Хорватия и Словения являются действующими членами ЕС.

Для сербов край Косово всегда был священным местом, так как косовский миф лежит в основе сербской национальной идентичности. В 1389 году на Косовом поле сербы потерпели поражение от османского султана Мурада I. В Сербии до сих пор широко вспоминают о данной битве. Ведь поражение привело к тому, что сербы провели пятьсот лет под властью династии Османов. Согласно мифу, связанному с историей Косово, сербы под руководством короля Лазаря предпочли пожертвовать своим земным царством в битве, чтобы достичь царства небесного, которое является фундаментом православной веры, а сербы, как известно, исповедует православие [2].

Бывший Чрезвычайный и Полномочный посол Республики Казахстан в Венгрии Сагинбек Турсунов в своей книге «Южные Балканы: события и уроки 90-х годов XX века» пишет, что Косово, во время правления Иосипа Броз Тито (по национальности – хорват), в 1974 году получил статус автономного края. Уже в то время албанская часть населения превосходила по численности сербов: соотношение один серб к девяти албанцам [3, с.53]. Согласно Сагинбеку Токабаевичу: «Косово на протяжении социалистического развития СФРЮ являлось одной из наиболее отсталых в экономическом отношений провинций… Наличие значительного демографического дисбаланса в составе населения Косово и экономические трудности повлекли за собой проявления негативного характера во взаимоотношениях между албанцами и сербами» [3, с.54]. Социалистический Автономный Край Косово был дотационным регионом. ВВП на душу населения в Косово составлял 27% от среднего по всей Югославии [4]. В 1989 году президент Союзной Республики Югославия Слободан Милошевич отменил автономный статус Косово и ввел на его территории «прямое правление» Белграда на базе югославской конституции 1963 года [3, с.54]. Осенью 1990 года в Сербии была принята новая конституция, которая лишила Воеводину и Косово всех элементов государственности, оставив только культурную автономию [4].

Все вышеупомянутое вызвало обвинения Сербии в «гегемонии», а албанцы начали кампанию гражданского сопротивления, которая позже в девяностые годы вылилась в кровопролитный конфликт между сербскими силами безопасности и армией освобождения Косово.

В конце девяностых и в начале двухтысячных годов Косово де-юре оставался в составе Сербии (и Черногории), но безопасность в нем обеспечивала международная миссия. Фактически Сербия не контролирует Косово в результате вооруженного конфликта 1999 года. Этнические албанцы (косовары) сейчас составляют больше девяноста процентов от почти двухмиллионного населения края. Албанцы исповедуют ислам. На севере Косово проживает почти 50 тысяч сербов, большинство из которых христиане [5]. Политика косовских властей по отношению к этническим сербам, проживающих на севере Косово, также затрудняет переговоры между Белградом и Приштиной.

От Белграда, как отмечалось ранее, требуется нормализация отношений с Косово, но это не означает, что Сербия должна признавать независимость последнего. Европейские политики неоднократно заявляли, что признание независимости Косово не является обязательным условием для принятия Сербии в Европейский Союз. В 2011 году тогдашний председатель Европейской комиссии Жозе Баррозу заявил: «…признание Косово не ставились перед Сербией в качестве условия принятия в ЕС, но проблемы в Косово существуют и нуждаются в решении» [6]. Это подтвердил бывший европейский комиссар по вопросам расширения и добрососедства Штефан Фюле. По его словам, главы государств ЕС в декабре 2011 года приняли четкие выводы об устойчивом развитии отношений с Косово, то есть о нормализации, а не о необходимости признания [7].

В 2011 году Европейская комиссия опубликовала отчет о том, насколько Сербия соответствует Копенгагенским критериям (набор политических, экономических и правовых условий, которым должны соответствовать страны, желающие стать членами Европейского союза. Страны-кандидаты должны продемонстрировать свою способность соответствовать этим критериям, чтобы получить статус членства в ЕС). В этом докладе было рекомендовано предоставить Сербии статус страны-кандидата для вступления в ЕС при условии, что она будет продолжать проводить политические реформы и улучшать отношения с Косово.

В феврале 2012 года Сербия и Косово заключили соглашение, в соответствии с которым Косово получило право участвовать в региональных международных форумах по вопросам Балканского полуострова. Помимо этого, стороны договорились о совместном управлении пунктами пропуска на

административной границе [8]. Результатом улучшения сербско-косовских отношений стал факт получения Сербией официального статуса кандидата в ЕС в марте 2012 г.

Ключевым этапом для присоединения любой страны к ЕС является начало официальных переговоров по вступлению. 19 апреля 2013 г. Сербия и Косово подписали Брюссельское соглашение, которое решало проблему Северного Косова, населенного преимущественно сербами, и открывало путь к европейской интеграции для обеих сторон соглашения [9].

В целом, сложно сказать, когда Сербия станет членом ЕС и будет ли у нее в дальнейшем такое стремление, учитывая, что в апреле 2023 года ЕС проголосовал за членство Косово в Совете Европы. Министр иностранных дел Сербии Ивица Дачич заявил, что данный процесс также нанесет ущерб переговорам о диалоге между Белградом и Приштиной для нормализации отношений. Следует отметить, что Хорватия, Северная Македония, Черногория и Словения проголосовали «за» членство Косово в Совете Европы. Босния и Герцеговина воздержалась от голосования [10].

Процесс интеграции Сербии в ЕС был и остается непростым и затрудняется тем, что от нее требуется нормализация отношений с Косово. Также позиция Сербии по отношению к российско-украинскому конфликту также «удлиняет» путь страны в европейский дом. Дело в том, что Сербия не поддерживает санкции ЕС против России, хотя присоединилась к тем странам, которые осуждают действия России на территории Украины. Президент Сербии Александр Вучич решительно настроен привести страну в ЕС. В июне 2023 года он заявил: «Сербия на европейском пути. Пока я президент, Сербия так или иначе будет на европейском пути». Также он заявил, что, несмотря на то, что ЕС не хочет пока видеть Сербию в своем составе, она будет соблюдать все подписанные соглашения [5]. В сентябре 2023 года он заявил о том, что не ожидает вступления Сербии в ЕС в 2026-2028 годах. Вучич считает, что вопрос даты вступления Сербии в ЕС не является ключевым, так как для него, как главы государства, важен вопрос темпов развития страны и для этого необходимо провести много реформ [11].

Таким образом, Сербия, начав путь в направлении евроинтеграции еще в 2009 году, к началу 2024 года остается в статусе страны-кандидата. Основной преградой на пути членства Сербии в ЕС остается косовский вопрос. Сербия, имея принципиальное желание стать частью ЕС, предпринимает важные шаги по достижению европейских стандартов в политике и экономике. Также пытается урегулировать конфликт с Косово.

В целом, присоединение балканских стран к ЕС имеет огромное геополитическое значение, так как это долгосрочная инвестиция в стабильность и сохранение мира на европейском континенте. Для стран бывшей Югославии процесс интеграции в ЕС продолжается. Странам-кандидатам, таким как Сербия, предстоит пройти много этапов для достижения требуемых стандартов Европейского Союза.

1. Stabilisation and Association Agreement between the European Communities and their Member States, of the one part, and the Republic of Serbia, of the other part // Council of the European Union. [ЭР]. – Режим доступа: https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/treaties-agreements/agreement/?id=2007137

2. Колосков Е.А. Косовский миф в современной сербской и албанской историографии: этапы и основные тенденции [ЭР]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/kosovskiy-mif-v-sovremennoy-serbskoy-i-albanskoy-istoriografii-etapy-i-osnovnye-tendentsii

3. Турсунов С.Т. Южные Балканы. События и уроки 90-х годов XX века. Учебное пособие. Астана: издательство «Күлтегін», 2004. – 144 с.

4. Сербы против албанцев: как Косово стало зоной боевых действий. [ЭР]. – Режим доступа: https://masa.media/ru/site/serby-protiv-albantsev-kak-kosovo-stalo-zonoy-boevykh-deystviy

5. Вучич заявил, что Сербия будет на пути в ЕС, пока он остается президентом [ЭР]. – Режим доступа: https://www.rbc.ru/rbcfreenews/648f08339a7947c9ab4c4574

6. Kosovo recognition «not condition for integrations». [ЭР]. – Режим доступа: https://www.b92.net/eng/news/politics.php?yyyy=2011&mm=05&dd=20&nav_id=74433

7. EU: Serbia Does Not Have to Recognize Kosovo. [ЭР]. – Режим доступа: https://balkaninsight.com/2012/09/05/eu-does-not-request-serbia-to-recognize-kosovo/

8. Kosovo, Serbia Reach Deal on Regional Representation. [ЭР]. – Режим доступа: https://balkaninsight.com/2012/02/24/kosovo-serbia-reach-deal-on-regional-representation/

9. Сербия и Косово пришли к договору, разойдясь в его оценке. [ЭР]. – Режим доступа: https://ria.ru/20130420/933639325.html

10. Serbia to change foreign policy after EU votes for Kosovo's membership to Council. [ЭР]. – Режим доступа: https://www.aa.com.tr/en/europe/serbia-to-change-foreign-policy-after-eu-votes-for-kosovos-membership-to-council-president/2881260

11. Вучич высказался о вступлении Сербии в ЕС в 2026-2028 годах [ЭР]. – Режим доступа: https://ria.ru/20230911/vuchich-1895617116.html

Асылбекова Н.С., Некоммерческое акционерное общество «Карагандинский технический университет» имени Абылкаса Сагинова, архитектурно-строительный факультет, гр. Арх-22-5, студент
(*Научный руководитель – м.с.н. Хмельницкая О.М.*)

РЕАЛИЗАЦИЯ СТРАТЕГИИ ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Процессы демократизации Казахстана, формирования новых социально-экономических основ и собственной модели развития государственности носят сложный и, в определенной степени, противоречивый характер, что обусловлено транзитными условиями. В этом случае принципиально важно определить общенациональные ценности и интересы, находящиеся в центре реформ. В стране, являющейся полиэтническим государством с различной этнической структурой населения, важнейшим условием для сохранения внутриполитической стабильности и национальной безопасности выступает межнациональное согласие. При этом фундаментом модернизации современного казахстанского общества является многонациональная государственная гражданская идентичность народов республики, которая формируется у граждан Казахстана независимо от их этнической принадлежности. Идентичность Казахстана основывается на гражданской консолидации и политической стабильности общества, которые позволяют сформировать государственную систему стратегических ориентиров при сохранении мира и духовного согласия при реализации поставленной задачи и добиться динамичного развития экономики и признания в мировом сообществе, выстроить национальную политику, сделать шаг в сторону сбалансированной демократической политической системы.

Казахстанский процесс демократизации, и формирования новой социально-экономической базы и собственной национальной модели развития сложен и в определенной степени носит противоречивый характер в силу переходных условий. В этом контексте определение национальных ценностей и интересов как центральных направлений реформы имеет решающее значение. В многонациональной стране с разным населением и этническим составом важнейшим условием поддержания внутриполитической стабильности и национальной безопасности является межнациональное согласие. При этом основой модернизации современного казахстанского общества является полиэтничное гражданство народа республики, которое формируется у казахстанцев независимо от расовой принадлежности.

Идентичность Казахстана основывается на гражданском единстве и политической стабильности общества, что позволяет формировать систему общенационального стратегического руководства при сохранении мира и духовного согласия для выполнения поставленных задач, что бы добиться динамичного развития экономики и мирового признания сообществом, была разработана национальная политика, которая поможет сделать шаг к сбалансированной демократической политической системе.

Первая стратегия была направлена на формирование единой казахской нации из многонационального общества на основе общего гражданства, а вторая стратегия должна быть увязана с национальной идентичностью самих казахов. [5]

Среди успехов и достижений Казахстана на пути становления национального суверенитета особое место занимает межнациональное согласие, которое стало возможным благодаря реализации стратегии формирования гражданственности.

Под гражданством понимается тождественность личности по отношению к государству [1]. Содержанием гражданской идентичности является гражданственность, понимаемая как «…психологическая идентификация себя с гражданином как полноправным членом политического сообщества; …способность и готовность действовать как гражданин; …совершать интересам политической группы, обычно государства…»[2].

Становление казахского государства происходило в условиях структурной ломки социально-экономических и политических отношений, сопровождавшейся разрушением и утратой старых ценностей и установок. Результатом этого процесса стал кризис гражданства, охвативший в первую очередь, так называемую русскоязычную часть населения, составлявшую в то время значительную часть населения республики. Став гражданами новой страны, многие продолжают отождествлять себя с несуществующей страной — Советским Союзом или Россией — как с ее преемницей. Их неуверенность и растерянность усугублялись происходящими во многих постсоветских республиках этнополитическими процессами, в которых ставка делалась на «государственную карту», что приводило к межэтническим конфликтам, и масштабному безымянному этническому представительству исходных группировок. Поэтому в условиях многонационального Казахстана решение вопроса о гражданстве напрямую связано с ответом на вопрос "Кто мы - казахи?"

С первого дня суверенитета республики главным приоритетом ее государственной политики было обеспечение равноправия всех народов, проживающих в стране, и формирование политического государства, понимаемого не как национальная общность, а как политическая общность. Это является решающим фактором для успешного формирования казахстанского гражданства.

Конституция Республики Казахстан, установившая правовые условия формирования гражданства и политической государственности в 1995 году, провозгласила высказанные в преамбуле идеи принципами государственной политики: «Мы — народ Казахстана, объединенный общей историческая судьба..." [3].

Первый президент страны Н.А. Назарбаев представил задачу создания гражданского общества в республике на третьей сессии Ассамблеи народа Казахстана в апреле 1996 года как основы «новой идентичности, нового самоопределения народа нашей страны». Казахстана» [4], а на четвертом заседании организации в июне 1997 г. формирование нового казахстанского гражданства было определено как один из важнейших вопросов, «затрагивающий основы нашей государственности»[5], и важный для его сохранения и развитие. Следует заметить, что в данном случае речь шла о том, что результатом гражданского единства народ Казахстана должен стать не какой-то новой этнической суперобщностью, а общностью политической.

Необходимость формирования гражданской идентичности получила дальнейшее развитие в книге Н.А. Назарбаева «В потоке истории». В ней, анализируя условия укрепления государственности и внутриполитической стабильности, он делает акцент не на формирование этнической общности, а на формирование гражданственности: «Многонациональный состав, полиэтничность страны … - все это диктует необходимость двухуровневого подхода к решению вопроса об идентичности», а именно, во-первых, в отношении «народа Казахстана как единой гражданской и политической общности», а во-вторых, в отношении «национально-государственной идеи, которая формируется вокруг главной политической

Конституция Республики Казахстан создала объединяющую силу, способствующую согласию и мирному сосуществованию всех граждан, независимо от их национальности. Она также установила ценности единого, неделимого и независимого Казахстана, как Родины для всего его народа.

Правовая система, в которой мы живем, основана на единстве и общности, предоставляя каждому юридические и социальные права. Равенство прав и свобод гарантируется для всех граждан без различия по религиозному или национальному признаку.

Благодаря последовательной государственной политике, имеющей одинаковое значение для всех казахстанцев, независимо от их национальности, в обществе прочно утвердилось межнациональное согласие. Это отражает стремление Казахстана к самоопределению и взаимопониманию. Формирование национального самосознания в Казахстане позволило стране политически объединиться. У казахстанцев появилось чувство принадлежности и общего дома, что отмечается общим использованием известных понятий. Этот процесс считается успешным, поскольку он получил широкое признание и стал частью повседневной жизни. В нашем обществе, когда речь идет о власти и повседневном общении, привычными являются такие термины, как «национальная безопасность», «национальные интересы» и «будущее нации». Совершенно очевидно, что эти фразы относятся не только к одной этнической группе, но и ко всем людям в Казахстане.

1. Гаджиев К.С. Национальная идентичность: концептуальный аспект. //Вопросы философии, 2011, ноябрь; https://ru.wikipedia.org/wiki/.

2. Политология. Энциклопедический словарь. М., 2020.

3. Конституция Республики Казахстан. Алматы. 2022.

Балтабаева А.К., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, филология факультеті, гр. КО-41-20, студент

(Ғылыми жетекшісі – PhD, профессор ассистенті Хасенов Б.Р.)

ҚОҢЫР СӨЗІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (КОПЦЕПТУАЛДЫ ТАЛДАУ)

Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы құрылғаннан кейінбольшевиктер әлемге биліктің жаңа жүйесін қалыптастыру үшін барлық саланыпайдаланып, жиырма жыл ішінде әлемдік жаңа картинаны ұсынудыжоспарлады.Сұм саясаттың негізгі құралдары:пропаганда – жағымсыз, оқыс оқиғаларды жасырып қалып жатса, цензура – олар туралы мүлде айтуға тыйым салды.

Биліктің озбырлығына көрсетілген наразылықтар әр түрлі көрініс тапты: бірі – «айқасқа» ашық түрде түсіп жатса, бірі – наразылықтарын жасырын, цензураны айналып өту арқылы білдірді. Цензураны айналып өту тәсілдеріне ***эзоптілін*** (аллегория, ирония, перифраз, аллюзия), самиздат, контробанда, шетелдегі басылымды (тамиздат), әдеби мистификацияны, мысалдарды, астарлап әзіл арқылы ойды жеткізуді жатқызамыз.Біздің ойымызша, Кеңестік идеологияға қарама-қарсылық сөз-символдармен де астарланған, кодталған секілді.Осы ойымызды негізге ала отырып, біз «қоңыр» сөзі – қызыл саясатқа қарсылықтың белгісі» ретіндеЖ.Нәжімеденов, О.Бөкей шығармаларында көрініс тапқан деген пікірді ұсынамыз.

Біздің зерттеудің басты мақсаты –көркем шығармалардағы «қоңыр» сөзінің астарлы мағынасын ашу, яғни Кеңес үкіметіндегі кейбір идеологиялық принциптерге ***қоңыр*** сөзінің мағыналық тармақтарында көрініс тапқан астарлы ойды анықтау, қоңырды қызыл саясатқа қарсылықтың, *деколонизацияның* астарлы белгісі ретінде көрсету. Сол себепті де осы мақалада қоңыр сөзінің **когнитивті-символдық** сипатын ашуға тырысамыз. Яғни, қазақ ақын-жазушылар туындыларындағы қоңыр сөзінің астарлы мағынасын, цензура

мен пропагандаға қарсы көрінісін, нақтылап айтқанда, «қоңыр» концептісін жаңа қырынан қарастыратын боламыз.

Кіріспеге қосымша

Түр-түс символикасын, мән-мағынасын, оның ішінде қоңыр сөзінің семантикасын, танымдық табиғатын кейбір ғалымдар мен зерттеушілер қарастырған болатын. Ә.Қайдареңбектерінде қоңыр сөзінің тура және ауыс мағыналары туралы сипаттамалар бар[1]. Ә.Ахметовтің табу мен эвфемизмдерге қатысты зерттеуіндеқоңыр түсін киемен байланыстырылған. Мысалы, моңғол қазақтарының арқар, құлжа, тау ешкі, тау теке тектес аңдарды «киелі аң» немесе «қоңыр аң» деп атаған[2]. Ж.Нәжімеденовқоңырды табиғи үн ретінде көрсетеді. Бұл үнді тек қана қойдың тоқ шегінен, жылқының қылынан ғана жасалған шек береді деп айтады[3]. Н.Аитовақоңыр сөзінің когнитивті сипатына, ассоциативті өрісіне ерекше мән береді [4]. С.Қондыбайқоңырды мифтік кеңістікпен байланыстырады [5]. Б.ХасеновС.Қондыбайдың абақ таңбаның оқу үлгісіне[6] сүйене отыра, қоңырды «орта», «кіндік» ұғымдары тұрғысынан сипаттаған [7]. Ал біздің зерттеудің бұл зерттеулерден ерекшелігі – біздің «қоңыр» сөзін Кеңестік идеологияға қарсылықтың белгісі ретінде көрсетуіміз.

Әдіс

Философия, психология және тіл білімінің түйісуінен XX ғасырда пайда болған когнитивтік тіл білімінде тілдік қабілет адам ақыл-ойының қабылдау, ойлау, ес аспектілеріне тәуелді.

Когнитивті лингвистиканың негізгі категорияларының бірі – концепт.С.А.Аскольдов-Алексеевтіңайтуынша, концепт – сөз бен оның мәні (ұғымы) арасындағы байланыстырушы [8].

Осы зерттеудің мақсатына байланысты біз **«концептуалды анализ»** әдісін пайдаланатын боламыз. Е.С.Кубрякованың (1991) айтуы бойынша «Концептуалды анализ – бір таңба бойына жиналған және белгілі когнитивті құрылым ретінде таңбаның өмір сүруін анықтайтын ортақ концептілерді іздестіру» [9]. Оның басты тәсілдерінің бірі – белгілі бір концептінің концептуалды белгілерін анықтай отыра оны сипаттау. Сипаттау әдістемесі арқылы қандай да бір ұлттың мәдениетіндегі тіл иелерінің білімі мен тәжірибесінің бейнеленуінің этноспецификасы жайлы ақпарат аламыз. Біз талқылайтын қоңыр сөзінің негізгі, туынды мағыналарынан ассоциацияға байланысты пайда болған қосымша мәндерін осы концептуалды анализ арқылы анықтап талдаймыз.

Зерттеудің материалы

Жұмекен Нәжімеденовтің ең алғаш рет «Жалын» журналының бетіне 1984 жылы жарыққа шыққан «Қыран-қия» поэмасы және Оралхан Бөкейдің 1973 жылы Алматы қаласында«Жазушы» баспасынан шыққан «Қайдасың, қасқа құлыным» повесі.

Нәтиже және оның талқылануы

Қоңыр топырақ – тектілік

ЖұмекенНәжімеденов«Қыран-қия» туындысында қазақ танымындағы тектілік ұғымын түсіндіреді. *“Мен өсейін, деу үшін де сен есте”, – топырағың болу керек емес пе?!* – дей келе, автор топырақты тектілікпен байланыстырады.

Қазақ халқында *«топырағына тартқан»* деген аталы сөз бар. Бұл тіркестің мағынасын екі түрлі қарастыруға болатын секілді. Біріншіден, діни тұрғыдан пенденің топырақтан жаратылғаны туралытүсінігі. Екіншіден, туған топырақтың адам баласының мінезі мен болмысына деген әсері.Демек, топыраққа тарту – табиғатына тарту деген сөз. Қазақтың «топырағына тартқан» дегені «қазақтықтан алыстамаған нағыз қазақ, текті қазақ» деген мағынада жұмсалады. Осы секілді топырақтың қасиетін Жұмекеннің ескергені сөзсіз.

Енді поэмадағы «шала туған» деген тіркеске назар аударайық.Көпұлтты КСРО заманында қарқынды орын алған орыстандыру саясаты ұлттық бірегейлікті жоюды көздеді. Кеңес идеологиясы коммунизмге орыстың тілі, мәдениеті арқылы жетуге тырысты. Аз ұлттардың көбін ассимиляциялап, ұлт деген түсінікті жоққа шығарды.Жасанды совет адамдарын құрды:

Үн қатпайды қыран тапқан топырақ,
ал көршінің қыт-қыттайды тауығы.
Содан бізде құстар өсті жетім кіл –
бәрін туған инкубатор секілді,
мінезі жоқ, құс иісі жоқ, жоқ тегі.

Инкубатор – жасанды ұлт! Ақын астарлап жеткізу арқылы «жасанды адамда» тектің болмайтынын, шалалықтың болатынын айтады. Сонда қаламгер «қоңыр топырақты» тектілік мағынасында қолданып, өз мәтіні арқылы кеңестік «советтік жасанды, шала, тексіз адам» идеясына қарсы болғанын байқауға болады.

Большевиктердің ең бастапқы мақсаты – буржуазиялық санадан бас тартқан социалистік типтегі жаңа адам, яки қоғамды құру еді. Мұндай мақсатты көздегендіктен, олар Кеңес Одағының құрамындағы барша ұлттың мәдениеті мен дәстүрін леквидациялауға көшті. Дінді жоққа шығарып, мыңдаған адамды атеизм бағытына бұрды. Осымен байланысты Жұмекеннің топырақ идеясымен астарлаған тағы бір ойы туралыайтатын болсақ,ол – исламдағы адамзаттың топырақтан жаралу мотиві.*Яғни, автор* тектілік идеясы

арқылы атеистік қоғамдағы құдай жоқ, «маймылдан жаралған» дегенмен келіспеген деп болжаймыз. Сол себепті де «топырақтан жаралған (туған)» деген діни мотив те астарланып тұрғандай.

Қоңыр үн – қайғының белгісі

Қазақтың киелі өрісі саналатын «қоңыр» сөзінің философиялық мәнін, рухани қырын ашып көрсететін «қоңыр үн» ұғымы. Қоңыр үн – қашанда құлаққа жағымды, көңілге қонымды, табиғатқа жақын дыбыс. Ол қазақтың барлық саз аспаптарының дыбыс ерекшелігі.

ХХ ғасырда қазақ халқы үшін тіл және қоңыр үн сынды екі ұлттық фактордан айырылу қаупі орын алды. Кеңестік заманда маркстік-лениндік идеология тұрғысынан қарағандар үшін әдебиетпен бірге музыка саласында да кемшіліктер аз болмай шықты. Сол кезеңдерде халқымыздың әсем әндері мен әуендері «қара тізімге» ілінді.

Ұлттық өнеріміздің аяныштысын көрінісін баяндаған Оралхан Бөкей «Қайдасың, қасқа құлыным» шығармасында КСРО заманында айтуға болмайтын мәселелерді оқырмандарына Сарқынды шалдың сыбызғысынан шыққан **«қоңыр үнмен»**жеткізді. Қазақ өнерінің қасіретін жағымсыз образ Сарқынды шал арқылы кеңестік цензураны айналып өтті. Сарқынды шал – қара қобыздың атасы Қорқыт, күй иесі Кетбұға, күй атасы Құрманғазылардың өнерінің жалғасы; ата-бабадан жетіп, ХХ ғасырда құлдырауға ұшыраған ұлттық ән-күйіміздің кеңес заманындағы сарқыты, соңғы өкілі.

Мұндағы «қоңыр үн» – қайғының белгісі, қазақтың қоңыр үнді өнерінің соңына жету трагедиясы. Шал домбырасы мен сыбызғысын бірге алып көмілуі де сан ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ күй өнерінің Кеңес саясатының құрбаны болғандығын білдіреді.

Қоңыр – сағыныш

«Қоңыр» концептісінің ассоциацивтік мағынасына «сағыныш» сезімін де жатқыза аламыз. Оған дәлел Оралхан Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным» повесіндегіАналықтың қоңыр үні.

Аналықтың қоңыр үні Оралханның бейсанасындағы «көнерген, заңсыз, күйсіз» жайтты санасында қайта жаңғыртады. Бұл жердегі қоңыр үн қайғыны емес, сағыныштың сазын білдіреді. Заман ағымының өзгеруімен байланысты, Кеңес саясатының әйел адамзаты табиғатының өзгеруіне де алып келді. Кеңестегі кейбір қазақ әйелдерінің бейнесі, әдебі жазушыға жақпаған да болуы мүмкін. Сол себепті Аналық арқылы жазушы қазақ батырларының анасына, қаймағы бұзылмаған қазақтың әйеліне деген сағынышын көрсеткен. Осындай сағынышынАналықтың қоңыр үні арқылы жеткізген деп ойлаймыз.

Қорытынды

Кез келген ұғым концепт бола алмайды, себебі концепт – адамдарды ұлт ретінде біріктіруші. Қазақ халқы үшін аса бір ерекше ұғым (концепт) – «қоңыр». Ол тек бояу түсі ғана емес, үндік ерекшелік, ой өрімі, көрініс. Біз «қоңыр» сөзіннің астарлы мағынасын Ж.Нәжімеденовтің «Қыран-қия» поэмасы мен О.Бөкейдің «Қайдасың, қасқа құлыным» шығармасы арқылы талдадық. Кеңес үкіметінің идеологиялық принциптеріне, қызыл саясатқа ақын-жазушыларымыздың туындыларында көрініс тапқан қоңырдың мағыналық тармақтарындағы астарлы оймен қарсылық танытқанын көрсетуге тырыстық.

«Топырағына тартқан» тіркесімен де, діни мотивпен де байланыстыра отырып, «қоңырды» – тек символы деп көрсеттік. Яғни, «Қыран-қияда» топырақ түсінің қоңыр болуы оған жаңа сема беріп, қоңыр – тектіліктің, тектің белгісі деген болжамымызға дәлелдер келтірдік. Екіншіден, поэмадағы ***«бәрін туған инкубатор секілді, мінезі жоқ, құс шісі жоқ, жоқ тегі»*** деген жолдарымен ақын сол кездегі «советтік адам – жасанды адам» сынды идеологияға қарсылық танытқан деп қорытындыладық.

Оралхандағы «қоңыр үн» екі түрлі көрініс тауып, екі түрлі кейіпкер арқылы беріледі. Аналықтың үні арқылы қазақ аналарымызға деген сағыныш, Сарқынды шалдың сыбызғысынан шыққан қоңыр үн арқылы ұлттық өнер трагедиясы астарланады деген ойды алға тарттық.

Қорыта айтқанда, «қоңыр» сөзі Кеңес заманында жаңаша мәнге ие болып, **тектіліктің, сағыныш сезімінің, қайғының белгісіне** айналды.

1. Қайдаров Ә., АхтамбердиеваЗ., ӨмірбековБ. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 160 б.
2. Ахметов Ә.Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. –Алматы: Ғылым, 1995. – 175 б.
3. Нәжімеденов Ж.Қоңыр үнді домбыра. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 440 б.
4. Аитова Н.Түр-түс атауларының когнитивті сипаты. – Алматы, 2007.
5. Қондыбай С.Гиперборея: түс көрген заман шежіресі. – Алматы, 2003.
6. ҚондыбайС.Арғықазақ мифологиясы (1 кітап). – Алматы, 2004.
7. Хасенов Б. Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік сипаты. – Қарағанды.
8. Аскольдов-АлексеевС.А. Концепт и слово. – Москва: Наука, 1986.
9. КубряковаЕ.С.Об одном фрагменте концептуального анализа слова ПАМЯТЬ. – Москва, 1991.

Бахбергенова Г.А., Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,филология факультеті, гр. М2-Кл-23-1К, магистрант
(Ғылыми жетекші — ф.г.д., профессор Жарылғапов Ж.Ж.)

ҚАЗАҚ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРНИТОЛОГИЯЛЫҚ ОБРАЗДАР ТАБИҒАТЫ

Поэзия – ақынның жанының теберенісі, рухының биіктігі мен ішкі жан-дүниесінен сыр шертетен ерекше жыр. Біз өлең жырлардың жазылуына байланысты бірнеше топтарға бөлеміз. Арнау өлеңдері, жыр, дастан, толғау деп жатамыз. Дегенмен поэзияның айтар тағы да басқа қыры, шертер сыры бар екенін ұмытпаған жөн. Ол поэзиядағы бейне деп аталады. Мысалы, «қазақ поэзиясындағы бәйтерек бейнесі» немесе «қазақ поэзиясындағы құстар бейнесі». Мысалы, бір ақындар тобы болады, олар табиғатқа жан бітіреді, күзді күңірентіп, қысты пәк етіп жырлауға құмар. Сол секілді жазды жадыратып, көктемді жаңа өмірге, жаңа серпіліспен байланыстырады. Бір ақындар тобы болады, сезімнің сан түрін жырлай алатын, махаббатқа от беретін жырларымен жүректі баурайды. Осындай ақындарымыздың бір тобы құстарға жан бітіріп, поэзияларына арқау етеді. Сондай ақындарымыздың бірі әр сөзі от болып шыққан от ауызды ақын болған Махамбет Өтемісұлы.

Махамбет Өтемісұлы құстардың бейнесі мен ерекшеліктеріне қарай өз өлеңдеріне тиімді арқау ете білген. Ақынның жырларының ерекшелігі сол, жеткізер ойын, жырлар жолдарын әрдайым құстардың бейнесімен салыстыра отырып береді. Сол секілді ақынның мына бір өлеңіне назар аударатын болсақ:

«Мен қарақұстан туған қалықпан,
Сөйлер сөзге жалықпан.
Көптер көзін тіккендей,
Көп соңыма түскендей,
Көптің несін алыппын?
Тыңда, халық, әлеумет,

Көп кісіден анықпын» – дейді[1,92]. «Мен қарақұстан туған қалықпын» деп аталатын бұл өлеңінен біз бұрын соңды естіп көрмеген «қалықпан» деген құстың атауын кездестіреміз. Қалық құсының тарихына көз жүгіртсек, өте сирек жағдайда туылатын, кездесе бермейтін құстың бірі. Халық арасында қыран құстың бір түрі болып саналады. Аңыздарға сүйенсек, қарақұстың тоғызыншы құсын осылай атайды екен Біз бұл өлең жолдарынан «қалықпын» деп, бейбітпін, биікте самғайтын еркін құспын дегенін байқаймыз. Олай болса «қалық» құсының негізі символы еркіндік пен бейбітшілікте. «Ат-жігіттің майданы» атты өлеңіндегі мына бір жыр жолдарына назар аударсақ:

«Аспандағы бозторғай –
Бозаңда болар ұясы.
Бозаңның түбін су алса,
Қайғыда болар анасы.
Қара лашын, ақ тұйғын
– Қайыңда болар ұясы.
Қайыңның басын жел соқса,
Қайғыда болар анасы»

Соғыс заманында өмір сүрген от ауызды ақынның мұндағы «бозторғай» деп отырғаны боз ұядағы нәресте іспеттес. Бозаңның түбін, яғни ұясының түбін су алар болса, анасының қайғыда боларын жеткізіп тұр. Дегенмен, ақынның мұндағы ойы мен жырлаудағы мақсаты мүлдем бөлек. Өзінің туған жеріне төнген қауіптен алаңда болатынын, өзін елінің анасындай көретінін айтқысы келгендей. Елінің басына «қайыңның басын жел соққандай» жел соғылса да, «бозаңның түбін су алатындай» дауыл келсе де өзінің қайғыда боларын айтады. Мұндағы құстардың бейнесін ақын «халық, ауыл» символымен тікелей байланыстырады. Ауылына аспаннан қауіп төнсе де, жерден топан су келседе өзінің қайғыдан қан жұтатын жағдайда екенін жырлайды.

Махамбет Өтемісұлы өлеңдерінде сұңқар бейнесін көп кездестіре аламыз. Мәселен мұндағы:

«Томағалы сұңқар мен едім,
Толғамалы найзамен
Толықсып жауға шапқанда,
Бір озғанмын жұртымнан.
Ер дұшпаны көп болар,
Қатын-дұшпан жігіттер
Не демес дейсің сыртымнан?» [2,97].

Дәл осы жырда ақын сұңқар бейнесін ерекше береді. Назар аударар болсақ, «көп кісінің бірі емеспін» дегеніне сияды. Өзін бірегей етіп таныта отырып тағы да сұңқарға теңейді. Мұндағы сұңқардың бейнесін біз жүйрік әрі батыр символына сая аламыз. Бұл өлең жолдарының барлығы бізде Махамбет Өтемісұлының шығармаларынан, жалынды жазбаларынан келтірілді. Дегенмен қазіргі заман ақындарына немесе тәуелсіздік жылдарындағы өлең-жырларға зер салып қарасақ ондағы құстар бейнесі мен символы мүлдем басқаша жетуі мүмкін. Себебі бұл тарих, оқиға, жыр.

Олай болса, қазақ поэзиясының аса көрнекті өкілінің бірі, құстарды шығармаларына арқау ете білген ақын Есенғали Раушановтың шығармашылығына назау ауадара отырып, мына бір өлең жолдарына зер салсақ:

«Сатпаған құстар ғана,
Әсіресе, бозторғай ұшқан дара.
Менің ессіздіктерімді қайталауды
Тілемеймін дос түгіл, дұшпанға да» –дей отырып, ақын құстарды адалдық пен пәктікке балайдын дара ұшатын бозторғай құсын да тазалықтың символына балайды. Осы секілді ақынның «Алматының аспаны» атты өлеңінде:

«Көк кептер мезі болған жауыннан көп,
Ойлайды алда қанша дауыл бар деп.
Қалаға үйрене алмай жүрсе керек,
Ол дағы мен сияқты ауылдан кеп.
Тәйірі, біздер үшін сел деген не?!
Көк кептер,
Көндігеміз сен де, мен де.
Бұйығып үндемейсің, жазған құсым,
Ал айтшы, не істейік көнбегенде?»– дей отырып, өзінің ішкі жан дүниесін көк кептердің тұрысына балайды [2,140].

Құсқа сұрақ қоя отырып өзін де сол құстың өзіне балап, артынан сұраққа да жауап беріп тұрғанын көреміз. Ақын мұнда көк кептерді өмірден түңіліп, күресуге шамасы қалмаған жанның тағдырына ұқсатадыАқын мұны өз шығармасына ішкі жанындағы аласапыран оқиғалармен байланыстырып көркем жеткізгенін байқаймыз. Мұндағы көк кептерді мұңның жыршысы арқылы беріп тұрғанын, көк кептердің символын өмірдің бар дегеніне көндіккен, шарасыз құсқа теңейміз.

«Іңір» атты өлеңінде ақын құстар бейнесін осылайша береді:

«Үйрек емес көлден ұшқан аспандап,
Көк алалы бұлттардың легі еді.
Толқын міниіп томашадай қасқалдақ
Екі аяғын ескек етіп келеді.
Көлден ұшқан бұлттар емес көк ала,
Күн еді ғой ұясына асыққан.
Көлеңкелер шырмалып қап қоғаға,
Көмек күтіп қол бұлғайды қашықтан.
Қайтам мен де,
Зеріктім һәм жалықтым,
Көл де, шөл де – жүрегімде,
Өзімде.
… Бірсін- бірсін сөнеді анау алып күн
Томашадай қасқалдақтың көзінде» [3,146].

Бұл орайда ақын өзіміздің жерімізде мекен ететін, наурыз айларында ұшып келетін, басқа құстардан ерекше маңдайында ақ тері қаптары бар, аяғы қысқа, байшайларында жапырақ тәрізді тері қаптарлары бар жыл құсы қасқалдақты өлеңіне арқау етіп тұр. Өлеңдегі қасқалдақтың символы еліне асыққан, томашадай қасқалдақтың бейнесі. Яғни туған жерге деген сағынышын ақын құстардың образымен бере отырып, қасқалдақты өзінің орнына қояды. Өзін қасқалдаққа теңейді. Ақын тек ішті жан-дүниесіндегі арпалысты ғана емес, әзіл-ысқақ өлеңдерінде де құстардың образын ұмытымдыд пайдалана білген.

Құстардың әсем бейнесін шығармаларына арқуа еткен ақындар қатары аз емес. Солардың бірі қазақ поэзиясында мұзбалақ атымен танылған Мұқағали Мақатаев. Ақынның «Қарлығашым келдің бе?» атты өлеңіне назар аударсақ:

«Қарлығашым, келдің бе, қаршығадан саумысың?
Аман-есен жеттің бе, айыр құйрық нау-құсым?
Оралдың ба, тағы да өзің өскен ұяға,
Оралдың ба, сүйіктім, екеуің де бармысың?
Қарлығашым, бұ қалай, қайда кеткен серігің?
Зияны жоқ зиялым, өкпелетті сені кім?
…Түсінікті, сүйіктім, түсінікті айтпа енді,
Тұмар құсым кеткен-ау тырнағында перінің» [4,59].

Қарлығаш құсы туралы ел арасында аңыздар да, мақалдар да жетерлік. Бала күніміздің оқып өскен «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» сынды ертегілер де осының дәлелі. Бүлдіршіндерге қарлығаш-адамның досы деп те түсіндіреміз. Бұл өлең жолдарында да ақын қарлығаш құсын өзінің жанына жақын тартып, бар сырын шығарғысы келетін досының бейнесіне теңейдіАдамға дос бола алатын бірден-бір құс қарлығаш болып табылмақ.

Құстардың ішіндегі ерекшесінің бірі, ерліктің символына айналған құс-қыран. Қыран құсының қасиетіне теңеліп жазылған өлеңдер мен жыр шумақтары аз емес. Мысалы, Сырбай Мәуленовтың «Бүркіт»,

Сәбит Мұқановтың «Тау бүркіттері», Абай Құнанбайұлының «Қыран бүркіт неге алмайды, салса баптап» және тағы көптеген ақындардың шығармалары бар. Осының ішінен «Қыран бүркіт не алмайды салса баптап» өлеңіне тоқталсақ:

«Қыран бүркіт не алмайды, салса баптап,
Жұрт жүр ғой күйкентай мен қарға сақтап.
Қыран шықса қияға, жібереді
Олар да екі құсын екі жақтап.
Қарқылдап қарға қалмас арт жағынан,
Күйкентайы үстінде шықылықтап.
Өзі алмайды, қыранға алдырмайды,
Күні бойы шабады бос салақтап.
Тиіп-шығып, ыза қып, ұстатпаса,
Қуанар иелері сонда ыржықтап» [5,49].

Осы өлең жолдарынан-ақ қыран құсының неліктен жігерлік пен ерліктің символы екенін білуге болады. Халқымыз қыран құсының бойындағы осындай ерекше қасиеттеріне балап ер балаларына да «Қыран», «Сұңқар» сынды есімдер беріп жатады. Бұл ең әуелі қыран құсының символының жігерлі, рухты, қайсарлы екенін білдіреді.

Ақындардың жырлау сарыны мен жеткізу шеберлігіне байланысты әр құсты әр поэзиядан әр түрлі образбен де көре аламыз. Байқағанымыздай бір ғана ақынның шығармашылығының өзінен бірнеше құс атауларын бірнеше бейнеде кездестіру болады.

Құстар табиғатымыздың жаратқан көркемдігінің бір белгісі. Әр қайсысының белгілі бір мағынасы, жеткізер ойы бар. Осы мақалада біз сол құстардың әдебиетіміздегі орны мен символына тоқталып өттік. Құстардың символы қазақ поэзиясында ерекше орынға ие, ол ақындардың жырларының бірден-бір арқауы.

1.Махамбет. Ереуіл атқа ер салмай. Өлеңдер. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1989.-142 б.
2.Дулат, Махамбет, т.б.Шығармалары.– Алматы: «Нұрлы Press.kz», 2014. – 384 б
3.Раушанов Е. Бозаңға біткен боз жусан: Өлеңдер мен поэмалар. –Алматы: Раритет, 2006. – 384 бет.
4.Мақатаев, М. Тамаша айым – тамызым: өлеңдер / М. Мақатаев. – Алматы : Қазақпарат, 2016. – 336
5.Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы : өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. Т.2 / Абай Құнанбайұлы. – Алматы : Жазушы, 2002. – 336 б.

Даудова А.Ю., НАО «Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова», факультет иностранных языков, гр. РАП-42
(Научный руководитель — м.ф.н., старший преподаватель Калижанова А. Н.)

МУЛЬТФИЛЬМЫ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ-ПЕРЕВОДЧИКОВ
(на примере культурно-исторических ландшафтов Бетпакдалы)

Данное исследование продолжает серию междисциплинарных экспериментов с применением инновационных образовательных технологий для формирования, сохранения и воспроизводства традиционных культурных ценностей в социокультурном пространстве у студентов-переводчиков. В данной статье речь пойдет о роли мультфильмов в развитии межкультурной компетенции обучающихся-лингвистов, поскольку без нее профессиональная деятельность не может быть успешной.

Межкультурная компетенция – это эффективное и бесконфликтное взаимодействие с представителями других культур без потери собственной культурной идентичности [1, 664]. Обладатель межкультурной компетенции является полноправным участником диалога культур, своевременно адаптируясь в процессе коммуникации во избежание конфликтных ситуаций, и не теряя при этом себя [1, 666]. Переводчику межкультурная компетенция позволяет: (1) учитывать этнокультурные ценности, нормы, представления и особенности вербального и невербального поведения [2, 25]; (2) улавливать неявные культурные отсылки, адаптировать юмор и игру слов, а также правильно подбирать эквиваленты [3]; (3) находить контакт с аудиторией и избегать обид [4, 19]. Поэтому развитие межкультурной компетенции давно имеет приоритетное значение в программах подготовки переводчиков [5].

Переводческую межкультурную компетентность можно развивать, анализируя аутентичные тексты, размышляя о культурных различиях, участвуя в межкультурном взаимодействии и получая обратную связь от носителей языка [6-7]. Мультфильмы прекрасно стимулируют межкультурное обучение [8], являясь мультимодальным текстом, сочетая визуальные, вербальные и семиотические системы для отражения культурных особенностей произведения через преувеличенных персонажей, попадающих порой в абсурдные ситуации [9, 82]. Перевод же мультфильмов поднимает множество межкультурных проблем, таких как: (1) адаптация специфических для конкретной культуры смыслов [10]; (2) адекватность при переводе юмора, который часто зависит от игры слов, иронии, аллюзий и культурных отсылок [3]; подбор естественных для целевого языка выражений [11].

Анализ литературы по проблеме исследования показывает, что переводческая деятельность с использованием мультипликационных текстов повышает мотивацию студентов, их культурную осведомленность и стремление к языковым экспериментам [12-13], а сравнение студенческих переводов с опубликованными переводами развивает стандарты качества и критическое мышление обучающихся [14, 80]. Ряд исследователей настаивают на выборе мультфильмов, поднимающих культурные проблемы и требующих от студентов полного понимания контекста перед тем, как приступить к переводу [15-16]. Прием обратного перевода также позволяет выявить пробелы в передаче культурного смысла [17-18]. В целом, исследования однозначно говорят в пользу включения перевода мультфильмов в учебные программы подготовки переводчиков как способа развития межкультурной компетенции.

Однако развитие межкультурной коммуникации – процесс взаимообратный: ее обладатель должен уметь рассказывать как о других культурных установках и обычаях, так и о своей культуре [7]. В этой связи мы решили рассмотреть использование разнообразных мультфильмов для популяризации забытого наследия Бетпакдалы, Казахстан. Бетпакдала – регион в Казахстане с богатым и разнообразным культурным и историческим наследием. Священные места Бетпакдалы содержат археологические памятники и примеры создания сакральное пространство людьми, населявшими этот регион [19]. Уникальные мавзолеи, древние ограды, обозначающие поселения, петроглифы, изображающие религиозные обряды, дают представление о культуре доисторической Бетпакдалы и относятся к культурному наследию народов Казахстана [19]. Тем не менее, малая часть казахстанской молодежи ценит это наследие [20]. Перевод мультфильмов, посвященных археологии Бетпакдалы, может помочь людям во всем мире лучше понять этот регион.

В качестве упражнений по переводу мультфильмов, связанных с популяризацией ландшафтов Бетпакдалы возможны такие варианты как: (1) создание диалогов персонажей мультфильмов, рассуждающих о древней Бетпакдале; (2) включение в диалоги и монологи героев названия основных памятников и ландшафтов Бетпакдалы; (3) создание комиксов на основе мультфильмов, содержащих ключевые данные из истории Бетпакдалы; (4) перевод диалогов героев мультфильмов в стиле аниме, чтобы современные ученики могли путешествовать во времени древней Бетпакдалы; (5) перевод сценария к мультфильмам с включением новых слов, направленных на знакомство с наследием Бетпакдалы.

Особый интерес представляют упражнения для развития навыков аудиовизуального перевода, а именно дубляж и закадровый перевод [21-22], которые уже второй год применяются в рамках подготовки студентов-переводчиков нашего вуза в ходе преподавания таких дисциплин как «Теория перевода», «Практика информативного перевода», «Практика художественного перевода», «Практический курс фразеологии» и «Практика устной и письменной речи». Для разработки такого рода упражнений преподаватели используют широкий спектр цифровых инструментов на основе искусственного интеллекта (ИИ), таких как Twee, Audyo.ai, Pictory.ai и многие другие.

Вот один из предлагаемых юмористических монологов, созданных с целью повышения осведомленности о культурном наследии Бетпакдалы, для озвучки персонажа Дракона Мушу из мультфильма «Мулан» (1988):

«Greetings friends! Mishu here, coming to you all the way from ancient Betpakdala. Let me tell you, this place is crazy cool. Like, centuries ago it was poppin'! People were making rock art, building fences, and constructing burial mounds as far as the eye can see. The petroglyph game was strong. Folks were etching wild hunting scenes, mystical rituals, and all kinds of supernatural stuff into the stones. Very metal…. So please, go forth and share the uniquely majestic story of Betpakdala! This sacred place and its ancient inhabitants deserve remembrance. And who knows maybe you'll even get transported back in time and engraved into a petroglyph yourself! Though hopefully not as a hunting scene casualty... Anyway, peace out! Mishu over and out!»

Возможен также и диалог между Мулан и Мушу, в котором они рассуждают о культурном наследии Бетпакдалы:

Mulan: Hi Mishu! Where have you been?

Mishu: Oh hey Mulan! I just got back from the most excellent adventure in the ancient lands of Betpakdala.

Mulan: Betpakdala? I don't think I've heard of it.

Mishu: I know, right? It's this super cool historical place in Kazakhstan almost no one knows about! But it totally should be famous for its ancient archaeological treasures.

Mulan: Wow, that sounds fascinating! What did you learn about it?

Mishu: Well, Betpakdala has these mind-blowing petroglyphs - like rock art carved thousands of years ago showing spiritual rituals, hunting scenes, and all kinds of trippy stuff. The people who lived there were amazing artists!

Mulan: Incredible! What else did you discover? …

Как мы успели заметить, преподаватели перевода могут вносить изменения в известные сценарии с целью обучения не только навыкам перевода, но и углубления знаний казахстанского культурного наследия. Такие мультипликационные герои, как Мулан и забавный дракон Мушу, посещающие пещеры с петроглифами, позволяют создавать юмористические, анахроничные сценарии, усиливающие интерес к наследию Бетпакдалы, и одновременно развивают переводческие компетенции. Собранные предварительные отзывы студентов свидетельствуют о повышении компетентности в передаче культурных ценностей после подобных практических упражнений творческого характера.

Резюмируя, тщательно продуманные переводческие задания с использованием мультфильмов погружают студентов в межкультурный контекст, позволяя популяризировать национальные памятники историко-культурного и археологического наследия. Такой подход позволяет использовать межкультурную доступность мультфильмов для того, чтобы привлечь внимание к важным, но забытым историям.

Благодарности

Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2025 гг., ИРН проекта AP19679947 на тему «Исследование и реконструкция культурно-исторических ландшафтов древней Бетпакдалы» в период, когда студент-автор работы проходила производственную практику в Музее археологии и этнографии Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова.

1 Сорокин Д.О. Структура межкультурной компетенции обучающихся // Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки. – 2022. – Т. 27. – № 3. – С. 664-676. https://doi.org/10.20310/1810-0201-2022-27-3-664-676

2 Примак С.С. Этические и правовые основы медиативной деятельности переводчика: учебное пособие. – Барнаул: АлтГПУ, 2023. – 112 с.

3 Chiaro D. (ed.). Translation, humour and the media: Translation and humour. – Bloomsbury Publishing, 2010. – Vol. 2. – 228 p.

4 Карамышева С.Г. Ложные друзья переводчика // Язык. Культура. Общество: сборник статей по материалам межвузовской научно-методической конференции, посвященной 85-летию образования кафедры иностранных языков Кубанского государственного аграрного университета. – Краснодар: КубГАУ, 2016. – 286 с.

5 Witte A. On the teachability and learnability of intercultural competence: Developing facets of the ‘inter’ // Intercultural competence: Concepts, challenges, evaluations. – 2011. – Vol. 10. – P. 89-107.

6 Liddicoat A. Intercultural language teaching: Principles for practice: дис. – New Zealand Association of Language Teachers, 2004. – Vol. 30. – P. 17-23.

7 Шадиев Р., Калижанова А.Н., Бедельбаева М.В., Аупенова А.У. Межкультурный потенциал использования беспилотных летательных аппаратов в контексте междисциплинарных исследований // Вестник Карагандинского Университета Серия История. Философия. – 2022. – Т. 108. – №. 4. – С. 172-180.

8 Вэнь В. Развитие компетенции межкультурной коммуникации с помощью аудиовизуальных средств: На примере мультсериала «Гора самоцветов» // Современное педагогическое образование. – 2023. – №. 3. – С. 101-104.

9 Лебедева М.Ю., Веселовская Т.С., Купрещенко О.Ф. Особенности восприятия и понимания цифровых текстов: междисциплинарный взгляд // Перспективы науки и образования. – 2020. – №. 4 (46). – С. 74-98. http://doi.org/10.32744/pse.2020.4.5

10 Zabalbeascoa P. The nature of the audiovisual text and its parameters // The didactics of audiovisual translation. – 2008. – Vol. 7. – P. 21-37.

11 Ермакова О.Е. Методологические проблемы экспериментального изучения перевода: дис. – Сибирский федеральный университет, 2017.

12 Furuhata-Turner H. Use of comics manga as a learning tool to teach translation of Japanese // The Journal of Language Learning and Teaching. – 2013. – Vol. 3. – No. 2. – P. 72-83.

13 Zanettin F. Translating comics and graphic novels // The Routledge handbook of translation and culture. – 2018. – P. 445-460.

14 Мэн С., Ли И. Исследование применения модели смешанного обучения по предмету «Перевод с китайского языка на русский» в контексте современности // Наука и школа. – 2021. – №. 1. – С. 75-84.

15 Давыдова Н.В. Развитие культуры исторического мышления на основе медиагерменевтических технологий // Научный поиск в современном мире. – 2016. – С. 176-178.

16 Фурсаева А. Тайны культурологической и переводческой адаптации мультфильмов // Журнал факультета иностранных языков и регионоведения МГУ. – 2019. – № 71. http://lingva.ffl.msu.ru/2019/10/адаптация-мультиков/

17 Кошкин М.А., Быкова А.Д. Методы и приёмы развития переводческих компетенций студентов-лингвистов (китайский язык) // Мир науки, культуры, образования. – 2021. – №. 2 (87). – С. 254-257.

18 Семенова М.О. Формирование сравнительного анализа переводов // Международный научно-исследовательский журнал. – 2021. – №. 4-4. – С. 70-74.

19 Бедельбаева М.В., Новоженов В.А., Жусупов Д.С. Сакральные ландшафты Бетпакдалы // Археология Казахстана. – 2023. – №. 4 (22). – С. 9-33. https://doi.org/10.52967/akz2023.4.22.9.33

20 Калижанова А.Н., Бедельбаева М.В., Шелестова Т.Ю., Рахимбаева Б.Т., Осипович А.В. The potential of using museum podcasts for educational purposes for intercultural exchange // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. – 2023. – №3(111). – С. 186–192. https://pedagogy–vestnik.ksu.kz/apart/2023–111–3/21.pdf

21 Матасов Р.А. Методические аспекты преподавания кино/видеоперевода // Известия Российского государственного педагогического университета им. АИ Герцена. – 2009. – №. 94. – С. 155-166.

22 Степанова М.М. Система упражнений для формирования компетенций аудиовизуального переводчика // Вопросы методики преподавания в вузе. – 2022. – Т. 11. – №. 1. – С. 45-53. https://tmhe.spbstu.ru/article/2022.27.4/

Дюржанова М.Ж., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, филологияфакультеті, гр. М2-КЯ-23-1, магистрант
(Ғылыми жетекшісі — ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Кенжеғалиев С.А.)

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛДЕРІНІҢ КОНТРАСТИВТІ СПЕЦИФИКАСЫ (лингвистикалық сипаттамалардағы ортақ формалар)

Тілдерді контрастивті салғастыру үшін салыстырылған сипаттардың болуы міндетті болмақ. Тілдердің алуан түрлі болуы және өзіне тән ерекшелігі, лингвистикалық мектептер мен дәстүрде метатілдегі көзқарастардың түрлілігітілдерді салғастыруда кедергілерге тап болады. Тілдердің теоретикалық өлшемі универсалийлер лингвистикасында, лингвистикалық типологияда, салғастырмалы тіл білімінде, контрастивті лингвистикада жақсы дәлелденген. Алайда тілдерді өлшеу идеяларын жүзеге асырудың шынайы талпыныстары метатіл аясында мүмкіндігі аз болып табылады. Осы ретте авторлар В.Д. Аракиннің «типологиялық паспорттар» мен К.Джеймстің «ерекшеліктер шкаласы»тілдерді жаһандық энциклопедиялық сипаттаудың рефераты (жеке тілге, тілдер тобына, тілдік семьяға арналған) көңіл аудартады.

Бұл схемалардың мақсаты мен көлемі басқа болғанымен, қолданатын әмбебап моделі бірдей. «Барлық әмбебап модельдер тәрізді бұл схемалар жалпылама қасиеті арқылы сипаттаудың ақпараттылық деңгейін төмендетеді. Сондықтан, мұндай модель-схема кез келген тілдердің салғастырмалы сипаттаудың әмбебап метатілі болып табылады» [1,182].

Талап етіліп отырған метатілдік бірыңғайлылықты қамтамасыз ету үшін тілдердің энциклопедиялық сипаттамасының авторлары төрт нұсқасы бар типтік схеманы ұсынған болатын: 1. «Толық» схема. Толық сипаттама бере алатын толық схема реферат моделінің негізін қалады. 2. Тілдер тобы жөніндегі схема (генетикалық зерттелген топқа, аз зерттелген топқа арналған). 3. Диалектіні сипаттау схемасы. 4. 1-ші схеманың ықшамдалған нұсқасы, зерттеу дәстүрі аз кездесетін тілдерді сипаттауға арналған. Реферат моделі типтік схеманы детальдандырады да, типологиялық тұрғыда кездесетін жаңа элементтердің қосылуына жағдай жасайды [1,183].

Тілдердің энциклопедиялық сипаттамасы типтік схема аясында да, сипатталатын тілдердің басты белгілерін баяндайтын реферат моделі аясында да жүзеге асырылады. Алайда мұндай типтік схеманың кейбір шектеуліктері бар, оларға бір жағынан тілдерді нақтылық-тәжірибелік сипаттаудың деңгейі әсер етсе, екінші жағынан әр түрлі тілдерді салғастыруға деген ықылас әсер етеді.

Осы орайда рефераттың типтік схемасын құрастыру – тілдерді салғастыру мәселесін шешудің және олардың сипаттарын бірыңғай терминологиялық аппарат арқылы жаһандық көлемде салыстырудың бірінші нұсқасы бар. Барлық тілдердің энциклопедиясының авторларының ұсынған бұл тәсілі кез келген тілдердің контрастивтік сипаттамасы үшін тиімді болып табылады. Энциклопедия авторлары ұсынған модельді кез келген тілді сипаттау үшін қолдануға болады.

Тілдер жөнінде деректерді бір жүйеге келтіру В.Д. Аракин ұсынған «типологиялық паспорт» арқылы жүзеге асырылған болатын. «Типологиялық паспортты» құрудың мақсаты нақты әдістемелік міндеттермен байланысты. «Типологиялық паспорттар» «техникалық паспорттармен» ұқсастырылып жасалынған. «Техникалық паспорттар» механизмнің, агрегаттың басты сипаттарын қамтыған. Таза әдістемелік міндеттен басқа «типологиялық паспорт» ғылыми міндеттерді шешуге, алдымен салғастырмалы типологияның, сондай-ақ, жалпы тіл білімінің мәселелерін шешуге септігін тигізеді (мысалы, адамның тілінің қызмет ету және құрылым принциптерін анықтау) [2,135].

В.Д. Аракин құрастырған «типологиялық паспорт»– қарастырылып отырған тілдің құрылымдық белгілерінің жалпылама әдісі. Компактілік формада және бірыңғай әбебап схема бойынша тіл жөнінде жалпы мәліметтер беріледі.

А) Қазақ және орыс тілдерінің контрастивті спецификациясы.

Тілдердің басты белгілерінің рет-ретімен баяндалуы әр түрлі формаларда жүзеге асады. В.Д. Аракиннің «типологиялық паспорты» «тіл типінің» шектеулі диапазонына ие. Төменде көрсетілген қазақ және орыс тілдерінің контрастивті спецификациясы кең көлемде қолданылады, себебі ол тілдер ерекшеліктерінің жоғарыда келтірілген классификацияларға, жалпы сипаттамаларына, таза лингвистикалық қасиеттеріне сәйкес саналу-квалификациясын береді.

Қазақ және орыс тілдерінің контрастивті спецификациясы типологиялық сипаттаманы қамтиды, ол «типологиялық паспорттың» жалпы ережелеріне сәйкес жүзеге асқан. Контрастивті спецификацияға В.Д. Аракиннің орыс тілінің «типологиялық паспорты» [2,137-138]. және қазақ тілінің «типологиялық паспорты» қамтылған. Контрастивті спецификацияның осы бөлігі инвентаризацияланған спецификацияның мысалы бола алады.

Осы орайда қазақ тілінің заңдылықтарын және құбылыстарын «типологиялық паспорт» схемасы шеңберінде тілдік фактілердің қарама-қайшылығы мен терминологияның түрлі салаларында қолдануды

қиындатады. Контрастивті спецификация келтіретін фактілердің номенклатурасы қазақ тілінде де, орыс тілінде де орнатылмаған. Дау тудыратын мына мәселелер: фонемалардың инвентарі, кейбір грамматикалық категориялар және т.б. Мұндай ақпарат домалақ жақшаға алынып, **?** белгісімен белгіленеді.

Параллелді түрде орналасқан тілдердің спецификациясы бірыңғай метатіл арқылы жүзеге асқан салғастырмалы сипаттаманы көрсетеді. Сонымен қатар, контрастивті спецификация өзінің жалпылама қасиетіне арқылы қарастырылып отырған тілдің барлық қасиеттерін және белгілерін толық анықтай алмайды, ал бұл жағдай өзіне ғана тән қасиеттердің қарапайымдануына әкеледі. Бұл ереже қазақ тіліне де, орыс тіліне де бірдей қолданылады [1,185].

Ә) Қазақ және орыс тіліндегі сын есімді салыстыру.

Орыс тілінде қазақ тілінде сын есім заттың сынын, белгісін тікелей немесе осы заттардың басқа заттарға немесе құбылыстарға қатынасы арқылы білдіреді. Осы негізіндегі қазақ және орыс тілдеріндегі барлық сын есімдер мағынасы жағынан сапалық сын есім, қатыстық сын есім, ал орыс тілінде тәуелдеуші сын есім болып бөлінеді.

Орыс тілінде сапалық сын есімдер оның өзіне тән грамматикалық белгілерімен сипатталады:Сапалық сын есімдер салыстырмалы шырайға ие;

Көптеген сапалық сын есімдер қысқаша түрлерді құрай алады (жануарлардың түсін білдіретін қара, құла, құласұр; түсті білдіретін сөздер: көгілдір, қоңыр, қызғылт сары және біршама сапалық сын есімдер: қатыстылықтан туған: достық, ағалық т.с.с. осы екеуін қоспағанда).

Орыс тілінде қысқа және толық түрлер арасында біршама семантикалық айырмашылықтар байқалады: біркелкі сипаты сын есімнің толық түрін білдіреді (менің ұлым көңілді, бұнда негізі, әрқашан); ал қысқа түрі сапалы күйді білдіреді . Зат үшін тек қана белгілі уақытқа тән қасиет (ұлым-көңілді – тек қана бүгін, қазір-уақытша);

Орыс тілінде сапалық сын есім үстеу дәрежесімен сай келеді: өте жас, аздап ыңғайсыз, ерекше ақылды т.с.с.Субъективті бағалау түрін құрау мүмкіндігі: тяжелый – тяжелехонек, тяжелешенек, тяжеленький.Сапасы толық емес түрін құрайды: жылылау, көкшілдеу, ақшылдау [3,81-82].Көптеген сапалық сын есімдер орыс тілінде қиындықсыз антоним тудырады: ауыр-жеңіл, ақ-қара, тәтті-ащы,жылы-салқын;Сапалық сын есімдерден қосымшасыз үстеулерді тез тудырады –о, -е, -ге: горячий (ыстық),горячо (ыстықтау).

Барлық осы белгілер қатыстық сын есімдерге тән емес.

Орыс тілінде сапалық және қатыстық сын есімдердің сипаттамалық жалғаулары бар, бұлар арқылы сын есімді сөз таптарынан айыруға болады: -ой, -ый, -ий бұлар род бойынша өзгереді (-ая, -яя, -ое, -ее) және түр бойынша (-ые, -ие) көпше түрі барлық родтарға тән.

Қазақ тілінде сын есімнің сөз табы ретінде сын есімдерді сапалық және қатыстық сын есімдерге бөлуден басқа арнайы сөз тудыратын көрсеткіш жоқ. Бірақ сапалық сын есімдерді қатыстық сын есімдерден айыратын таза грамматикалық көрсеткіштер өте аз болғандықтан бұл шартты қасиетті тудырады [4,201].

Қазақ және орыс тілдерінде кейбір сапалық сын есімдерден түсті білдіретін сөздерден сапасының толық еместігін білдіретін сын есімдер туады: сарғылтым немесе сарғылт, ақ+шылтым, көг+ілдір, сұрғыл+тым, қоңыр+қай, боз+ғыл+тым.

Сонымен қатар, қазақ және орыс тілдерінде сапалық сын есімдерден зат есім тудыруға болады, дерексіз түсінікті білдіретін: зиянкес – зиянкестік, қараңғы – қараңғылық, жылы- жылылық, биік – биіктік, терең- тереңдік, тату – татулық, дос – достық.

Қатыстық сын есімдер.Орыс тілі мен қазақ тілін салыстырғанда көргеніміз: а) қатыстық сындардың негізі әрқашан туынды, оларға бәрінен бұрын түрлі сөз таптарының түбірлерінен туындауы және сол түбірлес сөздермен қатынасы, олардың пайда болған сөздері; б) орыс тілінде қатыстық сын есімдерде қысқартылған түр болмайды; в) орыс және қазақ тілдерінде белгілер, қатыстық сындар болып табылатын, яғни олар мынадай белгілерді білдіреді, олар көп немесе аз дәрежедегі заттарда болмайды, бұндағы белгілер түрлі заттарға тең мөлшерде тән қасиет. Осы себептен екі тілдегі қатыстық сын есімдерді күшейтуге, кемітуге келмейді; қағаздырақ деуге болмайды, трамвайлылау деуге болмайды.

Қазақ және орыс тілдерінде қатыстық сын есімдер көмекші сөздері (предлог) бар зат есіммен алмастыру оңай (ал қазақ тілінде – септік тұлғасымен немесе көмекші сөздермен, зат есімнің демеулерімен): Хрустальдан жасалған үй – дом из хрусталя; журналға арналған стол – стол для журналов; Алматыда өсетін алма – яблоко произрастающая в Алмате; жібек көйлек – платья из шелка.

Орыс тіліндегі қатыстық сын есімдердің кейбір түрлері қазақ тілінде баламасы болмайды.

Жүректің еті (сердечная мышца) – шын жүректегі сөз (сердеяный разговор); байқау орны (паблюдательный пункт) – байқағыш адам (наблюдательный человек). Мұнда сапалық сын есімдер орыс тілінде қатыстық сын есімдердің орнына қолданылады, бірақ бірде зат есімге (жүректің – ілік септігінде), бірде етістіктен жасалған зат есімге (байқау), бірде –гі жұрнақты туынды қатыстық сын есімге (шын жүректегі), бірде сапалық сын есімдерге (байқағыш), бірде сапалық сын есім мағынасында қолданылған зат есімге сәйкес келеді. Екі тілдегі сын есімнің мағынасында олардың қандай зат есімге жататындығына байланысты өзгереді, яғни орыс тіліндегі бір сын есімнің әр түрлі екі мағынасы қазақ тілінде әр түрлі сөз таптарына сәкес келуі мүмкін.

Орыс тілінде қатыстық сын есімдердің құрамына тәуелдеуші сын есімдер кіреді. Бұлар өздерінің грамматикалық қасиеттерімен ерекшеленеді (бұл топтың сын есімдері – қатыстықтың түрлері) және бір

заттың адамға қатыстығын білдіреді (-ын, -ин, -ов, -ев, -ке) сын есімдер: сестрицын альбом - әпкемнің альбомы, тетин костюм – тәтемнің костюмы, отцов дом- әке үйі; жануарлар, құстар, балықтар аттарынан құралған: қасқыр құйыршығы – волчий хвост, түлкі құйыршығы – лисий хвост, қарға ұясы – воронье гнездо, түйе жүні – верблюжья шерсть [5,41].

Қазақ тілінде тәуелдеуші сын есімдер жоқ, сондықтан қазақ және орыс тілдерінде тәуелдеуші сын есімдердің мағынасына басқа сөз таптары сәйкес келеді (екі зат есімнің байланысуы, бұның біріншісі ілік септігінде тұр, ал екіншісі өзі тәуелдегіш қосымша түрінде болады және берілген заттың белгілі бір затқа, жаққа жататындығын көрсетеді) 3жақ:әкемнің үйі,әпкемнің кітабы.Бұнда отцов, сестрина сөздерінің орнына сын есімді қолдануға болмайды, себебі ол қазақ тілінде жоқ.

Қазақ және орыс тілдерінде толығымен зат есімнің мағынасын қабылдаған сын есімдер бар: жұмыскер, асхана, сондай-ақ тәуелдеуші сын есімдер ауысып кеткендер: Абай селосы, слесарь Айдар және басқалары. Қазақ тілінде де толығымен зат есімге айналып кеткен сын есімдер жиі кездеседі және сын есім ретінде қолданылмайды: ұшқыш, қыр, дос, сай, сүзгі, елеуіш.

Сондай-ақ екі тілде де сапалық және қатыстық сын есімдерден туындаған сын есімдер бар, бірақ адамдардың аттары, тегі, ауыл аттары, тау атаулары, қала аттары ретінде қолданылады. Адам аттары: Қайсар, Жомарт, Әсем. Қала аттары: Қарағанды, Талды, Қарқаралы. Бұл сөздер құрамында сын есімдердің аффикстері бар, алайда сөйлемде сын есімсіз қолданылады.Сөйтіп сын есімдер зат есімге ауысқанда салыстырмалы тілдерде оларды басқа сын есімдерден айыратын келесі ерекшелікке ие:Кім? Не? Кімді? Нені? – деген сұрақтарға жауап беріп, заттың мағынасын білдіреді. Сөйлемде бастауыш, толықтауыш, пысықтауыш рөлін атқарады. Орыс тілінде сын есімнің жалғауы болғанмен род бойынша өзгермейді. Орыс тілінің өзінде анықтауыш ретінде басқа сын есім болу мүмкін.

Қорыта келе, қазақ және орыс тілдерінің контрастивті спецификасында барлық атауды сын есімдер арқылы салғастыружүзеге асатынын көруге болады.Орыс тілінде сапалық және қатыстық сын есімдердің сипаттамалық жалғаулары бар, бұлар арқылы сын есімді сөз таптарынан айыруға болады.Қазақ тілінде сын есімнің сөз табы ретінде сын есімдерді сапалық және қатыстық сын есімдерге бөлуден басқа арнайы сөз тудыратын көрсеткіші жоқ. Бірақ сапалық сын есімдерді қатыстық сын есімдерден айыратын таза грамматикалық көрсеткіштер аз болғандықтан бұл шартты қасиетті тудыратыны анық.

1 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. – Алматы: Демеу, 1996. – 208 с.

2 Қазақ тілінің грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1967. – 167с.

3 Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 309 с.

4 Розенталь Г.Е., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный руский язык. – Москва: Высш. шк., 1991. – 559 с.

5 Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 309 с.

Истомина А.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет иностранных языков, гр. МИФ-22-1р, магистрант
(Научный руководитель — д.ф.н., профессор Букетова Н.И.)

ЛИНГВОСТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ АНТИУТОПИЯХ

Политический дискурс — это неотъемлемая часть современного общества, так как он оказывает огромное влияние на наше восприятие политики, социума и событий в мире. Политический дискурс является неотъемлемой частью нашей повседневной жизни, пронизывая различные социальные сферы, а именно дебаты и обсуждения, влияющие на общественное мнение, онлайн-платформы и медиа, статьи и научные исследования и так далее.

Изучением политического дискурса занимаются политологи изучающие его влияние на формирование общественного мнения, политические процессы и принятие решений в политике ,психологи с точки зрения изучения стратегий, которые использует политик в своей речи для того, чтобы оказать влияние на адресата и вызвать у него определенную эмоциональную реакцию, философы, с целью рассмотрения социального устройства, структуры общества и влияния политического дискурса на формирование общественных отношений, социологи с точки зрения рассмотрения социальных аспектов политического дискурса, включая взаимосвязь с социальными структурами и группами.Кроме того, изучением дискурса занимаются экономисты, специалисты по теории коммуникации и лингвисты [1,с.161].

Согласно статье М.А.Гаврилова в лингвистической литературе существует широкое и узкое понимание политического дискурса [2, с.2]. Нидерландский лингвист Т.ван Дейк (T.van Dijk) указывал на то, что «политический дискурс идентифицируется по его акторам или авторам, т.е. политикам»[3, с.12]. То есть анализ политического дискурса включает в себя изучение языковых высказываний, используемых политиками при обсуждении политических вопросов. Он объясняет это тем, что подавляющее число исследований, связанных с изучением политического дискурса сосредоточены на анализе текстов и

разговоров, выступлений профессиональных политиков, членов политических институтов [3, с.12]. Однако политический дискурс включает в себя не только акторов, авторов, агентов, но и клиентов, реципиентов, которыми выступают публика, граждане, избиратели и другие социальные группы [3, с.13]. То есть исходя из взглядов Т.ван Дейка можно сделать вывод, что политический дискурс ограничивается профессиональными рамками, то есть деятельностью политиков. Т.ван Дейк отмечает, что политический дискурс - это одновременно и форма институционального дискурса. Другими словами, политический дискурс — это дискурс, который производится в условиях существования политических институтов, а именно, в форме заседания правительства, парламентов, ассамблей и так далее. Таким образом, дискурс, чтобы считаться политическим, должен быть произведен говорящим в его профессиональной роли политика и в институциональной среде. Данную точку зрения относят к узкому пониманию политического дискурса.

Широкого понимания политического дискурса придерживается Е.И.Шейгал. Она указывает на то, что, при рассмотрении границ политического дискурса, нужно учитывать как институциональные так и неинституциональные формы общения, в которых хотя бы один из трех компонентов - субъект, адресат и содержание общения - относится к политической сфере.То есть, политический дискурс широко присутствует как в формальных институциональных структурах, политических организациях и государственных институтах, так и в неформальной общественной среде, в обсуждениях в социальных сетях ,в повседневном общении и так далее. Из этого можно сделать вывод, что политический дискурс соприкасается с другими видами, разновидностями институционального дискурса, такими как рекламный, научный, педагогический, юридический, религиозный, спортивный, военный и неинституциональными формами коммуникации, такими как художественный дискурс, повседневный дискурс и так далее [4, с.46].

Масс-медийный дискурс играет ключевую роль в современном политическом дискурсе, являясь главным средством передачи политических сообщений населению. Информационные платформы, такие как телевидение, радио, интернет и социальные сети, формируют общественное мнение и влияют на политические процессы [4, с.46]. По этой причине по мнению Е.И.Шейгал можно говорить о тенденции к сращиванию масс-медийного дискурса и политического дискурса [4, с.46].

Н.А.Серебрянская и Е.А.Мартынова отмечают, что «политический дискурс относится к институциональным формам общения, для которых характерны определенные социальные правила и ритуализированные рамки функционирования», а также что некоторые жанры художественной литературы, например антиутопию можно отнести к политическому дискурсу [5, с.122]. К.В. Волубаев в своей статье «Политический дискурс: его стратегия, тактика и функции» указывает на то, что политический дискурс определяется как институциональная коммуникация, общение, которое, в отличие от личностно-ориентированного общения, использует определенную систему экспертно-ориентированных знаков. Политический дискурс как форма институциональной коммуникации обладает собственным подъязыком, а также лексикой, фразеологией и паремиологией[6, с.131].

Н.А.Серебрянская и Е.А.Мартынова отмечают, что при рассмотрении антиутопии (политического дискурса) в эту схему добавляется третье звено для связи агент-клиент, а именно средства массовой информации [5, с.122]. То есть институциональный дискурс, а именно политический дискурс в антиутопии может представлять собой коммуникацию внутри определенных политических структур, где доминируют определенные идеологии и ритуалы для поддержания общественного и политического устройства. В этом контексте институциональный дискурс служит инструментом формирования и поддержания управленческой системы, характерной для антиутопического общества.

Е.И.Шейгал определила основной задачей политического дискурса анализ, раскрытие и понимание того, как взаимодействуют между собой власть, познание, речь и поведение [4, с.10].

М.А.Гаврилова указывает на существование лингвостилистического направления в изучении политического дискурса. Она пишет о том, что в рамках лингвостилистического направления анализируются, изучаются «стилистически маркированные элементы языковой системы (просторечные слова; узкоспециальные термины науки, техники, ремесла, искусства; слова, которые могут быть употреблены лишь в определенном стиле литературной речи) и свойственные им эмоциональные и экспрессивные компоненты содержания, коннотации и ассоциации с точки зрения их соотношения с симпатиями и антипатиями пользующегося ими лица и тем самым с его системой ценностей»[2,с.13].

В антиутопических произведениях политический дискурс представлен в двух видах. Во-первых, это дискурс, возникающий между персонажами произведения. Автор, через диалоги, монологи и размышления героев, внедряет свои идеи и выражает критику существующего или предлагаемого общественного устройства. Во-вторых, политический дискурс проявляется через содержание произведения в целом. Автор описывает общество, раскрывая особенности политического строя. Политические идеи вплетаются в сам сюжет и структуру произведения, позволяя читателю понять, как автор видит и критикует данное общество [5, с.122].

Как уже отмечалось ранее при рассмотрении политического дискурса мы рассматриваем взаимодействие «агент-клиент». Похожий тип взаимодействия можно обнаружить в таких антиутопиях как «1984» Джорджа Оруэлла, «Рассказ Служанки» Маргарет Этвуд, «Повелитель мух» Уильяма Голдинга, «Скотный двор» Джорджа Оруэлла, «О дивный новый мир» Олдоса Хаксли, «451 градус по Фаренгейту» Рэя Брэдбери. В качестве агентов, акторов в романе «1984» будут выступать Большой брат и его оппонент Эммануэль Голдстейн, население Океании будет представлять собой реципиентов, клиентон, в «Скотном

дворе» агентами будут являться Наполеон и Снежок, а остальные животные будут являться клиентами. В «Повелителе мух» Уильяма Голдинга также можно выделить агентов, акторов, которыми будут являться Ральф и Джек, а клиентами все остальные мальчики. Н. А. Серебрянская и Е. А. Мартынова подчеркивают, что в антиутопиях ключевую роль в насаждении идеологии и манипуляции населением будут играть СМИ, которые, как уже отмечалось ранее будут выступать звеном для связи агент-клиент [5, с.122]. Примером этого может послужить телеэкран в «1984» Джорджа Оруэлла, который можно приглушить, но нельзя выключить: «аппарат этот (он назывался телеэкран) притушить было можно, полностью же выключить – нельзя» [7, с.26]. Данные телеэкраны не только транслируют новости, но и осуществляют контроль над населением. Все печатные издания находятся под контролем у правящей партии и перепечатываются в соответствии с их интересами: «надо было переписать этот абзац в речи Старшего Брата так, чтобы он предсказал действительный ход событий»[7, с.59] В романе Хаксли «О дивный новый мир» третьим звеном можно назвать специализированные гипнопедические центры, в которых обучаются дети с самого рождения. В «Скотном дворе» Джорджа Оруэлла так же, как и в «1984» Джорджа Оруэлла можно проследить разделение на «своих» и «чужих». Данное противопоставление является базовой оппозицией политического дискурса [5, с.123]. В ряде работ данную оппозицию связывают с мифом о существовании внешнего врага («the Conspiratorial Enemy myth»), суть которого заключается в том, что где-то вне группы существует враг представитель внешней группы, который настроен агрессивно по отношению к членам внутренней группы [8, с.192]. В «1984» внешним врагом является Эммануэль Голдстейн, в «Скотном дворе» Снежок (Цицерон).

Манипулятивность – одно из характерных проявлений политического дискурса, так как каждый политик, публичный деятель так или иначе стремится воздействовать на аудиторию через свою речь. Манипулятивность в политическом дискурсе антиутопий может проявляться различными способами, включая использование эвфемизмов, дисфемизмов, повторений и обещаний [8, с.193]. В «Скотном дворе» Джорджа Оруэлла животные(свиньи) после изгнания людей с фермы сформировали семь заповедей, одна из которых гласила, что «все животные- равны» [7, с.334]. В дальнейшем все семь заповедей были сведены к одной мысли, лозунгу которая неоднократно поверяется животными на протяжении романа: «четыре ноги хорошо, две - плохо» [7, с.340]. Однако к концу произведения они трансформировались в «все животные равны, но некоторые животные равнее» и «четыре ноги хорошо, две - лучше!» [7, с.401-402]. Кроме того, еще раньше к девизу «работать еще лучше», был добавлен девиз «Наполеон всегда прав» [7, с.354] Наполеон, главный среди свиней постоянно обещает, что жизнь животных улучшится, что ферма будет процветать, однако оказывается еще худшим диктатором, чем были люди. В «Рассказе служанки» Маргарет Этвуд можно встретить эвфемизмы, к примеру сексуальное насилие по отношению к служанкам называется «Церемонией», «обычным делом» а весь ужас происходящего, лишение женщин права голоса, права на образование, чтение описывают как «возврат к традиционным ценностям» [9, с.9-82].

Таким образом политический дискурс, являясь объектом междисциплинарных исследований позволяет взглянуть на некоторые литературные жанры под новым углом. Анализ антиутопий позволяет понять глубину взаимосвязи между масс-медийным дискурсом, политическим дискурсом и манипуляцией в обществе, подчеркивая необходимость критического осмысления информации, получаемой через СМИ, и борьбы за свободу слова и мысли.

1. Kirvalidze, Nino & Samnidze, Nino. Political Discourse as a Subject of Interdisciplinary Studies. Journal of Teaching and Education, 2016, vol. 05, pp. 161-170.

2. Гаврилова М.В. Лингвистический анализ политического текста. Политический анализ. Доклады эмпирических политических исследований СПбГУ, 2002, вып. 3, с. 88-108.

3. Van Dijk T. A. What is Political Discourse Analysis? Political Linguistics, edited by Jan Blommaert and Chris Bulcaen, Amsterdam, 1998.

4. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. М.: Гнозис, 2004 - 324 с.

5. Сребрянская Н.А., Мартынова Е.А. Антиутопия как вид политического дискурса. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2011, №2.

6. Волубаев К.В. Политический дискурс: его стратегия, тактика и функции. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, 2015, №6-1.

7. Оруэлл, Джордж. 1984; Скотный двор: Эссе. Москва: Эксмо, 2022- 544 с.

8. Khafaga, A. Linguistic Manipulation of Political Myth in Margaret Atwood's The Handmaid's Tale. International Journal of English Linguistics, 2017.

9. Этвуд, Маргарет. Рассказ Служанки. Москва: Эксмо, 2022. - 320 с.

Максимова Д.В., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет философии и психологии, гр. С-32, студентка
(Научный руководитель – старший преподаватель Резвушкина Т.А.)

РЕПРОДУКТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: СТЕРЕОТИПЫ И УСТАНОВКИ

Семейный институт, как социальная структура, обладает устойчивой организацией, способной оказывать значительное воздействие на социальную структуру общества, процессы репродукции населения и социализацию новых поколений [1, С.283]. В казахстанском обществе существуют различные стратегии в отношениях семьи и брака. Например, ориентация на семью и брак остается одной из наиболее распространенных. Анализ количества браков, заключенных в республике с 2017 по 2022 год, показывает стабильный интерес к созданию семьи [2, С. 109].

Одним из важных изменений отношения к семье и родительству является увеличение мужчин, оформляющих декретные отпуска, что может свидетельствовать об изменениях роли отцов в социализации детей [3]. В целом, ценностные установки оказывают существенное воздействие на родительство, а роль семьи и родителей в социализации и формировании личности является ключевой. Анализ отношения студентов к этой сфере становится актуальным исследовательским вопросом, учитывая изменения в обществе и глобальные тренды.

В данной статье мы изучим тему заботы о репродуктивном здоровье среди молодых людей и рассмотрим результаты социологического опроса студентов-мужчин. Если обратиться к данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, мужское бесплодие зарегистрировано у 1372 пациентов, женское бесплодие у 16 187 пациенток. Такое различие в числе пациентов, у которых установлен диагноз "бесплодие", указывает на то, что мужчины реже обращаются к врачам для диагностики заболеваний мочеполовой системы, чем женщины. Вероятно, это связано с гендерным стереотипом, согласно которому репродуктивное здоровье считается ответственностью исключительно женщин, а не мужчин. Мужчины в Казахстане до сих пор не подвергаются обязательному скринингу для оценки репродуктивного здоровья, что влияет на общее число бесплодных пар [4].

Целью нашего исследования стало выявление ценностных установок студентов, обучающихся на естественно-технических и социально-гуманитарных факультетах на 3-4 курсах бакалавриата и 1-2 курсов магистратуры, в отношении родительства. Для достижения этой цели были поставлена задача описать репродуктивное поведение молодежи. Предметом исследования являются ценностные установки студентов университета в отношении родительства, а объектом – парни-студенты Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, обучающиеся на естественно-технических и социально-гуманитарных факультетах на 3-4 курсах. В качестве метода исследования выбран количественный подход – анкетирование, в котором приняло участие 57 парней-студентов Карагандинского университета имени Е.А. Букетова. Опрос проведен методом «снежного кома» среди учащихся 3-4 курсов бакалавриата и 1-2 курсов магистратуры в возрасте от 19 лет и старше.

Так, мы интересовались у респондентов планируют ли они становиться отцами в ближайшие 5 лет. На данный вопрос 29,8% ответили «да», 26,3% «скорее нет». 24,6% «скорее да», 19,3% «нет». Таким образом, более 54% опрошенных нами студентов (сумма положительных ответов) планирует стать отцами, а 45,6% - не планируют.

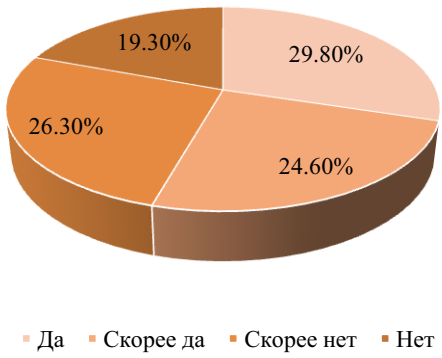

Рисунок 1. Планирование респондентами рождения детей в ближайшие 5 лет

Ответы респондентов-парней на вопрос о том, какой, на их взгляд, идеальный возраст для отцовства, распределились следующим образом: 56,1% считает, что лучший возраст для рождения ребенка – 24-26 лет, 24,6%, - 21-23 года, 7% выбрали вариант «27-29 лет», 5,3% ответили, что возраст не имеет значения. Варианты «после 30 лет» и «18-20 лет» выбрали только 3,5% опрошенных, а «15-17 лет» не отметил никто.

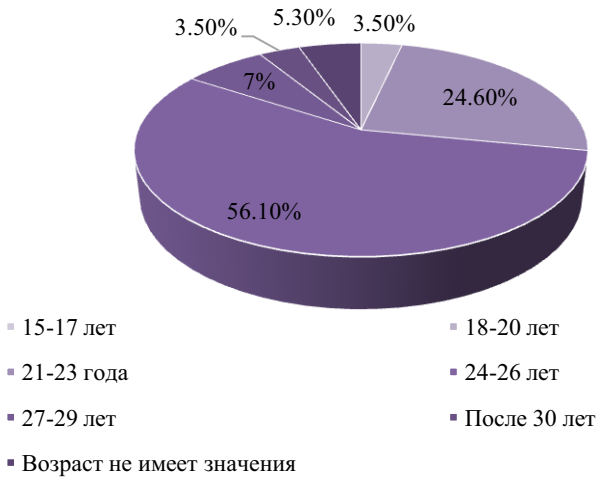

Рисунок 2. Идеальный возраст для отцовства по мнению респондентов

Ответы студентов-парней на вопрос о предпочтительном поле будущего ребенка, показали, что для 50,9% это «неважно, главное – здоровье ребенка», 40,4% указали, что хотят «и мальчика (-ков), и девочку (-чек)», 3,5% «не задумывался», а варианты ответов «только мальчика/мальчиков», «только девочку/девочек» и «не планирую становиться отцом выбрали по 1,8% опрошенных.

Рисунок 3. Распределение ответов парней на вопрос о
предпочтительном поле будущего ребенка

Ответы на вопросы об отношении к мужскому репродуктивному здоровью показали, что 36,8% парней никогда не посещали уролога, проктолога или андролога, 28,1% посещали только по жалобам или направлениям, 22,8% посещали несколько раз и только 12,3% посещают врачей регулярно (не реже 1 раза в год). Мы видим, что в студенты мужского пола к собственному репродуктивному здоровью относятся не внимательно, не считают нужным регулярно посещать специализированных медицинских специалистов. Лишь менее 13% указали в анкете, что посещают репродуктологов не реже раза в год.

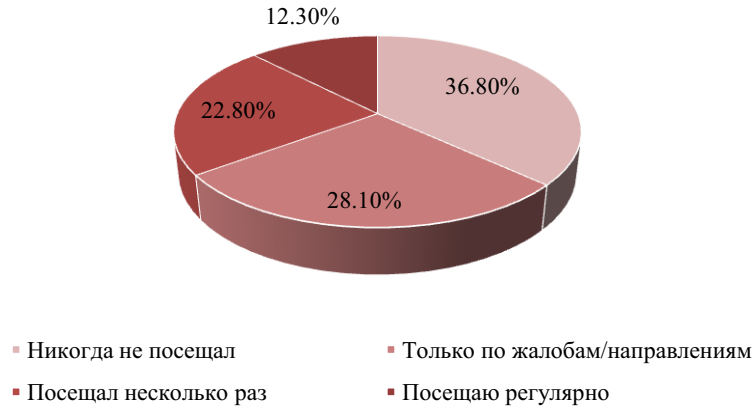

Рисунок 4. Частота посещения респондентами врачей

Почти половина опрошенных (46,4%) никогда не сдавали анализы на ЗППП, гормоны, спермограмму и т.д., 25% сдавали анализы несколько раз, 17,9% сдавали только по направлению врача или жалобам, 10,7% сдают данные анализы регулярно.

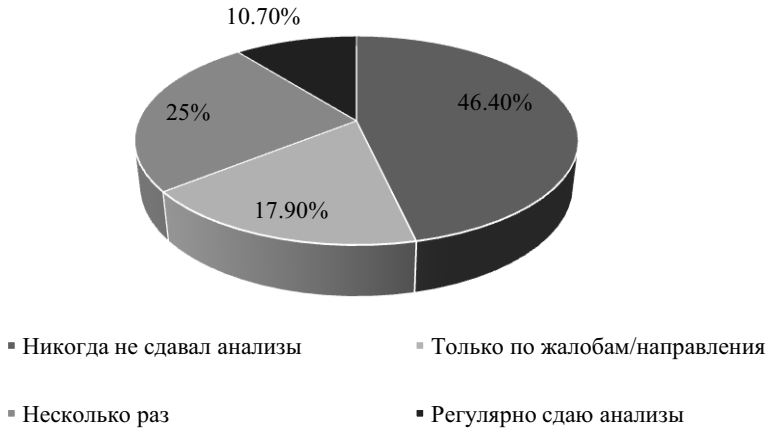

Рисунок 5. Частота сдачи анализов респондентами

По результатам проведенного исследования мы можем сделать следующие выводы:

- Основная часть опрошенных студентов мужского пола нацелены на деторождение, приобретение статуса отца;
- Несмотря на желание стать отцом в будущем, подавляющее большинство парней не следят за своим репродуктивным здоровьем;
- Вероятно, большая часть молодых людей не знают о возможных проблемах с репродуктивной системой.

Несмотря на выявленные закономерности, важно отметить, что данная работа имеет свои ограничения. Для более глубокого понимания репродуктивного поведения молодежи необходимо расширить выборку и провести более подробный анализ. Настоящая статья представляет собой лишь начальный этап исследования поведения в отношении репродуктивного здоровья. Рекомендуется проведение дальнейших более глубинных исследований.

1. Каримов Т.А. Семья как социальный институт/Сборник трудов конференции студентов и молодых ученых, 2017г. Том 2. - С. 282-286 [Электронный ресурс] https://elibrary.ru/download/elibrary_29265925_15707070.pdf (Дата обращения 12.11.2023)
2. Национальный доклад Казахстанские семьи 2022 [Электронный ресурс] / https://www.gov.kz/uploads/2023/1/11/4eb472b5c92d3d8224cdc410abfaba90_original.2821402.pdf (Дата обращения 9.11.2023)
3. Новостной сайт TengryNews [Электронный ресурс] / https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-kazahstanskih-mujchin-ushli-dekretnyiy-otpusk-chto-514591/ (Дата обращения 10.11.2023).

Малкенов С.М., Закумбаев А.М., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, филологический факультет, гр. РО-22-22, студенты
(Научный руководитель - к.фил.н., ассоциированный профессор кафедры русского языка и литературы им. профессора Г.А. Мейрамова Дьяков Д.В.)

СМЫСЛОВАЯ И СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЭРГОНИМОВ ГОРОДСКОЙ СРЕДЫ КАРАГАНДЫ

Современная городская культура переживает серьёзную трансформацию, обусловленную спецификой социально-культурной парадигмы и маркетинговыми стратегиями. Это оказывает заметное влияние на развитие ономастического ландшафта города Караганды, в котором появляются новые эргонимы и языковые способы их образования. В связи с этим актуальным является проблема обусловленности городской ономастики социокультурной средой города, нарративами в коммуникации, ценностными ориентирами горожан. В современной науке о языке активно исследуются продуктивные способы образования эргонимов и их роль в развитии сферы коммерческих услуг. Актуальность данной статьи заключается в том, чтобы изучить современные эргонимы города Караганды в контексте существующих классификаций и тенденций.

Целью данного исследования является изучение смысловой, структурной организации и функций эргонимов города Караганды. В связи с этим проведён анализ 296 номинаций коммерческих объектов, собранных в 2023 году в рамках учебной ономастической практики «Язык города Караганды». В контексте заявленной цели используется типология характеристик городского ономастикона Т.В.Шмелёвой [1] и классификации эргонимов Т.П.Соколовой [2].

В данной статье рассматриваются 4 аспекта языковой природы эргонимов Караганды: 1) проявление в эргонимах типичных черт ономастикона города; 2) функции эргонимов; 3) структура эргонимов; 4) способы образования эргонимов.

Первый аспект. Анализ показывает, что современный ономастикон Караганды обнаруживает типичные черты унификации, коммуникативности и многоязычия. Прежде всего, это использование «модных» слов, вошедших в городской ономастикон в начале 2000-х годов. Например, стало традицией называть крупные торговые объекты словом City или Город: «City Mall», «Сити обувь», «Empire City», «Город Таир». К модным можно отнести такие номинативы, как «Имидж» (магазин), «Керемет» (кафе), «Сенім» (сеть аптек).

Другая типичная черта ономастикона Караганды – коммуникативность. Она проявляется через диалогизацию городской среды. Такие эргонимы содержат в своих названиях два вида онимов:

1) местоименные онимы, например, «Книги для Вас». Информативность такого названия книжного магазина связана с ощущением индивидуального обслуживания. Это идеальная маркетинговая стратегия, направленная на вовлечение каждого читающего горожанина в круг потенциальных клиентов магазина. Аналогичный эффект имеют такие номинативы, как «Свой» (кафе), «Для Вас» (салон красоты), «Двери для Вас» (магазин), «Жду тебя» (кафе);

2) глагольные онимы с акцентом на семантику лица, например, развивающий центр «Натворим», автомойка «Мой сам», пекарня «Есть поесть», салон красоты «Стригу & Крашу», Банный комплекс «Парим/Жарим». Информационный посыл заключается в том, чтобы подчеркнуть активное участие посетителя в процессе;

3) некоторые заведения используют этикетные формулы для создания особого стиля и образа. Например, кафе «Пожалуйста, шаурму», продуктовый магазин «Привет», аптека «Будьте здоровы», туристическое агентство «Бон вояж» (удачной поездки).

Получили широкое распространение названия, создающие эффект многоязычного и мультикультурного города. Это достигается несколькими способами:

1) использованием англицизмов и других слов иностранного происхождения: кафе «Today», пиццерия «Pizza», кондитерский магазин «Happy cake», гостиница «la Casa»;

2) использованием латиницы в написании казахских слов: караоке-бар «Janymsoul», ресторан «Turan-El», семейный ресторан «Asyl Uya», мясной магазин «Damdi Et», магазин быстрого питания «Damdi Fabricasy», столовая «Qaganat»;

3) транслитерацией русских слов латинскими буквами: магазин одежды для новорожденных «Aist», цветочный магазин «Kupi buket», магазин пряностей и сладостей «Funduk», итальянский ресторан «Spezia», семейный ресторан «Sreda», Ресто-бар «Zima»;

4) смешиванием букв латинского алфавита и кириллицы: магазин нижнего белья «НоскоFF», кофейня «ZarЯd», магазин светотехники «PROCBET», гриль-бар «ШашлыкоFF».

5) использованием амперсандов: сеть ресторанов «Mag & dag natural», баня «В & К», салон красоты «Black & White», шиномонтаж «СВС & F7», универсам «Дастархан & к».

Использование иноязычных слов в названии эргонимов объясняется различными причинами: успешная социокультурная интеграция Казахстана в мировое сообщество; апробация анонсированного перехода казахского алфавита на латиницу; эпатаж, связанный с обывательским представлением о

привлекательности всего западного; необходимость в дополнительных смысловых связях между товарами/услугами посредством амперсантов.

Анализ эргонимов Караганды позволяет классифицировать их в соотнесённости со сферой услуг. Маркетинговое сознание услугодателей определяет логику названия объекта:

1) в фокусе внимания находится объект торговли или услуга: магазин мелких товаров «1000 мелочей», цветочный магазин «Букетная», столовая «Тағам», кафе «Чайхана», кафе «Центр плова», магазины «Нан-Хлеб», «Сүт-Молоко». Примечательно, что прямое дублирование эргонимов на русском и на казахском языках является пережитком советской ономастики и используется крайне редко.

2) в фокусе внимания находится субъект, предлагающий товар или услугу либо ассоциирующийся с ними: ресторан «Камила», кафе «У Апашки», центр здоровья «Евгений». В этой группе эргонимов встречаются те, что ассоциируются в сознании услугодателя с известными персонажами мифов, например, Гермесом. В Караганде его именем названы центры здоровья, развлекательные заведения, салоны красоты. Во всех случаях это связано, прежде всего, с тем, что Гермес – греческий бог торговли. Вне поля зрения услугодателей остаётся ассоциативная связь данного персонажа с воровством, хитростью и даже адом, куда он сопровождал души грешников;

3) в фокусе внимания находится адресат, т.е. потенциальный клиент: магазин «Книги для Вас», барбершоп «Мужская берлога», ветеринарная клиника и зоомагазин «UrbanDog» (Городская собака), магазин очков «Очкарик»;

4) в фокусе внимания находится локация: игровой клуб «Friend zone» (Место друзей), салон красоты «Лаборатория маникюра», супермаркет «Южный», кафе «Избушка у озера». Эти эргонимы стремятся акцентировать внимание клиентов на особом месте оказания услуги.

Второй аспект. Целесообразно рассмотреть собранные эргонимы в контексте их функций. Представим их, исходя из статистической картины:

Четверть выборки (25%) занимают эргонимы с назывной функцией, которая позволяет заявить о конкретном товаре или услуге: «Додо Пицца», «Шашлычок», «Барбершоп», «Асхана», «Ковры». Примечательно, что данная функция особенно популярна на рынке или больших торговых домах с разнообразным спектром товаров. В таких же статистических значениях (25%) присутствуют эргонимы с информативной функцией, указывающей на специфику товара или услуги, например, кафе «Грузинский дворик», магазин «Sport life», магазин ковров «Кілем сарай», цветочный магазин «Цветочник». В пределах 19% представлены эргонимы, нацеленные на эпатаж, экспрессию, выразительность: баня «Дорогая, перезвоню!», магазин «Папа может», развивающий центр «Натворим», магазин одежды «Бестселлер». На уровне 17% находятся эргонимы с явной эстетической функцией, вызывающей у клиентов положительные ассоциации: кафе «Docle», магазин ювелирных изделий «Briolette», ломбард «Golden capital», кофейня «Caramel». Это, как правило, слова иноязычного происхождения, закрепившиеся в сознании казахстанцев в виде положительных стереотипов. В несколько меньшей степени (10%) присутствуют эргонимы, подчёркивающие этническую принадлежность города: аптека «Керемет», кафе «Asyl Dami», ресторан «Firdaus», магазин продуктов «Шаңырақ». Набор таких онимов весьма ограничен. Возможно, это объясняется стремлением Караганды к мультикультурализму. В отдельную группу (4%) можно выделить эргонимы, связанные с литературными отсылками и амажам, например, зоомагазин «Кот Матроскин», магазин детской и подростковой обуви «Кот в сапогах», магазин детских товаров «Винни Пух», шашлычная «Кавказская пленница», магазин обуви «Чей Туфля?».

Третий аспект. Как видно, используемые в городе эргонимы имеют разную структуру. Простые эргонимы состоят из одного слова, например, торговый дом «Таир», супермаркеты «Норма», «Корзина», кафе «Антресоль», гостиница «Шаңырақ». Наблюдаются и сложные названия, которые образованы сложносокращённым способом: аптека «Биосфера», банк «Центркредит», кафе «Диетстоловая». Достаточно распространены многословные эргонимы типа кафе быстрого питания «Big Doner», образовательный центр «Дарынды бала», магазин домашнего текстиля «Уютное царство», магазин «Китайская лавка». По статистике, наиболее продуктивными являются эргонимы, состоящие из одного слова. На наш взгляд, это связано с маркентиговой логикой, когда одно слово легче запомнить и создать в сознании потребителей положительные ассоциации.

Четвёртый аспект. Собранные эргонимы образованы различными языковыми способами:

1) Сравнительно большая группа принадлежит эргонимам с лексико-семантической онимизацией. Под ней принято понимать способ, при котором знакомое слово используется в его общепринятом значении. Самой простой формой данного способа является семантическая онимизация, при которой эргонимы возникают путем переноса смыслового значения. В этих случаях в названии объекта отражается связь между объектом и его именем, как в случае с «Белорусский дворик», «TRIKOTAJ», «Книги», «Шторы». Другой способ можно назвать метафорической онимизацией. В этом случае эргонимы образуются от названия объекта таким образом, чтобы подчеркнуть его респектабельность, вызвать уважение и доверие: образовательный центр «Дарынды бала», цветочный магазин «Kupi buket», магазин препаратов и витаминов из Японии «Японика». Третий способ связан с так называемой трансформацией, т.е. переходом имени собственного из одного разряда в другой. Например, эргонимами становятся топонимы (рестораны «Мой Тбилиси», «Урарту», гостиница «Караганда»); мифонимы (оздоровительный комплекс «Гермес», магазин

одежды «Аврора», спортзал «Спартак»); фитонимы (продуктовый магазин «Алма», отель «Сакура»), идеонимы (ресторан «Али-Баба», магазин цветов «Райский сад», зоомагазин «Кот Матроскин»).

2) Равнозначной группой эргонимов являются те, что образованы способом заимствования: магазин косметики «Yellow», ресторан грузинской кухни «Chito – Gvrito», магазин «Best price», кофейня-кондитерская «Caramel to go». В нашей выборке они занимают порядка 20% и имеют тенденцию к распространению по указанным выше причинам.

3) Отдельную группу эргонимов представляют эргонимы, образованные способом языковой игры. Как правило, это графическая игра типа караоке-бар «JanymSoul», бар «The банка», магазин хозтоваров «Мастер ОК», кафе «Купи Дон», центр красоты и здоровья «MediCity Spa», семейный салон красоты «DikoОбраз», ресторан правильного питания «Viva la Plov».

Таким образом, анализ показал, что городская среда содержит разнообразные эргонимы, обеспечивающие диалогизацию и отражающие мультикультурализм Караганды, её стремление оставаться в социокультурных трендах. При этом значительная часть эргонимов имеет англоязычную природу и символизирует интегрированность казахстанского общества в глобальный мир. Наблюдения показывают, что этот тренд усиливается ближе к деловому центру города, в зоне размещения вузов и мест скопления молодёжи. В таких местах на каждые 10 эргонимов 7 написаны на английском языке, а ближе к университетским районам преобладают смешанные эргонимы, отражающие развитое триязычье. Ономастический ландшафт свидетельствует о приятии горожанами западной культуры, представленной в виде эргонимов на европейских языках, онимах, отражающих кулинарные традиции, моду, латинскую графику. Наряду с этим присутствуют эргонимы с азиатским, восточным и кавказским колоритом, онимы на традиционном казахском и русском языках.

Функциональная направленность эргонимов обусловлена маркетинговыми целями на продвижение товаров/услуг на потребительский рынок, их маркирование в вербальной картине города. Креативная природа маркетинга сказывается на разнообразной структуре эргонимов, среди которых наблюдаются однословные, многословные и сложные онимы. Продуктивным является лексико-семантическая онимизация эргонимов, образованных путём лексических переносов, способом заимствования иноязычной лексики, способом языковой игры, представленной преимущественно в виде смешанной графики.

1. Шмелева Т.В. Ономастикон российского города: учеб. пособие / Т. В. Шмелева. - Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2016. - 183 с.

2. Соколова Т.П. Проблемы описания городского ономастикона // Вопросы ономастики. - 2018. - Т. 15.- № 1. - С. 196-206.

Нурпеисова С.Е., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, исторический факультет, гр. ИО-42р-20, студент
(Научный руководитель - к.и.н, ассоц. проф. Абдрахманова К.К.)

ИЗ ИСТОРИИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ КАВКАЗСКИХ НАРОДОВ В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ (1940-1950-е гг.)

В годы Великой Отечественной войны из родных мест в Центральную Азию были депортированы народы Северного Кавказа. В результате проведения операции «Чечевица» в 1944 г. на территорию Казахстана было выселено около 400 000 чел. [1, с. 323], в том числе в Карагандинскую область – 37 602 чел. [2, с. 78]. Насильственное переселение оказало сильное влияние на все сферы жизни кавказских народов. Особенно тяжело пришлось ни в чем неповинным детям вынужденным резко взрослеть и адаптироваться к жизни в новых условиях.

Отечественные исследователи начали заниматься разработкой проблемы депортации народов СССР в Казахстан в конце 1980-х гг. Одними из первых, кто заговорил об этнических депортациях были Ж.Б. Абылхожин [3], М.К. Козыбаев [4], К.С. Алдажуманов [5]. В их исследованиях представлены сведения о численности спецпереселенцев, депортированных в республику в довоенные и военные годы, показаны последствия депортации. В 2000-е гг. были опубликованы работы М.Ч. Калыбековой [6], Ж.А. Ермекбаева [7], Н.А. Абуова [8], представляющие собой полное научно-документальное исследование истории депортированных в Казахстан народов.

О женской и детской повседневности депортированных ингушей в Центральном Казахстане писали З.Г. Сактаганова, Д.Д. Майлыбаева [9]. В своей статье авторы через собранные воспоминания и архивные документы подняли проблемы бытовой неустроенности, безденежья, голода среди спецпереселенцев. Также авторы в 2020 г. посвятили статью трудностям первичной адаптации депортированных народов в КазССР, в которой раскрывают такие аспекты повседневной жизни спецпереселенцев как контроль со стороны спецкомендатур, трудовое устройство, социальные и психологические трудности адаптации [10].

Особенностям получения спецпереселенцами образования посвящена работа С.В. Елеуховой «Обучение детей спецпоселенцев в Казахстане в 1950-е годы», в которой автор посредством анализа

архивных данных исследует основные препятствия, с которыми сталкивались дети спецпереселенцев и то, как местные органы решали проблемы охвата детей образованием [11].

Несмотря на большое количество исследований по условиям жизни спецпереселенцев в Казахстане, все еще остается слабо освещенным вопрос школьного образования детей спецпереселенцев кавказских народов. Рассматриваемая проблема нашла отражение в делопроизводственных документах, хранящихся в государственном архиве Карагандинской области и воспоминаниях депортированных. В данной работе, мы через интервью очевидцев и делопроизводственные документы рассмотрим, как насильственное переселение сказалось на школьном образовании детей спецпереселенцев с Северного Кавказа. Важно отметить, что при написании работы лексика респондентов была сохранена в оригинале.

Статья 121 Конституции СССР 1937 г. гласит, что граждане имеют право обучаться в школах на родном языке [12, с. 29-30]. Однако согласно Распоряжению СНК № 13287рс от 20 июня 1944 г. обучение детей чеченцев, ингушей, карачаевцев, балкарцев и крымских татар, переселенных в Казахскую, Киргизскую и Узбекскую ССР, производится на русском языке в существующих начальных школах по месту жительства [13, с. 547]. В обращении Наркома НКВД Л.П. Берии к зампредседателя СНК В.М. Молотову это обстоятельство объяснялось нехваткой квалифицированных кадров с педагогическим образованием среди депортированных [13, с. 546-547]. Данное распоряжение негативно скажется на охвате детей спецпереселенцев школьного возраста образованием. Ежегодно в отчетах о работе среди спецпереселенцев в числе причин недостаточного охвата детей будет: «дети чеченцев мало понимают разговор по-русски и по-казахски; в связи с этим не посещают школу» [14, л. 13]. О трудностях адаптации в незнакомой языковой среде вспоминает А.И. Мазиева: «Отправили нас в школу, а я русский язык вообще не знала, большая ходила, меня в первый класс посадили. Многие смеялись. Но учителя хорошие были. Все понимали. Время прошло, и мы постепенно начали учиться русскому языку...» [15, с. 244].

Данные о количестве детей, охваченных образованием отрывочно представлены в отчетах на имя секретаря Карагандинского обкома [16, л. 5, 13, 77, 109]. Учет детей спецпереселенцев производился путем подворного обхода и опроса каждой семьи о наличии детей с помощью специальных комиссий и работников Облотдела [14, л. 14]. На основе имеющихся в них данных нами была составлена следующая таблица (См. Таблица 1).

Таблица 1 – Количество детей школьного возраста по Карагандинской области, охваченных образованием

	1944-1945 гг.	1945-1946 гг.	1946-1947 гг.	1947-1948 гг.	1949-1950 гг.
Детей школьного возраста	3245 чел.	4350 чел.	4400 чел.	5890 чел.	7766 чел.
Охвачено учебой	1270 чел.	1595 чел.	1050 чел.	1306 чел.	4010 чел.

Как видно из приведенных выше данных ежегодно от 60 до 76% процентов детей в Карагандинской области не были охвачены учебой. Согласно пояснениям к отчетам, среди основных причин, по которым многие дети спецпереселенцев не посещали школы можно выделить: 1) недостаточная обеспеченность детей обувью и одеждой, а также учебными пособиями; 2) занятость детей физическим трудом для обеспечения нужд семьи; 3) препятствия со стороны родителей; 4) незнание русского и казахского языков детьми спецпереселенцев; 5) отдаленность или неимение школы; 6) болезнь детей [14, л. 29, 96]. Так, например, отдаленность школы в г. Темиртау стало причиной того, что большинство детей спецпереселенцев не смогли в 1947 г. пойти в школу. Свыше 100 семей спецпереселенцев были расселены на правом берегу р. Нуры, а ближайшая школа находилась в центре города, до которого не каждый ребенок мог дойти. В связи с этим было начато строительство школы, которую должны были сдать в эксплуатацию в 1948 г. [14, с. 22].

В условиях голода и нищеты образование – это последнее, о чем могли думать многие спецпереселенцы. Дети вынуждены были работать для обеспечения семьи. Так в Осакаровском районе в 1950-1951 учебном году не было охвачено учебой 67 детей спецпереселенцев из-за того, что «детей школьного возраста родители посылают на работы...» [16, л. 28]. Не хватало детям теплой одежды и обуви, поэтому зимой количество детей, посещающих школы резко сокращалось: «многие не посещают школу вследствие неимения одежды и обуви... отсев получился в основном с наступлением зимних холодов» [14, л. 72]. Для обеспечения детей из остронуждающихся семей необходимой одеждой и обувью ежегодно выдавались промтовары, однако реализовывались они за плату [14, л. 43, 58]. Чтобы подготовиться к школе Х.И. Муступаев после каждого учебного года устраивался на сезонную работу на поля по сборке урожая: «...мне платили по 9-10 рублей в месяц. Мне этих денег хватало на покупку учебников и школьной формы...» [17, с. 176].

Сказывалось также противодействие со стороны родителей, имелись случаи, когда родители не желали отдавать в школу именно девочек [64, л. 52]. Такая проблема, как препятствия со стороны родителей сохранялась вплоть до реабилитации спецпереселенцев в 1957 г. На заседании бюро Карагандинского обкома КПК от 11 августа 1956 г. поднимался вопрос о недостаточном учете и охвате детей школьного из числа чеченцев и ингушей [18, л. 78]. В целях полного охвата детей всеобучем райком ЛКСМК, гороно,

районо обязаны были проводить разъяснительные беседы среди родителей и молодежи, а на участках отгона организовать школы и интернаты [16, с. 40]. Между тем, отмечается, что «противодействие родителей в отношении учебы девочек, никем по существу не преодолевается, а органы народного образования не ведут настойчивой работы по этому вопросу, ограничиваются лишь формальным опросом родителей, вследствие чего значительная часть детей чечен и ингушей остается вне школы» [16, с. 103] Ежегодно в отчетах ставилась цель охватить всех спецпереселенцев учебой, но статистика показывает, что вплоть до 50-х гг. XX в. охватить всех детей учебой не получится.

Таким образом, все вышесказанное свидетельствует о том, что существовали серьезные проблемы в сфере образования спецпереселенцев. Многие дети из-за голода и бедности вынуждены были забыть об учебе и идти работать, у желающих пойти учиться не было даже теплой одежды для посещения школы в холодные месяцы, поэтому количество учащихся зимой сильно сокращалось. Трудности создавало и обучение на русском языке или казахском языке, ведь дети кавказских народов в большинстве своем не знали местных языков. Несмотря на ежегодные поручения и предпринимаемые меры по увеличению числа охваченных школьным образованием детей спецпереселенцев целый ряд причин стали препятствием для этого. Халатность государственных органов, нерешенные проблемы в медицинской, социально-бытовой сферах, предрассудки родителей, привели к тому, что значительное количество детей не посещало школы вплоть до 1950-х гг.

1. Из истории депортаций. Казахстан. 1939-1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: LEM, 2019. – 708 с.

2. Спецпереселенцы в Карагандинской области (1931-1960 гг.). Сборник документов: Государственный архив Карагандинской области / Отв. ред. У.А. Амантаев. – Караганда, 2002. – 220 с.

3. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана. XX век. – Алматы: Университет Туран, 1997. – 360 с.

4. Козыбаев М.К. История и современность. – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 203 с.

5. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 243 с.

6. Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.). – Алматы, 2008. – 188 с.

7. Ермекбаев Ж.А. Чеченцы и ингуши в Казахстане. История и судьбы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 508 с.

8. Абуов Н.А. Депортированные народы в Северо-Казахстанской и Кокчетавской областях (в 1936-1957 гг.). – Астана, 2009. – 151 с.

9. Сактаганова З.Г., Майлыбаева Д.Д. Женская и детская повседневность депортированных ингушей в годы Великой Отечественной войны в Центральном Казахстане // «Жуасовские чтения – 23»: материалы Респ. науч.-практ. конф. – Караганда: Типография «Calibri», 2019. – С. 278-281.

10. Сактаганова З.Г., Майлыбаева Д.Д. Расселение и трудности первичной адаптации депортированных народов в Казахскую ССР // «Жуасовские чтения – 24»: материалы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. 1150-летию Абу Наср Аль-Фараби и 175-летию Абая Кунанбаева. – Нур-Султан: Изд-во «Алтын кітап», 2020. – С. 139-145.

11. Елеуханова С.В. Обучение детей спецпоселенцев в Казахстане в 1950-е годы // «Жуасовские чтения – 27»: материалы Респ. науч.-практ. конф., посвящ. празднованию 110-летию газеты «Казах». – Караганда: Изд-во КЕАК Карагандинского университета имени академика Е.А. Букетова, 2023. – С. 17-20.

12. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик. – М.: ЦИК СССР, 1937. – 306 с.

13. Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. А.Н. Яковлева; сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М.: МФД, 2005. – 904 с.

14. ГАКО. Ф. 18. Оп. 1. Д. 843.

15. Сактаганова З.Г. Фрагменты воспоминаний депортированных женщин: адаптация и жизнь в Казахстане // Мир Большого Алтая. – 2019. – №5(19). – С. 233-247.

16. ГАКО, Ф. 1. Оп. 7, Д. 133.

17. Нас породнила Сарыарка. Сборник материалов / Под ред. Ж.Ж. Турсыновой. – Караганда, 2015. – 236 с.

18. ГАКО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 630.

Өмірзақ А.А., академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих фаультеті, МО-23-1К, студент
(*Ғылыми жетекшісі - тарих магистры, аға оқутышы Аймахов Е.Н.*)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДЕГІ ГЕОСАЯСИ ОРНЫ

1990 жылдардағы ең үлкен геосаяси апаттан кейін әлем АҚШ пен КСРО-ның қақтығысқан екі елі арасындағы бұрынғы екі полярлы бейбітшілікті бірден жоғалтты. 1991 жылғы Беловеж келісімінең кейін, әлемде АҚШ-тың жалғыз супер державасымен бірполярлы әлем құрылды, ал бұрынғы КСРО көптеген тәуелсіз мемлекеттерге ыдырап, коммунистік болашағын жоғалтты, сол кезден бастап бұрынғы кеңестік республикаларда капиталистік және либералды-демократиялық қоғамдар жұмыс істеді. Американдық ғалым Фрэнсис фукуяманың айтуынша 1992 жылы ол "тарихтың соңы" болғанын және Дүниежүзілік әлемде либералды демократияның танымалдылығына ие болғанын және "адамзаттың идеологиялық эволюциясының соңғы нүктесін" және "адамзат қоғамындағы басқарудың соңғы формасын" білдіретінін атап өтті[1, 6]. Бірақ белгілі болғандай, бәрі онша алыс емес, Беловеж келісімі бірполярлы жүйені емес, бүкіл көпполярлы әлемді орнатты деуге болады. Шынында да, Кеңес Одағының мұрагері Ресей өзінің бұрынғы аумақтарындағы, әсіресе Орталық Азиядағы күштердің тепе-теңдігін жоғалтқан жоқ. Теңізге шыға алмайтын кең аумақтарымен, оның ыңғайлы географиялық орналасуы және көптеген пайдалы қазбалары бар, тек Ресей үшін ғана емес, Қытай, АҚШ, ЕО және басқа да бірқатар елдер үшін геосаяси ойында маңызды рөл атқарады. Әсіресе, аумағы бойынша Орталық Азияда бірінші орында тұрған Қазақстан, әлемде тоғызыншы орында, көптеген пайдалы қазба ресурстары, мұнай, газ және уран бар және экономикалық дәліз үшін тамаша жағдайға ие, бұл Қазақстанды державалар арасында маңызды геосаяси ойыншыға айналдырады.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан бері көпвекторлы саясатты қабылдағаны ешкімге құпия емес, онда ол бір мезгілде шығыс пен Батыста да ойнай алады. Қазақстанда бұл жақсы нәтиже көрсетіп отыр, Ресей Қазақстанның ең ірі сауда-экономикалық әріптесінің бірі мәртебесін сенімді түрде сақтап отыр. Қазақстан мен Ресей арасындағы тауар айналымы рекордтық 27 млрд долларға жетті және Ресей Қазақстанның ең ірі инвесторларының бірі болып табылады, бұл Ресейді Қазақстанның стратегиялық серіктесі және "одақтасы" етеді[2]. Қытаймен бәрі де бейбіт және тегіс, 2023 жылдың қараша айынан бастап Қазақстан мен Қытай арасындағы визасыз режим күшіне енді[3], ал тікелей инвестициялар ағыны 28 млрд долларды құрады[4]. Батыс бірдей, ЕО мен Қазақстан арасында энергетика саласының қатынасы, сауда-экономикалық және саяси қатынастар және т.б. сияқты көптеген келісімдерге қол қойылды[5]. Мысалы, өткен жылдың күзінде өткен Макрон мен Тоқаевтың кездесуі, онда Франция мен Қазақстан арасындағы экономикалық және энергетикалық саланың дамуы талқыланды. Нигердегі төңкерістен кейін Франция уранның негізгі жеткізушісінен айырылды, және бұл туралы еске салу керек, Франция мұнда Атом отыны энергетикалық отынның 63% құрайды және жалпы Еуропа ядролық отын оның қажеттіліктері үшін көп тұтынады[6]. Ал 1995 жылы Қазақстан НАТО-ның "Бейбітшілік үшін серіктестік" бағдарламасының қатысушысы болған Орталық Азиядағы алғашқы мемлекеттердің бірі болды. Бұл АҚШ-тың альянста көшбасшы болған осы аймақтағы позицияларын нығайтудың кең перспективаларын ашты[7, 50].

Мұның бәрі жақсы нәтеже көрсетеді егер сіз барлығымен мұқият және жылы қарым-қатынас орнатсаңыз. Әсіресе сіз географиялық тұрғыдан ыңғайлы болған кезде, онда сіздің ыңғайлы аумақтарыңыз дәліз ретінде пайдаланылуы мүмкін. Ресей мен Украинаның соғысы 2 жылдан бері жалғасып келе жатыр, Ресей бірден мыңдаған санкциялармен сыртқы әлемнен шеттетілді. Көрші елдердің Ресеймен кез-келген ынтымақтастығынан қорқып, олар шетінең айналып өтеді. Мысалға, Қытайды экономикалық қуатын жоғалтқысы келмей-ақ жақсы көрсетуге болады, ҚХР Транскаспий халықаралық көлік маршрутының(ТМТМ) көмегімен Қазақстанның көмегімен Ресейді айналып өтеді. Транскаспий халықаралық көлік бағыты (ТМТМ) Қытай, Қазақстан, Каспий теңізі акваториясы, Әзірбайжан, Грузия, Түркия және одан әрі Қара теңіз акваториясы арқылы Еуропаға өтеді. ТМТМ-бұл мультимодальды маршрут, оған екі көлік түрі қатысады: теміржол және теңіз[8]. ЕО бұл бағытқа қызығушылық танытады, өйткені ол Ресейді айналып өтеді. Бұл бағыт айтарлықтай нәтижелі жұмыс істейді, өйткені Сиань (ҚХР) – Баку (Әзірбайжан) қатынасымен Транскаспий халықаралық көлік бағыты (ТМТМ) бойынша Қазақстан арқылы транзитпен жүретін контейнерлік пойыз жөнелту пунктінен межелі пунктке дейінгі қашықтықты 11 күн ішінде еңсерді[9]. Әрине, осы бағытқа Түркия, Әзірбайжан және Қазақстан сияқты үш түркі мемлекеті жұмылдырылған, бұл біріншісі үшін осы бағыт арқылы Қазақстанға және Орталық Азияның қалған елдеріне өз ықпалын таратуы оңай белгі болады, бұл түркі интеграциясына серпін береді. 2009 жыл қытай мен Орталық Азия елдерінің үлкен жетістігі болды, ол Қытай-Орталық Азия газ құбырының ашылуын белгіледі. Түркіменстаннан басталып, Өзбекстан мен Қазақстан арқылы өтетін бұл газ құбыры соңында Хоргос Қытай шекара пунктінде аяқталады[7, 174]. Қазақстан әлі де Қытайдың айтарлықтай геоэкономикалық әріптесін ойнайды, Қазақстан арқылы газ Ауғанстан шекарасынан алыс орналасқан, ДАИШ топтамасының бөліктері мен Талибан қозғалысы әрекет ететін толық қауіпсіздіктен өтеді. Қытай тек көлік инфрақұрылымына ғана емес, сонымен қатар ірі өнеркәсіптік және ауылшаруашылық жобаларына да үлкен несие бере отырып, біздің аумақтарымызға өз ықпалын одан әрі кеңейте беретінін ұмытпауымыз керек. Бұл жақын арада Қытайдың қосымшасы болу туралы айтады. Бірақ ТМТМ Қазақстан үшін жалғыз экономикалық хаб емес,

жақын арада Ресей, Грузия, Әзірбайжан, Қазақстан, Түрікменстан, Иран және одан әрі Үндістанды байланыстыратын Балтықтан Үндістанға дейін созылған "Солтүстік-Оңтүстік" халықаралық көлік дәлізін салу жоспарлануда. Батысқа байланысты санкциялар, Ресей сауда үшін басқа жолды қажет етеді және "Солтүстік-Оңтүстік" халықаралық көлік дәлізі енгізілді. Қазақстанға бұл жол Ақтау мен Атырауды байланыстыратын Шығыс бағыты бойынша өтетін болады[10]. Бұл жобаның қауіптілігі мынада: маршрут екі санкциялық және ядролық елдерді байланыстырады, Иран мен Ресей, бұл Ресей елдің батысында өз ықпалын одан әрі нығайтады және Иран бұл Каспий теңізі тарапынан Қазақстан үшін үшінші қауіпке айналды. Ираннан экстремистік, террористік топтар таралуы мүмкін.

Кеңес Одағының ыдырауы пантюркизмнің дамуына жаңа уақыт ашады, ал Түркия ұзақ уақыт бойы "ұлы державалар" шеңберіне кіру мүмкіндігін іздеді. Түркияның сыртқы саясатының негізгі бағыттарының бірі жаңа тәуелсіз түркі тілдес елдермен қарым-қатынасты дамыту және Түркия бастаған "түркі әлемін" белгілеу болып табылады. Қазақстан барлық түркі халықтарының бірігуі үшін тамаша алаң болып табылады, ол түркі мемлекеттерін ұйымдастыруда көшбасшылыққа үміткер бола алады. Қазақстанның географиясы оңтүстік-шығысы табиғи географиялық шекаралармен – Тянь-Шань тауларымен қорғалған, Қазақстанның оңтүстігінде де өтпейтін шөлдер мен далалар, Үстірт таулары мен ойпаттары, Арал теңізі, Тұран ойпаты, Қызылқұм, Бетпақ-дала үстірті, Сарысу өзенінің, Шу өзенінің төменгі ағысы арасында орналасқан орасан зор аумақ қорғалады және Балқаш көлі. Солтүстік-батыс салыстырмалы түрде шағын географиялық тосқауылмен қорғалған – Орал алдындағы Үстірт, Каспий маңы ойпаты, Каспий және оған құятын Орал, біртұтас табиғи аймақты құрайды. Алайда, Каспийдің солтүстігі мен Жайық өзенінің батысы дерлік қорғалмаған. Шығыс сонымен қатар Алтай тау бөктерімен және тауларымен қорғалған, тек Ертістің таулы арнасы мен Қытаймен шекаралас басқа өзендер ғана қорғалмаған. Тек елдің солтүстігі іс жүзінде қорғалмаған, Қазақстан мен Ресей арасындағы ұзындығы 7598,8 км құрайды, бұл Қазақстан үшін үлкен қауіп. Этникалық тұрғыдан алғанда, оңтүстікте тұратын халықтар да көп жағдайда туысқан түркі халықтары (түрікмендер, қарақалпақтар, өзбектер және қырғыздар) және мәдениеттер қауымдастығы өзара қауіпсіздіктің маңызды факторы – Орталық Азия аймағының қауіпсіздігі болып табылады. Орталық Азияның қалған елдері үшін Қазақстан оларды Ресейдің геосаяси ықпалынан және славян этносының қысымынан қорғай отырып, терең қорғаныс аймағы ретінде әрекет етеді. Ал Ресей үшін нақты қазақстан Ауғанстан тарапынан ислам қаупінен қалқан болып табылады. Айта кету керек, тек Оңтүстік бауырлас халықтармен ғана шектелмейді, сонымен қатар оңтүстік-шығыс, яғни Қытай билігінің бақылауындағы ұйғырлар, Ресей Федерациясының құрамындағы этникалық түріктер тұратын батыс пен Солтүстік. Қазақстанмен шектесетін Ресей облыстарында көптеген түріктер тұрады бұл Ресей үшін бұл аумақтарды бақылаудың тез әлсіреуі және Тәуелсіздік мүмкіндігінің немесе Қазақстанның автономия ретіндегі кіруі туралы қорқуға негіз береді, бұған себеп бар, өйткені Ресей көпұлттық, мұндай тәжірибеден шыққан елдер Югославия немесе КСРО мысалында ұзақ өмір сүруі екіталай. Ресей үшін нәтижесіз жүретін Украинадағы соғыс, ресурстардың сарқылуы және билікке қарсы наразылықтардың өршуі жақын арада Ресейдің жойылуы туралы айтады. Қазақстан Ресейдегі этникалық түркілердің рухын көтеру үшін түркі мәдениетін, тілдерін, тарихын тарата алады және түркілердің солтүстіктен жақын арада интеграциялануына мүмкіндік береді. Оңтүстік-Шығыс анағұрлым проблемалы, өйткені қазіргі диктатуралық режим Си мырзаның кез-келгенін ұйғырлардың әрекетін мұқият бақылайды. Орталық Азия елдерінің егемендігін алғаннан кейін және жаңа демократияның құрылуы Шыңжаң аймағындағы жағдайға айтарлықтай әсер етті және Шыңжаңдағы ұлттық-айрықша қозғалыс күшейе түсті. Орталық Азия мемлекеті Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданымен, әсіресе ұзындығы 1700 км-ден асатын Қазақстанмен тығыз байланысты. Қытай Қазақстан мен онымен бірге Қырғызстан этникалық ынтымақтастық, географиялық жақындық және тығыз экономикалық байланыстар арқылы ұйғыр сепаратистеріне қолдау көрсете алады деп қорқады. Ұйғыр мәселесін шешуде Орталық Азия мен Қытай мемлекеттерінің бірлескен күш-жігері талап етіледі, өйткені СУАР аймақта тұратын ұйғырларға және керісінше үлкен әсер етуі мүмкін. Ең қолайсыз жағдайларда Қазақстанда ұйғыр автономиясын құру туралы сөз болуы мүмкін[7, 170-171]. Оңтүстік көршілермен шекаралас және мемлекетаралық экономикалық интеграция мәдениеттердің туыстығына, өркениеттік және дүниетанымдық көзқарастардың жақындығына байланысты қолайлы болар еді. Бұл тұрғыда Алматы геосаяси және геомәдени орталық ретінде одан да үлкен рөл атқаруы тиіс. Орта Азия өңірімен шекаралардың түйіскен жерінде, өзінің түркі этнос ағаларымен "арқасынан арқасына" орналасқан Қазақстан Алматы өңірінде барлық маңызды импульстар таралатын, ұлттық-мемлекеттік құрылымның энергетикасы дамитын жас тәуелсіз мемлекеттің орталығы-цитаделье ие.

Украинадағы ұзаққа созылған соғыс, Таяу Шығыстағы қақтығыс, Қызыл теңіздегі танкерлер мен сауда кемелеріне Хуситтердің шабуылдары, Тайвань айналасындағы шиеленістер, бүкіл әлемде саяси радикализм мен популизмнің өсуі — мұның бәрі қараңғы геосаяси жағдай туғызды. Негізгі қызығушылық саяси белсенділіктің үш аймағындағы сайлау процестеріне байланысты болады: Ресей, АҚШ және ЕО биылғы жылы өтеді. Ресей үшін бәрі әдеттегідей, сайлауды бұрмалау және өз халқына тән көрсету. Кандидатта Борис Надеждин сөз бостандығы мен соғысты тоқтатуды жақтайды[11]. Бірақ Ресейдің клептократиялық елі үшін нәтиже айқын болады. Батыста қазір оңға бұрылыс жүріп жатыр, Трамп қайтадан кандидаттарға ұсынылып, осы сайлауда жеңіске жетуі мүмкін және ал ЕО парламенттерінде оңшылдар өздерінің ықпалын көтеріп жатыр. Шілде айына дейін ЕО кеңесінің Шарль Мишельдің орнына ауыстыру табылмаса, Виктор Орбан оның орның алады[12].Ал Виктор Орбан өзінің оңшыл популистік

көзқарастарымен және Украинаға көмек бермеу жайлы танымал тұлға. Айтпақшы оңшылдар Ресейге адал көзқараспен қарайды. Егер республикашылар АҚШ қа қайта оралса және ЕО Парламентінде орындардың жартысын оңшыл партиялар алса, Украина үшін бұл үлкен қорқыныш болады. Қаржылық қолдау азаяды және Украина армиясының әлсіздігін пайдаланып, Ресей бірден Украинаны басып ала алады. Ал Украинаның жеңілісі, Ресей Қазақстанға өз назарын жандандыры және бұл Қазақстанның жағдайына жаман әсер етуі мүмкін. Қазақстан ЕО елдері үшін ең жақсы әріптес, ал Вашингтонда Назарбаевпен ресми кездесу болған кезде Д. Трамп АҚШ үшін Қазақстан Орталық Азиядағы құнды дос және стратегиялық серіктес болып табылатынын мәлімдеді, сондай-ақ Қазақстанмен ынтымақтасу өңірдегі қазіргі Америка әкімшілігінің сыртқы саясатын ілгерілететінін және АҚШ Ресейдің Қазақстанға ықпалының өсуіне жол бермейтінін атап өтті[7, 139]. АҚШ үшін стратегиялық болып саналса, кез келген жағдайда мұндай ресурстар донорын жоғалтпау үшін Украинаның жеңілуіне жол бермейді.

Тұтастай алғанда, Қазақстанның геосаясаты және басқа да Орталық Азия елдерімен қатар өз өңірінде маңызды рөл атқарады, өйткені Хельфорд Маккиндер айтқандай "Кімнің қолында Хартэнд болса, ол бүкіл әлемді басқарады". Қазақстанның геосаясатының ерекшеліктері оның орналасқан жерін ойнайды мен атап өткендей, география - бұл оның күші. Ыңғайлы және қауіпсіз экономикалық дәліз, бірақ сонымен бірге көрші державалардың ықпалында қалады. Қазақстан өзінің жағдайына байланысты таяқтарды Ресей мен Қытайға қарай бұрмалауға, үлкен проблемаларға батып кетпеу үшін қайықты қатты шайқамауы керек. Көптеген жылдар бойы осындай бай және кең аумақ үшін "жаңа үлкен ойын" жүріп жатыр деп айтуға болады.

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. М., 2015
2. https://kapital.kz/economic/120659/tovarooborot-mezhdu-kazakhstanom-i-rossiyey-po-itogam-vos-mi-mesyatsev-sostavil-17-mlrd.html
3. https://rus.azattyq.org/a/32678844.html
4. https://kz.kursiv.media/2023-05-03/skvr-rkchn/
5. https://www.eeas.europa.eu/kazakhstan/evropeyskiy-soyuz-i-kazakhstan_ru?s=222
6. https://forbes.kz/actual/officially/kazahstan_i_frantsiya_budut_sovmestno_razvivat_sredniy_koridor/
7. Центральная Азия в современных мирополитических процессах / Е. Г. Гарбузарова. - М.: Издательство «Аспект Пресс», 2020. — 192 с.
8. https://index1520.com/analytics/analiz-i-perspektivy-transkaspiyskogo-mezhdunarodnogo-transportnogo-marshruta/
9] https://middlecorridor.com/ru/press-tsentr/novosti/pervyj-v-novom-godu-kontejnernyj-poezd-iz-kitaya-v-azerbajdzhan-pribyl-za-11-dnej
10. https://eabr.org/upload/iblock/a2b/EDB_2022_Report-2_INSTC_rus.pdf
11. https://www.dw.com/ru/boris-nadezdin-moj-rejting-rastet-na-5-v-nedelu/a-68154251
12. https://ru.euronews.com/my-europe/2024/01/08/eu-michel-candidacy-long

Серік К., Академик Е.А.Бөкетов атындағыҚарағанды университеті, филология факультеті, КФ-41 тобы, студент

(Ғылыми жетекші – ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор Рустемова Ж.А.)

ӘДЕБИЕТ ПӘНІН КОМИКС АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Кіріспе

Комикс – бұл тек оқиға дамуын көрсететін сурет немесе кейіпкерлер кескіні ғана емес, сонымен қатар әдеби бағыттарды біріктіретін ерекше өнер түрі. Комикс жанр мен жасты талғамайды. Комиксте сурет те, сөз де, динамикада бар. Сурет жетекші рөл атқарады. Комиксте вербальды мәтін толықтай суреттер қатарымен байланыста болады, ал иллюстрация мәтіннің міндетті элементі болып табылады[1].

Жаңалығы

Комикстер бүгінде өзінің оқиғасы мен әрі суреттерімен оқырманды біресе уайымдатады, біресе күлдіреді, бірде шабыттандырады.Мәтіннен ғана тұратын туындымен салыстырғанда комикстер визуализация арқылы баланысуреттерден басты нәрсені көруге және іздеуге үйретеді. Одан бөлек, комикстер кітап оқуды ұнатпайтындардың оқуға деген қызығушылығын оятуы мүмкін.Сурет сөзге қарағанда естеәлдеқайда жақсы қалады. Суретті әңгімеде оқиғаның жеткізілуі шапшаң. Өйткені бейне, кескін арқылы ақпарат алу жеңіл, әрі жылдам. Комикс сөз арқылы толық жеткізілмеген әрекеттің сыры мен құпиясын және эмоцияларды танытады.

Бүгінде пәндерді комикс арқылы оқыту тәжірибесі жалпы білім беретін мектептерде кеңінен тараған. Мысалы Абай облысында «Білім-инновация» лицейінің физика пәні мұғалімі Жасқайрат Нәубетов физика пәнін комикс арқылы үйретуде. Жас мұғалім 7-сынып пен 9-сынып оқушыларына «Тығыздық», «Ньютон заңдары», «Энергияның сақталу заңы», «Архимед заңы» тақырыптарынкомикстер арқылы түсіндіреді[2]. Қазақ әдебиетін комикс арқылы оқытып жүрген жас маман Назым Сапарова қазақ тіліндегі комикстердің

өте аз екендігін айтады[3]. Дегенмен соңғы онжылдықта қазіргі білім беру жүйесінде халық ертегілері мен аңыздарының өзектілігін арттыру мақсатында біршама қадам жасалды. Бұған түрлі аңыз-ертегілердің, тарихи жырлардың, батырлық эпостардың мәтіндерін комикс түрінде ұсынған сайтты мысал ретінде келтіреміз[4].

Қазақ комикстерінің коллекциясына «Ер Төстік», «Қозы Көрпеш - Баян сұлу», «Айша бибі», «Еңлік-Кебек», «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын» және тағы басқа фольклорлық туындылар енген. Комикс түріндегі шығармалардың кеңінен таралуы оқушылардың оқу материалына қызығушылығын тудырып қана қоймай, жанрды оқытудың тиімді жолдарын анықтауға ықпал етеді[5].

Мақсаты мен міндеттері

Баяндаманы мақсаты – әдебиет пәнін комикс арқылы оқыту ерекшеліктерін халық ертегілері арқылызерделеу.

Осы мақсатқа сәйкес келесі міндеттер қойылды:

1) әдебиет пәнін комикс арқылы оқытуда дайын комикстермен жүргізілетін жұмыс түрлерін қарастыру;

2) әдебиет пәнін комикс арқылы оқытуда халық ертегісі бойынша комикс құрастыру жұмысының түрлерін анықтау.

Нәтижелер

Комикстермен жұмыс істеудің екі тәсілі бар. Біріншісі – дайын комикстермен жүргізілетін жұмыс. Екіншісі – әдеби шығарма бойынша комикс құрастыру жұмысы.

Әдебиетті оқыту әдістемесінде нақты көркем шығармаларғабейімделгенкомикстер(комикс-адаптации) ерекше маңызға ие болуда. Бейімделген комикстер(комикс-адаптации) әдеби шығармаға шығармашылық тұрғыда интерпретация жасауға негіз болады. Суретші көркем шығарманың қай эпизодтарын комикс үшін әдейі таңдаған және неліктен таңдаған? Осы мәселені анықтау –оқушылар үшін де қызықты жұмыс түрі. Суретші оқиғалар динамикасын қалай бере алды? Кейіпкерлерді қандай кейіпте көрді(кейіпкерлердің портреттерімен жүргізілетін жұмыс) және олардың өзара қарым-қатынастарын қалай сезінді? Комикстегі детальдің рөлі қандай? Суретшінің шығарма мәні жөніндегі түсінігі комиксте қалай көрініс тапқан?Осы сұрақтар оқушыны әдеби туындыға шығармашылық интерпретация жасауға бағыттайды.

Әдебиет сабақтарында дайын комикспен жұмыс түрлері оқушылардың сөйлеу дағдысын дамытуға арналған тапсырмалар түрінде көрінеді.

«Ер Төстік» ертегісі – батырлық ертегілер ішіндегі ең ежелгісі және ең әдемісі. Ғалымдар көптеген қазақ ертегісінің сюжеттік желілері «Ер Төстік» ертегісінен алынғандығын болжайды.

«Ер Төстік» комиксінің авторлары комикс құрастыруда ертегінің кейбір бөліктерінің ғана қысқартылғанын ескертеді[4].

«Ер Төстік» комиксіне арналған тапсырмалар:

Бірінші тапсырма. Әдістемешілер А.С.Петрова мен Т.А.Макаренко атап өткендей, комикстермен жұмыс істеу әдістемесі оқушылардың назарын бір суреттен екіншісіне біртіндеп аударуды көздейді[6]. Мұғалім сюжет бойынша оқушыларға сұрақтар қояды.Сұрақ қоюдағы мақсат – сюжеттегі өзара байланысты оқиғалар, әрекеттер тізбегін тұжырымдау және себеп-салдарлық байланыстарды анықтау.

Оқушылар сюжет кадрлары арасында қандай оқиғалар орын алғанын баяндауы керек. Аталмыш тапсырма оқушылардың ауызша сөйлеу дағдысын дамытады.

- Отағасы, таң атты. Түрегелгейсің. Түндікті ашайын.
- Таң атпай тұрып алып не істе дейсің, кемпір-ау?[4].

Осы кадр диалогынан соң түсініктемесіз(репликасыз) сурет қойылады.

Оқушы репликасыз суреттегі кейіпкерлердің іс-қимыл, әрекеттерін баяндап береді.

Осыдан соң төмендегі сюжет кадры ұсынылады:

- Кемпір, сүйінші, кер биенің керулі тұрған төстігі майлы көрінеді. Бол, жылдам асып жіберші! [4]. Тапсырма ертегі мазмұнын қабылдауды жеңілдетеді.

Екінші тапсырма.

Оқушылар комиксті рөлмен оқиды. Материалдағы сөз түріндегі және визуальды компоненттерді анықтайды. Тапсырма сабақ процесін қызықты және маңызды етеді.

Үшінші тапсырма. Оқушылар комикс кадрларын дұрыс реттілікпен орналастырады. Бұл тапсырма оқушылардың есте сақтау қабілетін дамытады.

Төртінші тапсырма.

«Ер Төстік» комиксі кейіпкерлерінің репликалары түрлі дыбыстармен, одағай сөздермен толықтырылады. Күндердің күнінде Ер Төстік құс аулап жүріп өрмек тоқып отырған кемпірдің жібін үзіп кетеді. Кемпір Ер Төстікті былай қарғайды:

- Алда ғана шешек-ай! Өрмегімді үзіп кеттің-ау! Ертеден қара кешке дейін құс қуғанша, тентіреп кеткен сегіз ағаңды тауып алмайсың ба?[4]. Тапсырма оқушыларға мотивация береді, олардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Бесінші тапсырма.

Оқушылар комикс кейіпкерлерінің репликаларын шығармашылықпен ары қарай жалғастырады.

- Әке, апа! Мен ер жетіп, ес жидым. Жоғалып кеткен ағаларымды іздеу інілік парызым. Баталарыңызды беріңіздер.

- Балам-ау, жоғалғанды іздеймін деп өзің жоғалып, мен сорлы жалғызымнан тағы айрылып қаламын ғой[4]. Тапсырма оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытады.

Алтыншы тапсырма. Суреттер бойынша берілетін репликалар алынып тасталады. Оқушылар сол суреттер бойынша қойылған сұрақтарға жауап береді немесе суреттерге қарап отырып, кейіпкерлер жауаптарын, яғни ықтимал жауаптарды болжап айтады.

- Ал, бауырым Төстік, ел аман ба? Әке-шешеміз қалай?

- Есендік, ағалар. Тек сіздердің жоқтықтарыңыз, хабарсыз кеткендіктеріңіз әкем мен шешемнің белін бүгіп барады.

- Амал нешік. Малдан айырылып барғымыз жоқ. Мына қылқұйрықтының барлығы айдағанға көнбей, итімізді шығарды. Осы даладан біреуі шет бассайшы.

- Оның шешімі оңай ғой. Бар жылқымның басы – күрең бие деуші еді әкем. Сол бар ма?

- Әрине, бар ғой. Сол бие қиғылық салатын[4]. Тапсырмалардың бұндай түрі де оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттырады.

Жетінші тапсырма.

Пән мұғалімі «Ер Төстік» комиксі бойынша алдын-ала сюжет кадрларын дайындайды. Оқушылар осы кадрлар үшін қажетті репликаларды дайындайды. Бұндай тапсырмаларды орындау үші әр оқушыда үлестірме материал болуы керек. Суреттер мен репликалары бар карточкаларды мұғалім бөлек таратады.

Сегізінші тапсырма. Комикс негізіндешығармашылық жұмыс жүргізуге болады. Мұғалім оқушыларға комикстің жалғасын өз беттерімен құрастыруға және сол сюжет бойынша сурет салуға тапсырма береді. Оқушылар мұғалім ұсынған репликалар бойынша кадр суреттерін де салады. Тапсырма комикс оқылып және талданғаннан кейін беріледі.

Тоғызыншы тапсырма.

Комикс – балалардың қиялын дамыту құралы. Олар «Ер Төстік» ертегісінің кейіпкерлерімен жаңа комикс құрастыра алады. Ертегі кейіпкерлері үшін жаңа жағдаяттар ойлап табады. Ертегі соңын өзгеше етіп аяқтай алады. Тапсырмалар оқушылардың жазбаша сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Комикс сонымен қатар оқушылардың репликаларды сурет сызығынан шығармай, ұқыпты және әдемі етіп орналастыру қабілетін де қалыптастырады.

Оқушылар комикстер бойынша түрлі жаттығулар мен тапсырмаларды орындап қана қоймайды, олардың үзінділері мен диалогтарын қойылым, көрініс ретіндесахнада көрсете алады. Сахналау комикстің ауызша және визуалды компоненттерін жақсы түсінуге әсер етеді және оқушылардың әдебиет сабақтарына қызығушылығын арттырады. Көркем туындының жекелеген эпизодтарын сахналау – күрделі шаруа.Ал комикс түріндегі әдеби шығармаларды сахнаға шығару оқушылар үшін қызықты және жеңіл болмақ. Комиксті сахнаға қойылым ретінде шығару арқылы оқушылар әдеби образдарды шығармашылықпен қабылдайтын болады.

Оныншы тапсырма.

Оқушылар комикстерге негізделген фильм сценарийлерін жасай алады. Киносценарий жасау – әдістемелік тәсілдің ерекше түрі. Оқушылардың кинодан алған әсерлері оқырман қабылдауының сипатын өзгертеді, әдеби құбылыстарды меңгеруді байытады және тереңдетеді. Киноматография бала табиғатына жақын, бала санасына сіңімді. Кинодан балалар өз қабылдауындағы табиғатқа жақын өнерді таниды. Динамизм – кино өнерінің ажырамас бөлігі. Киносценарий оқушылардың бейнелі қабылдау сезімін жандандырады және тұтастан бөлшекті ажыратуға көмектеседі. Комиксті оқыту бойынша жұмыс түрлері жеке және топтық формада жүргізілуі мүмкін.

Әдеби шығарма бойынша комикс құрастыру жұмысын халық ертегілерінің өзге түрлерімен де жүргізуге болады.Бейімделген комикстерді(комикс-адаптации) құрастыру жұмысын кезең-кезеңмен жүргізген жөн. Ең алдымен оқушылар «Авторлық комиксті қалай құрастыруға болады? Сарапшы түсіндіреді» тақырыбындағы оқу-танымдық бейнероликті көруі керек[7]. Бейнеролик комикстің бірқатар ережеге сүйенетінін түсіндіреді:

1. Комикс құрастыруға негіз болатын мини-сценарий(шағын сценарий) жазу қажет(маңызды пункт).
2. Комикс кейіпкерлерінің суретін салған кезде суреттерді детальдармен күрделендірмеу керек. Сюжет пен кейіпкерлердің қарапайым болуы – кез келген комикске қойылатын талап.
3. Сөз, сөйлем(монолог, диалог, түсініктеме сөз) қысқа және нұсқа болуы керек. Суретте көп орын алмағаны жөн.
4. Сырт дыбыстарды көрсету үшін түрлі белгілерді, найзағай тәріздес символдарды пайдаланған жөн.
5. Комикстегі мәтін солдан оңға қарай және кітаптағыдай жоғарыдан төмен оқылады.

Бейімделген комикстерді(комикс-адаптации) құрастыру баланың шығармашылық қабілетін, оқырмандық құзыреттілігін дамытуға жол салады. Комикстер жасау әдісін оқушылардың жеке, жұптық және топтық шығармашылық жұмыстарын ұйымдастыруда қолдануға болады. Оқушылар бейімделген комикстерді(комикс-адаптации) құрастырып қана қоймай, ой-қиялына ерік береді, көркем шығармадағы, үзінділердегі диалогтарды қолданып, көрініс қояды. Балалардың шығармашылық қабілеттері(стильді, композицияны сезіну) және аналитикалық қабілеттері(тұтас құбылысты, зат мәнін көре білу, құбылыстар

мен қаһарманды, олардың арасындағы байланысты тани білу) дамиды. Комикс салуды үйренген бала оқыған дүниесін түсінуге және ондағы оқиғаларды басынан өткізуге талпынады.

Қорытынды

Сонымен классикалық шығармаларға негізделген комикстерді әдебиет пәнін оқытуға бағытталған заманауи педагогикалық механизм ретінде пайдалануға болады. Бұл тәжірибе оқушылардың комикс түріндегі әдеби шығармаларға деген қызығушылығын ғана туғызып қоймайды, сонымен қатар ұлттық әдебиетті оқыту әдіс-тәсілдерін жаңғыртуға да мүмкіндік береді.

1. Громина, С. Использование комикса на уроках русского языка и литературы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://mogu-pisat.ru/stat/metod/?ELEMENT_ID=11581562
2. Абай облысында жас мұғалім физика пәнін комикстер арқылы түсіндіреді //[Электронный ресурс].– Режимдоступа: https://www.facebook.com/100064891832230/posts/767865672053154/?mibextid=xfxF2i
3. Қазақәдебиетін комикс арқылыоқытыпжүргенжас маман// [Электронный ресурс]. –Режим доступа:https://www.bugin.kz/21883-qazaq-adebietin-komiks-arqyly-oqytyp-dgurgen-dgas-maman
4. Комиксы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://qazcomics.kz/kz/shop
5. Emira, D. (2019). Teaching Literature through Comics: An Innovative Pedagogical Tool. International Journal of Applied Linguistics & English Literature. 8(1), 54-61.
6. Петрова, А.С., Макаренко Т.А. Комикс как средство обучения // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 32. – С. 119-121. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ekoncept.ru/2017/771035.htm (дата обращения: 14.05.2019).
7. Как создать авторский комикс? Говорит эксперт //[Электронный ресурс]. –Режим доступа: https://youtu.be/BBi1CxMIyf4.

Серікбай Т., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, философия және психология факультеті, СР-33к-21, студент

(Ғылыми жетекші — магистр Сагадатова А.Т.)

ӘЛЕУМЕТТІК ӘЛСІЗ ТОПТАР НЕГЗІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ТҰРМЫСТЫҚ ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ: СЕБЕПТЕРІ, САЛДАРЫ ЖӘНЕ ҚАРСЫ ТҰРУ ТӘСІЛДЕРІ

Тұрмыстық зорлық-зомбылық-бұл қазіргі немесе бұрынғы ерлі-зайыптылар арасында болатын физикалық, психологиялық, жыныстық немесе экономикалық сипаттағы әрекеттер. Бұл туыстық байланыста болатын адамдар арасында да болуы мүмкін.

Сонымен қатар, тұрмыстық зорлық-зомбылықты физикалық немесе кез-келген басқа әсердің үнемі қайталанатын әрекеттері деп атауға болады. Көптеген адамдар осындай қарым-қатынастары бар отбасыларда өмір сүруге мәжбүр, оларда сенім, қауіпсіздік сезімі, сүйіспеншілік, серіктестік орнына қатыгездік, мазасыздық, қорқыныш жетекші рөл атқарады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы сөз болғанда, қиял көбінесе қорқынышты суреттер салады: күйеуі әйелін немесе анасын ұрады, балаларды мазақ етеді және т.б. Бірінші нәрсе-маскүнем, құмар ойыншы, ессіз қызғаныш, тым діндар күйеу. Шынайы өмір әрқашан бұл сценарийлерді білдірмейді. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың қоздырғышы көбінесе әйел (анасы, әйелі, әпкесі және т.б.) және бала болып табылады.

Әлемдегі тұрмыстық зорлық-зомбылық: мәселенің ауқымы

2023 жылы бүкіл әлем бойынша 45000-ға жуық әйелдер мен қыздарды серіктестері немесе басқа отбасы мүшелері өлтірді. Осылайша, әр сағат сайын бес әйел немесе қыз туыстарының қолынан қайтыс болады. 15 жастан асқан әлемдегі әрбір үшінші әйел (шамамен 736 миллион адам) өмірінде кем дегенде бір рет серіктесінің физикалық және/немесе жыныстық зорлық-зомбылығына ұшыраған. Әлемдегі әйелдердің 80% - ы кем дегенде бір рет көшедегі қудалауға ұшыраған. Әрбір үштен бірі жасырын түрде жыныстық серіктес презервативті жасырын түрде алып тастаған кезде стелсингке тап болды. Зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдердің 40% - дан азы қандай да бір көмекке жүгінеді. Көп жағдайда олар достарымен және туыстарымен байланыста болады, ал өте аз (10% - дан аз) полицияға барады.[1]

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан кім зардап шегеді және оның себебі неде?

Зорлық-зомбылықтың себебі зорлаушыны "арандатқан" жәбірленуші серіктестің әрекеттерінде жатыр деген қауіпті салдары бар негізгі қате түсінік. Бұл " не үшін?"ол зорлаушыны саналы түрде ақтайды. Жүйелі түрде зорлық-зомбылыққа барудың мінез-құлық себебі жоқ екенін есте ұстаған жөн. Жалғыз себеп-зорлаушының садизмге бейімділігі. Әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық

Көбінесе әйелдер тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шегеді. Себебі неде? Көбінесе тиранның қасиеттеріне ие серіктесте.

Жыныстық зорлық-зомбылықтың қауіп факторларына мыналар жатады:

•білім деңгейі төмен;

•бала кезіндегі зорлаушының өзіне қатыгездік;

•әкесі мен анасы немесе басқа туыстары арасындағы зорлық-зомбылық;

•антиәлеуметтік тұлғаның бұзылуы;

•алкогольді ішімдіктерді теріс пайдалану.

Отбасындағы тұрмыстық зорлық-зомбылық (қарттарға, балаларға, басқа туыстарына)

Жоғарыда айтылғандай, тұрмыстық зорлық-зомбылық тек тиран күйеулерінің әйелдеріне ғана әсер етпейді. Балалар-әкелердің, физикалық, психологиялық зорлық-зомбылыққа бейім аналардың жиі құрбаны. Олар өздерін озбырлықтан қалай қорғауды білмейді, басқа таңдаусыз жылдар бойы зиянды атмосферада өмір сүруге мәжбүр. Болашақта олар зорлық-зомбылыққа бейім болуы мүмкін. Сондай-ақ, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың құрбандары көбінесе өздерін қорғай алмайтын қарт адамдар болып табылады, олар үйде болып жатқан тирания туралы айтуға ұялады немесе тираннан одан да көп агрессия алудан қорқады. Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың негізгі белгілері

Тұрмыстық зорлық-зомбылық неден басталады, оның белгілері қандай?

Тұрмыстық зорлық-зомбылық дөрекі қарым-қатынастан, ауызша қорлаудан басталады. Егер әсер физикалық болса, онда эмоционалды әсер созылмалы уыттылығымен одан да үлкен қауіпті жасырады. Эмоционалды зорлық-зомбылық тұрақты мазасыздық жағдайына, депрессияға, дәрменсіздікке әкеледі. Мұндай қарым-қатынастан шығу жолдарын іздеңіз.

Тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселелерін шешу-зорлаушының мінезінің бір бөлігі. Эмоционалды қорлауға, қорлауға жол берген адам физикалық зорлық-зомбылыққа тез ауыса алады. Көбінесе әйелдер "баланың әкесімен жақсы" немесе қаржылық пайдасы бар деп сеніп, мұндай қарым-қатынасқа төзе береді. Тұрақты күйзелісте өмір сүру күрделі мәселелерге әкеледі.

Тұрмыстық зорлық – зомбылықтың басты белгісі-қорқыныш. Сіз күн сайын" арқанмен жүргендей " сезінесіз, серіктесіңіздің (күйеуіңіздің, анаңыздың, балаңыздың) ашуын туғызбау үшін сөздерді мүмкіндігінше басқарасыз – сіздің үйіңізде кем дегенде психологиялық зорлық-зомбылық бар. Зорлық-зомбылыққа бейім адамды қалай тануға болады.[2]

Адамның бойындағы зорлаушының қасиеттерін ерте кезеңде тану өте маңызды. Бұл жалпы қызғанышпен, басқалардың тілектері мен адамдарына, олардың қажеттіліктеріне, қорлайтын сөздеріне және басқаларға құрметсіздік арқылы танылады. Еркектерде әдетте көптеген гендерлік стереотиптер бар, олар әйелге "тәрбие"қажет деп санайды. Потенциалды тиран сіздің орналасқан жеріңізді бақылауда ұстауға тырысады, үнемі үйде болуға мәжбүр етеді, кез-келген досыңызбен сөйлесуге тыйым салады. Бақылауда сіздің шығындарыңыз, сізден барлық шығындар туралы есеп қажет. Егер сіздің электрондық пошталарыңыз, әлеуметтік желілеріңіз, мессенджерлеріңіз, телефон қоңырауларыңыз тексерілсе, жаман белгі.

Агрессор жәбірленушіні проблемаларға кінәлауға бейім. Ол оны ұсақ-түйек нәрселер үшін жүйелі түрде сынайды, сәтсіздіктер үшін айыптайды, маңызды нәрселерге күледі, дөрекі көзқарасқа жол береді.

Егер белгілі бір заттардың немесе алкогольдің әсерінен серіктес ашуланса, жануарларды ренжітсе, сізді итерсе, белгілі бір қауіптер айтса, қолын дөрекі ұстаса, жыныстық қатынасқа түсуге мәжбүр етсе, дабыл белгісі.

Мұндай қарым-қатынасты сақтауға мүмкіндік бар ма? Егер зорлаушы мәселені өзі көріп, өзгергісі келсе, ықтималдығы бар. Оған ашуды басқаруға үйрететін психотерапевт немесе психиатрдың көмегі қажет болады. Зорлаушы өзгергісі келмейді, бірақ сіз онымен бірге боласыз ба? Бұл сіздің өміріңізге және балалардың өміріне қауіп төндіретін зорлық-зомбылық циклінде екеніңізді білдіреді. Көптеген әйелдер зорлаушымен бірге болуды жас ұрпаққа әке керек деп ақтайды. Алайда, олар ескермейді: зорлаушы әке ешкімге қажет емес, ал психикалық денсаулығы нашар бала болашақта салауатты өмір салтын ұстана алмайды. Бұл жағдайда" мұндай " әкесіз жақсы. Эмоционалды зорлық-зомбылық денсаулыққа да үлкен зиян келтіреді. Мұндай қысымнан аман қалған құрбандар кейіннен псориаз, асқазан жарасы, депрессия, суицидке бейімділік, алкоголизмге тап болады.

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтың салдары:

•физикалық: жарақаттар, кісі өлтіру, қажетсіз жүктілік және басқа гинекологиялық мәселелер;

•психологиялық: депрессия, мазасыздық (соның ішінде PTSD), ұйқы проблемалары, тамақтанудың бұзылуы, суицид әрекеттері;

•әлеуметтік: жәбірленушіні қоғамнан мәжбүрлі түрде оқшаулау, өзіне және балаларына қамқорлық жасау қабілетін шектеу;

•экономикалық: жұмысқа қабілетсіздік, табыстың жоғалуы және одан да үлкен тәуелділікке түсу.

Зорлық-зомбылықтың келесі түрлері бар:

- Физикалық-бұл денсаулыққа қасақана зиян келтіру, физикалық ауырсыну, бас бостандығынан айыру, баспана, тамақ, киім және басқа да қалыпты өмір сүру жағдайлары, сондай-ақ кәмелетке толмаған балалардың ата-аналарын күтім, Денсаулық, қауіпсіздік мәселелерінен жалтару.

- Сексуалдық-бұл әйелді оның келісімінсіз жыныстық қатынасқа түсуге мәжбүрлейтін зорлық-зомбылық, науқас әйелмен немесе мүгедекпен, қысыммен немесе алкогольдік немесе есірткілік мас күйінде жасалған сәтсіз жыныстық қатынас.

- Экономикалық-бұл бір ересек отбасы мүшесінің отбасылық бюджетті басқару, қаражатқа ие болу және оларды өз қалауы бойынша басқару құқығынан айыру әрекеттері, кәмелетке толмағандарға экономикалық қысым және т. б.

- Психикалық-бұл бір отбасы мүшесінің екіншісінің ар-намысы мен қадір-қасиетін қасақана қорлау, моральдық қауіп-қатер, қорлау, бопсалау және т. б.

- Эмоционалды - бірқатар зерттеушілер зорлық-зомбылықтың бұл түрін психикалық, экономикалық және интеллектуалды деп санайды (логикалық сендіру процесі арқылы көзқарастар мен құндылықтарды таңу).[2]

Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарын құқықтық қорғау және қолдау

127 елде тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы заң бар. Көптеген жағдайларда жәбірленуші әйел болғандықтан, біз әйелдік құрбандықтар туралы айтамыз.

Тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы күрес реттелген елдерде полицияға қоңырау шалып, қорғаныс туралы бұйрық немесе қауіпсіздік туралы бұйрық алуға болады. Бұл құқық бұзушының да, оның құрбанының да қолына берілетін құжат. Онда, мысалы, келесі шарт жазылуы мүмкін: егер зорлық-зомбылық тағы бір рет орын алса, бұл қылмыстық құқық бұзушылық болып саналады.

Мұндай тапсырыс бірге тұруға және кез-келген байланысқа тыйым салуы мүмкін. Бұл әсіресе жәбірленуші агрессордан кетуге шешім қабылдағанда тиімді, өйткені дәл осы сәтте ең қорқынышты нәрсе — кісі өлтіру жиі орын алады. Жәбірленушінің байыпты кетіп бара жатқанын түсінген қылмыскер өзін-өзі басқаруды тоқтатады.

Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жолдауында тұрмыстық зорлық-зомбылық мәселесіне назар аударды.

"Отбасылық-тұрмыстық зорлық – зомбылықтың көптеген жағдайларына көзімізді жұмуға болмайды", - деп атап өтті Мемлекет басшысы. - Дебоширлердің жазасыздығы олардың қолдарын ашады, іс жүзінде олардың құрбандарын қорғансыз қалдырады. Менің ойымша, мұндай әрекеттер үшін жауапкершілікті күшейтетін уақыт келді. Отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккендер қоғамды айыптаудан немесе біреудің қысымынан қорқуы мүмкін емес".

Отбасылық психологқа бару туралы шешім қабылдадыңыз ба? Мұндай консультацияның жағымсыз жағы да бар. Екі жақтың да пікірі ескеріле бастайды-бұл тұрмыстық зорлық-зомбылық жағдайында қолданылмайды және сөзсіз кінәнің бір бөлігі жәбірленушіге жүктеледі.

Кейбір елдер отбасын сақтауға бағытталған тәсілді қолданады, бірақ медициналық немесе психологиялық әдістермен мәжбүрлеп емдеуді қажет ететін заңдар бар.

Әлемде жақындарын зорлық-зомбылыққа ұшырататын ер адамдарға арналған көптеген білім беру, психотерапиялық бағдарламалар бар. Топтарда ер адамдар өздерінің іс-әрекеттерінің нақты себептерін білуге, өз сезімдерін айтуға үйренеді.[3]

Тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбаны не істеу керек: әлеуметтік қызметтер

Тұрмыстық зорлық-зомбылықтан зардап шеккен әйелдер мен балалар үшін Қарағандыда дағдарыс орталығы қайта ашылды. Бірақ олар мұнда 10 күн ғана бола алады.

Психофизикалық зорлық-зомбылыққа ұшыраған әйелдер мен балаларға көмек көрсету орталығы Қарағандыда "жақсылық әлемі" ҮЕҰ қызмет ақаруда. Дағдарыс орталығы қарапайым қонақ үй ғимаратында орналасқан, онда "жақсылық әлемі" ұйымы бөлмелерді жалға алады. Отбасылық жатақхана қағидаты бойынша жабдықталған асхана, монша және бөлмелер бар. Мұнда сән-салтанат жоқ, бірақ кереуеттер, теледидар және тоңазытқыш бар.

Қарағанды қаласындағы дағдарыс орталығы зорлық-зомбылық құрбандарын уақытша ғана паналай алады, оның сыйымдылығы шектеулі. Сондықтан бұл әйелдер орталықтан шыққаннан кейін балалармен не істеу керек деген сұрақ туындайды. Көбінің баратын жері жоқ, көбінің баспанасы жоқ.

Айтпақшы, Қарағандының өзінде ресми мәліметтер бойынша ІІД сайтында хабарланғандай, оларда әйелдерді зорлық-зомбылықтан қорғау жұмыстарын ұйымдастыру бойынша топтар ұйымдастырылды. Полицияның мәліметінше, ай сайын үй агрессорларынан зардап шегетін 50 әйел көмекке жүгінеді. Жалпы, Қарағанды облысында өткен жылы отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласында 6700-ден астам құқық бұзушылық тіркелген.

Өткен жылы төрт мыңнан астам отбасылық дебошир әкімшілік қамауға алынды. Полицияда мұндай адамдардың профилактикалық есебін жүргізеді, "мінез-құлыққа ерекше талаптар қою" сияқты шараларды қабылдайды, отбасылық агрессорлармен тәрбиелік әңгімелер жүргізеді.[4]

Осылайша, құқықтық сауаттылықты арттыруға, отбасындағы қарым-қатынасты, мінез-құлық психологиясын, жанжалдан аулақ болуды үйретуге бағытталған бағдарламалар қажет. Отбасылық зорлық-зомбылық фактілерін айыптап қана қоймай, туындайтын жанжалдарды шешудің басқа да зорлық-зомбылықсыз жолдарын ұсынатын басылымдар қажет. Әйелдерге қатысты зорлық-зомбылықтың алдын алу және өмір сүру мәселелеріне ваторлық тәсілдер қажет. Мәселені тек бірлескен күш-жігермен және тиісті заң қабылданған жағдайда ғана шешуге болады.

1. Адамушкина М. отбасындағы зорлық-зомбылық? Мәселе жоқ па? // Әйелдерді кім қорғайды: материалдар мен басылымдар жинағы. М., 1996.

2. Вопьянова Н. Н., Морозова с. С. отбасындағы зорлық-зомбылық / / Тверь, 1999.

3. Кочеткова с.в. отбасындағы зорлық-зомбылықты талдау тәжірибесі //Әлеуметтік. Зерттеулер 1999.N12.

4. Уақытша баспанадан кейін зорлық-зомбылық құрбандарының жасырынатын жері жоқ. / Радио Азаттық © 2024 RFE/RL, Inc. | Все права защищены.

Тельман Ұ.Д., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, тарих факультеті, ИО-41к-20 тобы, студент.
(Ғылыми жетекшісі – философия докторы (PhD) Смағұлов Н.Б.)

МЫРЗА ҰЛЫҚБЕК ПЕН АҚ ОРДА ХАНЫ БАРАҚТЫҢ АРАСЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР

XV ғасырдың басында бұрынғы Жошы ұлысы мен Әмір Темір ұрпақтары билеген Мәуереннахр мен Хорасан өлкелері буырқанған саяси қоғамдық-саяси өмір мен алма-кезек саяси бәсекелестікке толы тұрақтылығы шайқалған аймақ болып қалды. Осы кезде болып жатқан оқиғалардың салдары Мырза Ұлықбек пен Жошы ұлысындағы ірі мемлекет қайраткері Барақ ханды тарих сахнасына алып шықты. Жошы ұлысын біртұтас мемлекетке біріктірем деген саяси мақсаты бар Барақ хан сол кездегі болып жатқан ірі оқиғаларды өз пайдасына жаратуға тырысты. Ол Әмір Темір ұрпақтары мен Дешті-Қыпшақтың көшпелі тайпаларының алдында зор беделі мен салмағы бар Едіге бидің балалары мен немерелеріне арқа сүйеді. Алдымен Әмір Темірдің немересі Мырза Ұлықбектің қолдауына ие болды.

Мырза Ұлықбек Әмір Темірдің немересі, Шахрухтың үлкен ұлы 1394 жылы 22-наурызда Сұлтанияда, Әмір Темірдің Иран мен Азияның алдыңғы аймақтарына жасаған екінші ірі жорығының кезінде дүниеге келді [1, 37 б.]. Ұлықбектің анасы – Гаухар-Шад-Ага – асыл тұқымды Шағатай отбасынан шыққан: ол Ғиасуддин тарханның қызы болды [2, 27 б.]. Жаңа туған нәрестеге Мұхаммед-Тарағай есімі берілді, бірақ Әмір Темірдің көзі тірісінде бұл есім Ұлықбек, шын мәнінде «ұлы бек» деген лақап атпен толығымен ауыстырылды [1, 37-38 б.].

Әмір Темір 1405 жылдың қаңтар айында Мәуереннахрдан, Түркістаннан, Хорезмнен, Балхтан, Бадахшаннан, Хорасаннан, Сейстаннан, Мазендераннан, Кумадан, Әзірбайжаннан және Ирактан жиналған 200 мың әскерімен Қытайға аттанды [3, 339 б.]. 1405 жылы 18-ақпанда Қытайдағы жорығы басталған кезде Әмір Темір Отырар қаласында қайтыс болады. Оның мемлекеті үшін көптеген ұлдары мен немерелері арасындағы тұрақты соғыстардан тұратын дүрбелең уақыты келді. Ұлықбек, әлбетте, бұл болған күреске қатысып қана қоймай, сонымен қатар өзін әскери қолбасшы және саясаткер ретінде көрсетуге міндетті болды [4, 15 б.]. Төрт жыл бойы Шахрух пен Шах-Мәлік (Ұлықбектің атынан) Халил-Сұлтанмен күресті. Барлық жорықтар мен шайқастарға қатысқан әскер қатарында ер жетіп келе жатқан Ұлықбек те болды [5, 23 б.]. Ақырында, 1409 жылы Ұлықбек он бес жаста болғанда, Шахрух қарсыластарын жеңіп, Әмір Темірдің мұрасын иемденіп, Гератта орнын тапты, ал Самарқант билеушісі ретінде өзінің үлкен ұлы Ұлықбекті жариялады [1, 64-65 б.]. Нәтижесінде Шахрух екі тәуелсіз мемлекет құрды: Хорасан, орталығы Гератта, оны Шахрухтың өзі басқарды және Мәуереннахр, орталығы Самарқантта, оны Шахрухтың ұлы Ұлықбек басқарды [2, 30 б.]. 1409 жылдан бастап Самарқанттағы орталығымен Мәуереннахрдың билеушісі болған Ұлықбек Гератта билік еткен әкесі Шахрухқа тәуелді болып қала берді. Темір империясының басшысы ретінде Шахрух барлық күш-жігерін оны ыдыраудан сақтауға бағыттады. Бір жағынан, мемлекет аумағын көршілердің, ең алдымен солтүстіктегі Ақ Орданың шабуылдарынан қорғауға, екінші жағынан, туыстарының жоғарғы билікке деген ұмтылыстарына жол бермеуге тура келіп отырды [4, 16 б.]. Ұлықбек Мәуереннахрдың және оған жақын аудандардың (солтүстік-батыстан – Сығанаққа, солтүстік-шығыстан – Аспараға дейін) толыққанды билеушісі болды [2, 31 б.].

Сыртқы саясатта Мырза Ұлықбек батыл шешімдер қабылдау арқылы көптеген жетістіктерге жетті. Атасынан өзгешелігі ол жаулаушылық соғыстарға мән бермей, көршілес мемлекеттердің тізгініне қуыршақ, яғни өзіне бағынған адамдарды қоюға бейім болды.

1419 жылдың мамыр айында Ұлықбекке Әмір Темірмен соғысқан Ұрұс-ханның немересі Ақ Орда ханзадасы Барақ хан көмек сұрап келді. 1404-1410 жылдары Ақ Орданы Ұрұс ханның баласы сонау 1395 жылы Әмір Темір Ақ Ордада таққа отырғызған Қойыршақ оғлан биледі. Дегенмен маңғыт әмірі Едіге оны қуып шығып, таққа Шыңғыс әулетінен шыққан өз адамдарын отырғызды.

1416 жылы Тоқтамыс ханның ержүрек ұлы Жаппарберді Ақ Ордада Шыңғыс оғланды тақтан тайдырды. Бірақ 1418-1419 жылдары-ақ Ұрұс ханның немересі, Қойыршақ ханның баласы Барақ хан мен Алтын Орда билеушісі Темір-Құтлығ ханның немересі Ұлық-Мұхаммедтің арасында өкімет билігі жолындағы айқас лаулап кетті. Алғашында Ұлық-Мұхаммед жеңіске жетіп, Барақ хан Сырдарияға қашты [6, 138-139 б.].

Мырза Ұлықбек атасы Әмір Темірдей Жошы ұлысындағы саяси шиеленіске толы оқиғаларды қалт жібермей бақылып отырды. Барақ ханды сый-құрметпен қарсы алады. Ол Барақ ханға айтарлықтай көмек көрсетіп, отанына жіберді және жауларына қарсы күресте әскери көмек қолын созады. Барақ хан Мәуереннахрдың негізгі күштерінің қатысуынсыз оған берілген қосалқы жасақтардың көмегімен өзінің алға қойған мақсатына жетеді деп болжам жасалды. Бұл сенім толығымен ақталды. 1423 жылы Хорезм арқылы Шahрух отырған Бадгиске өзбек ханы Мұхаммедтің ордасын басып алып, өзбек ұлысының көп бөлігінің басшысы жарияланған Барақ ханның жетістіктері туралы хабар келді [7, 195-196 б.]. Барақ ханның

түпкілікті жеңісі және оның «әкелер мен аталар тағына» отырғандығы туралы хабар Ұлықбекке 1425 жылдың басында жетті.

Барақ ханды өзінің бағынушысы деп есептей отырып, Ұлықбек Ақ Орданың тарапынан Мәуереннахрдың қауіпсіздігі толыққанды қамтамасыз етілгеніне сенімді болды және осыған байланысты өзінің назарын басқа бағытқа, дәлірек айтсақ моғолдарға қарсы бағыттады. 1424 жылдың қысында Мырза Ұлықбекке Барақ ханнан елшілер сыйлықтармен және оның ата-бабаларының тағына отырғандығы туралы хабар келді. Жауап ретінде Ұлықбек елшілерді сыйлықтармен және өзінің елшілерімен бірге қосып жіберді [1, 76-79 б.].

Алайда, Барақ хан айтқандарын екі етпейтін, даладағы өз үкімдерін адал орындаушы болады деген Темір әулетінің үміттері ақталмады. Барақ хан дербестікке ұмтылып, Ақ Орда жерлерін тұтас бір биліктің қол астына біріктіру, оның тәуелсіздігі мен бұрынғы айбарлы мемлекеттігін қалпына келтіру жолында күрес жүргізді. Ал екі ғасырдан бері Жошы мен оның ұрпақтарының иелігі болып келген Сырдария бойындағы жерлерді өз мемлекетінің құрамына қоса алмаса бұл мақсатқа жету мүмкін емес болатын.

Барақ хан атасы Ұрұс хан сияқты ыдырап кеткен Алтын Орда билігі жолындағы тұрлаусыз күрестен гөрі Әмір Темір мен оның ұрпақтары басып алған Ақ Орданың Төменгі және Ортаңғы Сырдария бойындағы өз жерлерінде берік орнығуды артық санады [6, 142 б.].

Ұлықбектің Шығыс Дешті Қыпшақпен өзара қарым-қатынастарын зерттеуші Б.А. Ахмедов Барақ хан қимылдарына байланысты өте құнды деректер келтіреді (бұл деректерді XVI ғасыр авторы Әбд әл-Кәрім ибн Мұхаммед ат-Тамдахи жеткізген): «...Барақ хан онда (Түркістанға) жақсы қаруланған және қоршаулық қару – тас лақтырғыштармен жабдықталған қисапсыз әскер әкелді. Әскер соңын ала бес мың отбасы Өзбек ұлысынан Сығанақ төңірегіне көшіп барды» [8, 53-54 б.].

1425 жылы моғолдарды жеңгеннен кейінгі Ұлықбектің әскери даңқы ұзаққа созылмады. Бұған дейін 1425 жылы оған ризашылығын білдірген өзбек хандығындағы оның одақтасы Барақ хан 1426 жылы Әмір Темір жаулап алғанға дейін Жошы ұрпақтарына тиесілі болған Сырдария жерлерін қайтаруды талап ете бастады. Шамамен 1377 жылы бұл жерде Әмір Темір қолдаған Тоқтамыспен соғыс барысында Барақтың атасы Ұрұс ханның тұрағы орналасқан. Ұрұс ханның қаланы қалпына келтіргендігі айтылады. Сол себепті де Барақ шариғаттың негізі мен қарапайым құқыққа байланысты қала атасының мұрасы ретінде оған тиесілі болуы керек екендігін жариялады. 1425 жылы-ақ Барақ хан Қазақстан далаларына оралып, 1426 жылы Темір ұрпақтарынан Сырдария бойындағы жерлер мен Ақ Орданың бұрынғы астанасы Сығанақ қаласын қайтару мақсатымен әскерлерімен «Ұлықбек мырзаның иелігіндегі Сығанақ аймағының шектеріне» жетті. Ұлықбек Барақ ханның қойған талабы туралы өзінің Сығанақтағы өкілі Арслан-Қожа-тарханнан білді және Ақ Ордаға қарсы жорыққа аттануға шешім қабылдап, бұл туралы Шаһрухқа ескертті. Ол ұлына 1427 жылдың 15-ақпанында Гераттан аттанған оның басқа бір ұлы Жүкі бастаған жасақты көмекке жіберді. Жүкі Ұлықбекке Самарқанттан Сығаннаққа барар жолда қосылды. Әскерлер қосылғаннан кейін екі ханзаданың өздерін күшті сезінгендіктері соншалықты, Ұлықбектің әскер басылары ешқандай да сақтық шараларын ұйымдастырмады. Сығанақтың маңындағы таулы жерде ханзадаларға олардың әскеріне қарағанда саны әлдеқайда аз болған Ақ Орда әскері тап берді. Шағатайлар күтпеген жерден қыспаққа алынып, қашуға бой берді. Екі ханзада да шайқас алаңынан күштеп әкетілді [7, 196-198 б.].

Ақ Орданың билеушісі Барақ хан жеңіске жетіп, қыруар олжа – қару-жарақ, ат, азық-түлік, әр түрлі бағалы заттарды қолға түсірді. 1427 жылғы Барақ ханның жеңісі және осыдан кейін басталған шапқыншылық Ұлықбек астанасының жолындағы бірқатар қалалар мен елді мекендерді тонауға ұшыратып қана қойған жоқ, сонымен қатар Түркістан қалаларының бір бөлігін оның билігіне қайта әперді [8, 143 б.].

1427 жылдан кейінгі Ұлықбек пен Ақ Орда хандары арасындағы қарым-қатынастар туралы мәліметтер кездеспейді. 1429 жылы Батыс Иранда жүрген Шаһрухқа Ұлықбектен Барақ ханның қайтыс болғандығы туралы хабар келді. Ол моғолдар елінде Сұлтан-Махмұд-оғланның қолынан қаза тапты, ал өз кезегінде Сұлтан-Махмұд-оғланды Мұхаммед-ғазы өлтірген. 1427 жылы Барақ елді ойрандаумен ғана шектелген сияқты, себебі ол өз иеліктерін Темір мемлекетінің есебінен кеңейткен жоқ [7, 196-198 б.]. Ақ Орда ішіндегі бүліктер Барақты Сырдария бойында кідіртпей, Дешті Қыпшаққа кетуге мәжбүр етті. Бірақ келесі, 1427-1428 жылдардағы өзара қырқыс күресте қаза тапты. Әл-Ғаффари мен Хайдар Рази осы мерзімді көрсеткен.

Ақ Орданың соңғы ханы сонымен қоса Алтын Орданың жоғары билеушісі болуға ұмтылған талантты қолбасшы Барақ ханның өмірінің соңғы жылдарына арналған деректер әлі де терең, байыпты зерттеуді талап етеді. Барақ ханның өлімі туралы тағы бір дерек Қадырғали Жалайырдың «Шежірелер жинағы» еңбегінде жазылған: «Едіге биден соң Мансұр би болды. Ол атасының шаңырығында болды. Мансұр би атасының ұлысын өзі биледі. Және ақырында оны Барақ хан өлтірді. Одан соң Мансұрдың ұлдары Қази, Наурыз Барақ ханмен соғыс қылды. Барақ хан сол соғыста қаза тапты» [9, 118 б.]. Қадырғали Жалайыр еңбегінде Барақ ханның Қази, Наурызбен соғысқандығы және сол соғыста оның қаза тапқандығын айтады. Орда Ежен әулеті XIII ғасырдың басынан Барақ хан қайтыс болғанға дейін бүкіл Шығыс Дешті Қыпшаққа билік жүргізіп отырған әулет болатын. Орыс хан, Барақ хан – осы әулеттің беделін көтеріп, атағын шығарған атақты хандары болды [10, 297-298 б.].

Ұрұс хан, ал кейініректе Әбілқайыр, одан соң қазақ хандары сияқты Барақ хан «Темір әулеті мемлекетінің есебінен өз иеліктерін кеңейткен жоқ». Ол осыдан ширек ғасыр бұрын Әмір Темір жаулап алған елдің астанасы Сығанақ қана емес, Ортаңғы Сырдария мен оның аймақтарындағы басқа да қалаларға

тайпалардың этникалық және мәдени байланыстары, өлкенің тарихи даму жолының өзі, Ақ Орданың иелік ету құқығы қалыптастырған жерге орналастырудың ғасырлық дәстүрлерін қалпына келтірді. Оған дәлел 1465 жылы Қазақ хандығы құрылған кезде Ұрыс ханның шөбересі Керей хан мен Барақ ханның баласы Жәнібек хандар Сырдария бойындағы Сығанақ, Сауран, Созақ, Отырар, Түркістан, Сайрам қалаларын қазақ халқының ертеден бергі қалалары екендігін және бұл қалаларға ата-бабаларынан билік жүргізіп келе жатқандығын ашық айтты. 1426 жылы Барақ ханның жанқиярлық ерлігімен қайтарылып алған Сырдария бойындағы иеліктер бүкіл Шығыс Дешті Қыпшақтың экономикалық және саяси тірегі болып, сауда-саттығы өркендеген кентті аймақ пен малшаруашылығы дамыған дала арасын жалғаған бейбіт өмірін қалпына келтірді.

1. Бартольд В.В. Улугбек и его время. Петроград: Типография Российской Академии наук, 1918. – 188 с.

2. Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1950. – 327 с.

3. Йазди Шараф ад-Дин Али. ЗАФАР-НАМЕ. Перев. со староузб., предисловие, комментарии, указатели и карта А. Ахмедова. – Ташкент: издательство журнала «SAN'TA», 2008. – 486 с.

4. Матвиевская Г.П., Соколовская З.К. Улугбек. 1394-1449. – М.: Наука, 1997. – 153 с.

5. Леонов Н.И. Улугбек – великий астроном XV века. (1394-1449) / Москва: Гос. изд-во техн.-теорет. лит., 1950. – 66 с.

6. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 2-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 640 б.

7. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1941. – 305 с.

8. Арендс А.К. Из истории эпохи Улугбека. (Сборник статей. Отв. ред. д-р филол. Наук А.К. Арендс). Т., «Наука», 1965. – 378 с.

9. Қ. Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы: Қазақстан, 1997. – 128 б.

10. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылуы тарихы. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2015. – 520 б.

Чижова Я.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, исторический факультет, гр. М-ИО-23-2р, магистрант
(Научный руководитель – д.и.н., профессор Сактаганова З.Г.)

СОЦИАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ЗАКЛЮЧЕННЫХ СТЕПНОГО ЛАГЕРЯ (особый лагерь №4)

В 30-х гг. XX века на территории СССР зарождается лагерная система, более известная как ГУЛАГ. Ее целью было подавление любых форм диссидентства и укрепление контроля над населением страны. Одной из ветвей этой истории является создание особых лагерей. Казахстан был одной из двух республик (вторая Россия), на территории которых располагались особые лагеря. Так, в пределах нынешнего Казахстана, одновременно располагалось четыре из двенадцати особых лагеря: Степной, Песчаный, Луговой и Дальний. Дольше всего из них просуществовал Степной лагерь. Этот лагерь был создан в 1948 г. в контексте советских репрессий и строительства тяжелой промышленности. Изучение социального портрета заключенных Степного лагеря представляет собой не только попытку осветить исторические события, но и понять человеческую сторону этой трагедии. Каждый заключенный, чья жизнь пересекалась с лагерем, вносил свой уникальный вклад в общую картину событий. Их истории стали частью коллективной памяти и наполнили страницы исторических работ не только фактами, но и человеческими судьбами, стремлениями и трагедиями.

Состав заключенных в Степном лагере был довольно разнообразным и включал в себя людей разных национальностей и профессий. В основном, это были политические и правовые преступники, а также религиозные деятели и иные категории населения, признанные «врагами народа». Среди заключенных было много интеллигенции, в том числе писателей, поэтов, художников, ученых, преподавателей, которые были осуждены за высказывания и деятельность, не соответствующие линии партии. Также в лагере находились криминальные элементы – воры, мошенники, убийцы, которые были осуждены за совершение преступлений вне политического контекста. Основным направлением исправительно-трудовых лагерей явилось массовое применение бесплатного труда заключенных в осуществлении сталинской программы строительства социализма [1; 267].

Массовое осуждение людей проводилось по закону ВЦИК СССР от 7 августа 1932 г. и ряду уголовных и уголовно-процессуальных законов: «Закон об измене Родине от 8 июня 1934 г.», «Закон о подготовке к совершению террористических актов от 1 декабря 1934 г.». «Закон об упрощении судебной процедуры по политическим обвинениям от 14 сентября 1937 г., «Указ Президиума Верховного Совета СССР от 22 июня 1940 г. и от 4 июля 1947 г.». По этим актам высшего органа власти побывали в тюрьмах, лагерях и колониях ГУЛАГа миллионы советских граждан [2; 35].

Первые заключенные прибыли в Степной лагерь из других лагерей в мае 1948 г. Начальная численность заключенных составила около 6000 человек, но уже к декабрю 1948 г. число увеличилось до 17000. С каждым годом число заключенных росло и уже к 1952 году число доходило до 20000 заключенных, после 1952 г. число постепенно шло на снижение.

Таблица 1
Динамика численности заключенных Степного лагеря с 1948 г. по 1956 год [3; 402].

На начало года	Фактическое количество заключенных
1948	5713
1949	18572
1950	27855
1951	18572
1952	23089
1953	20869
1954	21090
1955	10481
1956	7603

Фактические цифры численности лагерного контингента несколько отличались от лимита наполнения. Так, лимит наполнения Степного лагеря составлял: с 28 февраля 1948 г. – 10000 человек, с 29 июля 1948 г. – 16000 человек, с 12 апреля 1949 г. – 23400 человек, с 11 августа 1949 г. – 28000, с 17 октября 1950 г. – 19000 человек, с 16 июля 1951 г. – 25000 человек (за счет сокращения лимита Особлага №7 на 6000). В марте-апреле 1954 г. планировалось завезти 3000 заключенных «особого контингента и 1000 – «общего» [4; 404].

В Степном лагере содержался как мужской, так и женский контингент заключенных. Если говорить о цифрах, то на момент создания лагеря мы не можем подсчитать точного количества мужчин и женщин, есть данные только по конкретным лагерным отделениям. Так, например, в лаготделении №2 при количестве заключенных в 7813 человек, было 7007 мужчин и 806 женщин, а в лаготделении №3, 1854 женщины и 2857 мужчин. На протяжении разных периодов функционирования лагеря соотношение мужчин и женщин могло меняться. Например, в начале 1950-х годов женщин в лагере было значительно меньше, но к концу 1950-х годов их число стало увеличиваться. На 1 января 1951 г., общее число составляло 18572 человека, из них 15251 мужчин и 3321 женщин [5;48]. Как мы можем заметить, число мужчин всегда преобладало, но и количество женщин-заключенных росло с каждым годом. Одной из основных причин была активная репрессивная политика в отношении женщин, проводимая советскими властями в 1930-1950-х гг. Женщины были подвержены политическим репрессиям, особенно в связи с «делами врагов народа», в том числе в качестве семейных членов репрессированных лиц. Еще одной причиной является участие женщин во Второй мировой войне. Многие женщины были призваны на фронт и попали в плен, а затем были отправлены в лагеря. Также стоит учитывать, что женщины часто были подвержены репрессиям в связи с социально-бытовыми причинами, например, за неблаговидное поведение или нелегальную торговлю. В целом, увеличение числа женщин в лагерях было связано с тем, что они были считаемыми «ненадежными элементами» и подвергались политическим репрессиям [6; 45].

В Степном лагере были и дети заключенных, которые жили с матерями-заключенными или в специальных детских отделениях. В отчетах о посещении лагеря в 1950-е годы упоминается, что в лагере находились от 200 до 300 детей в возрасте от 1 до 10 лет. Также, бывали в лагере и случаи беременности. Беременность во время пребывания в лагере, не значительно, но облегчала жизнь женщинам-заключенным. Их освобождали от тяжелых работ, и давали дополнительное питание. Также, они могли рассчитывать на оказание медицинской помощи. Но после родов, все возвращалось на круги своя. Не всех детей оставляли с матерями. После грудного кормления, детей забирали, записывали под вымышленными именами и фамилиями и отвозили в детдом. Некоторые мамы, получив временные льготы, были рады и такому исходу, но были и отчаянные, которые от горя бросались на проволоку. Самые находчивые делали тайные татуировки, себе и малышу, с надеждой отыскать потом своего ребенка. В редких случаях приезжали родственники заключенных, и забирали малышей в семью. Детей отдавали неохотно, потому что уже с рождения, у них было клеймо – ребенок «врага народа» [7; 50-53].

В возрастном составе заключенных Степного лагеря можно выделить несколько групп. Большая часть заключенных были в возрасте от 18 до 50 лет. Однако в лагере находились и более старшие люди, которые продолжали работать на производстве. Возрастной состав заключенных был самым разнообразным, по данным за 1950 год, преобладала группа с 26 лет до 35 – 10126 человек на общее количество в 28846, а самой малочисленной группой были заключенные старше 60 лет – 1512 человек.

В Степном лагере, содержались представители более 34 национальностей Советского Союза и граждане более 30 государств мира, среди которых преобладали немцы. Подавляющее большинство

заключенных-граждан СССР составляли украинцы, русские и литовцы. Подавляющая часть украинцев и литовцев была осуждена за участие в «повстанческом националистическом движении» на Украине и Литве в период ВОВ и послевоенные годы, носившем антисоветский характер [8; 41]. Больше половины заключенных имели сроки от 15 до 20 лет. Около 20 тысяч человек были осуждены за измену Родине, шпионаж, терроризм, повстанчество и политбандитизм. Этнического населения-казахов, по сравнению с другими этносами было меньшинство, поскольку большинство заключенных были арестованы за политические, а не за «бытовые» преступления. Во время сталинских репрессий многие казахи, как и представители других национальностей, были арестованы по обвинению в «националистических» и «контрреволюционных» деяниях, которые включали в себя любую форму проявления национальной или религиозной идентичности. Кроме того, казахи, как и другие народы Казахстана, стали жертвами депортации и массовой эмиграции в период репрессий. [9; 27].

Помимо народов, населявших СССР, в лагерях находились иностранцы. Это были граждане Германии, Японии, Италии, США, Греции и т.д. Иностранные граждане могли быть признаны враждебными элементами и подвергаться репрессиям из-за своей национальности, политических взглядов или связей с иностранными организациями. В частности, после окончания Второй мировой войны многие немцы, находившиеся на территории СССР, были отправлены в лагеря как потенциальные враждебные элементы. Также среди заключенных были граждане других стран, например, Польши, Чехословакии и Китая, которые были уличены в антисоветской деятельности или имели связи с западными организациями.

Таблица 2

Национальный состав и подданство заключенных Степного лагеря за 1951 год [10; 67].

Национальность	На 01.01	На 01.10
Национальности граждан СССР		
Русские	3237	3799
Украинцы	7845	10084
Белорусы	701	1028
Казахи	300	305
Литовцы	2078	2444
Прочие	2916	3588
Итого	17077	21248
Национальности других стран		
Немцы	484	382
Поляки	540	590
Китайцы	62	2
Японцы	32	-
Корейцы	49	6
Прочие	328	142
Итого:	1495	1122
Всего:	18572	22370

Статей, по которым сидели заключенные, было немало, но основной поток заключенных прибывал в Степной лагерь именно по 58 статье. Статья 58 была частью Уголовного кодекса РСФСР, введенного в 1926 году. Она была разделена на три различных статьи: 58-1 («Контрреволюционная деятельность»), 58-2 («Шпионаж») и 58-3 («Террористические действия»). Эти статьи были известны как «статьи об антисоветской агитации». Статья 58 применялась для преследования и уничтожения любых форм оппозиции и критики советской власти. Под ее действие попадали не только реальные преступники, но и политические диссиденты, обычные люди, случайно попавшие под подозрение [11; 66]. На 1949 год, из общего количества заключенных в 22989 человек, 21309 были осуждены по 58 статье. Измена Родине – 16449, шпионаж – 1177, террор и террористические намерения – 445, участие в антисоветских заговорах – 997 и еще ряд пунктов, относящихся к 58 статье. Остальные же 1680 человек, это бандиты, воры, рецидивисты, дезертиры, контрабандисты и т.д. Стоит отметить, что у общего контингента была своя миссия. Их «подсаживали» к спецконтингенту, чтобы подавить, запугать и лишить надежды. Все потому, что к спецконтингенту принадлежали люди культуры, политические деятели, потомки «прошлой власти», которым было несвойственно находиться в такой среде. В период 1930-х годов статья 58 была основным инструментом сталинской репрессии, когда сотни тысяч людей были отправлены в лагеря и были казнены. В 1950-х гг. статья была изменена, но ее применение не прекратилось. Действие статьи было окончательно прекращено только в 1991 году после распада Советского Союза [12; 37-38].

Состав заключенных, содержащихся в лагере был довольно разнообразен в этническом, религиозном, профессиональном планах. Большинство были осуждены по политическим статьям и признаны «врагами народа». Кроме этого, в лагере имелись осужденные по уголовным статьям. Относительно общего количества заключенных можно сказать, что оно постоянно менялось. Связано это было с изменением

структуры лагеря в результате передачи лагерных отделений и пунктов, прибытием нового контингента и переводом его в другие лагеря и смерти заключенных. Максимальная численность отбывающих наказание была зафиксирована в 1950 году, наименьшая в 1955 году. Резкое сокращение количества заключенных произошло по причине восстания в Кенгирском отделении и распределения его участников по другим лагерям. В свою очередь, одной из причин восстания стали нетерпимые условия содержания, которые были крайне тяжелыми. Кроме этого, заключенные подвергались психическому и физическому давлению со стороны администрации лагеря и надзирательского состава.

1. Яковлев Б., Бурцов А. Концентрационные лагеря в СССР – Мюнхен, 1955. – 671с.
2. Земсков В.Н. «Архипелаг ГУЛАГ»: глазами писателя и статистика // Аргументы и факты, 1989. № 45 – с. 33-45
3. Дулатбеков Н.О. и др. Особлаги на территории Казахстана: Степной, Песчаный, Луговой, Дальний – Караганда, 2014. – 1007с.
4. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря НКВД–МВД СССР на территории Казахстана (30–50-е годы XX века) / С.Д. Дильманов. – Алматы, 2002. – 344с.
5. Карточка учета движения заключенных в ИТЛ, УИТК-ОИТК (январь- декабрь 1956 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.1415
6. Докладные записки и справки руководства МВД СССР и ГУЛАГу о состоянии и работе лагерей и колоний (февраль-декабрь 1952 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.1903
7. Сводные карточки о трудовом использовании заключенных, содержащихся в лагерях МВД СССР (январь-декабрь 1948 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д1302
8. Литерно-наблюдательное дело Степного лагеря МВД с перепиской по вопросам режима содержания заключенных и надзирательской службы за 1953 год (январь-март1953 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.2616
9. Переписка по организации и деятельности особых лагерей МВД (Особый лагерь №4 – Степной) (январь-август 1949 г.). // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.1858
10. Литерное дело. Особый лагерь №4 – Степной, за 1950 год. // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.1871
11. Литерное дело. Особый лагерь №4 – Степной, (декабрь 1949 г. – июнь 1950 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.1870
12. Переписка по режиму содержания заключенных Степного лагеря МВД (акт о приеме лагеря) (9апрель-октябрь 1953 г.) // ГАРФ.Ф.9414.Оп.1.Д.2614

Akshat Singhal, Rudransh Jain, Karaganda Medical University, International Medical Faculty, group M-2009, students Republic of India, Rajasthan
(Scientific adviser – assistant-professor Mingisheva N.A.)

MEDICAL EDUCATION IN INDIAN CITIES: COMPARATIVE ANALYSIS

Medical education in India is paramount, shaping the nation's healthcare landscape amidst its diverse population. This paper examines its significance and conducts a comparative analysis across major cities. Beginning with a historical overview and regulatory framework, it highlights the role of medical education in producing competent healthcare professionals. Challenges such as infrastructural deficits and faculty shortages are identified, prompting a comparative analysis of cities like Delhi, Mumbai, Kolkata, Chennai, and Bangalore. Through this, disparities in infrastructure, faculty expertise, and student outcomes are scrutinized, offering insights into regional variations. By understanding these differences, policymakers and educational institutions can devise targeted strategies to enhance medical education standards nationwide, thus ensuring equitable access to quality healthcare education and improving healthcare outcomes on a broader scale.

India itself is such a big country in 2024, and it has a large population, which is approximately 17.76%. of the world population to cater to them. Maintaining their wellness and health is a big issue, and that’s why big countries like India need such a good medical infrastructure and well-trained medical practitioners to provide 24x7 medical support for the population. that’s why medical education is much more important in these cities and counties. In this article, we will discuss how, over time, the demand for healthcare has increased in India, how India is adept at it, and how good and effective it is.

Once, Mahatma Gandhi said: “Health is the real wealth and not pieces of gold and silver.” This quote emphasizes the importance of healthcare, which is directly related to the quality of medical education. It underscores the idea that investing in healthcare and medical education is essential for the well-being and prosperity of a nation.

Overview of Medical Education in India

Medical education in India has a rich historical legacy dating back centuries, deeply intertwined with the country's cultural and societal fabric. The roots of formal medical education can be traced to ancient Indian texts such as the Charak Samhita and Sushrut Samhita, which laid the foundation for Ayurveda, the traditional system of medicine. However, modern medical education in India saw significant development during the British colonial era, with the establishment of medical colleges such as the Calcutta Medical College in 1835 and the Madras Medical College in 1837.

Today, medical education in India is governed by various regulatory bodies and accreditation systems to ensure quality and standards. The medical education regulatory body is the Medical Council of India (MCI), which sets curriculum, infrastructure, and faculty qualifications standards. However, with the enactment of the National Medical Commission (NMC) Act in 2019, the MCI has been replaced by the National Medical Commission (NMC), signaling a paradigm shift in medical education regulation.

The general structure of medical education programs in India follows a hierarchical system, with undergraduate, postgraduate, and super-specialty courses offered in various medical specialties. The Bachelor of Medicine, Bachelor of Surgery (MBBS) program remains the cornerstone of undergraduate medical education, typically spanning five and a half years, including a mandatory one-year internship. Postgraduate medical education includes Master of Surgery (MS), Doctor of Medicine (MD), and Diplomate of National Board (DNB) courses, providing advanced training in specific medical disciplines.

Comparison between cities of better understanding: for this comparison, we have taken two cities in India that are densely populated and have enough medical facilities (table 1).

Table 1. Comparison of medical education between Jaipur and Delhi:

Jaipur	Delhi
Jaipur, the capital city of Rajasthan, is home to several reputable medical colleges and hospitals, including the Sawai Man Singh Medical College (SMSMC) and the Rajasthan University of Health Sciences (RUHS).	Delhi, the capital territory of India, boasts some of the country's premier medical institutions, including the All-India Institute of Medical Sciences (AIIMS), Maulana Azad Medical College (MAMC), and Lady Hardinge Medical College (LHMC).
The medical education infrastructure in Jaipur is gradually improving, with investments in state-of-the-art facilities and equipment.	The medical education infrastructure in Delhi is well-established, with world-class facilities, research laboratories, and teaching hospitals.
Faculty expertise varies across institutions, with efforts underway to attract and retain skilled medical professionals.	Delhi attracts top-tier faculty members and researchers, contributing to a high level of expertise and academic excellence.
Clinical exposure opportunities are available through affiliations with government hospitals such as the SMS Hospital and private healthcare facilities.	Students benefit from extensive clinical exposure opportunities at renowned hospitals like AIIMS, Safdarjung Hospital, and private medical institutions.

While Jaipur has made strides in developing its medical education infrastructure, Delhi maintains a clear advantage in established institutions, advanced facilities, and renowned faculty.

Delhi offers a broader range of medical specialties and research opportunities, attracting students and faculty from nationwide and abroad.

However, Jaipur provides a valuable alternative for students seeking quality medical education in a vibrant cultural and historical setting with the potential for further growth and development.

In conclusion, this study underscores the importance of addressing disparities in medical education across cities like Delhi and Jaipur. By understanding regional variations in infrastructure, faculty expertise, and student outcomes, stakeholders can devise targeted strategies to enhance medical education standards nationwide. Investing in medical education is essential for ensuring equitable access to quality healthcare education and ultimately improving healthcare outcomes on a broader scale.

1. National Medical Commission. (2020). National Medical Commission Act, 2019. Retrieved from https://www.nmc.org.in/activitiWebClient/open/getDocument?path=/Documents/Public/Portal/Gazette/2019/NMC%20Act%20-%202019.pdf
2. Medical Council of India. (2021). Introduction. Retrieved from https://www.mciindia.org/CMS/about-mci/introduction
3. Sawai Man Singh Medical College, Jaipur. (n.d.). Retrieved from http://www.education.rajasthan.gov.in/content/raj/education/sawai-man-singh-medical-college--jaipur/en/home.html
4. Rajasthan University of Health Sciences, Jaipur. (n.d.). Retrieved from http://www.ruhsraj.org/
5. All India Institute of Medical Sciences, Delhi. (n.d.). Retrieved from https://www.aiims.edu/en.html
6. Maulana Azad Medical College, Delhi. (n.d.). Retrieved from http://www.mamc.ac.in/
7. Lady Hardinge Medical College, Delhi. (n.d.). Retrieved from https://lhmc-hosp.gov.in/
8. Medical Education in India Medical Education in India - The Asia Pacific Scholar: The Asia Pacific Scholar (nus.edu.sg)
9. Medical Education and Research in India: A Teacher's Perspective - PMC (nih.gov)
10. medical education and training: implications for India - PMC (nih.gov)

Priyansh Jaiman, Karaganda Medical University, International Medical Faculty, group M-2006, student
Republic of India, Rajasthan
(Scientific adviser – MA, assistant-professor Mingisheva N.A.)

POSITIVE AND NEGATIVE IMPACTS OF ABORTION ON SOCIETY

Abortion remains one of the most contentious and emotionally charged issues in modern society. It encompasses complex moral, ethical, and legal considerations, sparking heated debates worldwide. Proponents argue for a woman's right to choose, citing autonomy over one's body, while opponents advocate for the protection of unborn life, emphasizing the sanctity of human existence. Amidst this polarized discourse, it is crucial to examine the multifaceted impacts of abortion on society, acknowledging both its positive and negative consequences.

Social positive impacts include the following:

1. Women's Reproductive Rights and Autonomy: Access to safe and legal abortion empowers women to make decisions about their bodies, health, and futures. It affirms their autonomy and agency, allowing them to pursue education, careers, and personal goals without the burden of unintended pregnancies. By controlling their reproductive destinies, women can participate fully in societal, economic, and political spheres, fostering gender equality and empowerment.
2. Public Health and Safety: Legalizing abortion reduces the prevalence of unsafe and clandestine procedures, which pose significant health risks to women. Access to safe abortion services under medical supervision minimizes maternal morbidity and mortality, ensuring better health outcomes for women. Moreover, it facilitates comprehensive reproductive healthcare, including contraception counseling and family planning services, leading to healthier pregnancies and families.
3. Population Control and Socioeconomic Development: Abortion can contribute to population stabilization by enabling individuals to plan the timing and size of their families. When couples manage their fertility effectively, it eases the strain on resources, infrastructure, and social services, promoting sustainable development. Additionally, smaller family sizes correlate with higher levels of education, economic productivity, and social mobility, enhancing overall societal well-being.
4. Reducing Child Abuse and Neglect: Unintended pregnancies often result in children born into circumstances of financial insecurity, familial stress, or inadequate caregiving. By allowing individuals to terminate pregnancies they are unprepared for, abortion can prevent children from being born into environments where they may face neglect, abuse, or adverse childhood experiences. This, in turn, contributes to lower rates of child maltreatment and fosters healthier family dynamics.

Considering India as an example of the positive impacts of abortion, where cultural, religious, and social beliefs surrounding abortion are diverse and complex. Firstly, access to safe and legal abortion services can contribute to a shift in societal attitudes towards reproductive rights and women's autonomy. As individuals, particularly women, are empowered to make informed decisions about their own bodies and reproductive health, it challenges traditional patriarchal beliefs that prioritize male authority over female autonomy. This can lead to greater acceptance and support for women's rights to control their own fertility and reproductive choices, fostering a more inclusive and equitable society.

Secondly, the availability of safe abortion services can challenge harmful stigmas and misconceptions surrounding abortion in Indian society. Providing accurate information about abortion procedures, risks, and legal rights helps dispel myths and misinformation that often fuel social stigma and discrimination against women who seek abortions. This increased awareness and understanding can lead to more compassionate and empathetic attitudes towards individuals facing unintended pregnancies, reducing judgment and ostracism within communities.

Thirdly, access to abortion can promote empathy and solidarity among individuals who have had personal experiences with abortion or know someone who has. By sharing stories and experiences, individuals can connect on a human level, fostering a sense of empathy and understanding that transcends cultural and religious differences. This can contribute to a more supportive and compassionate social environment.

Negative impacts of abortion on society include the following issues:

1. Ethical and Moral Concerns: Abortion raises profound ethical dilemmas regarding the beginning of human life, personhood, and the rights of the unborn. For those who believe that life begins at conception, abortion is perceived as the deliberate termination of an innocent human being, infringing upon their inherent right to existence. Such moral objections stem from religious, philosophical, and cultural beliefs, underpinning opposition to abortion on grounds of conscience.
2. Psychological and Emotional Effects: Abortion can have lasting psychological and emotional repercussions for women, encompassing feelings of grief, guilt, regret, and existential questioning. Some individuals may experience symptoms of depression, anxiety, or post-traumatic stress disorder following an abortion, particularly if they perceive it as a traumatic or morally conflicting experience. While not universal, these emotional challenges underscore the complexity of reproductive decision-making and the need for compassionate support services.
3. Demographic Imbalance and Aging Population: In societies where abortion rates are high, demographic trends may shift towards an imbalance between generations, with potentially adverse

consequences for social cohesion and economic sustainability. A decline in birth rates and increased life expectancy can lead to population aging, placing strains on healthcare systems, pension schemes, and intergenerational support networks. Addressing these demographic challenges requires nuanced policies that balance reproductive rights withlong-term demographic stability.

4. Impact on Relationships and Family Dynamics: Abortion decisions can exert significant strain on interpersonal relationships, particularly within romantic partnerships and familial contexts. Disagreements over whether to proceed with an abortion or differing emotional responses to the procedure may create rifts and tensions between individuals. Moreover, the stigma surrounding abortion can hinder open communication and mutual understanding, exacerbating relational conflicts and isolation.

There are several negative impacts that abortion can have on people's beliefs in India, for instance: firstly, abortion can perpetuate existing social stigmas and misconceptions surrounding reproductive health and women's rights. In many communities, abortion is viewed as morally and ethically unacceptable, leading to judgment, condemnation, and ostracism of individuals who seek or undergo the procedure. This can reinforce traditional patriarchal beliefs that prioritize male authority over female autonomy, further marginalizing women and restricting their access to reproductive healthcare services.

Secondly, the practice of sex-selective abortion, though illegal, continues to be a significant issue in India, leading to skewed sex ratios and perpetuating gender-based discrimination and violence against women. This misuse of abortion for gender selection undermines efforts to promote gender equality and women's empowerment, reinforcing harmful stereotypes and attitudes towards women and girls.

Thirdly, abortion can conflict with religious beliefs and ethical values held by individuals and communities in India. In many religious traditions, including Hinduism, Islam, and Christianity, abortion is considered morally wrong and sinful, leading to moral dilemmas and internal conflicts for individuals who may be faced with unintended pregnancies. This can create tension between personal beliefs and societal norms, leading to feelings of guilt, shame, and moral ambiguity.

In conclusion, debates surrounding abortion are deeply nuanced, reflecting diverse perspectives, values, and interests within society. While proponents emphasize its role in safeguarding women's rights, public health, and socioeconomic development, opponents highlight ethical, moral, and demographic concerns. Ultimately, addressing the complex impacts of abortion on society necessitates a holistic approach that integrates medical, ethical, legal, and social considerations. By fostering constructive dialogue, promoting evidence-based policies, and supporting individuals with compassion and dignity, societies can navigate this contentious issue while upholding principles of justice, autonomy, and human dignity.

1. Gibson S. The problem of abortion: Essentially contested concepts and moral autonomy. Bioethics 18.3 (2004): 221-233.
2. Law R.F. Abortion debate. BMJ: British Medical Journal 299.6704 (1989): 916.
3. Marecek J., Macleod C., Hoggart L. Abortion in legal, social, and healthcare contexts. Feminism & Psychology 27.1 (2017): 4-14.
4. Sanger C. Talking about abortion. Social & Legal Studies 25.6 (2016): 651-666.
5. Shrage L. Abortion and social responsibility: Depolarizing the debate. Oxford University Press, USA, 2003. – 173 p.

Алжанова А.У., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, педагогический факультет, гр. МПиП-22-2р, магистрант 2 курса
(Научный руководитель -д.п.н., доцент Карманова Ж.А.)

МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ В ОБЛАСТИ МУЗЫКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В УСЛОВИЯХ КОЛЛЕДЖА

Изучение мотивации обучения является центральной проблемой дидактики и педагогической психологии. Проблема низкой мотивации к обучению не обошла стороной и сферу музыкального образования. На сегодняшний день музыкальное искусство в Республике Казахстан требует поддержки государства и общества. Система образования в сфере музыкального искусства строится на трех ступенях: детская музыкальная школа - колледж искусств - консерватория (академия, университет). Рассматривая образовательные взаимосвязи в первых двух ступенях образования - детская музыкальная школа и колледж-искусств- можно отметить следующее:

1. Программа детских музыкальных школ (ДМШ) рассчитана на семь лет обучения, тогда как требования к абитуриенту, поступающему в учебное заведение организаций Технического и Профессионального образования (ТиПО), к которым относятся все колледжи-искусств, предполагают наличие аттестата о среднем образовании, то есть, девятилетнее образование. Тем самым образуется «вакуум» в два года между окончанием детской музыкальной школы и поступлением в колледж-искусств. За эти два года обучающийся либо теряет полностью интерес к музыкальной профессиональной деятельности, либо теряет соответствующую квалификацию для вступительных экзаменов.

2. Образовательный процесс в детской музыкальной школе не имеет стимулов для получения последующего профессионального музыкального образования обучающимися. Система оценивания портфолио педагогов детских музыкальных школ для получения или подтверждения квалификационной категории не предусматривает в своих правилах условия или поощрения за доведение обучающегося до поступления в колледж-искусств, хотя, именно этот критерий и является самым верным при оценке педагогической деятельности и оценке уровня мотивационной сферы как обучающегося ДМШ, так и самого педагога.

Эти обстоятельства способствуют тому, что обучающиеся колледжа-искусств имеют слабо сформированную мотивационную сферу, которая выражается в низкой успеваемости, среднего качества получения знаний и умений в обучении музыкальному искусству. Особенность организаций ТиПО состоит в том, что образовательная программа рассчитана на срок 3 года и 10 месяцев, и ее цель – сформировать готовых специалистов в области музыкального искусства, способных быть исполнителями, артистами оркестров (ансамблей), а также педагогами ДМШ. Задача не из простых, в виду перечисленных выше факторов. Вопрос получения образования в организациях ТиПО активно поднимается на уровне Правительства Республики Казахстан и Президента Республики Казахстан Токаева Касым-Жомарта Кемелевича. В соответствии с Концепцией развития высшего образования и науки Республики Казахстан на 2023-2029 года от 28 марта 2023 года *«… система ТиПО будет направлена на решение задач по гарантированному получению навыков первой профессии, будет обеспечен полный охват всех желающих получить бесплатное профессиональное образование на основе государственного образовательного заказа. Организациям ТиПО будет предоставлена академическая свобода в содержании для гибкого реагирования на запросы рынка труда и работодателей»*[1]. Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана от 1 сентября 2023 года озвучил следующие ключевые моменты в отношении ТиПО: ***«Мы продолжим реализацию проекта «Бесплатное техническое и профессиональное образование». Ежегодно 50 тысяч абитуриентов поступают на платной основе, 85% из них относятся к категории малообеспеченных. Такое положение нужно исправить. Следует обеспечить стопроцентный охват бесплатным ТиПО по востребованным специальностям»*** **[2].**

Действуя в соответствии с актуальной государственной политикой в области организаций ТиПО, наша задача состояла в том, чтобы *сформировать мотивационную сферу обучающихся в области музыкального искусства в условиях колледжа*. Для этой цели нами была разработана модель в виде целого комплекса мер:

1) внедрение новых факультативов в учебный процесс [3];

2) внедрение цифровых технологий в процесс обучения в виде электронного учебного пособия [4];

3) регулярное проведение семинаров и тренингов для обучающихся и преподавательского состава по проблеме формирования мотивационной сферы обучающихся (рисунок 1. Модель формирования мотивационной сферы обучающихся в области музыкального искусства в условиях колледжа).

Исследование по апробации модели формирования мотивационной сферы обучающихся (МСО) в области музыкального искусства в условиях колледжа проводилось в организации ТиПО КГКП «Карагандинский колледж искусств им. Таттимбета». В исследовании принимали участие обучающиеся специальности 4S02150100 - «Инструментальное исполнительство» в количестве 30 человек, из которых: 15

– студентов контрольной группы, 15 – экспериментальной. Исследование проводилось в период с октября 2023 года по январь 2024 года и состояло из трех этапов: констатирующий (октябрь 2023 года), формирующий (ноябрь – декабрь 2023 года), контрольный (январь 2024 года).

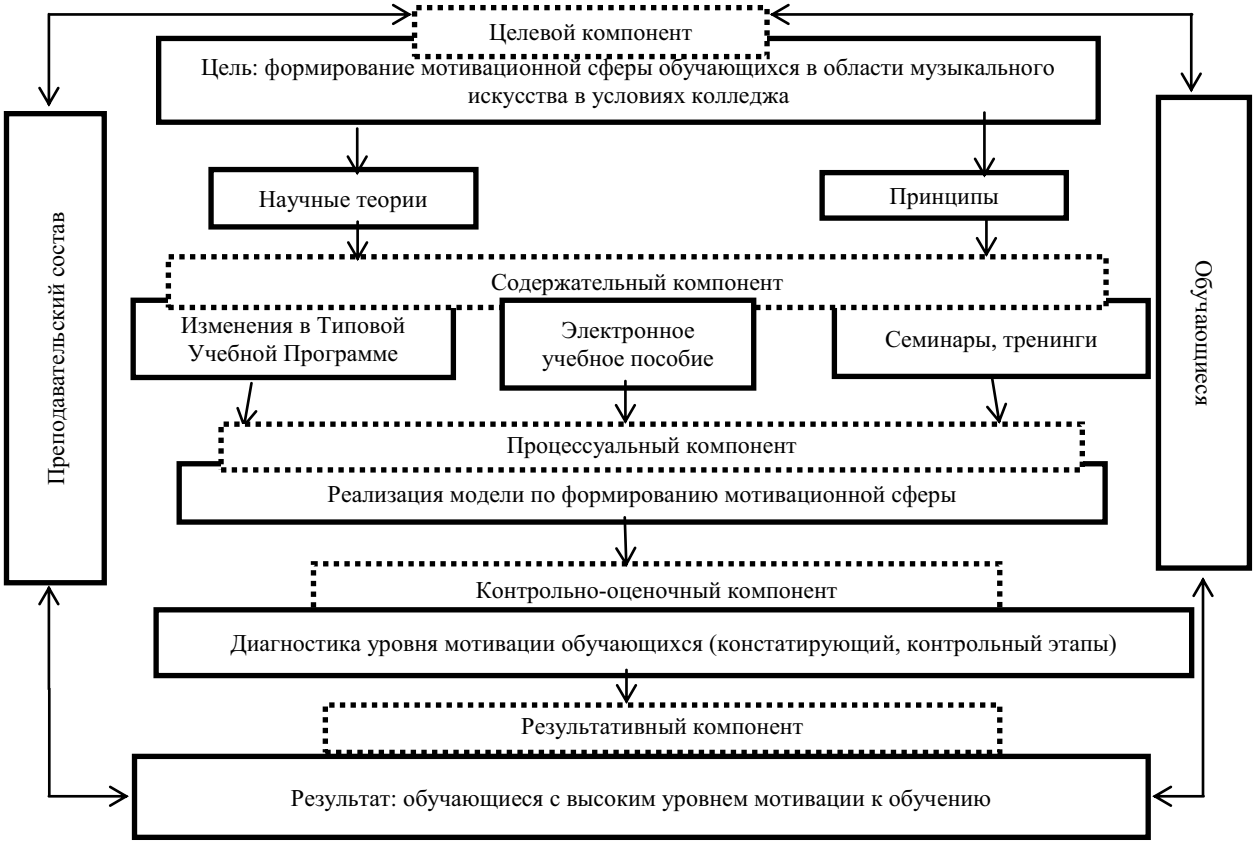

Рисунок 1. Модель формирования мотивационной сферы обучающихся
в области музыкального искусства в условиях колледжа

В рамках *констатирующего и контрольного этапов* исследования был применен диагностический комплекс на основе Сводной таблицы А.К.Марковой [5, с. 69]. Необходимо отметить, что данное исследование стало не только основой для констатирующего этапа, но и явилось началом формирующего этапа педагогического эксперимента: «… процесс диагностирования у учащихся их мотивов и целей на самом деле уже способствуют их внутреннему осмыслению и саморазвитию. Анкеты или интервью вскрывают на поверхность внутренние мотивы учения не только для учителей, но и для самих учащихся» [5, с. 67]. На рисунке 2 и 3 представлено графическое изображение средних показателей диагностики каждого компонента МСО на констатирующем и контрольном этапах.

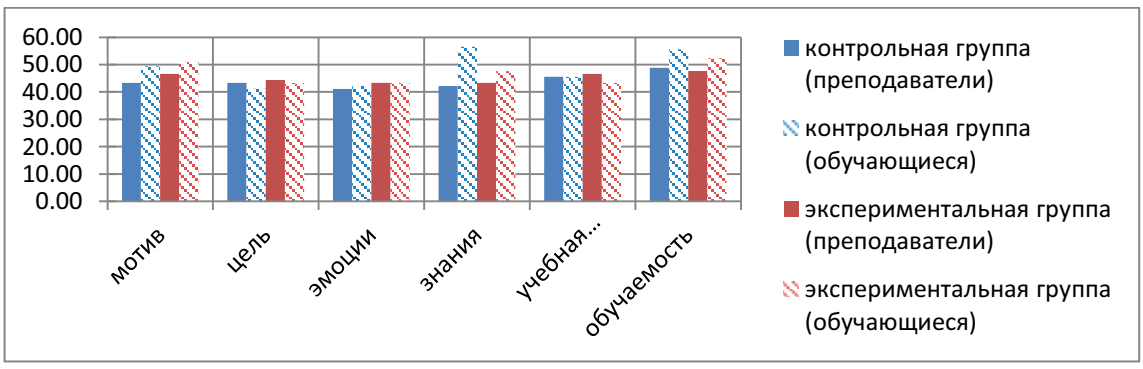

Рисунок 2. Средний показатель сформированности мотивационной сферы обучающихся
(констатирующий этап)

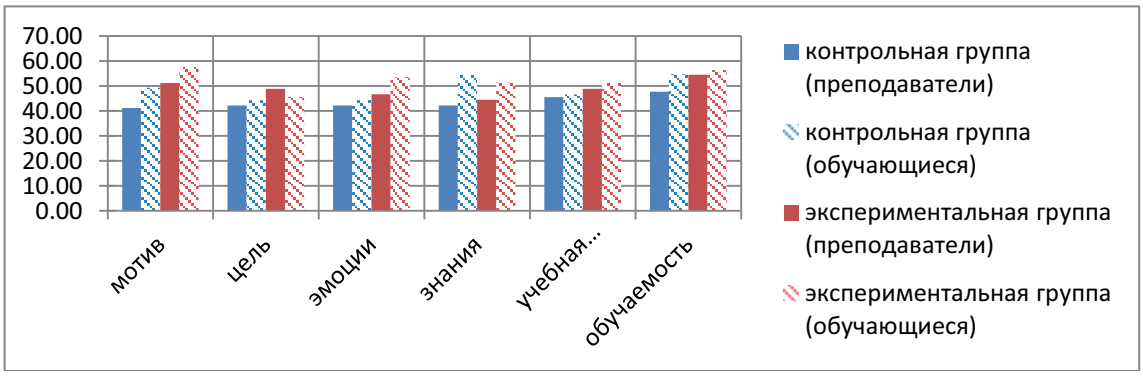

Рисунок 3. Средний показатель сформированности мотивационной сферы обучающихся (контрольный этап)

Таким образом, мы можем сделать следующие *выводы*:

1. В экспериментальной группе результаты имеют положительную динамику по сравнению с результатами контрольной группы, что свидетельствует об эффективности модели формирования мотивационной сферы обучающихся в области музыкального искусства в условиях колледжа.

2. Результаты опытно-экспериментальной работы дают основания утверждать, что внедренный нами комплекс мер (новые факультативы в учебный процесс; цифровые технологии в виде электронного учебного пособия; проведение семинаров и тренингов для обучающихся и преподавательского состава обеспечивают успешное формирование мотивационной сферы обучающихся.

Данная модель была предложена для внедрения в КГКП «Павлодарский колледж искусств» и находится на стадии рассмотрения.

1. Концепция развития высшего образования и науки Республики Казахстан на 2023-2029 года от 28 марта 2023 года https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248.

2. Послание Президента Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2023 года https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-ekonomicheskiy-kurs-spravedlivogo-kazahstana-18588.

3. Типовая учебная программа: Специальность 4S02150100 - «Инструментальное исполнительство» КГКП Карагандинский колледж искусств им. Таттимбета» за 2023-2024 учебный год.

4. Алжанова А.У., Карманова Ж.А. Искусство Барокко. - Свидетельство о внесении сведений в государственный реестр прав на объекты, охраняемые авторским правом №40201 от 06.11.2023 г.

5. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.

Апенова К.М., Караандинский университет им. академика Е.А.Букетова, педагогический факультет, гр.ДФ-42-2р, студент
(Сюй-фу-шун Н.В., м.п.н.)

МЕТОД СЕНСОРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ПРОПРИОЦЕПТИВНОЙ СИСТЕМЫ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

В нашей стране огромное внимание уделяется проблемам детей с ограниченными возможностями. Например, согласно Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью в Республике Казахстан до 2025 года, утвержденном постановлением Правительства от 28 мая 2019 года запланирована большая работа по обеспечению ранней диагностики нарушений развития, внедрению инклюзивного образования, социальной реабилитации, обеспечению доступности образования и значительная часть этой работы уже воплощена в жизнь. Создание инклюзивной образовательной среды является одной из основных задач Концепции развития дошкольного, среднего, технического и профессионального образования Республики Казахстан на 2023-2029 годы.

Однако внедрение инклюзивного образования в Казахстане наталкивается на некоторые трудности, особенно, когда речь заходит о детях с расстройствами аутистического спектра. Этому есть несколько причин. Во-первых, аутизм как отдельное нарушение развития стали выделять относительно недавно (синдром Каннера как самостоятельная клиническая единица был выделен в 1943 г.), а в Казахстане диагноз «ранний детский аутизм» начали ставить лишь после 90-х гг. XX века. Поэтому, сравнительно с детьми других нозологических групп, дети с расстройствами аутистического спектра являются относительно малоизученной группой, в результате чего сравнительно мало апробированных методик обучения, воспитания и реабилитации для этой категории детей.. Во-вторых, количество детей с расстройствами

аутистического спектра постоянно растет. По словам заведующей отделом реабилитации Национального научно-практического центра развития специального и инклюзивного образования Зауре Джангельдиновой, «Если в 2020 году диагноз аутистического расстройства выявили у 6 771 ребенка, то в 2022 году – у 12 087 детей» [1].

Расстройства аутистического спектра являются довольно разнообразной по проявлениям группой сходных нарушений развития. В их основе лежит так называемая «триада аутизма» - а именно, проблемы вербальной и невербальной коммуникации, проблемы социального развития и наличие стереотипий. По мнению О.С.Никольской, в основе аутизма лежит не только нарушение коммуникации, но и проблемы взаимодействия со средой в целом [2]. При аутизме мозг ребенка не обрабатывает в полном объеме информацию, поступающую от сенсорных систем.

Сенсорная система – это совокупность периферических и центральных структур нервной системы, ответственных за восприятие сигналов различных модальностей из окружающей или внутренней среды. Существует несколько классификаций сенсорных систем.

Как правило, все они выделяют:

– зрительную,

– слуховую,

– обонятельную,

– вкусовую,

– тактильную,

– проприоцептивную,

– вестибулярную сенсорные системы.

Проприоцептивная система аккумулирует информацию, поступающую от мышц, суставов и сухожилий. Посредством проприорецепции мы узнаем о положении частей нашего тела, направлении, скорости и амплитуде их движений, силе напряжения мышц, благодаря чему можем управлять собственным телом. Проблемы в проприоцептивной сфере можно заподозрить в тех случаях, если ребенок:

– приходит в волнение, когда его конечности двигаются активно, мышцы сжимаются или растягиваются;

– избегает движений, связанных с преодолением собственного веса (например, не хочет прыгать, бегать, ползать, крутиться, скакать), и других физических действий, которые способствуют сильным проприоцептивным ощущениям;

– если двигается, то движения слабо дифференцированы, ребенок движется всем телом, плохо манипулирует мелкими предметами.

Также особенности функционирования проприоцептивной системы могут приводить к тому, что ребенок:

– имеет низкий мышечный тонус;

– может врезаться и наталкиваться на предметы вокруг себя, «набивать синяки»;

– может стучать пятками о пол или стул;

– может модулировать уровень возбуждения, включаясь в самостимулирующую деятельность, например, биться головой, кусать ногти, сосать палец, хрустеть суставами пальцев, скрипеть зубами;

– любит, чтобы его крепко завернули в одеяло или потискали перед сном;

– прикладывает неоправданно большие усилия, когда что-либо делает, поэтому часто ломает предметы;

– любит постоянно жевать предметы, например, воротничок рубашки, завязки от шапочки, манжеты, грызть карандаши, игрушки и резинки, может любить еду, которую нужно долго жевать [3]. Эти симптомы в разных сочетаниях присущи большинству детей с расстройствами аутистического спектра.

В настоящее время разработаны и широко применяются специальные методы и программы, цель которых – улучшение функционирования сенсорных систем. В частности, широкое распространение приобрело направление, под названием сенсорная интеграция.

Метод сенсорной интеграции был предложен Энн Джин Айрес в 1963 г. в ее диссертации по педагогической психологии. Сенсорная интеграция (от лат. «sensus» - ощущение, «integratio» - восстановление, соединение) направлена на развитие сенсоморных функций и коррекцию нежелательного поведения [4]. В основе сенсорной интеграции лежит предположение о том, что основу психической активности составляет процесс обработки информации, поступающей в мозг от всех органов чувств, причем этот процесс не осознается ребенком, хоть и включает в себя также организацию и фильтрацию информации. Этот процесс позволяет ребенку осознанно реагировать на различные ситуации, вступать и поддерживать коммуникацию, накапливать запас сведений об окружающем мире и людях, а впоследствии – успешно учиться. Цель метода сенсорной интеграции - создать мозгу ребенка такие условия, в которых он сможет полноценно обрабатывать информацию и самостоятельно формировать ответные реакции, тем самым создавая базу для развития, социализации и обучения.

Дисфункции сенсорной интеграции могут проявляться в виде чрезмерно высокой (гиперчувствительности) или низкой (гипочувствительности) чувствительности к сигналам определенной сенсорной системы. По отношению к проприоцептивной системе гипочувствительность может проявляться, например, в том, что ребенок нарушает личное пространство других людей: встает слишком близко, часто

натыкается на других детей, а гиперчувствительность – как проблемы с мелкой моторикой: застегиванием пуговиц и других застежек, манипуляциями с мелкими предметами [5]. Целенаправленная коррекционная работа помогает преодолеть дисфункции, гармонизировать сенсорную сферу ребенка.

Занятия по сенсорной интеграции, направленные на коррекцию дисфункции проприоцептивной системы проводятся в специально оборудованном помещении, с использованием специального оборудования (например, различных утяжелителей, фитболов, фитнес-резинок, спортивных снарядов и т.д.). Помимо специальных занятий, можно использовать такие игры, как армреслинг, висение на турнике, передвижение на турнике на руках, перетаскивание грузов на руках, в тележке или санках, пересыпание песка и переливание воды из одной емкости в другую, гимнастику и разминку суставов. Также рекомендуют крепко обнимать ребенка не менее двенадцати раз в день [4].

Проприоцептивная система является фундаментом для развития остальных сфер чувствительности, потому, что формируется в онтогенезе одной из первых. Ощущение собственного тела, его движений или неподвижности с младенчества помогает ребенку отделить свое тело от всего остального мира, сформировать представление о собственном «Я», в основе которого лежит представление о собственном теле. Нарушения в различении ребенком сигналов от мышц мешает выработке точных, координированных движений, в том числе кистей рук и тормозит развитие мелкой моторики, что впоследствии может привести к затруднениям при формировании навыка письма.

Таким образом, мы можем сделать вывод, что дисфункция проприоцептивной системы представляет собой распространенную проблему среди детей с расстройствами аутистического спектра и нуждается в коррекции, так как может привести к нарушениям развития общей и мелкой моторики, личностным и поведенческим нарушениям. Коррекцию проприцептивной системы желательно начинать в дошкольном возрасте, чтобы избежать школьной дезадаптации, например, нарушения формирования навыка письма. Большие возможности для этого предоставляет метод сенсорной интеграции, в рамках которого накоплен опыт коррекции проприоцептивной системы.

1. Количество детей с аутизмом растет в Казахстане https://www.inform.kz/ru/kolichestvo-detey-s-autizmom-rastet-v-kazahstane_a4050131

2. Никольская О.С. Развитие клинико-психологических представлений о детском аутизме // Альманах №18 · Выпуск первый · 2014 год

3. Сенсорные особенности детей с расстройствами аутистического спектра. Стратегии помощи. Методическое пособие / Манелис Н.Г., Никитина Ю.В., Феррои Л.М., Комарова О.П. / Под общ. ред.А.В. Хаустова, Н.Г. Манелис. М.: ФРЦ ФГБОУ ВО МГППУ, 2018. 70 с.

4. Телесные практики, сенсорная интеграция и эрготерапия: сборник методических материалов семинара в рамках образовательного форума «Современные подходы и технологии сопровождения детей с особыми образовательными потребностями». – Пермь, 2018 – 140 с.

5. Чулкова Р.Н. Дисфункция сенсорной интеграции у детей с расстройствами аутистического спектра // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2016. №2-4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/disfunktsiya-sensornoy-integratsii-u-detey-s-rasstroystvami-autisticheskogo-spektra (дата обращения: 8.02.2024).

Ж.М.Асанат - Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Дене мәдениеті және спорт факультеті, МДМжС-22-1 магистранты
(Ғылыми жетекшісі- п.ғ.к., профессор Бөжиг Ж.)

ФУТБОЛШЫЛАРДЫ ОҚУ-ЖАТТЫҚТЫРУ ЖҮКТЕМЕСІНЕ БЕЙІМДЕНІП МАШЫҚТАНУ БОЙЫНША ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫНЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Әдебиеттерге шолу, көптеген авторлардың ойлары мен ғылыми -әдістемелік тұжырымдамалар: қимыл - жылдамдық жаттығуларымен айналысатын кәсіби клубтардағы әуесқой футболшылардың, қимыл-жылдамдық реакцияларын шыңдауы, басты мақсат деген тұжырымдамаға келеді.

Негізгі міндеттерді шешумен қатар шұғылданушылардың жан - жақты дене дайындықтарын толықтай қамтамасыз ету, әуесқойдердің жас ерекшеліктеріне қарай дұрыс бағытталған жаттығу үдерісін даярлау. Басты мақсат олардың таңдаған спорт түріне қарай, сол спортқа тиімді дене қабілеттерін тәрбиелеу.

Қ.И. Адамбеков пен С.И. Қасымбекованың [1] айтуынша, алғашқы даярлық сатысында жылдамдықты тәрбиелеуге, зор назар аударылуы тиіс, өйткені бұл жастарда қимыл - қозғалыс қарқындылығының жоғары болуында.

Әуесқойлар тез қимылдар жасай алады, оны С.Н.Қасымбекова [2] зерттеулері көрсетті. Ғалымдардың жылдамдық қабілетін зерттеудегі көрсеткіштері оның бірқатар факторларға тәуелділігінде. Шешуші факторларға-буындардың қозғалмалдылығы (антогонист бұлшық еттерінің созылуы), аяқ және қадамдардың ұзындығы, спорттық техника мен итеріліс күші жатады [3].

Зерттеу жұмысы барысында алдымызға қойылған негізгі тапсырмаларға:

1. Әуесқой футболшылардың оқыту машықтандыру үдерісінің мазмұнын зерттей отырып, жас ерекшелікке қарай жылдамдық және жылдамдық-күш қабілеттерін тәрбиелеуге бағытталған түрлі әдіс-тәсілдерді анықтау.

2. Әуесқой футболшылардың жылдамдық және жылдамдық-күш қабілеттерінің жас ерекшелік өсімін анықтау.

3. Әуесқой футболшылардың жалпы оқыту-машықтандыру үдерісіндегі жас ерекшелік өсу көрсеткіштерін анықтау.

4. Зерттелген әуесқой футболшылар мен дене дамуының кейбір көрсеткіштерінің қатынасын анықтау.

Алдымызға қойылған тапсырмаларды орындау барысында, мынадай зерттеу тәсілдері пайдаланылды:

1. Ғылыми -әдістемелік әдебиеттерді танып-білу;
2. Педагогикалық бақылау (оқыту машықтандыру үдерісі мен жарыс кезеңіне хроментраж жасау);
3. Педагогикалық зерттеу.

Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді танып білу: зерттеу жұмысымыздың тақырыбы бойынша әдебиеттер жинағы мен әдістемелік құралдар және диссертациялар мен журналдардағы мақалалар жинағы көмегімен жүзеге асты.

Педагогикалық бақылау (оқыту-машықтандыру үдерісіне хронометраж жасау);

Оқыту-машықтандыру үдерісін талдауға мынадай міндеттер қойылады:

1. Әуесқой футболшылардың оқыту-машықтандыру үдерісіне жұмсалған жалпы сағат санын анықтап, оқу сағаттарын осы кезеңдегі сабақтар мен апталарға бөлу.
2. Жылдық оқыту-машықтандыру үдерісіндегі дене дайындығына бағытталған тиімді және тиімсіз амалдарды анықтау.

3. Дене қабілеттерін дамыту мен оны шыңдауға бағытталған сабақ көлемін анықтау.

Педагогикалық зерттеу жұмысын ұйымдастыру жоғарыда қамтылған бағытта өтті. Зерттеу көрсеткіштері зерттеу жұмысында толық қамтылды.

Берілген зерттеу жұмысының негізі, арнайы әдістемелік құралдардың математикалық көрсеткіштеріне сәйкес. Яғни, орташа көрсеткіш, стандарттық ауытқу, дәлділік пен үйлесімділік коэффициенті.

Зерттеу жұмысы 2021-2023 ж.ж. Қарағанды облысындағы FD Sambo спорт клубы ұлдар командасыда өтті.

Зерттеу жұмысын ұйымдастыру мынадай міндеттерді шешуге бағытталады:

1. Оқыту - машықтандыру үдерісінің мазмұнын зерттеу:

Әуесқой футболшылардың оқу-жаттығу сабақтарын хронометраждау, Әуесқойдер спорт клубы оқыту-машықтандыру үдерісінің жылдық жоспарымен танысу. 2021 жылдың ақпан айы мен 2022 жылдың ақпан айына дейін (маусым, шілде, тамыз айларын санамағанда) әуесқой футболшылардың 70 оқу-жаттығу сабағы хронометраждалып, 20 жолдастық кездесу, күнтүзбе бойынша Қарағанды қалалық 18 ойын жарысы қаралды, оған біздің бақылаудағы 24 әуесқой футболшылар қатысып, ойын уақыты 30 минутты құрады.

2. Әуесқой футболшылардың жылдық оқыту -машықтандыру үдерісіндегі дене қабілеттері мен дене дамуындағы өзіндік өсімін зерттеу.

3. Әуесқойдердің жылдамдық және жылдамдық-күш қасиеттерін зерттеу. 30 м қашықтыққа, 300-400м қашықтыққа. 5х30 м қашықтыққа доппен жүгірудің уақыты анықталып, бір орыннан ұзындыққа секіру үш қарғып секіру ұзындық көлемі анықталды.
4. Әуесқойдердің дене қасиеттерінің кейбір дене дамуының жас ерекшелік көрсеткіштерімен байланыс орнату.

Зерттеу жұмысы барысында алынған әуесқойдердің футболшылардың дене дамуы мен дене қасиеттерінің көрсеткіштері мынадай жолдармен өлшенді:

1. Жүгіру жаттығулары - арнайы секундомермен;
2. Секіру жаттығулары - арнайы өлшеу см.ленасымен;
3. Бой ұзындығын- бой өлшегішпен;

Зерттеу жұмысы барысында алынған барлық дене көрсеткіштерін қарапайым кестелер мен графикалық кестелерге түсіру кезінде толықтай педагогикалық, физиологиялық, статистикалық тұрғыда қарастыралды. Кестеге түсірілген математикалық көрсеткіштер, яғни орташа бірлік, стандарттық ауытқу, дәлділік пен үйлесімділік коэффициенті компьютер тәсілімен анықталады.

Өйткені біз пайдаланған жүгіру жаттығулары (доппен және допсыз) мен секіру жаттығулары осы екі қозғалыс қимылдарының қатарына кіреді.

Зерттеу жұмысының тәжірибе барысында алынған әуесқой футболшылардың сөреден 30 метр қашықтыққа жүгіру нәтижелері № 1 кестеде ұсынылды.

1 кесте.

Футболшылардың 30 метр қашықтыққа жүгірудегі топтық көрсеткіштер

Жастары	29-34 жас	26-28 жас	24-27 жас	19-23 жас
Норматив(сек)	5,2	4,8	4,3	4,1
X	5,4	4,9	4,4	4,1
S	0,20	0,10	0,11	0,07
P	>0,1	>0,1	>0,1	>0,1

Берілген мәліметтер анализі, сөреден 30 метр қашықтыққа жүгіруден нәтижелі уақытты 19-23 жастағы әуесқой футболшылар көрсетті. Дегенмен, басқа жастағы әуесқой футболшылардың да нәтижелері жаман емес.

Кестеде жас ерекшелігіне қарай берілген нормативті, пайыздық мөлшерге шаққанда 19-23 жастағы әуесқой футболшылар 60%-дық нәтиже көрсетсе, қалған жастағылар нәтижесі 20-50% арасын құрады. Бірақ математикалық көрсеткіштерге жүгінсек орташа бірлік -X пен стандарттық ауытқу-S нәтижелері бірыңғай болғанымен дәлділік-P көрсеткіштерінің нәтижесі мардымсыз, P=< 0,1

Математикалық көрсеткіштердің нәтижелеріне сүйене отырып, әуесқой футболшылардың сөреден 30 метр қашықтыққа жүгіру деңгейі төмен екенін байқаймыз. Топтық көрсеткіштерінің жалпы нәтижесі, олардың жас ерекшеліктеріне қарай дамып отыратындығын көрсетеді. Өйткені 29 -34 жас аралығында жеке нәтижені топтың 20% ғана көрсетсе, 19-23 жаста-40-50% -ды құрады. Яғни, әуесқой өскен сайын оның дене қабілетінің көрсеткіштері де жас ерекшеліктеріне қарай бірыңғай кеміп отырады деген тұжырым жасауға болады.

Зерттеу жұмысының тәжірибе барысында алынған 19 жас пен 34 жас аралығындағы әуесқой футболшылырдың сөреден 30 метр қашықтыққа доппен жүгіру нәтижелері № 2 кестеде ұсынылды.

2 кесте.

Футболшылардың 30 метр қашықтыққа доппен жүгіру көрсеткіштері.

Жасы	29-34 жас	26-28 жас	24-27 жас	19-23 жас
норматив(сек)	6,4	6	5,4	4,8
X	6,47	6,15	5,48	4,84
S	0,07	0,12	0,08	0,08
P	>0,1	>0,1	>0,1	>0,1

Футболшылардың 300 метр және 400 метр қашықтыққа жүгіру нәтижелері № 3 кестеде ұсынылды.

Берілген мәліметтер анализі, 300 метр қашықтыққа жүгіруден ең нәтижелі уақытын, 400 метр қашықтыққа жүгіру нәтижесін 19 жастағы әуесқойдер көрсетті.

300 метрге жүгіруде нәтижесі 30% -ды құраса, 400 метрге жүтірудегі нәтижесі 50%-ды құрайды.

Ал математикалық көрсеткіштерінің нәтижесі сөреден 300 метр қашық -тыққа жүгіруде P=< 0,1 болса, 400 метрге жүгіруде P=<0,001 берді.

3 кесте.

300 метр және 400метр қашықтыққа жүгіру көрсеткіштері.

Жасы	29-34 жас	26-28 жас	24-27 жас	19-23 жас
Норматив (сек)	65	60	65	62
X	68,7	60,4	67,2	64,2
S	0,67	0,38	0,29	0,18
P	< 0,001	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Математикалық көрсеткіштер: 29-34 жастағылардың орташа бірлігі X=68,7, S=0,67 ескере отырып футболшылардың дене даму қабілетінің нашар екендігін, бірақ ағзаның ауыртпалыққа дайындығын көрсетеді.

Яғни, сөреден 400 метрге жүгіру көрсеткіштерінің дәлділігі өте жоғары, ал 300 метр қашықтыққа жүгірудегі P-дәлділік өте нашар.

Дегенмен топтық нәтижелері қанағаттанарлық деңгейге жетпейді. Өйткені топтық көрсеткіштерді пайызға шаққанда 29-34 жастағы әуесқой футболшылар тобында жоғары нәтижені топтың 10% ғана орындаса, 90% орташа нәтиже көрсетті. 26-28 жастағы топта жоғары нәтижені 30% орындаса, 40% орташа 30%> төмен нәтиже көрсетті.

Ал сөреден 400 метр қашықтыққа жүгіруде 24-27 жастағы әуесқой футболшыларда жоғарғы нәтиже 20% болса, қалған 80 % орташа нәтиже көрсетті. 19-23 жастағы әуесқой футболшылар жоғары нәтижесі 40%> құраса, қалған 60% орташа нәтиже көрсетті.

Оқу -жаттығу сабағында футболшының қайталау жаттығуларынан жалықпауы үшін жүгіру жаттығуларын доппен де өткізу керек. Жалпы алғанда жаттықтырушы әр сабақ барысын қызықты да тиімді өткізе білуі керек.

Зерттеу жұмысының тәжірибе барысында алынған футболшылардың доппен 5х30 метр қашықтыққа жүгіруден нәтижелі уақытын 2 топта өз деңгейлерін көрсетті 4 кесте.

4 кесте.

Футболшылардың доппен 5х30 метр қашықтыққа доппен жүгіру көрсеткіштері

Жасы	**29-34 жас**	**19-23 жас**
норматив (сек)	35,0	24,0
X	35,4	24,3
S	0,39	0,34
P	< 0,001	< 0,001

29-34 жастағы футболшылар нәтижесі, пайызға шаққанда 40% жақсы нәтиже көрсетсе, 60%-ы орташа деңгейдегі нәтиже берді. Ал 19-23 жастағы әуесқой футболшылар нәтижесі -30% жақсы көрсеткішке жетсе 70% орташа нәтиже берді. Математикалық көрсеткіштеріне келсек, 29-34 жастағылар 5х30 метр қашықтықты 35,0 сек жүгіру керек болса, орташа бірлік -X =35,4 құрап, дәлділік P=<0,0001 көрсетті. Ал 19-23 жастағылар 5х30 метр қашықтықты-24,0 сек. жүгіру керек болса, топтың орташа бірлігі- X =24,3 құрады, ал дәлділік көрсеткіші P=<0,001 көрсетті.

Осыған байланысты біз таңдаған жаттығулар тобы жоғарыда қарастырылған жалпы жылдамдық-күш қабілетін дайындауға кіреді. Олар негізінен секіру жаттығулары: -Бір орыннан ұзындыққа секіру, үш қарғып секіру жаттығулары.

Берілген мәліметтер талдауы, бір орыннан ұзындыққа секіру жаттығуын орындау кезінде, жаттығудың жақсы көрсеткішіне 50% жетсе, басқа жастағы әуесқойдердің нәтижесі 30-40% құрады. 24-27 жастағы әуесқой футболшылардың жоғары көрсеткіші 50 %-ды құрағанмен жалпы топтық көрсеткіштері төмен нәтиже берді. Ал математикалық көрсеткіштердің дәлділігі P=<0,001 құрап отыр 5 кесте.

5 кесте.

Әуесқой футболшылардың бір орыннан ұзындыққа секіру көрсеткіштері.

Жасы	**29-34 жас**	**26-28жас**	**24-27 жас**	**19-23жас**
норматив(см)	160,0	180,0	220	240
x	158,4	179,8	219,3	238,9
s	2,39	0,19	0,82	1,52
p	<0,001	<0,001	<0,001	<0,001

Зерттеу жұмысының тәжірибе барысында алынған 29-34 жас пен 24-27 жас аралығындағы әуесқой футболшылардың үш қарғып секіру жаттығуының нәтижелері № 6 кестеде ұсынылды.

6 кесте.

Әуесқой футболшылардың үш қарғып секіруден топтық көрсеткіштері

Жасы	**29-34 жас**	**26-28**	**24-27жас**
норматив (см)	450,0	520,0	600,0
X	449,6	518,7	597,1
S	0,47	1,62	4,67
P	< 0,001	< 0,001	< 0,001

Берілген мәліметтер анализі, үш қарғып секіру жаттығуын орындау кезінде, жаттығу көрсеткіштерінің топтық нәтижесі пайыздық мөлшерде мынадай нәтиже берді. 29-34 жастағы футболшылар мен 24-27 жастағы әуесқой футболшылардың жоғары көрсеткіштері 40% -ды құраса, топтың қалғандары 60% орташа деңгейін көрсетті. Ал 26-28 жастағы әуесқойдердің жоғары нәтижесі 30% -ды ғана құрады. Қалған

70% ортадан төмен деңгейде екендігін көрсетеді. Математикалық көрсеткіштердің Р дәлділігі -Р=<0,001 құрады. Яғни, дәлділік өте жоғары.

Бүгінгі заманда футбол ойынының тәсілдері көптеген қозғалыстардың биомеханикалық жүйелерінен тұрады және ойын үстінде жұмыс істеп шығарған қуатты тиімді пайдалануға мүмкіншілік туғызады. Жылдамдық пен сенімділік, қарапайым және пайдалы ойын тәсілдері - бүгінгі футболға қойылатын талаптардың негізі: ойын тәсілдерін топтастыру.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық үдеріс деп білу керек. Бұл екі үдерістің арасында еш белінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Оқыту және жаттықтыру үдерісі спортшыны тәрбиелеу негізінен тұрады. Себебі оқыта және жаттықтыра отырып, футболшылардың мінез құлқын, психологиялық негізін, ерекшеліктерін тәрбиелейміз.

Сонымен қатар жарыс арқылы шағын футбол ойынын халық арасына енгізіп таратуға және жанкүйерлерді тәрбиелеуге де үлкен қатысы бар.

Футболшыларды тәрбиелеу жолында төрешілер ең алдымен педагогикалық тәрбиелік тәсілдемелерді пайдаланып, ойын тәртібін дұрыс шолып көздеуі керек. Жоғарыда айтылған барлық нұсқаулар жарыстың дұрыс өтуіне және футболшылардың ойын барысында өзінің шеберлігін дұрыс пайдалана отырып, жарысқа қандай дайындалып келгенін көрсетуге жағдай туғызады.

1 Адамбеков К.И., Касымбекова С.И. Социально-педагогические основы физического воспитания учащихся // Поиск, 2005.- С.6-8.

2 Касымбекова С.И. Соотношение общей и специальной физической подготовки юных гандболисток. Алматы: Санат, 2006. -325с.

3 Зациорский В.М. Основы спортивной метрологии. М.: Физкультура и спорт, 1999, -152 с.

Бишеханова А. Л. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университті, педагогика факультеті, ДФ-41 тобы, студент

(Ғылыми жетекші — п.ғ.м.,аға оқытушы Арбабаева А.Т.)

ЖАЛПЫ СӨЙЛЕУ ТІЛІ ДАМЫМАУЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ТҮЗЕТУ ЖҰМЫСТАРЫ

Сөйлеу тек қана адамға тән, қайталанбас қабілет бола отырып, ойлауапроцесімен тікелей байланысты, адамдардың тіл арқылы қарым-қатынас жасауын қамтамасыз етеді. Сөздік қатынас тіл арқылы мүмкін болады. Тіл дегеніміз – қатынас құралының фонетикалық, лексикалық, грамматикалық жүйесі.Сөйлеуші өз ойын жеткізу үшін керек сөздерді іріктеп, оларды тілдің грамматикалық ережелерімен байланыстырып, сөйлеу аппаратының артикуляциясы арқылы айтады. Адамның сөзі түсінікті және анық болу үшін, сөйлеу мүшелерінің қимылы заңды және нақты болуы тиіс. Сонымен бірге бұл қимылдар әдеттенген болып, еріксіз іске асуы керек.

Сөйлеу аппараты бір бірімен тығыз байланысты екі бөліктен тұрады: орталық (реттеуші) және перифериялық (шеткі- атқарушы).

Сөйлеу жоғары жүйке жүйесінің басқа да көріністерімен қатар рефлекстер негізінде дамиды. Сөйлеу рефлекстері мидың әр түрлі бөліктерінің әрекетіне байланысты, дегенмен сөйлеудің жасалуында ми қыртыстарының кейбір бөліктері басты роль атқарады. Әсіресе мидың сол жақ қыртысының шеке, самай, төбе және шүйде бөліктері (солақайларда оң жақ).

Ми қыртыстарының төбе бөлігі естіп, сөзді түсініп, адамның жазу жазып және жазылған сөздерді шүйде бөлігінде орналасқан көру орталығы арқылы көзбен көріп, түсінуге үлкен ықпал етеді. Баланың тілінің дамуы ересектердің артикуляциясын көріп қабылдау арқылы жүзеге асырылады.

Сөйлеу дамуының бұзылуы баланың жоғары психикалық белсенділігін қалыптастырудағы ең жиі кездесетін және ауыр ауытқулардың бірі болып табылады, яғни психикалық дизонтогенездің түрі.Сөйлеуі мен жазуы бұзылған балалардың саны жыл сайын артып келеді

Қазіргі уақытта сөйлеу дамуының бұзылуы әрқашан барлық басқа психикалық функциялардың бұзылуымен байланысты деп саналады. Сөйлеу дамуының бұзылуы кезінде негізгі тапсырма психикалық және сөйлеу белсенділігін ынталандыру болып табылады,өйткені көп жағдайда айтарлықтай төмендейді, бұл жоғарыда айтылғандай, мидың терең, субкортикалық құрылымдарының жұмысының жеткіліксіздігіне байланысты, олар әртүрлі моторлық, соматикалық-реттеуші рөлдерден басқа, аффективті саланың әлсіздігі психикалық және сөйлеу дамуындағы артта қалудың негізгі себебі болып табылады. Мұның себептері өте әртүрлі: мидың белсендіретін деңгейлерінің тұқым қуалайтын әлсіздігі, олардың жатырішілік және босану жарақаттары, ерте жастағы жүйке, психикалық және соматикалық аурулар саналады. Баланың психикалық және сөйлеу дамуын ынталандыру, егер ол нормаға сәйкес келмейтіні анықталса, ерте жастан бастап, нөлден бастау қажет. Нәрестенің әлсіз, аз модуляцияланған айқайы онтогенездің осы кезеңінде артикуляциялық аппараттың дауыстық бөлімінің толықтығы туралы немесе ішкі күйден тыс шығаруға әлсіз мотивацияның

себебі болып табылатын аффективті сфераның жеткіліксіздігі туралы қорытынды жасауға негіз болады. Балада уілдеу болмауы немесе оның әлсіздігі, екі-үш айлық жастағы белсенділік сонымен қатар субкортикалық деңгейдің функционалды жеткіліксіздігінің көрсеткіші болып табылады (әр түрлі қозғалыстарда ынтасы әлсіз болады, негізінен итеративті сипатта болады). Олар арнайы ынталандырылуы қажет

Біздің зерттеу тақырыбымыздың өзектілігі мектеп жасына дейінгі балаларда дыбысты айтудың бұзылуы жағдайларының тұрақты өсу тенденциясына байланысты. Сөйлеу дамуының кешеуілдеуі, сөйлеудің жалпы дамымауы проблемасы тығыз байланысты.

Психикалық және сөйлеу дамуының кешігуі терминдері тіл мүкістігі диагнозы ретінде кең таралған. Сонымен қатар, психикалық және сөйлеу дамуының кешігу диагноздары ерте жастағы балаларға (5 жасқа дейін), психиканың жетілуін және сөйлеу функциясын тежейтін жүйелерді дамуына мүмкін болатын табиғи жол орынды деп саналады. ПДТ және сөйлеу тілінің тежелуі бар балалар қажетті когнитивті (танымдық) және сөйлеу дағдыларын қалыпты бала деңгейімен пара пар, бірақ сәл кешігіп және қысқа мерзімде қалыптасады. Мұндай балаларға даму үшін, әдетте, қалыпты балаларға қарағанда көбірек ынталандыру жұмыстары ұсынылады. Бұл жағдайда дамуды қамтамасыз ететін ұқсас өздігінен туындайтын компенсаторлық механизмдер есепке алынады Бүгінгі таңда бұл мәселе тереңірек зерттеуді қажет етеді, өйткені дыбыстық айтылудағы кемшіліктер баланың басқалармен қарым-қатынасын қиындатады, оның мінезінің қалыптасуында із қалдырады, баланың өз қабілетіне сенімсіздігін тудырады және бұл оның сөйлеуі мен психологиялық дамуына кері әсер етеді.

Сондықтан дәстүрлі әдістер мен тәсілдер жеткіліксіз болып, дыбыстың айтылуын түзетуге әсер етудің жаңа жолдарын іздестіру қажет, оның ішінде нейропсихологиялық әдістер де бар.

Нейропсихология – мидың жергілікті зақымдануы негізінде психикалық процестердің ми механизмдерін зерттейтін психология ғылымының саласы.

Нейропсихологиялық жаттығулар-бұл дәрі дәрмексіз мүмкіндік беретін тиімді әдіс. Балалардағы бірнеше ақауларды жеңу үшін көмектесу. Бұған мыналар жатады: гиперактивтілік, назар тапшылығының бұзылуы дамудың кешігуі және басқалар. Балалар үшін бұл әдіс толығымен қауіпсіз, ешқандай жағымсыз көріністер тудырмайды.Дұрыс және білікті тәсілмен жоғары нәтижелерге қол жеткізуге болады.

Баланың миының пластикалық сияқты артықшылығын пайдалану түзету жұмысының тікелей және айналып өту әдістерін қолдануға арналған. Баланың нейрологопедиялық диагностикасында бағаланады:

1) сөйлеу аппаратының құрылысы мен жұмыс істеуі;
2) ауызша рефлекторлық реакциялар, олардың дамуы мен жетілуі;
3) тыныс алу;
4) ауызша аппараттың бұлшықет тонусы;
5) тамақтану функциялары-жұту, шайнау және тістеу қабілеті;
6) сөйлеуді үйрету үшін қажетті сөйлеу дағдылары;
7) пассивті және белсенді сөйлеу;
8) тілдік және мәдени-әлеуметтік құзыреттілік, танымдық функциялар

Нейропсихология - бұл медицинадан педагогикаға көпір болып саналады Әдетте логопед сөйлеу бұзылыстарының сыртқы көріністерін ғана жояды. Бұл әдістер, әрине тиімді, егер сөйлеу бұзылыстары ауыр неврологиялық проблемаларға байланысты болмаса. Нейрологопед бұл проблемаларды шынайы көбінесе терең жасырылған, сөйлеу бұзылыстарының себептерін жояды, физиотерапиялық түзету арқылы мидың нейропластикалық процестерін және баланың табиғи сөйлеу дамуын белсендірек етуге, арнайы жаттығулар жүйесі, массаж, логопедпен сабақтар арқылы қол жеткізеді.

Нейропсихологиялық тәсіл қозғалыс арқылы баланың психикалық процестерінінің ауытқуын (зейін, есте сақтау, ойлау, сөйлеу және т.б.), эмоционалды-еріктік саласын түзетуді қамтиды[1].

Балалар мен ересектердің ақыл-ой әрекетінің бас миында ұйымдастырылуы бірдей емес, айырмашылықтардың негізгі себебі –ересектерде жергілікті болатын функциялар балаларда ұзақ уақыт бойы мида интегративті түрде көрсетіледі.

Бала миының икемділік артықшылығын пайдалану түзету жұмысының тікелей және басқаша әдістерін қолдануға арналған. Тікелей әдістер дидактика бойынша құрастырылған және жалпы педагогикада қолданылатын әдістермен сәйкес келеді. Басқаша әдістері зақымдалған буын функциясын орындау алгоритмінен уақытша алып тастаудан және табиғи дамуға қатыспайтын немесе қосымша болып табылатын қатарларды (талдағыштарды) іске қосамыз, табиғи даму кезінде іске қосылмайды немесе қосымша функция болып табылады

Нейропсихологиялық түзету - бұл бұзылысқа ұшыраған ми функцияларын қайта құрылымдауға және баланың ары қарай өз бетінше үйреніп, оның мінез-құлқын бақылай алатын компенсаторлық құралдарды құрастыруға бағытталған арнайы әдістер кешені.

Нейропсихологиялық түзету ойындар мен жаттығуларды ерте балалық шақтан жеке және топтық жұмыста, тек балалармен ғана емес, ересектермен де қолдануға болады [2].

Нейропсихологиялық түзету ойын сабақтары, қозғалыс жаттығуларының кешені (сенсорлық-моторлы түзету), тыныс алу жаттығулары, сөйлеу мен артикуляцияны дамытуға арналған жаттығулар түрінде жүзеге асырылуы мүмкін.

Логопедиялық сабақтың құрылымында келесі жаттығуларды қолдануға болады:

тыныс алу жаттығулары;
• артикуляциялық жаттығулар кешені;
• биоэнергетика элементтері
• саусақ ойындары;
• саусақтардың, қолдардың, соның ішінде су-джок техникасының өздігінен массажы;
• окуломоторлы жаттығулар;
• кинезиологиялық жаттығулар (соның ішінде көлденең қозғалыстар);
• релаксация жаттығулары;
• логоритмика және фонетикалық ырғақ элементтері, сөйлеу-моторлық ырғақтар;
• жарты шарараралық өзара әрекеттесуді дамытуға арналған жаттығулар [3].

Тыныс алу жаттығулары дыбыстың дұрыс айтылуын қалыптастырудың негізі болып табылады. Тыныс алу жаттығулары әсіресе зейін тапшылығы гиперактивтілігінің бұзылуымен асқынған балалармен жұмыс істеуде тиімді.

Мәселен, мысалы, сол жақ танау арқылы тыныс алу мидың оң жарты шарының жұмысын белсендіреді, тыныштық пен релаксацияға ықпал етеді. Тек оң жақ танау арқылы тыныс алу мидың сол жарты шарының жұмысын белсендіреді, ол зейіннің жоғары шоғырлануын және психикалық стрессті қажет етеді (мысалы, сауаттылық) - оң жақ танау арқылы тыныс алу мидың сол жарты шарының жұмысын әлдеқайда жақсартады.

Баланың миының икемділік (пластикалық) сияқты артықшылығын пайдалану түзету жұмысының тікелей және басқаша әдістерін қолдануға бағытталған.

Нақты ми құрылымдарын және, демек, ассоциативті байланыстарды таңдауда, Л.С. Выготский жақын және алыс даму аймақтары туралы пікірі, сондай-ақ озық дамудың маңыздылығын ескеру керек. Осылайша, балаларды түзете оқыту барысында мыналар қатысады, функционалдық рөлдері бойынша ең жақын ми аймақтары және сәйкесінше жақын ассоциативті байланыстар пайда болады [4]. Биоэнергопластика көмегімен артикуляциялық жаттығулар. Статикалық жаттығулар

Жаттығулардың мақсаты артикуляциялық қозғалыстардың дәлдігіне, анықтығына, тегістігіне және ақпарат беріліп отырудың арқасында қамтамасыз етіліп отырады Жартышараралық әректті арнайы жүйелі кинезиологиялық жаттығулармен дамытуға мүмкіндік бар. Баланың миына кез келген қозғалыс жартышаралық ,бас миының бөлімдерінің байланысын іске асыратын нейрондардың қалыптасуына септігін тигізеді. Стресске төзімділікті, ақыл-ой белсенділігін арттырады, есте сақтауды, зейінді, сөйлеуді жақсартады. Оқу мен жазуды үйренуді жеңілдетеді. Невропатологтардың соңғы деректеріне сәйкес, табысты оқу үшін емдеу емес, оқыту (көремін, естимін, сезінемін).

1.Саусақтар арқылы кезекпен саусақтарды мүмкіндігінше жылдам өткізіп сұрыптаңыз, сақинаны үлкен саусақпен содан кейін келесі саусақтарды байланыстыру керек. үзу және кері кезекпен орындалады. Жаттығу барысында әр қолмен жеке жасалады, содан соң бірге жасалады.

2.«Симметриялық сызбалар немесе екі қолмен сурет салу» Баланың екі қолына маркерлерді беріңіз және баланы екі қолмен симметриялы сызбаларды сызуға шақырыңыз. Қолдар суретті бір уақытта айналдыруы маңызды (егер қолдардың бірі тоқтап қалса, осы сәтті бақылау керек және оң және сол қолдармен бірге сызбаны жалғастыру керек).

Әдістемелік тұрғыдан жұмыс барысында бала бір уақытта суретті, үлкен, көзге түсетін баспа әріптермен жазылған сөзді көріп, мұғалімнің оны қалай айтатынын естиндей құрылған. Суреттерде және сөздерде баланның жасына сай болу керек. Жасы кіші балаларға шынайы суреттер, ересектеу балаларға стилизация элементтерімен көрсетілім жасау керек. Сөздің әр түрлі модальділікте бір мезгілде (параллельді) «ойнауы» мидың сәйкес аймақтарын белсендіреді және олардың арасындағы қажетті байланыстарды тікелей емес (бұрын айтылғандай), айналмалы түрде дамытуға ықпал етеді. Сурет екі жарты шардың желке аймақтарының жұмысын ынталандырады, ал оны түсіну екі жақтағы фронтальды самай бөліктерін ынталандырады. Сөздің графикалық (әріптік кескіні) негізінен екі жарты шардың желке аймақтарын белсенді етеді [2].

Есту қабілеті сол және жартылай оң жақ аймақтармен өңделеді Ассоциативті байланыстардың қалыптасуының нейропсихологиялық көрінісі суретте көрінетін визуалды кескін және сөздің графикалық бейнесі мидың екі жарты шарының-желке аймақтарының, сондай-ақ маңдай бөліктерінің белсенді болуын ынталандырады деп айтуға мүмкіндік береді, яғни ол көргенді түсінуді қамтамасыз етеді. Баланың сөйлеуге деген қажеттілігі физиологиялық тұрғыдан анықталған қалыпты сөйлеу дамуы кезіндегідей естігенінен емес, бірақ көрген (оқылған) сөздер артикуляциялық қимылдарға мүмкіндік береді.Оптикалық-артикуляциялық, дәлірек айтқанда, графикалық-артикуляциялық ассоциациялар туындайды. Графикалық-артикуляциялық бірлестіктерге сөйлеу әрекетіне енетін есту мүшелері қосылады. Артикуляциялық актілер бірте-бірте нормативтік есту және сөйлеуді қолдау процесіне «өтеді».

Дыбыстардың айтылуын қалыптастыру сөйлеудің дыбыстық элементтерін қабылдауға және олардың айтылымына сүйенеді. Дегенмен, дыбыстар мен сөздерді толық қабылдау артикуляцияның белсенді қатысуынсыз мүмкін емес.Сөйлеу тілін түзету бойынша жұмыс жасағанда келесі қағидаларға сүйену керек: жүйелілік, күрделілік, даму принципі, сөйлеу бұзылыстарын баланың психикалық дамуының басқа аспектілерімен бірге қарастыру, белсенділік тәсілі, онтогенетикалық принцип, есепке алу принципі. этиологиясы мен механизмдері (этиопатогенетикалық принцип), бұзылыс белгілерін есепке алу принципі және сөйлеу кемістігінің құрылымы, айналып өту принципі, жалпы дидактикалық және басқа принциптер.

Логопедиялық әсер бұл келесі құралдардың көмегімен жүзеге асырылатын педагогикалық процесс: оқыту, тәрбиелеу, түзету, коипенсация, бейімделу, сөйлеу бұзылыстарының алдын алу. Логопедиялық әсер етудің негізгі мақсаты - сөйлеу дыбыстарын дұрыс айту дағдыларын қалыптастыру. Логопед баланы сөйлеуге үйретудің ең үнемді және тиімді әдісін табуы керек. Қажет болған жағдайда, логопедиялық әсерді медициналық әсермен және нейрологопедияны біріктіруге болады

Бұл әдістердің тиімділігі шет елдік жетекші институттары мен клиникаларында ғылыми дәлелденген. Бақылаулар мынаны көрсетеді: нейрологопедиялық зерттеу әдістері баланың сөйлеу проблемаларын жою процесін кем дегенде 35% жеделдетуге мүмкіндік береді.

Бірақ бұдан да басқа нейрологопедиялық түзетудің "жанама әсері" - баланың интеллектуалды және психологиялық дамуында және баланың есте сақтау қабілетін, зейінін, оқуын және мінез-құлқында біршама жетістікке жеткізеді.

1.Выготский Л. С. История развития высших психических функций. М., ПСС. Т.3, 1986.

2.Визель Т.Г. Основы нейропсихологии: учеб. для студентов вузов Т.Г. Визель. -- М.: АСТАстрель Транзиткнига, 2005.- 384,(16)с.- (Высшая школа).

3.Лурия А. Р., Цветкова Л. С. Нейропсихология и проблемы обучения
общеобразовательной школе. Москва — Воронеж, 1999 г.

4. Волкова Л.С. Логопедия. – М.: Владос, 2009.

Боранқұлова Г.М. Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, педагогика факультеті, ПжП-33 тобы, студент
(Ғылыми жетекші — П.ғ.к., қауымдастырылған профессор Айтжанова Р.М.)

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІ ДАҒДЫЛАРЫН ОЙЫН АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Бүгінгі қоғам жеке тұлғаның үйлесімді дамуына қажетті білім беру жүйесіне жаңа талаптар қояды. Заманауи білім берудің міндеті – сыни тұрғыдан ойлай алатын, білімді өз бетімен «ашатын», ақпарат ағынына жылдам бағдарлана алатын, таңдау жағдайында дұрыс шешім таба алатын азаматтарды тәрбиелеу. Бұл міндетті жүзеге асыру объективті түрде балаларды оқыту мен тәрбиелеуге сапалы жаңа көзқарасты талап етеді. Қазіргі таңдағы білім дамытушы рөлін атқаруы қажет, баланың ақыл-ой әрекеті мен білімін байытып, шығармашылық және коммуникативті қабілеттерін қалыптастыру керек. Балалардың дамуын ынталандыратын, олардың шығармашылық және зияткерлік қабілеттерін дамытудың тиімді бағдарламаларымен қамтамасыз ететін үздіксіз білім берудің ең маңызды кезеңі ретінде бастауыш білім беру жүйесіне ерекше назар аударылуы қажет. Қазіргі білім беру жүйесінде қажеттіліктері, қызығушылықтары, қасиеттері және дара ерекшеліктері бар жеке тұлға басым субъект екенін атап өткен жөн. Осыған байланысты білім берудің білімге негізделген парадигмасынан, тұлғаға бағытталған парадигмаға белсенді түрде көшу жүріп жатыр, сондықтан білім беру мекемесінің оқу-тәрбие процесінің бастауыш мектеп оқушыларын дамытуға бағдарлануы өзекті мәселеге айналып отыр. Бұл маңыздылық мемлекеттік құжаттарда (Қазақстан Республикасындағы білім: Заңнамалық актілер жинағы [1], Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында [2]) көрсетілген талаптармен де байланысты.

Қоғам мен білім берудің қазіргі заманғы ақпараттандыру кезеңінде байланыстардың кеңеюі балалардың коммуникативті дағдыларының өнімділігінің төмендеуімен, сананың виртуалдануымен, вербальды ойлаудың визуалды түрге ығысуымен, ақпаратқа тәуелділікпен, баланың шынайы адамдық қарым-қатынас әлемінен алшақтауымен және сөйлеу дағдыларының төмендеуімен қатар жүреді. Осы мәселе төңірегінде алынған бақылау нәтижелері балалардың сөздік қорының шектеулі болуына байланысты, өз ойын нақты жеткізе алмайтындығын көрсетеді. Дегенмен, осыған қарамастан бастауыш мектеп оқушылары ойын әрекетінде өздерін барынша көрсетуге белсенділік танытады. Сондықтан бастауыш мектеп оқушыларының коммуникативті дағдыларын ойын әрекеттері арқылы дамыту тиімді болып табылады. Бұл өз кезегінде бастауыш мектеп оқушыларының мектепке бейімделу процесінің ұзақтығы мен ауыртпалығына, олардың мектеп жағдайында және болашақтағы ересек өмірінде одан әрі әл-ауқаты болуына өз өнімділігін береді.

Ғылыми зерттеулерде кеңінен қамтылғанына қарамастан, бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас мәселесі өзекті болып қала береді. Себебі дәл осы жас кезеңінде оқушылардың тұлға ретінде қалыптасуы қарқынды түрде жүреді. Бастауыш мектеп оқушысы осы жас шағында өзінің мінез-құлқына жауапкершілікпен қарауды, айналасындағы адамдармен жағымды қарым-қатынас орнату үшін қарым-қатынасты дұрыс ұйымдастыруды үйренеді. Өзін-өзі тәртіпке келтіру, жеке және топтық әрекеттерді ұйымдастыру қабілеті қалыптасады, бірлескен іс-әрекеттегі ынтымақтастық, қарым-қатынас және қарым-қатынастың құндылығы жүзеге асады. Баланың айналасындағы адамдармен қаншалықты оңай тіл табысып, қарым-қатынас орнатуы оның одан әрі оқу және еңбек қызметіне, өмірдегі орнына тікелей өз әсерін берері сөзсіз.

Бастауыш мектеп жасы – оқушы өміріндегі маңызды жас кезеңі болып табылады. Психикалық дамудың қазіргі кезеңділігінде ол 6-7 жастан 9-11 жасқа дейінгі кезеңді қамтиды [3]. Бұл жаста балаларда өмір салтының өзгеруі орын алады: жаңа талаптар, оқушыға жаңа әлеуметтік рөл, іс-әрекеттің принципті жаңа түрі – оқу әрекеті. Мектепте ол жаңа білім мен дағдыларға ғана емес, сонымен қатар белгілі бір әлеуметтік мәртебеге ие болады. Баланың қызығушылықтары, құндылықтары, қарым-қатынас жүйесіндегі орнын қабылдауы өзгереді. Алғашқы коммуникативті дағдылар белгілі бір дәрежеде мектепке барған кезде пайда болады. Бастауыш мектеп жасы балалардың коммуникативті дағдыларын дамытудың сензитивті кезеңі, бұл кезеңде оқушылар бір-бірінің мінез-құлқын бақылауға және бағалауға, диалог жүргізуге үйренеді, бұл баланың жеке тұлға ретінде қалыптасуындағы коммуникативті дағдыларының жетекші рөлін анықтайды. Мектепке келген бала автоматты түрде адами қарым-қатынас жүйесінде мүлде жаңа орын табады: оның оқу әрекетімен байланысты тұрақты міндеттері пайда болады.

Бастауыш сынып оқушысы үшін коммуникативтік дағдылардың маңызы қандай?

Біріншіден, бұл оқу жетістігіне әсер етеді. Қарапайым мысал: егер оқушы тақтада жауап беруге ұялса немесе оқушыда шектен тыс қобалжу болатын болса, оның жауабы нашар болады, бағасы да сәйкесінше төмен бағаланады.

Екіншіден, баланың мектепке бейімделу процесі, атап айтқанда оның сыныптағы эмоционалдық әл-ауқаты көп жағдайда коммуникативті дағдыларына байланысты. Оқушы сыныптастарымен оңай тіл табыса алса, психологиялық жайлылықты сезінеді. Керісінше, басқалармен қарым-қатынас жасай алмау достар шеңберін тарылтады, қабылдамау сезімін тудырады және болашақта мінез-құлықтың қоғамға қарсы формаларын тудыруы мүмкін.

Үшіншіден, коммуникативтік дағдыларды оқу-тәрбие үрдісінде бүгінгі нәтижеліліктің ғана емес, оның болашақ өмірінің игілігінің шарты ретінде қарастыруға болады. Осыған орай айта кетерлік бір жайт, ойын арқылы балаларды дұрыс қарым-қатынас жасауға, олардың мүмкіндіктерін ашуға және басқа балалардан қорқуды жеңуге үйретуге болады.

Ойын балалар құрдастарымен қарым-қатынасқа түсетін дербес іс-әрекет ретінде ортақ мақсатпен, оған жетудегі бірлескен күш-жігермен және ортақ тәжірибемен біріктірілген. Ойын - бұл бастауыш мектеп оқушылары үшін қол жетімді әрекет түрі, ол қоршаған кеңістіктен алынған әсерлерді өңдеу тәсілін білдіреді. Ойын бастауыш мектеп оқушыларының ойлауы мен қиялының ерекшеліктерін, олардың эмоционалдылығын, белсенділігін және қарым-қатынасқа деген қажеттілігін ашады [4].

Ойын балаға қоршаған әлемді танып, ойлаудың жаңа тәсілдерін меңгеріп, әлемнің тұтас бейнесін жасауға көмектеседі. Ойын арқылы бастауыш мектеп оқушылары ұжымда әртүрлі әрекеттерді меңгереді, өз тілектерін жолдастарының мүдделеріне бағындыруды үйренеді, белгіленген ережелерді ұстана бастайды және кездескен қиындықтарды жеңу үшін белгілі бір күш-жігер жұмсайды. Ойын бастауыш мектеп оқушыларының қарым-қатынас құралы ретінде балалардың бастамашылдық, дербестік, ұйымшылдық сияқты қасиеттерін дамытуға мүмкіндік береді, сонымен бірге топта жұмыс істеу қабілетін дамытады. Ойын әрекетін оқыту бағдарламасымен сауатты үйлестіру мұғалімге бірінші сынып оқушыларының оқушы ретіндегі рөлін меңгеруге, олардың оқуға деген қызығушылығын дамытуға және сабақта белсенді болуға көмектесуге мүмкіндік береді.

Ойынның бала өміріндегі маңызы:

– тамақтану, денсаулық, қауіпсіздік және білім берудің негізгі қажеттіліктері сияқты ойын кез келген баланың әлеуетін дамыту үшін өте маңызды;

– ойын ой мен әрекетті біріктіретін қарым-қатынас және өзін-өзі көрсету құралы, ойын қанағаттану және табыс сезімін береді;

– ойын балалардың физикалық, интеллектуалдық, эмоционалды және әлеуметтік дамуына көмектеседі;

– ойын - бұл жай ғана ермек емес, өмір сүруді үйренудің бір жолы.

Бастауыш мектеп жасындағы оқушыларда коммуникативті дағдылар тыңдай білу, өз ойын жеткізе білу және шиеленіс жағдайында өзін ұстай білу секілді дағдылармен сипатталады. Егер бұл қарым-қатынас дағдылары балада қалыптаспаса немесе дамудың төмен деңгейінде болса, ондай жағдайда оларды қалыптастырудың жасына сәйкес белгілі бір құралдарын пайдалану қажет.

Коммуникативті дағдылар баланың оқығанды түсінуі мен сөздік қоры, ойлау дағдысының ең жоғары сатысына көтерілуіне мүмкіндік береді, ал оқығанды түсінуін дамыту сәйкесінше коммуникативті дағдылары мен сөздік қорының анағұрлым озық дамуына ықпал етеді. Бастауыш мектеп оқушыларын коммуникативті іс-әрекетке жүйелі түрде қатыстырмай, коммуникативтік дағдыларын қалыптастырып, дамыту мүмкін емес. Алайда коммуникативті дағдыларды дамыту процесі, механикалық түрде емес, оқушылардың тұлғалық бағытын ескере отырып, саналы түрде жүргізілуі керек. Кеңестік және ресейлік психолог және педагог А.И. Савенков, өз кезегінде коммуникативті әрекеттің білім алушылар өзінің жеке даралығын нақтылай алған немесе өзінің рухани болмысын таныта алған жағдайда ғана табысты болатындығын атап өтеді [5]. Осы тұрғыда Е.А. Домыреваның пікірінше, бастауыш мектеп жасындағы балалардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру келесі психологиялық-педагогикалық жағдайларда тиімді болады [6]:

– коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру құрдасына қатынастың жеке түрін қалыптастыру арқылы;

– оқу және ойын әрекеті процесінде бірлескен іс-әрекет тәжірибесін қалыптастыру арқылы.

Біздің пікірімізше, коммуникативті дағдыларды дамыту үшін тек коммуникативті өзара әрекеттесуді ғана емес, сонымен қатар зейінді, есте сақтауды, ойлауды және т.б. дамытуға ықпал ететін танымдық ойындарда тиімді қолдану оң әсер береді. Біздің педагогикалық экспериментімізде бастауыш мектеп оқушыларының қарым-қатынас дағдыларын дамытуға әсер ететін ойындар: «Кел танысайық!», «Жинақ», «Мәтінді жинақтау», «Арал», «Тепе-теңдікті сақта», «Жануарлар», «Арқаға сурет салу», «Мақтау» т.б. Осы ойындар арқылы бастауыш мектеп оқушылары өмірдің әртүрлі аспектілерін, ересектер арасындағы қарым-қатынас ерекшеліктерін көре алады, осы арқылы өз білімдерін толықтырады, жеке қасиеттерін ашады, дағдылары мен коммуникативті қабілеттерін арттырады.

Коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру – оқушыларды қарым-қатынас құралы ретіндегі тілді практикалық біліммен қаруландыруға бағытталған күрделі педагогикалық процесс. Бастауыш мектеп оқушыларында коммуникативті дағдыларды сыныптан тыс уақытта дамытқан дұрыс, осылайша балалардың бір-бірімен достасуға, ойынның барлық қажетті принциптерін түсінуге болатындығын атап өткен жөн. Ойын оқу-тәрбие процесінің үздіксіздігі мен бірізділігін қамтамасыз етуге көмектеседі, ортақ мүдделер мен қажеттіліктерге негізделген қолайлы эмоционалдық ортада балалар арасындағы тығыз байланыс пен қарым-қатынасқа мүмкіндік береді.

Сонымен қорытындылай келе, коммуникативті дағдыларды дамыту дегеніміз – оқушыны сұрақ қоюға және оларға нақты жауап беруге, қарастырылып отырған мәселелерді мұқият тыңдауға және белсенді түрде талқылауға, әңгімелесушілердің сөздеріне түсініктеме және оларға сыни баға беруге, өз пікірін дәлелдей білуге үйрету.

Бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын педагогикалық деңгейде дамытудың өзектілігі қоғамның әлеуметтік тапсырысымен - баланың әлеуметтік дамыған тұлғасын қалыптастырумен анықталады. Коммуникативті дағдыларды дамытудың жеткілікті деңгейіне қажетті құрамдастардың бірі болып табылатын құзіреттіліктер баланың оқуға дайындығы мен мектеп бағдарламасын ойдағыдай меңгеру мүмкіндігін береді. Бастауыш мектеп оқушыларының әлеуметтік тәжірибесін кеңейту, мұғалімдер мен оқушылардың бірлескен жұмысы, сондай-ақ сыныптан тыс жұмыс та бастауыш сынып оқушыларының коммуникативті дағдыларын дамытуға ықпал ететін әдіс болып табылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін және қарым-қатынас дағдыларын қалыптастырудың сензитивті кезеңдерін ескере отырып, бірлескен іс-әрекетке негізделген коммуникативтік дағдыларды дамытудың дәл осындай құралдары, орасан зор әлеуетке ие деген пікірімізді білдіреміз.

1 Образование в Республике Казахстан: Сборник законодательных актов. - Том 1/ Под ред. М.М. Кузембаева. - Астана, 2018. - 352 с.

2 Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2019. - 83 б.

3 Бейсенбекова Г.Б., Молдабаева Р.А., Нұрғалиева С.М. Жас ерекшелік психологиясы. Оқу құралы. - Қарағанды: Ақ Нұр баспасы, 2020. - 186 б.

4 Степанов П.В. Внеурочная деятельность. Примерный план внеурочной деятельности в основной школе. - М.,: Огни, 2022. - 128 с.

5 Савенков А.И. Развитие эмоционального интеллекта и социальной компетентности у детей. - Москва: Национальный книжный центр, 2021. - 213 с.

6 Домырева Е.А. Формирование коммуникативной компетентности детей младшего школьного возраста // Тезисы доклада Всероссийской научно-практической конференции. - Курск, 2021. - С. 174-176.

Даулетбек Е., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, шетел тілдер факультеті, топ МИЯ-23, магистрант

(Ғылыми жетекші - Ph.D, қауымд.проф. Китибаева А.К.)

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА АУТЕНТТІК СЕРИАЛДАР АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ МОТИВАЦИЯСЫН ДАМЫТУ

Мотивация оқу процесінде, әсіресе шет тілін үйренуде маңызды рөл атқарады. Студенттерге жаңа тілді үйрену кезінде мотивацияны сақтау қиын болуы мүмкін, себебі бұл ұзақ және қиын процесс. Сондықтан сабақта мотивация мен белсенділікті арттырудың тиімді жолдарын табу өте маңызды.

Оқыту үрдісіндегі маңызды факторлардың бірі – мотивация. Мотивациясыз оқу мақсаттарына жету қиын. Студенттер оны оқу үдерісінде меңгерсе, олар материалдарды, әсіресе ағылшын тілін тиімдірек түсіне алады.

Кейбір мамандарда мотивацияның белгілі анықтамалары бар. Хайикаленг, Наир және Кришнасамидің пікірінше, мотивация студенттердің ағылшын тілінде оқуда табысқа жетуін анықтаудың негізгі факторы ретінде қарастырылады [1]. Соңғы жылдары көбірек назар аударып келе жатқан тәсілдердің бірі ағылшын тілі сабақтарында мотивацияны арттыру үшін аутенттік сериалдарды пайдалану болып табылады. Аутенттік

сериалдар ана тілінде сөйлейтін аудиторияға арналған және тіл үйренушілерге арналмаған телебағдарламаларға жатады.

Оқу үрдісіндегі мотивацияны зерттеген ең алғашқы ғалымдардың бірі американдық философ және педагог Джон Дьюи болды. Дьюи мотивация оқу үдерісі үшін өте маңызды және студенттерге олардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес келетін іс-әрекеттермен айналысуға ынталандыру керек деп есептеді. Ол педагогтар оқушылардың мотивациясын ынталандыру үшін білуге, ізденуге және эксперимент жасауға итермелейтін орта құруы керек деп есептеді. Аутенттік сериалдарды қолдану мәселесінің өзектілігі мынада: барлық зерттеушілер оларды шет тілін оқыту процесінде қолданудың маңыздылығын мойындайды, бірақ олардың мазмұны мен жіктелуі, сабақта қолдану әдістері туралы әлі де ортақ пікір жоқ. және теориялық негіздері дамымаған. Сондықтан практикалық әрекеттерде аутенттік сериалдарды қолдану өте шектеулі.

Ағылшын тілі сабақтарында студенттердің мотивациясын ілгерілетуде аутенттік сериалдарды қолданудың тиімді болуының бірнеше себептері бар [2].

Біріншіден, олар дәстүрлі тілді оқыту материалдарында жетіспейтін өзектілік пен шынайылық сезімін береді. Студенттер нақты өмірлік жағдайларда қолданылатын тілді көре алады, бұл олардың тілмен байланысын жеңілдетеді және оның контекстте қолданылуын түсінеді.

Екіншіден, аутенттік сериалдар студенттердің қызығушылығын арттыра алады. Қайталанатын және тартымды болуы мүмкін дәстүрлі тілді оқыту материалдарын пайдаланудың орнына, аутенттік сериалдарды пайдалану студенттердің тілге деген қызығушылығын оятып, оларды көбірек білуге ынталандырады.

Үшіншіден, аутенттік сериалдар студенттерге тіл мен мәдениетті жақсы түсінуге көмектеседі. Аутенттік сериалдарды көру арқылы студенттер тілдің нюанстарын және оның әртүрлі әлеуметтік жағдайларда қалай қолданылатынын біле алады.

Аутенттік сериалдар бастапқыда тілді үйрету үшін емес, басқа мақсат үшін жасалған. Бұл біздің ағылшын тілін үйренуге деген ұмтылысымызбен ағылшын тілінде сөйлейтін мәдениетте бізге дейін болған материалдар. Бұл ана тілінде сөйлемейтіндерге, яғни тілді үйренетін шетелдіктерге бейімделмеген және жеңілдетілмеген материалдар. Аутенттік емес сериалдар – ағылшын тілін оқыту мақсатында жасалған сериялар [3].

«Сериал» термині сюжеті аяқталмаған немесе жартылай аяқталған көркем фильмдерге қатысты. Олар жоғары сапалы, жанрлық әртүрлілік және күрделі, көп өлшемді кейіпкерлердің арқасында жас аудитория арасында танымал бола бастады. Сонымен қатар, сериалдар дәстүрлі теледидардан ерекшеленетін әлеуметтік құбылыс болып табылады.

Сериалдар тіл үйренушілерге арналған шынайы материалдың тиімді түрі болып табылады, өйткені олар нақты өмірлік жағдайларда табиғи түрде сөйлейтін тілге енудің жан-жақты және тартымды әдісін ұсынады. Тіл үйренуде сериалдарды пайдалану бейнематериалға қарағанда бірнеше артықшылықтар береді.

Біріншіден, сериалдар тыңдау, түсіну және қарым-қатынас дағдыларын дамыту үшін маңызды болып табылатын тіл мен мәдениетке көбірек әсер етеді.

Екіншіден, сериалдар тіл деңгейлерінің ауқымын ұсынады, бұл оқушыларға тіл дағдыларын жетілдіре отырып, ілгерілеуге және өздерін сынауға мүмкіндік береді.

Үшіншіден, сериалдар жаргон, идиоматикалық өрнектер мен жергілікті әдет-ғұрыптарды қоса алғанда, мәдени ақпараттың бай көзін ұсынады.

Сабақ барысында аутентикалық сериалдарды қолдану бойынша келесі нұсқаулар қарастыруға болады:

1. Сәйкес мазмұнды таңдаңыз және ағылшын сериалында диалогтардың көп мөлшері қажет.

Студенттеріңіздің тілді меңгеруіне және қызығушылықтарына сәйкес келетін сериалдарды таңдаңыз. Ағылшын тіліндегі ағымдағы сериалдардың мазмұны айтарлықтай өзгереді және ағылшын сериалдарын таңдаудың негізгі критерийі олардың өмірге және әлемге оң көзқарасты насихаттау қабілеті болуы керек. Зорлық-зомбылық, қорқынышты элементтері бар фильмдерді қараудан алып тастау керек

Топтамаларды таңдағанда, мұғалімдер студенттердің жасы, қызығушылықтары, танымдық дамуы, оқу мақсаттары және бар қиындықтар сияқты факторларды ескеруі керек.

2. Ұзындығы орташа, ал тілдік қиындық деңгейі жеңілден қиынға дейін болуы керек

Ағылшын тілінде сөйлеу сабақтарында уақыт жиі шектеулі, сондықтан мұғалімдер таңдалған фильмдердің ұзақтығын ескеруі керек. Тым жылдам немесе ұзақ сериалдарға байланысты студенттер шаршаса немесе жалықса, бұл оқытудың тиімділігіне теріс әсер етуі

Мұғалімдер романтика, драма, соғыс фильмдері, ғылыми фантастика, апат сценарийлері, криминалдық драмалар және эпикалық тақырыптар сияқты колледж өмірімен резонанс тудыратын және уақыт рухын көрсететін сериялларды таңдауы керек. Бұл фильмдер білім, отбасы, неке, махаббат, шабыттандыратын өмір және философиялық ойларды қамтитын көптеген тақырыптарды қамтиды. Мұндай фильмдердің кейбір мысалдарына «Энмен бірге», «Королева», «Бақытсыз оқиғалар сериясы», «Достар», «Шерлок Холмс» және т.б. жатады.

Ағылшын тілі сабағында ағылшын тіліндегі сериалдарды пайдалану кезінде мұғалімнің рөлі дизайнер немесе көшбасшы болуы керек. Ағылшын тіліндегі аутенттік сериалдарды көру пассивті қарап отырып, мазмұнды ләззат алуы ғана емес.

А. Алдын ала қарау кезеңі

Ағылшын тілін ауызша сөйлеуге үйрету үшін ағылшын тіліндегі сериалдарды дайындау мұғалімдерге бүкіл сериалды басынан аяғына дейін көруге нұсқау берумен шектелмейді. Бұған қоса, студенттерге алдын ала түсініктеме беру үшін жаргон, сөздік және өрнектер сияқты ақпаратты санаттау маңызды.

В. Қарау кезінде

1. Бастапқы қарау: мазмұнды жалпы түсіну үшін студенттерге сериалды толығымен көруге мүмкіндік беріңіз. Бұл оларға оқиға желісі мен контекстті түсінуге көмектеседі.

2. Сөздік оқу: студенттер сериалды табиғи түрде қолданылатын сөздік қорына назар аударуға, оқшау сөздерге емес, контекстке назар аударуға шақырыңыз. Бұл практикалық тіл үйренуге ықпал етеді.

3. Кейіпкерлердің қарым-қатынасы: кейіпкерлер арасындағы динамика мен қарым-қатынасты түсіндіріңіз, өйткені бұл олардың фильмдегі өзара әрекеттесуі мен диалогына айтарлықтай әсер етуі мүмкін.

4. Тіл қиындықтары: студенттердің түсінуіне көмектесу үшін сериалдағы кез келген тілдік қиындықтарды немесе мәдени нюанстарды бөлектеп, нақтылаңыз.

С. Бақылаудан кейінгі кезең

Сериалды көру соңғы мақсат емес, студенттердің ағылшын тілін ауызша қолдану қабілетін арттыру.

Міне, осы мақсатқа жету үшін кейбір негізгі әрекеттердің бөлінуі:

1. Сыныптағы талқылаулар: Студенттерді өз ойларымен, пікірлерімен және интерпретацияларымен бөлісіп, сериялар туралы пікірталасқа қатысуға ынталандырыңыз.

2. Жазу жаттығулары: оқиғаны қайта жазу, сериалдарға шолу жасау, кейіпкерлерді талдау немесе серия бойынша жеке ойлар сияқты жазу тапсырмаларын тағайындаңыз.

3. Классикалық диалогты айту: Оқушыларға сериядағы есте қалатын жолдарды жаттап, айтып беру. Бұл айтылымды, интонацияны және ауызша ағылшын тілінде еркін сөйлеуді жақсартады.

Бұл зерттеу студенттерді ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын арттыру құралы ретінде сабақта аутенттік сериалдарды пайдаланудың өзекті мәселесін зерттейді. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, студенттердің ынтасын арттыру үшін шынайы қатарларды қолдануға болады деген қорытынды жасауға болады.

Қорытындылай келе, аутенттік сериалдар студенттердің ағылшын тілі сабағында ынтасын арттыруда шешуші рөл атқарады. Нақты әлемдегі контекст, салыстырмалы мазмұн және тартымды әңгімелер тілдік дағдыларды дамытатын ғана емес, сонымен қатар тілге деген шынайы қызығушылықты тудыратын динамикалық оқу ортасын жасайды. Ағылшын тілі сабақтарына аутенттік сериалдарды енгізу студенттерді белсенді қатысуға және тілді үйрену процесіне енуге ынталандырудың тиімді стратегиясы болып табылады.

1. Hayikaleng, N., Nair, S. M., & Krishnasamy, H. N. (2016). The Students Motivation on English Reading Comprehension. Utara Malaysia University: Malaysia
2. Nerea G. G. “Effectiveness and motivation of using authentic materials and creating authentic situations in the EFL classes”. - Valladolid, 2018
3. Gilmore A., “Authentic materials & authenticity in Foreign Language Learning”. - Tokyo University, Japan

Дашкина И.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет иностранных языков, гр. МИЯ-22-1 eng, магистрант
(Научный руководитель — к.п.н., ассоциированный профессор *Бурмистрова В.А.)*

РАЗВИТИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ВИРТУАЛЬНОЙ ДОСКИ MIRO

Иноязычная грамматическая компетенция является важным составляющим элементом иноязычной коммуникативной компетенции. Ее формирование на начальной ступени обучения иностранному языку зачастую игнорируется педагогами, вследствие сложности и энергозатратности процесса, поэтому большинство из них отдают предпочтение развитию других составляющих иноязычной коммуникативной компетенции. Однако, формирование иноязычной грамматической компетенции на начальных ступенях изучения языка является важным, поскольку грамматика – это основа для усвоения иностранного языка и успешного владения им. Важно само по себе понимание структуры языка, а грамматика является набором правил и структур, которые определяют, как строить предложения и выражать свои мысли на языке. Правильное уяснение грамматики позволяет разбираться в структуре языка и корректно использовать его элементы. К тому же, владение грамматической компетенцией необходимо для восприятия текстовой информации, так как грамматические правила часто влияют на осмысление и интерпретацию содержания. Кроме того, грамматическая компетенция необходима для уверенного общения на иностранном языке в связи с тем, что корректное использование грамматики позволяет учащемуся говорить без страха сделать грамматическую ошибку. В равной мере, нельзя не отметить важность знаний грамматики для продвижения дальнейшего обучения, то есть знание грамматики на начальных ступенях изучения языка представляет собой основу для дальнейшего углубленного изучения языка. Грамматическая компетенция позволяет легче усваивать более сложные грамматические явления и конструкции на продвинутых уровнях. В целом,

формирование иноязычной грамматической компетенции на начальных ступенях изучения языка является фундаментальным элементом для уверенного и качественного использования языка в разных сферах жизни и общения. Это важный шаг к достижению высокого уровня развития иноязычной коммуникативной компетенции. Принимая во внимание всю важность грамматики в процессе изучения иностранного языка, мы перейдем к поиску максимально эффективных методических технологий, подходов, методов и приемов, способных решить специфические трудности, возникающие в ходе работы с учениками младшей школы.

По словам Е. Н. Солововой, недостаточный уровень грамматической компетенции может послужить серьезным препятствием на пути формирования языковой, речевой и социокультурной компетенции, что в целом может привести к неполноценному общению [1]. С целью эффективного развития иноязычной грамматической компетенции младших школьников педагогу следует учитывать психолого-возрастные и индивидуальные особенности детей, обучающихся в младшей школе. Это способствует реализации личностно-ориентированного подхода и персонализации образования в целом, как того требует переход на европейскую систему образования. Подписав Болонскую декларацию, Казахстан принял ту самую модель и теорию всей образовательной системы Казахстана. Одно из главных изменений коснулось обучающихся, статус которых из объектов воздействия педагогической деятельности, перешёл в статус полноправных участников. Используя возрастной подход в развитии иноязычной компетенции, нам представляется возможность подбирать наиболее подходящие для данной возрастной группы обучающихся подходы, методы и приемы обучения.

Нами были проанализированы психофизиологические особенности детей данной возрастной группы. Хотим отметить наиболее важные из них, которые следует брать во внимание в процессе обучения иностранному языку:

- выраженный конфликт между игровой потребностью и необходимостью учебной деятельности;
- произвольное поведение (неумение подчинить себя правилам);
- произвольное внимание (снижение внимания, если задания неинтересны и однообразны);
- большой объем эмоциональной и образной памяти, стремление к изучению нового и преобладание эмоциональной сферы над интеллектуальной;
- мышление тесно связано с воображением, выдвигая поверхностные суждения о предметах и характеризуя только их внешние особенности, умозаключения учеников основаны на наглядных образах;
- воображение занимает ведущее место в умственной деятельности младших школьников и определяет его умственные способности, формируется в процессе восприятия предметов и игровой деятельности [2].

При разработке эффективной технологии развития иноязычной грамматической компетенции детей младшего школьного возраста, принимая во внимание психофизиологические особенности данной возрастной группы учеников, необходимо учитывать следующие обязательные аспекты:

- использование игрового подхода в обучении (тематических игр, интерактивных заданий и ситуативных упражнений, через которые дети с удовольствием и интересом изучают грамматику);
- применение на уроках визуальных материалов (иллюстрации, картинки, диаграммы и другие способы демонстрации грамматических конструкций);
- контекстуальное обучение (внедрение грамматических конструкций в реальные коммуникативные ситуации, чтобы дети могли видеть, как и зачем использовать эти конструкции);
- отбор, посильного для усвоения детьми, грамматического минимума, а также постепенное увеличение сложности грамматических конструкций;
- заблаговременное поэтапное планирование уроков, с соблюдением методических подходов, методов и принципов;
- вовлечение и мотивирование ученика, направленность обучения на языковую личность ученика и его реальные потребности, с применением различных форм работы: фронтальной, индивидуальной, групповой, коллективной и проектной.

Проанализировав аспекты развития иноязычной грамматической компетенции детей младшего школьного возраста, и, принимая во внимание их психофизиологические особенности, мы погрузились в процесс поиска современных педагогических технологий, которые бы помогли нам максимально продуктивно добиться результатов в формировании вышеуказанной компетенции. И, мы пришли к выводу, что интеграция в учебный процесс виртуальной доски Miro предоставляет те самые уникальные возможности.

Whiteboard Miro – это пространство, где вы можете воплощать любые свои преподавательские идеи и задумки, а также демонстрировать это ученикам в режиме реального времени. Miro является эффективным цифровым инструментом взаимодействия с учениками, подходит для оффлайн и онлайн форматов, а также для индивидуального и группового обучения детей.

Внедрение данной интерактивной доски позволяет уйти от чисто презентационной формы подачи материала и предоставляет уникальные возможности для работы и творчества педагога. Виртуальный экран способен дать более яркое и обширное представление об изучаемом объекте. Наглядно и мобильно представляет информацию, которая может казаться трудной или скучной в традиционной подаче материала, для детей младшего школьного возраста. Тактильное управление облегчает восприятие новой информации.

Платформа Miro направлена на активное запоминание грамматических единиц при помощи зрительной и слуховой наглядностей, и одновременно с этим яркие и аутентичные видео- и аудиофайлы приносят удовольствие детям, увлекая их в мир иностранного языка, который преподносится им в интересной и понятной для них форме, в форме живой, развивающейся системы языка. В дополнение к вышесказанному, персонализация уроков на платформе под конкретного ученика (группу учеников), а также двигательная активность во время интерактивных заданий делают Miro хорошим механизмом для эмоционального вовлечения учащихся в образовательный процесс.

Современное поколение учащихся в младшей школе являются детьми, которые увлечены цифровыми электронными устройствами и интернетом. В связи с этим у них хороша развита визуальная память. Использование доски на уроках позволяет наглядно преподнести материал, а значит повысить успеваемость и интерес обучающихся к иностранному языку.

Визуализация информации в разнообразных формах, использование элементов инфографики, ассоциативных элементов, мультимедийных файлов способствуют развитию системного понятийного мышления и продуктивному изучению материала.

Педагог, использующий Miro в подготовке и проведении уроков, сможет воплощать в реальность креативные идеи, делая занятия наглядней и интенсивней. Привлечение и мотивирование пассивных детей к активной деятельности станет легче с интерактивной доской. Произойдёт повышение заинтересованности, запустится процесс активизации познавательного интереса любознательных школьников и их мыслительных процессов и, как следствие, вовлеченности учащихся в учебный процесс. Иллюстративный материал и способы выполнения коммуникативных заданий станут разнообразней.

Таким образом, учитывая психофизиологические особенности детей младшего школьного возраста, уделяя внимание важным аспектам в процессе разработки технологии развития иноязычной грамматической компетенции, а также интегрируя виртуальную доску Miro в учебный процесс, можно существенно повысить мотивацию и эффективно развивать иноязычную грамматическую компетенцию младших школьников.

1. Соловова Е. Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс лекций: пособие для студентов пед. вузов и учителей. – 4-е изд. – М.: Просвещение, 2006. – 239 с.
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. – СПб.: Союз, 1997. – 91 с.

Дюбанова С.И., Карагандинский университет Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. М2-ФКиС-22-1р, магистрант
(Научный руководитель - к.б.н., ас.проф. кафедры ТиМФКиСП, Кузнецова Л.С.)

РАЗВИТИЕ ДВИГАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА НА ОСНОВЕ ИГРОВОГО МЕТОДА

Актуальность работы. Дошкольный возраст – важный период физического развития, формирования двигательной функции, становления личности человека. Он отличается с одной стороны интенсивным ростом и развитием детского организма, а с другой – незрелостью, неравномерным развитием физических способностей. Всестороннее развитие ребенка находится в большой зависимости от двигательной активности, которая служит источником познания окружающего мира, психического и физического развития дошкольника [1].

Правильно организованное физическое воспитание способствует формированию хорошего телосложения, профилактике заболеваний, улучшению деятельности внутренних органов и систем детского организма, нормальному физическому развитию ребенка.

Как показывает анализ практики, литературных источников, проблемой физического воспитания является низкий уровень развития двигательный способностей дошкольников. В педагогическом процессе дошкольных образовательных учреждений (ДОУ) большое внимание уделяется разработке содержания программ, которые применяются инструкторами физической культуры для развития двигательных способностей детей дошкольного возраста [2].

Актуальность работы связана с поиском новых подходов к использованию подвижных игр, как средства формирования двигательных способностей детей старшего дошкольного возраста в реальных условиях ДОУ.

Объект исследования: процесс физического воспитания детей старшего дошкольного возраста в условиях ДОУ.

Предмет исследования: двигательные способности детей старшего дошкольного возраста.

Цель исследования: оценка эффективности развития двигательных способностей детей старшего дошкольного возраста на основе использования игрового метода в условиях ДОУ.

Методы и организация исследования: Теоретический анализ, контрольные испытания, методы математической статистики [3].

В наблюдении приняли участие дошкольники 5-6 лет д/с «Ақжарқын» г. Караганды. Всего 53 дошкольника, из них 29 детей экспериментальной группы (ЭГ) и 24 человека контрольной группы (КГ), которые на начало эксперимента по уровню двигательной подготовленности не имели существенных отличий. Во время эксперимента в контрольной группе дошкольников занятия по физической культуре проводили по типовой программе дошкольного образования [4]. В экспериментальной группе занятия по физической культуре велись по разработанной нами программе на основе подвижных игр. В содержание программы входили гимнастические упражнения, игры-эстафеты и подвижные игры малой, средней и большой подвижности.

Педагогическими критериями эффективности программы физкультурных занятий с использованием игрового метода выступали показатели развития двигательных способностей дошкольников. Общую двигательную подготовленность детей старшего дошкольного возраста оценивали по 9 показателям: бег 30 м; бег на месте 10 с; прыжок в длину с места; бросок набивного мяча (1 кг); отжимания; поднимание туловища; наклон вперед; разведение ног в стороны; 2-минутный бег-ходьба. Координационные способности (КС) оценивались по результатам 5 тестов: «Челночный бег 3х10», «Метание теннисного мяча в цель», «Бег к медицинболам», «Стойка на 1-ой ноге», «Ходьба по гимнастической скамье». Полученные данные сопоставлялись с имеющимися в литературе нормативными требованиями, рекомендованными для возрастной группы старших дошкольников [5].

Полученные результаты. Первичная диагностика проведена в начале учебного года в группах детей старшего дошкольного возраста, которая по результатам двигательных тестов выявила низкие показатели, не отличающиеся в обеих группах. С учетом полученных данных для повышения эффективности обучения нами разработана игровая программа на основе подвижных игр, которая апробирована в ЭГ на занятиях в течение одного учебного года. В конце эксперимента итоговая диагностика выявила результаты, динамика которых имела существенные отличия в экспериментальной и контрольной группах (Табл. 1,2).

Анализ динамики общей двигательной подготовленности в итоговом срезе в обеих группах дошкольников показал прирост среднегрупповых результатов по всем тестируемым показателям (Рисунок 1).

Сравнение среднегрупповых результатов выявило максимальный прирост показателей силовых способностей в ЭГ по тестам «Отжимания» (92,8%) и «Поднимание туловища» (42,3%), в КГ по тесту «Отжимания» (43,7%). Минимальный прирост в группах отмечен в развитии скоростно-силовых качеств: ЭГ - по тесту «Бросок набивного мяча» (8,8%), КГ – по тестам «Прыжок в длину с места» (7,6%) и «Бросок набивного мяча» (3,2%).

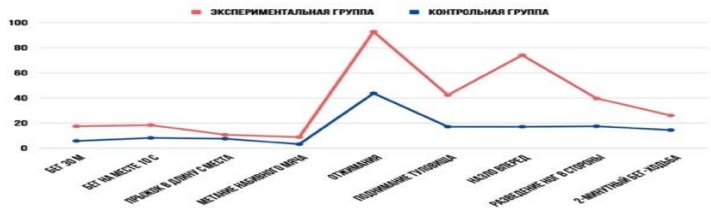

Рисунок 1. Прирост показателей ОДС в процентах (ЭГ, КГ)

Положительная уровневая динамика показателей общей двигательной подготовленности дошкольников наблюдалась в ЭГ по семи тестам, а в КГ по трем из девяти тестов, которые определяют уровень развития силовых способностей («Отжимания», «Поднимание туловища») и гибкость («Разведение ног в стороны»). В остальных тестах результаты КГ не изменились по отношению к исходным и отвечали низкому уровню (Таблица 1).

Различия между группами отмечены в уровневой оценке показателей скоростных способностей, которая в ЭГ повысилась в тестах «Бег 30 м» и «Бег на месте 10 с» от низкого до среднего уровня, а в контроле осталась низкой. В скоростно-силовых способностях по тесту «Прыжок в длину с места» среднегрупповая оценка ЭГ оказалась выше, чем в КГ (низкая) и отвечала среднему уровню. В тесте «Наклон вперед», характеризующем гибкость, оценка выросла от низкой до высокой в ЭГ, а в КГ не изменилась. По тесту на выносливость («2-минутный бег-ходьба») различия проявились у дошкольников ЭГ в повышении оценки от низкого до среднего уровня и отсутствии такового в КГ. При этом суммарная групповая уровневая оценка ОДС выросла в экспериментальной группе от низкой до средней и осталась на низком уровне в КГ по отношению к исходным значениям.

Таблица 1

Динамика показателей общих двигательных способностей (ОДС) детей старшего дошкольного возраста (ЭГ, КГ)

Показатели		Экспериментальная группа		Прирост в %	Контрольная группа		Прирост в %	Разница прироста %
		1 срез	2 срез		1 срез	2 срез		
1	Бег 30 м, с	НУ	СУ	17,5	НУ	НУ	5,8	11,7
2	Бег на месте 10 с, кол-во	НУ	СУ	18,4	НУ	НУ	8,2	10,2
3	Прыжок в длину с места, см	НУ	СУ	10,7	НУ	НУ	7,6	3,1
4	Бросок набивного мяча (1 кг), см	НУ	НУ	8,8	НУ	НУ	3,2	5,6
5	Отжимания, кол-во	НУ	СУ	92,8	НУ	СУ	43,7	49,1
6	Поднимание туловища, кол-во	НУ	СУ	42,3	НУ	СУ	17,1	25,2
7	Наклон вперед, см	НУ	ВУ	74,1	НУ	НУ	17,1	57,0
8	Разведение ног в стороны, см	НУ	СУ	39,7	НУ	СУ	17,5	22,2
9	2-минутный бег-ходьба, м	НУ	СУ	26,1	НУ	НУ	14,4	14,4
S (сумма)		НУ	СУ		НУ	НУ		

Анализ динамики показателей координационных способностей в конце эксперимента установил различия в приросте результатов по всем тестируемым показателям у дошкольников обеих групп. Сравнение среднегрупповых результатов выявило максимальный прирост координационных способностей в ЭГ по тестам «Метание теннисного мяча в цель» (166,7%) и «Стойка на 1-ой ноге» (79,2%), в КГ по тесту «Стойка на 1-ой ноге» (31,8%). Минимальный прирост результатов в обеих группах отмечен в способности к ориентированию в пространстве по тесту «Бег к медицинболам»: ЭГ – 3,1 %, КГ –0% (Рисунок 2).

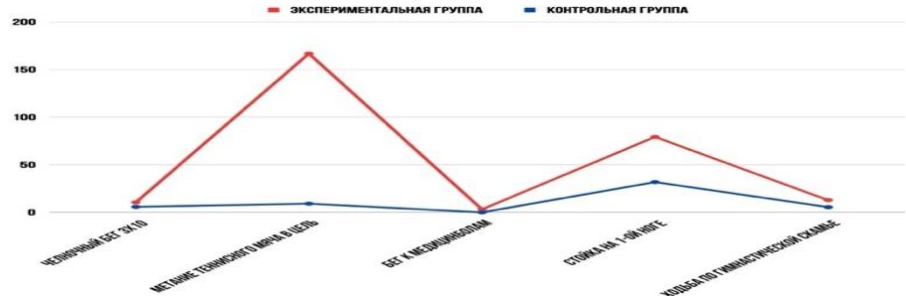

Рисунок 2. Прирост показателей КС в процентах (ЭГ, КГ)

Положительная уровневая динамика показателей координационных способностей дошкольников наблюдалась в ЭГ по четырем тестам, а в КГ по одному из пяти тестов, который характеризует развитие динамического равновесия («Стойка на 1-ой ноге»). В остальных тестах результаты КГ не изменились по отношению к исходным значениям (Таблица 2).

Таблица 2

Динамика показателей координационных способностей (КС) детей старшего дошкольного возраста (ЭГ, КГ)

Показатели		Экспериментальная группа		Прирост в %	Контрольная группа		Прирост в %	Разница прироста %
		1 срез	2 срез		1 срез	2 срез		
1	Челночный бег 3х10, с	НУ	СУ	10,5	СУ	СУ	2,9	7,6
2	Метание теннисного мяча в цель, кол-во	НУ	ВУ	166,7	НУ	НУ	9,1	157,6
3	Бег к медицинболам, с	НУ	НУ	3,1	НУ	НУ	0	3,1
4	Стойка на 1-ой ноге, с	СУ	ВУ	79,2	НУ	СУ	31,8	47,4
5	Ходьба по гимнастической скамье, с	НУ	СУ	12,8	НУ	НУ	5,5	7,3
S (сумма)		НУ	СУ		НУ	НУ		

Различия между группами отмечены в тесте «Челночный бег 3х10» (относительные КС), где результаты ЭГ повысились от низкого до среднего уровня, в КГ остались низкими. В тесте «Метание теннисного мяча в цель» (способность к точности движений) в ЭГ оценка выросла до высокого уровня, а в КГ не изменилась. В тесте на динамическое равновесие («Ходьба по гимнастической скамье») в ЭГ уровневая оценка повысилась от низкой до средней, что не наблюдалось в КГ. В итоговом срезе суммарная уровневая оценка развития КС в экспериментальной группе повысилась от низкой до средней, а в КГ осталась низкой.

Выводы. Таким образом, полученные в эксперименте данные динамики абсолютных среднегрупповых показателей развития двигательных способностей и их уровневой оценки у дошкольников служат доказательством эффективности предложенной нами программы на основе подвижных игр и позволяют рекомендовать ее к использованию в практике физического воспитания в условиях ДОУ.

1. *Ким Т.К. Физическое воспитание детей раннего и дошкольного возраста*. – М.: МПГУ, 2015. – 249 с.
2. Черхасов В.В., Черкасова И.И., Савиных Е.А. Комплексное развитие двигательных навыков и физических способностей у детей 6-7 лет в условиях дошкольной образовательной организации // Вестник Томского государственного университета. 2023. N 488. С. 71-81.
3. Железняк Ю.Д. Основы научно-методической деятельности в физической культуре и спорте: учебник для студ. учреждения высш. образования / Ю.Д.Железняк, П.К.Петров. – 7-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2014. – 288 с.
4. Типовая учебная программа дошкольного воспитания и обучения от «12» августа 2016 года. – г.Астана.
5. Лях В.И. Тесты в физическом воспитании школьников. – М.: АСТ, 1998. – 101с.

Ереже Ә. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті дене мәдениеті және спорт факультеті, БӘДжәне ДД -31 тобы студенті
(*Ғылыми жетекшілер – п.ғ.к., қауым. профессор Иманбетов А.Н., аға оқытушы Саликов Ж.К.*)

ЖАСТАРДЫ ПАТРИОТТЫҚҚА ТӘРБИЕЛЕУДЕ ӘБДІСАЛАН НҰРМАХАНОВТЫҢ СПОРТТАҒЫ МҰРАСЫН ПАЙДАЛАНУ

Кеңес империясы дәуірі біткен соң еліміздің халқы ауыр әлеуметтік – экономикалық күйзелісті бастан кешті. Еліміздегі мұндай ауыр жағдайға байланысты қазақтан шыққан ұлы тұлғалардың көзқарасы әртүрлі қалыптасты. Жағдайдың былай өрбуіне ұлттық мәдениетіміз бен рухани өмірімізді тас қамауда, шынжыр қоршауда қадағалап ұстап келген кеңестік саясаттың әсері зор болды. Қызыл империя құлап қанды торының үзілуі соңғы уақыттарда елімізге өткенімізді барлап, жоғалытқанымызды түгендеуге тың серпіліс әкелді.

Сондықтан сол 90-жылдары өз ісінің шебері ұлт мақтанышы аяулы ұлдарының бірі Әбдісалам Нұрмахановтың (1936-2002 жж) рухани мұрасына нақты бағасын беріп, жастарды патриотизмге тәрбиелеу ісіне пайдалану үшін педагогикалық зерттеулер қажет деп шештік. Енді өткен тарихымызда Әбдісалан Нұрмаханов сияқты орны ойсырап тұрған тау тұлғаларға ұлттық көзқарасын жіті көз тігіп заманауи ой-толғаулар жасауға мүмкіндік туып отыр.

Зерттеу нысаны: патриоттық тәрбие беру үрдісі.

Зерттеу мақсаты: Ұлттық мұралар арқылы жастарды патриотизмге тәрбиелеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Ә. Нұрмахановтың мұрасының ерекшеліктері зерделеу;
2. Бокс өнері арқлы жастарды патриотизмге тәрбиелеудің бағыттарына талдау жасау.

Қоғамдық ахуалдан, қалыптасқан дүниетанымнан көрнекті тұлға талай мықтылардың тұмағасын сыпырған бапкер-педагог Әбдісалан Нұрмахановтың есімі шындыққа жүгіне сөйлесек, қазақ халқына күні бүгінге өте жақын таныс бола алмай келе жатқаны анық. Жекелеген жазушыларымыз бен спорт журналистеріміз, зерттеушілеріміз болмаса, қалың көпшілік оның өмірбаянын ғана біліп, басқа қырынан толық танып білді деу әлі ертерек.

Тоқсаныншы жылдардың аяғындағы Әбдісалан Нұрмахановтың бокс спортында пайдаланған такикасына орай, ұсынған бағыт бағдарына сай қазіргі жаңарған уақытта жаңаша қарастылуы зерттелуі тиіс. Жұмысты тереңдете мазмұндап, құнды ғылыми деректермен дәлелдеуде республикамызға белгілі ғалымдар мен спорт қайраткерлері Т.Ш. Қуанышев [1], Л.К.Керимов [2] т.б. естеліктері мен зерттеу еңбектері басшылыққа алынды.

Сондықтан Әбдісалан Нұрмахановтың мұрасындағы рухани құндылықтар туралы ой-пікірлер жасөспірімдер мен жастарды тәрбиелеуде кеңінен пайдаланылуы керек дегенді меңзейді. Міне біздің зерттеу жұмысымыздың өзектілігі сонда деп білеміз. Алайда, жастарды патриотизмге тәрбиелеуде Әбдісалан Нұрмахановтың рухани мұрасына деген қажеттілік артуда. Мұның өзі, біріншіден, жастарды

тарихи-әлеуметтік құндылықтар арқылы тәрбиелеуді қоғамдық тұрғыдан қажет етсе, екіншіден, бүгінгі күні Әбдісалан Нұрмахановтың мұрасын жастарды патриотизмге тәрбиелеу саласындағы пайдалану мәселелерін зерттеу деңгейінің жеткіліксіздігі айқын сезіледі.

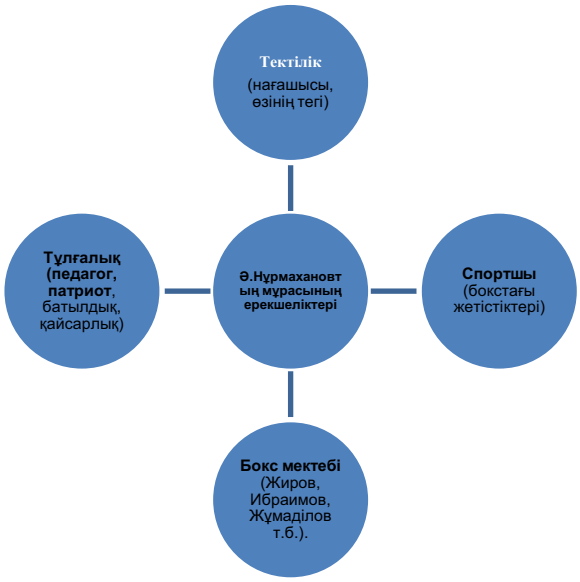
Бұл мәселе педагогика саласындағы ғалымдардың назарынан тыс қалып отырған мәселе.Зерттеу материалдары мен әдістері :философиялық таным теориясы, жеке тұлғаның іс-әрекет негізінде даму теориясы, біртұтас педагоикалық үрдіс теориясы, халық педагогикасының мұраларына байланысты ғылыми қағидалар.

Әбдісалан Нұрмахановтың ата-бабалары Дала сарыарқасынан шыққан. Олар ауқатты болды, әдептіліктің тектілігімен ерекшеленді, басқалардың құрметіне ие болды. Революциялық жылдары, ал азаматтық соғыс кезеңінде қазақтар қандай қиыншылықтарды, қатыгез қысымшылықтарды, қуғын-сүргінді бастан өткеруге мәжбүр болған еді.

Осы қиындықтардан қорғануға тырысып, Нұрмахановтың отбасы Бетпақдала мен Қызылқұм құмдары арқылы Өзбекстанға қоныс аударды. Оларға осындай қиын және қауіпті жолда көптеген қандай қиындықтар туындады. Жолда кішкентай балалары қайтыс болды, әке жүрегі үмітсіздікке ұшырады. Ақыры көш 1936 жылы Әбдісалан дүниеге келген Сухандарин өлкесіндегі Құлтөбе ауылына тоқталды.

Бокс спорты жастар арасында, әсіресе Қазақ жастары арасында ерекше құрметке ие. Осы жағдайлар, жастардың дене тәрбиесі оқу үрдісінде Әбдісалан Нұрманов мұрасындағы бокс спортының айла-тәсілдерінің түрлерін пайдаланудың ғылыми-әдістемесін дәлелдеу қажеттілігін туғызады. Біз жастарды бокс спортына тәрбиелеуде Әбдісалан Нұрманов мұрасын терең әрі жан-жақты зерттей отырып педагогикалық ғылымдар жинақтаған білімдерді барынша еңгізу жайында мүмкін екендігін зерделейміз.

Ғылыми зерттеулерге жасалған талдаулар көрсеткендей, жастарды бокс өнеріне тәрбиелеуде Әбдісалан Нұрманов мұрасын теориялық жағынан қарастыру қайта туып отырған ұлттық мәдениеттің, атап айтқанда, бокс спортының өскелең ұрпақтың қажеттіліктерін қамтамасыз етуге көмектеседі. Бокс спорты туралы жазылған зерттеулердің басым бөлігі дене шынықтыру мен әдіс-тәсілдердің технологиясын жазып шығумен шектеліп жүрген бірыңғай сипаттағы нақ рухани мұралар туралы зерттеулер бірен сараң.

1 сурет – Әбдісалан Нұрмахановтың мұрасының ерекшеліктері

Бүгінгі таңда егеменді еліміздің іргелі ертеңгі болашағын ұлттық рухта қаруландыра отырып, халық қазынасын кеңінен қолданып, жас ұрпақты әлем өркениетіне лайық тұрғыда жоғары дәрежеде қалыптастыру баршамыздың алдында тұрған үлкен мақсат, өзекті мәселе екендігі белгілі [3].

Елімізде қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасы өткен тарихи тұлғалардың бірі Әбдісалан Нұрмахановтың өмірі мен өнерін және ондағы рухани құндылықтарды қазіргі тәрбие ісіне кеңінен пайдалануға қолайлы жағдай туғызуда. Әсіресе дәстүрлі бокс өнерінің өрісінің кеңеюіне байланысты бүгінгі ұрпақ тәрбиесіне қажеттілігі артуда. Мұның себебі жоғарда аталған көптеген зерттеушілеріміз өткен дәуірдегі материалдардан педагогикалық құралдар мен формаларды іздестірумен ғана шектеліп жүр. Біздің зерттеулерімізде Қазақ халқының бір туар ұлдарының бірі Әбдісалан Нұрманов мұрасы жөніндегі тарихи–педагогикалық материалдарды жинақтай отырып, зерттеу процесінде қоғамыздың алдында тұрған жастарға бокс өнеріндегі мұраның өзекті мәселелерін анықтауға талпыныс жасадық. Еліміздің тәуелсіздік алған жылдан патриоттық тәрбиеге ерекше мемлекеттік пән ретінде, көптеген саяси-әлеуметтік қиыншылықтарды жеңе отырып мемлекеттік пән аясында қалыптасып келеді. Оған себеп: бұрынғы Кеңестер Одағы кезінен жинақталған мол тәжірибелік қор. Бірен-саран тақырыптар идеологиялық тұрғыдан мәнін жоғалтқаны

болмаса әдістемелік нұсқаулар жетерлік. Ал саяси мәні жоғалған тақырыптар бағдарламадан алынып тасталынған. Тек осы әдістемелердің қазақ тіліне баламалануы уақыт еншісінде. Мұның бәрі, әрине, бастапқы әскери дайындық пәнінің ерекше мемлекеттік статусында, әскери қатаң тәртіптің арқасында деп түсінген жөн.

Жастарға әскери-патриоттық тәрбие беру дегеніміз - оларды саяси моральдық-психологиялық жағынан егемен елін қорғауға дайындау. Бұл дайындықтың негізгі бағыттары:

- еліміздегі Қарулы Күштерге деген қамқорлық, «Әскери қызмет және әскери міндет» туралы, еліміздің қорғаныс қабілеті туралы т.б. заңдар мен қаулы - қаралардың мазмұны мен мақсатын түсіндіру;

- жастарды саяси қырағылыққа, қазіргі кезеңдегі соғыстың ерекшеліктерін түсіндіре отырып олардың Отанын қорғау ісіндегі міндеттерін дұрыс түсіндіруге тәрбиелеу;

- аға ұрпақ өкілдерінің ерлік істерін насихаттау, ерлік пен жанқиярлықтың мәнін түсіндіріп, олардан үлгі алып, мақтан тұтынуға баулу;

- қазіргі кезеңге лайықты саяси-моральдық, психологиялық қасиеттерді дарыту;

- алғашқы әскери және әскери - техникалық білім алуды қамтамасыз ету;

- әскери патриоттық тәрбиені жалпы оқу-тәрбие жұмысының негізгі бөлімі деп қарастырып, оны басқа да тәрбие жұмыстарының түрлерімен тығыз байланыста жүргізу;

- патриоттық тәрбиені студенттердің білімі мен іс-тәжірибесіне, жеке қасиеттері мен ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, әр түрлі әдістерді пайдаланып түрлендіре жүргізу;

- патриоттық тәрбиені саяси, адамгершілік, еңбексүйгіштік, эстетикалық және дене тәрбиесімен ұштастыра жүргізу;

- патриоттық тәрбиеде студенттердің бастамалық, т.б. ұсыныс талап тілектеріне көңіл бөліп ескеру қажет.

Жастардың патриоттылығын дамыту процесінің күрделігі мен өзіне тән ерекшеліктері бар екендігіне байланысты, оларды педагогикалық процестің алғашқы күндерінен бастап өзіндік жұмыстарына қатыстыру қажеттігі туындайды. Бұл тұрғыда әртүрлі кездесулер мен батыр аталар мен аналардың өмір жолын дәріптеу, ардагерлер мен соғыс мүгедектеріне ұдайы қамқорлық жасау, әртүрлі патриоттық тақырыптарға байқаулар өткізумен спорттық бағыттағы ойындар мен жарыстардың маңызы ерекше зор. Қазақ халқының сан ғасырлық тарихында жастарды адамгершілік, еңбекқорлыққа тәрбиелеу мен қатар дене дайындығы жоғары маңызға ие және дене сапаларын дамытып жетілуіне дәстүрлі ұлттық ойындар шешуші міндет атқарған. Ондай ойындардың қатарына: ат спорт ойындары мен қатар жаяу жарыс, жаяу аударыспақ, қол күрестіру, кірдің тасын сығымдау және дәстүрлі ұлттық күрес өнерін айрықша атап айтуға болады. Ұлттық ойындар ұрпақ тәрбиелеуде тигізетін пайдасын халқымыз ертеден-ақ білген. Ұлттық ойындар жүгіріп, күш сынасып ойналатын болғандықтан, өкпенің жұмыс қабілеттілігін арттырып, дененің барлық мүшесін шынықтырып жас ағзаның дұрыс шынығуын, сұлу мүсінді, сымбатты тұлға болып өсуін реттейді [4].

Біздің зерттеу - тәжірибемізге жастарды алудағы басты сабеп осы жаста оларға бокстың негізгі әдістерінің техникасына үйретіп машықтандырады. Бұл өз кезегінде жастарда төзімділік, ептілік, жылдамдық, иілгіштік, күштілік сапалармен қатар еңбекқорлықты, ынта – жігерді, ықыласты, қызығушылықты, ерік күшті, адамгершілікті, сыйластықты тағы басқада көптеген қасиеттерді талап етеді.

Жоғарыда келтірген теориялық қағидалар мен іс-тәжірибе жұмысының нәтижелерін пайдалануға төмендегідей ұсыныстар беруге негіз болды:

- Жастарды оқыту–тәрбиелеу жұмыстарына пайдалану үшін Әбдісалан Нұрмаханов туралы қысқа метражды оқу-фильмдер түсіре тиімді болар еді;

- Дене тәрбиесі теориясы мен практикасы ұлттық ғылыми орталығы жанынан Әбдісалан Нұрмаханов атындағы бөлім ашу, онда әуесқой бокс сырларын ғылыми тұрғыда зерттеу мен Әбдісалан Нұрмаханов мұрасына қатысты зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру мен басқаруды үйлестіруды үйлестіріп отырса болар еді:

Біз зерттеуде алдыға қойған мақсатты орындадық, бірақ бұл зерттеуімізде Әбдісалан Нұрмаханов мұрасына байланысты барлық мәселелерді толық қамтыдық дей алмаймыз.

Өйткені Әбдісалан Нұрмаханов мұрасын төмендегідей бағыттарда зерттеулер жүргізу болашақ ғалымдардың еншісінде дегіміз келеді.

Мысалы, Қазақстанда бокс спортын дамытуда Әбдісалан Нұрмаханов мұрасын қолдану; Әбдісалан Нұрмахановтың қоғамдық-саяси көзқарасы; салауатты өмір салтын қалыптастыруда Әбдісалан Нұрмаханов мұрасының орны; жастарды патриотизмге тәрбиелеуде Әбдісалан Нұрмаханов мұрасының ролі; дене тәрбиесі сабағын ұйымдастыруда Әбдісалан Нұрмаханов мұрасының тиімділігін анықтау сияқты тағы басқа мәселелерге арналған ғылыми-педагогикалық зерттеулерді жүргізуге болады деген ойдамыз.

1. Қуанышев Т. Ш. Дене тәрбиесінің теориялық және әдістемелік негіздері. //Алматы: 1997. -260 б.

2. Керимов Л.К. Тәрбие жұмысының мазмұны және тәрбие жұмысының міндеттері. (әдістемелік көмекші құрал). //Алматы: 1991. - 27 б.

3. Иманбетов А.Н. Қазақ этнопедагогикасының негізінде студенттерге патриоттық тәрбие беру. Автореферат ... пед. ғыл. канд:. 13.00.01.- Қарағанды.: ҚарМУ баспасы, - 2007, -Б.27.

4. Бөжиг.Ж. Ұлттық ойындардың қалыптасып дамуы //Еуразиялық гуманитарлық институты хабаршысы. - Астана 2005. – Б.82-85.

Колмагорова М.А., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, педагогический факультет, гр. М2-ПМНО-23-2р, магистрант
(Научный руководитель — д.п.н., профессор Сарсекеева Ж.Е.)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ ГРАМОТНОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В современном информационном обществе информационная грамотность становится неотъемлемым навыком, необходимым каждому человеку.

В трактовке А.Л. Семенова информационная грамотность представляет собой новую грамотность в состав которой входят умения активной самостоятельной обработки информации человеком принятие принципиально новых решений в индивидуальных и нестандартных ситуациях с использованием технологических средств [3].

Информационная грамотность включает набор навыков и умений, необходимых для работы с информацией:

- находить;
- получать доступ к ней;
- интерпретировать:
- анализировать;
- использовать;
- создавать;
- сохранять;
- критически оценивать;
- обмениваться.

Важным аспектом является также умение эффективно использовать компьютерные ресурсы для решения задач, умение переформулировать задачи таким образом, чтобы они могли быть решены с использованием информационных технологий [2].

Формирование информационной грамотности у младших школьников требует создания подходящих педагогических условий в соответствии с заявленными Президентом Республики Казахстан, Касым-Жомартом Токаевым, требованиями: «XXI век – это период для перехода к высокотехнологичному информационному обществу». В свете общего направления страны на развитие информационных технологий и создание высокотехнологичного информационного общества, образование и информационная грамотность становятся важными аспектами [1].

Но, как и когда начинать формировать этот важный навык? Одним из ключевых периодов является начальная щкола. Информационная грамотность в младшем школьном возрасте играет ключевую роль в формировании у детей навыков, необходимых для успешного функционирования в современном информационном обществе. В это время дети активно знакомятся с миром знаний, начинают осваивать основы чтения, письма и математики. Однако с ростом объема информации, доступной через различные источники, становится критически важным развивать у них умение эффективно ориентироваться в этом информационном потоке. В связи с этим, важно разработать эффективные педагогические условия для формирования информационной грамотности у младших школьников.

Первое педагогическое условие - компетентность учителей младших классов. Учителя должны иметь знания и навыки в области информационных технологий, а также уметь передавать эти знания своим ученикам. Они должны быть готовы применять различные методы и приемы обучения, адаптированные под потребности и способности каждого ребенка. Важно, чтобы учителя понимали, что информационная грамотность - это не просто умение пользоваться компьютером, а целостный навык работы с информацией.

Второе важное условие - доступность современных информационно-коммуникационных технологий. Школа должна обладать необходимым оборудованием, таким как:

- компьютеры,
- интерактивные доски
- другие средства, которые позволяют использовать современные электронные ресурсы и программы.

Ученикам должно быть предоставлено достаточное количество времени и возможностей для работы с компьютерами и интернетом, поэтому следующим необходимым педагогическим условием для формирования информационной грамотности у младших школьников является создание безопасной информационной среды. Учащиеся должны быть осведомлены о правилах безопасного интернет-серфинга, защите персональных данных и оказывать помощь в случае возникновения проблем с информацией. Педагог должен организовать беседы и занятия, на которых рассказывается о возможных опасностях в сети и способах их предотвращения.

Также важно создать благоприятную психологическую атмосферу в классе. Дети должны чувствовать себя комфортно и безопасно, чтобы могли свободно выражать свои мысли и идеи. Учителя должны поощрять и поддерживать интерес учеников к приобретению информационной грамотности, показывая им практическую пользу таких навыков в повседневной жизни.

Но не менее важна и внеурочная работа. Организация интересных и актуальных внеклассных занятий поможет ученикам закрепить полученные знания и применить их на практике. Внеклассные мероприятия, включающие работу с электронными ресурсами, игры и проекты, могут быть отличным дополнением к урочной деятельности. Они помогут учащимся увидеть практическую значимость информационной грамотности и стимулируют их активное участие в учебном процессе.

Переходя от рассмотрения условий к формированию информационной грамотности младших школьников, важно обратить внимание на педагогические аспекты, которые способствуют успешному развитию некоторых навыков [4] (рисунок 1).

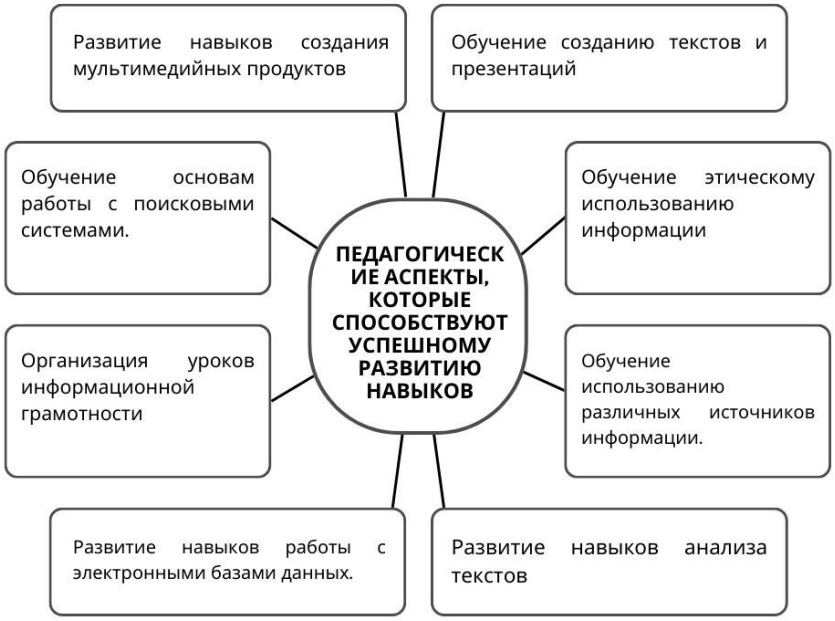

Рисунок 1. Педагогические аспекты, которые способствуют успешному развитию некоторых навыков по формированию информационной грамотности

В первую очередь, необходимо сосредоточить внимание на умении искусно и эффективно искать необходимую информацию. Для этого важно провести обучение основам работы с поисковыми системами, включая использование ключевых слов, фильтрацию результатов и проверку достоверности источников. Также полезными будут специальные уроки информационной грамотности, где дети научатся пользоваться различными источниками, включая энциклопедии, книги и интернет-ресурсы.

Кроме того, важно обучать критическому мышлению и оценке информации. Дети должны развивать навыки анализа текстов, выделения ключевых моментов, определения главной мысли и проверки информации на противоречия. При этом необходимо научить использовать различные источники информации и различать их типы, такие как новостные сайты, блоги и научные статьи. Этическое использование информации также следует включить в учебный процесс, учащиеся должны научиться:

- правильно цитировать источники;
- указывать авторство;
- соблюдать авторские права.

Для полноценной информационной грамотности также важно развивать навыки создания и представления информации. Дети должны учиться создавать тексты и презентации, а также использовать различные мультимедийные инструменты для создания видеороликов и презентаций. Обучение эффективному использованию информационных технологий, таких как текстовые и графические редакторы, также является ключевым аспектом развития информационной грамотности.

Признание важности обучения эффективному использованию информационных технологий для младших школьников особенно актуально если представить себе ситуацию, в которой ваш ребенок проводит исследование по определенной теме. В этот момент становится очевидным, что отсутствие у него навыков информационной грамотности может привести к серьезным последствиям. Ребенок, не обладающий достаточными знаниями о выборе и оценке информации в интернете, рискует столкнуться с искаженными фактами или даже неверной информацией. В этом контексте становится ясным, что обучение использованию различных инструментов обработки и представления информации становится неотъемлемой частью формирования информационной грамотности, обеспечивая более точные и надежные результаты в учебной деятельности.

Организация работы с информацией должна быть систематической и последовательной. Важно научить детей определять цели и задачи поиска информации, осуществлять ее выборочный отбор, оценивать ее достоверность и полноту. Педагоги должны помочь детям развить навыки критического мышления, быть внимательными и бдительными в отношении информации, чтобы не попасть в ловушку ложной или непроверенной информации.

В заключение, можно утверждать, что успешное формирование информационной грамотности у младших школьников зависит от комплекса эффективных педагогических условий. Основой этого процесса является создание благоприятного обучающего окружения, включающего в себя использование современных образовательных технологий, разнообразные методы и формы работы, а также активное взаимодействие учителей, учеников и родителей. Важно поддерживать интерес детей к обучению, развивать критическое мышление и умение оценивать информацию. Педагогические усилия, направленные на формирование информационной грамотности, не только обеспечивают успешное усвоение учебных материалов, но и развивают навыки, необходимые для успешной адаптации в современном информационном обществе. Важным аспектом формирования информационной грамотности является использование активных и интерактивных методов обучения. Уроки должны быть построены таким образом, чтобы дети активно участвовали в процессе обучения, самостоятельно искали информацию, анализировали и оценивали ее. Использование компьютерных программ, интернет-ресурсов, мультимедийных материалов способствует большей мотивации детей и делает учебный процесс более интересным и доступным. Подобный подход создает прочные основы для будущего образовательного и профессионального роста каждого ребенка, приготавливая их к ответственной и осознанной жизни в цифровом мире.

1. Государственный общеобязательный стандарт начального образования. Приложение 2 к приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 23 сентября 2022 года № 406. - https://adilet.zan.kz
2. Матяш Н.В. Инновационные педагогические технологии: Проектное обучение / Н.В. Матяш. – Москва: Академия, 2018. – 256 с.
3. Семёнов А. Л. Роль информационных технологий в общем среднем образовании. – М.: Изд-во МИПКРО, 2000. – 12 с.
4. Шмелёва Н.Г. Основные аспекты информационной грамотности / Н.Г. Шмелёва, Е.И

Курбанова Д.Н., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Дене мәдениеті және спорт факультеті, БӘ және ДД - 31 топ студенті
(*Ғылыми жетекші – п.ғ.м., аға оқытушы А.Ж. Кулейменов*)

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРҒА ТӘРБИЕЛЕУ

Зерттеу мақсаты: оқушыларды ұлттық ойын түрлерінің тәсілдері арқылы салауатты өмір салттын қалыптастыру.

Зерттеу міндеттері:

- Оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастырудағы ұлттық ойындар тәсілдерінің рөлін анықтау.
- Ұлттық ойын түрлеріі арқылы оқушыларды салауатты өмір салттына насихаттау.
- Оқушыларды ұлттық ойын түрлерінің тәсілдерін салауатты өмір салтын қалыптастыруға үйрету.

Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің даму стратегиясындағы басымды бағыттарының қатарында оқушыларды және жастарды барлық қоғам өкілдерінің салауатты өмір салттын қалыптастыру арқылы мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуы мен азаматтарының әл-ауқатының жақсаруы және білім беруді жетілдіру негізінде болып табылады.

Жалпы алғанда әрбір жасаған істердің өзгерістердің өзінше бір орын алатын ерекшеліктері болады,ол адамның денсаулығын нығайту мен тиімділігін қамтамасыз ету және денешынықтыру мен спорттың дамуы үшін оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру қажеттілігінде негіз болатын білім, денсаулық және тәрбиенің беретін өзінің ерекшелігінде болады.

Денешынықтыру мен спорт саласындағы атқарылып жатқан қызмет және оның негізі ұлттық ойындар мен спорт түрлерімен шұғылдану оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға және тұтастай алғанда ұлы құндылық болып табылатын денсаулық нығайтуға орасан зор болып отыр. Негізгі шара мынада болып тұр,ол салауатты өмір салтын қалыптастыру әдістерін қолдану үшін денешынықтыру мен спорттағы жағдайларды адамдардың өмірлік қызметіне тікелей қолданылатын, салауатты өмір салтын қалыптастыратын оқушылардың ұлттық ойындарға деген құштарлық және ізденістің алға шығатындай нақты кезеңдерін айқындау.

Салауатты өмір салты арқылы денсаулықтың жоғары деңгейі болуына оқушыларды спорт пен шұғылдану, жалпы дене қозғалыстарын қимылға келтіру ол қозғалысты талап етеді, сондықтан әртүрлі

жаттығулар жасау адамның ағзаларының белсенділігі арттырып мен жоғары жұмыс қабілетінің оңтайлы қимыл қозғалыстың болып табылады.

Жастардың және оқушылардың денсаулығын нығайту мен тиімділігін қамтамасыз ету және қоғам мен оның дамуы үшін салауатты өмір салтын қалыптастыру қажеттілігі қамтамасыз етуге толық мүмкіндіктер бар. Салауатты өмір салттын насихаттау арқылы оқушылар мен жастардың ұлттық ойындарға және спорттың барлық түрлері мен айналысуына барлық жағдай жасалуы қажет екенін нақты айтылу керек. [1,б. 24-38].

Жалпы айтатын болсақ - ұлттық спорт түрлерінің тәсілдері арқылы оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мүмкіндіктерін қарастырып толықтай спорт пен айналысуға жағдайлар жасау болып табылады.

Жалпы білім беретін мектегі оқушыларды салауатты өмір салттына тәрбиелеу және үйрету нақты негіз болып табылады. Мектеп өскелең ұрпақты білім мен тәрбие беру, өздерінің көзқарасын қалыптастыруға негізделген. Білім мен тәрбие – біратұтас ұғым болғандықтан оқушыларды салауатты өмір салтына баулу негізгі ұғым болады. Орта мектептерде оқушыларға білім мен тәрбиенің негізін жоғары болуына талап етілу қажет.

Білім беру мен тәрбиелеу міндеттерін шеше білуде ерекше орын дене шынықтыруға беріледі. Қазіргі кезеңде оқушыларды денешынықтыру сабақтары арқылы бірнеше бағыттарын түрлендіруге болады.

Ұлттық ойындары мен спорт түрлері өскелең ұрпақты жарасымды тәрбиелеудің ажырамас бір бөлігі ретінде қарастыруға болады. Бүгінгі уақыттарда дене шынықтырудың практикалық түрде халықтың ғасырлар бойы жинақтаған және іріктеуден өткен аса бай тәжірибесін өскелең ұрпақты ұлттық ойындар мен ұлттық спорт түрлерінің тәсілдері шұғылдану оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпалды болып және оның білім мен тәрбиелеу ортақ мүдесінде қарастыруға болады.

Жалпы білім беретін мектептерде денешынықтыру мен спорттың әрбір түрлері мен тәсілдері арасында ұлттық ойындарға әрбір сабақтарда және ұлттық спортты дамыту оны қолдау жүзеге асыру арнайы бағдарламалар арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

- ұлттық ойындардың түрлерін орта білім беретін оқу орындарында маңызын теориялық және практикалық тұрғыда қарау;
- ұлттық ойындар арқылы дене тәрбиесі сабақтарына салауатты өмір салттын қалыптастыру, тәрбиелеу және оқушылардың қызығушылығын арттыру;

Денешынықтыру сабақтарында ұлтттық ойындар тәсілдерін білім мен тәрбие беру оқу орындарында оқушылар мен жастардың қозғалыс белсенділіген қызығушылығын арттыра отырып салауатты өмір салты арқылы тиімді құрал екенін іс- тәжірибе дәлелденіп отыр.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру арқылы әртүрлі аурулармен ауыру, ішімдік ішу, темекі тарту, тиімсіз тамақтану, дау-дамайлы қатынастар факторларының алдын алу ғана емес, өмір салтының түрлі жақтарында қалыптасқан көп қырлы бағыттардың алдын алуға негіз болуы тиіс.

Салауатты өмір салтын қалыптастыруда небір болжамдар мен зерттеулердің тұжырымдамалары нақты міндеттерді шешумен байланыстыру қажет санаймыз.[2,б.17-25].

Салауатты өмір салтын қалыптастырудың мақсаты - оқушылар мен жастарда жас ерекшеліктеріне, құндылық ерешелік және имандылық-еріктілігіне сәйкес салауатты өмір салтының ұғымдарын, дағдыларын және нақты пайдалы кеңестер,дұрыс шешімдер қабылдауды қалыптастыру.

Оқушыларды ұлттық ойындар мен спорттық сайыстарда жетістіктер мен міндеттер айқындалады:

- салауатты өмір салтының ұстану және әдістерін үйрете білу;
- өз денсаулығына оқушылардың жауапкершілігін арттыру, қоғамның рухани құндылығы ретінде жауапкершілікпен қарауға тәрбиелеу;
- негізгі гигиеналық дағдыларға үйрету және оның алдын алу;
- осы ауру түрлері және оларды алдын алу шараларымен таныстыру.

Ұлттық ойындардың және спорттық сайыстардың түрлерін оқушыларды және жастарды тәрбиелеуде тигізетін пайдасын денсаулыққа неғұрлым пайдалы екендігін шешіп қойған. Ұлттық ойындардағы қимыл жасап жүгіріп, күш сынасып, ойнайтын ойыны болғандықтан, өкпенің жұмыс қабілеттілігін арттырып, дененің барлық мүшесін шынықтырып жас ағзаның дұрыс шынығуын, себеп болаты сымбатты тұлға болып өсуіне көмектеседі.

Салауатты өмір салтын қалыптастырудың оқушылардың мықты, денесі шымыр, қимылы ширақ, әрі епті болуы үшін ұлттық ойындар арқылы түрлі – дене шынықтыру әдістерін қалыптастырған. Ұлттық ойындар мен спорт түрлерінің міндеті мен мақсатына қарай екі түрге бөліп қарастыруғ болады. [3,б.23-34].

Оқушылар мен жастардың денсаулығын нығайтып, денесін шынықтыру үшін мынандай ойын түрлері пайдаланып және қолданылған: маңдай сүзістіру, мойын күшін сынасу, төс соғыстыру, иық қағыстыру, құлаштастыру, қол күшін сынасу, білек күшін байқасу, бел күшін сынасу, тізе қағыстыру,аяқ күшін сынастыру,ауыр көтеру, күрестіру, жарыстыру, еңбектетіп жарыстыру, жаяу көкпар тартыстыру.

2. Оқушылар мен жастардың салауатты өмір салтының ұстануға, батыл болуға ұлттық ойындар мен спорттағы жаттығулар мен шыныққан болып өсу үшін әртүрлі ойындарға бейімді болуға дайындаған:

- тартыспақ- арқан тарту, садақ тарту, көкпар тарту, аударыспақ.
- шабыспақ – қылыштасу, семсерлесу.
- тастамақ – арқан тастау, шалма түсіру, бұғау салу.

- атыспақ – тас ату, найза лақтыру,нысана көздеу.
- алыспақ – белдесу, күресу, жұдырықтасу.

2022-2023 оқу жылдарында оқушылардың салауатты өмір салты мен ұлттық ойындардың ерекшелік деңгейлерін анықтау мақсатында Қарағанды қаласының Ыбырай Алтынсарин атындағы мектеп-лицейде тәжірбиелік эксперимент жүзеге асырылды**.**

Сабақтан тыс оқушылардың ұлттық ойындарға қызығушылық деңгейлерін анықтау:

1. Салауатты өмір салтын оқушыларға насихаттау
2. Оқушылардың ұлттық ойындар мен ұлттық спорттағы жетістіктері.

3. Орта мектептегі оқушылардың ұлттық ойындарға жүйелі түрде қатысуы.

4. Оқушыларды салауатты өмір салтына қалыптастырудағы ерекшеліктері.

Оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыруға ұлттық ойындардың ерекшеліктерін мен даму көрсеткішін анықтау мақсатымен ауызша және жазбаша сауалнамалар (сурет-1) жұмыстары жүргізілді.

Топтар	Оқушы саны	Оқушы саны	Барлығы
8 - 9 сынып	52(43,60%)	82 (56,40%)	134
8 - 9 сынып	52 (48,40%)	82 (51,60%)	134
6 - 7 сынып	52(51,25)	82 (48,75)	134
6 - 7 сынып	52 (46,55%)	82 (53,45%)	134

Салауатты өмір салты арқылы оқушыларға ұлттық қозғалмалы ойындар мен спорт түрлері соның ішінде асық ату, тоғызқұмалақ, ойындарына ерекше қызығушылық танытқанын көрсетті.

Салауатты өмір салтын қалыптастыру тұрғындардың денсаулық көрсеткіштерінің жақсаруы мен аурулардың алдын алу бойынша ұлттық ойындар арқылы өзінің деңгейін білдірді .

Орта білім беретін мектептерде ұлттық ойын тәсілдерін ендіру мәселесі аса үлкен маңыздылыққа ие болуда. Ұлттық ойындар, спорт түрлерімен, денсаулықты нығайтуға, ең бастысы, мінез-құлқы мен салауатты өмір салтының қалыптасуына үлкен ықпалы бар екенін білуге болады.

Дене шынықтыру мен спорт сабақтарында оқушылардың ұлттық ойындар тәсілдеріне деген қызығушылығын арттыруды қалыптастыруға бағытталған байқауға болады.[4,б.46-57].

Педагогикалық тәжірибе барысында оқушылар арасында жүргізілген жазбаша және ауызша жүргізілген сауалнама дене шынықтыру сабақтарында ұлттық ойындар мен спорттық қозғалмалы ойындардың қолдану нәтижесі сабаққа деген қызығушылықтың бар екендігін көрсете білді.

Салауатты өмір салтын ұстанған ұрпақ тәрбиелеуге өз әсерін молынан тигізеді деп айтуға болады. Ұлттық спорт түрлері мен ұлттық ойындары арқылы оқушылардың салауатты өмір салты арқылы үйлесімді тәрбиелеудің ерекшелігінде.

Жалпы алғанда денешынықтыру мен спорттың практикасында негізгі алатын мәселелердің және ұлттық ойындары мен ұлттық спорт түрлері құралдары арқылы оқушылар мен жастарға тәрбиелеудің мол тәжірибесін қолдану арқылы беретін ақыл – ойы, ұйымшылдығы, жауапкершігі мен айқындалады .

1.Бөжиг Ж., Кулейменов А.Ж. Оқушыларды салауатты өмір салтын қалыптастыруда ұлттық ойын түрлерінің тәсілдерін пайдалану. Монография. – Қарағанды:ҚарМУ баспасы, 2016,- 88б.

2. АхановА.А. Қазақстанда салауатты өмір салтын қалыптастыру шаралары. //Валеология дене тәрбиесі және спорт. –Алматы: 2004,- №4, -б.12-15.

3. Сағындықов Е.С. Қазақтың ұлттық ойындары. – Алматы: Рауан,1991. -175 б.

4. Төтенаев Б. Қазақ ұлттық ойындары.- Монография. - Алматы: 1978.

Мұқажан А.С., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет иностранных языков, гр. КАус-22-1, студент

(Научный руководитель — ст. пр Рахимбаева Б. Т.)

ТІЛДІ МЕҢГЕРУДІҢ ДӘМДІ ЖОЛДАРЫ: ТАҒАМ ДАЙЫНДАУ РЕЦЕПТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУ

Қазіргі таңда шетел тілін оқыту тілдік құзыреттілікті дамытуды ғана емес, сонымен бірге оқытылатын тілдің елінің мәдениетіне енуді де көздейді және бұл сабақта түпнұсқалық материалдарды пайдаланған кезде ғана мүмкін болады. Мұндай материалдар табиғи тілдік ортамен танысу әсерін жасай отырып, нақты коммуникативті жағдайларды имитациялауға мүмкіндік береді, бұл әдістеме саласындағы көптеген жетекші сарапшылардың пікірінше, тілді табысты меңгерудің негізгі факторы болып табылады [1, с. 51].

Аспаздық әлемде әр елдің өзіне тән дәстүрлері мен тағамдары бар. Асхана негіздерін түсіну ұлт мәдениетін түсінудің кілті болып табылады. Ағылшын асханасы өзінің тойымды таңғыағылшынасынан бастап, керемет түстен кейінгі шайға дейінгі дәстүрлі тағамдарымен танымал.

Лингвистикалық гастрономия аспаздық және ағылшын тілін үйрену әлемдерін біріктіретін қызықты және инновациялық ұғым. Мұндай саяхат арқылы біз тілдік дағдыларымызды тереңдетіп қана қоймай, түрлі

мәдениет пен талғамның қызықты әлемін ашамыз. Демек, ағылшын тілін түпнұсқалық рецептер мен лингвистикалық гастрономия арқылы оқыту мақсаты- тіл үйренушілердің шығармашылық қабілеттерін дамыту;лексикалық материалды бекіту және жүйелеу, ағылшын тіліне қызығушылықты арттыру;шетел тілін әртүрлі қызмет салаларында (аспаздық) қолдану қажеттілігін қалыптастыру.

Классикалық нұсқадағы аспаздық рецепт негізгі үш бөліктен тұрады (қажетті ингредиенттер тізімі, тағамды дайындау алгоритмі, тағамды ұсынудағы ұсыныстар). Әрбір аспаздық рецепт мәтіннің құрылымын анықтайтын тағамды дайындау технологиясына негізделген, сондықтан рецептті қатаң - бекітілген - мәтіндер тобына жатқызуға болады. Рецепт мәтінін абзацтарға бөлу логикасы, әдетте, тағамды дайындау процесімен анықталады: абзацтың микротақырыбы тағамды дайындау алгоритмінің кезеңдерінің бірін білдіреді. Тағамды дайындау нұсқалары туралы ақпаратты қамтитын компонент аспаздық рецепттің тұрақты құрылымдық элементі болып табылады. Бұл элементті бөлек элемент ретіндебөліктерге бөлу оқырманға мәтінді ыңғайлы қабылдауды қамтамасыз етеді [2, с. 614].

Аспаздық әлемді зерттеу ағылшын тілін ғана емес, кез-келген тілді үйренуге жаңа мүмкіндіктерді ашады.

1. Рецепттер оқу құралы ретінде: Аспаздық терминдердің кең ауқымын қамтитын тағам дайындауға арналған рецепттерді таңдау арқылы біз аспаздық салада жиі қолданылатын сөздік қорды үйренеміз. Мысалы, карбонара макаронын жасау кезінде біз «al dente»және «пармезан»терминдерімен таныс боламыз.

2. Тағамдар арқылы мәдениетпен танысу: Әртүрлі елдердің тағамдары арқылы шетел тілін үйрену арқылы біз тек тілді ғана емес, сонымен қатар мәдени сипаттарды да үйренеміз. Мысалы, үнді карриін дайындаған кезде біз «гарам масала» және «чапати» терминдерін үйренеміз және олардың үнді мәдениетінде қолданылу контекстін түсінеміз.Лингвистикалық гастрономияжай ғана тілді үйренумен шектелмейді - бұл шетел тілін тек қарым-қатынас құралы ретінде қарастыру ғана емес, сонымен қатар дәм мен мәдениетке деген құмарлыққа айналатын жаңа әлемді ашудың жолы.

Аспаздық әлемге саяхатты бастамас бұрын, ең алдымен ағылшын тілін үйренуге көмек беретін танымал лексиканы қамтитын рецепттерді таңдаудан бастау керек. Нақты мысалды қарастырайық:

«**Classic fish and chips**»

Бұл рецепт британдық асхананың классикалық үлгісі ғана емес, сонымен қатар тілді үйрену кезінде есте сақтауға пайдалы сөздердің кең ауқымын қамтиды. "Batter", "fillet", "deep-fry", "crispy"сияқты терминдер стандартты тағам дайындау сөздігінің бөлігі болып табылады және ағылшын тілін түсіну үшін де маңызды терминдер.

1.Batter:бұл сөздіңқолданылуын талдау үшін, мынандай мысалды қарастыра аламыз: «Prepare a smooth batter for coating the fish», яғни «Балықты қуыру үшін біркелкі қамырды дайындаңыз».

2. Fillet: Бұл рецептте қолданатын балықтың сүйексіз бөлігі.

3.Deep-fry:мысалы, «Deep-fry the fish until golden brown», яғни «Балықты қызарғанша майға қуырыңыз».

4. Crispy: тағамның күйін сипаттауды үйрену үшін маңызды, мысалы, «Achieve a crispy texture by frying», яғни «Қытырлақ күйге қуыру арқылы қол жеткізіңіз».

Осылайша, түпнұсқалық рецепттер аспаздық тәжірибеңізді байытып қана қоймайды, сонымен қатар ағылшын тілін тереңдетіп үйренуді қызықты әрі практикалық түрде нәтижелі етеді.

Ағылшын тілін әртүрлі елдердің аспаздық дәстүрлері арқылы тереңдетіп оқыту тілді меңгерудің және мәдени ерекше өрнектерді үйренудің бірегей жолы болып табылады. Мұны нақты мысалдармен қарастырып өтсек:

«Британдық дәстүр:Afternoon tea»

Британдық асхананың дәстүрлі элементіне «Afternoon tea» немесе түстен кейінгі шай кіреді. Бұл әдетте түскі астан кейін қысқа демалуды қамтиды, оның барысында ағылшындықтар шай ішу үдерісінен ләззат алады. Осы үдерісті зерттей келе,«scone», «clotted cream» және «finger sandwiches» сияқты сөздермен танысып, игеруге мүмкіндік аламыз.

• Scone: бұл көбіне сары май мен джем қосылған үлкен, жұмсақ кондитерлік өнімдердің түрі.

• Finger Sandwiches: бұл әдетте қолмен ұстауға оңай әр түрлі салмасы бар шағын бутербродтар.

• Clotted cream: бұл қалың, кілегейлі өнім, көбіне шелпекпен бірге жүреді. Бұл британдық шайдың маңызды құрамдас бөлігі және өзінің ерекше құрамы мен дәміне ие.

Осындай жаңа сөздерді зерттей келе, өнімнің өзін ғана емес, оның тарихын, қолдану дәстүрін де біліп, сөзді нақты жағдайда қолдануға мүмкіндік аламыз, мұндай талдаужадыңызда берік сақталып,тіл байлығыңыз кеңейеді.

«Американдық дәстүр: Thanksgiving dinner»

Дәстүрлі Ризашылық күніне арналған кешкі асты американдық мәдениетті зерттеу үшін және жаңа сөздерді игеру үшін пайдалануға болады. «Turkey», «stuffing» және «cranberry sauce» сияқты сөздер түсіну мен сөйлеуде қолдануға көмекші рөлін атқара алады.

• Turkey: Бұл сөз белгілі бір тағамға қатысты ғана емес, сонымен қатар американдық мерекенің мәдени аспектілерін ашады. Оны зерттей отырып, сіз Ризашылық күні кезінде дәстүрлі күркетауық пісіру әдістерін және оның символизмін үйренесіз.

• Stuffing: бұл сөз дәстүрлі американдық түскі астарда жиі кездесетін ілеспе тағамдарға қатысты.

•Cranberry sauce: Бұл тағам американдық Ризашылық күніне арналған кешкі астың маңызды бөлігі ғана емес, сонымен қатар ағылшын тілін үйренуге мәдени әркелкілік береді. Мүкжидек соусын дайындаудың дәстүрлі әдістері және оның мерекелік контексттегі мағынасы ашылады.

Мысалы, «Carve the turkey» тіркесі белгілі бір әрекетті білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар американдық мәдениеттің элементін ауызша ағылшын тіліне енгізеді. «Carve the turkey» аудармасы «күркетауықты бөлу» деп аударылады. Бұл сөз тіркесі күркетауықты тағамға дайындау кезінде аспаздық контексте қолданылады. Бұл жағдайда «carve» етті табаққа салу үшін тұтас бөліктен кесу немесе бөлуді білдіреді. Бұл дәстүрлі американдық Ризашылық күні кешкі ас кезіндегі әдеттегі үдеріске жатады.

Көптеген адамдар американдық тағамдарға бей-жай қарайды, өйткені АҚШ тұрғындары тек зиянды тағамдарды жейді деп есептейді. Бірақ шын мәнінде, Американың ұлттық тағамдары әлемнің түкпір-түкпірінен келген көші-қон мәдениеттерінің әсерінен ерекше және өте әртүрлі. Мысалға, танымал американдық тағамдар тізімі:баффало қанаттары(buffalo wings); үйеңкі сиропы бар құймақ (pancakes with maple syrup);бургер мен гамбургерлер (burgers и hamburgers); клэм-чаудер (clam chowder); стейктер (steaks); көмірде пісірілген ет (bbq/grilling); жержаңғақ майы (peanut butter);алма бәліші(apple pie)[3].

Ағылшын тілі сабақтарындағы тағам әлеміне қатысты лексиканы қамтитын интерактивті ойындар ойын-сауықтың тамаша құралы ғана емес, сонымен қатар сөйлеу тәжірибесінің маңызды құралы болуы мүмкін. Мысалы:

1. «Кроссворд» ойыны:

Барысы: «whisk», «simmer», «marinate» сияқты сөздерден сөзжұмбақ құрастыру. Ойыншыларға көмектесу үшін әр терминнің қысқаша анықтамаларын беру керек және қатысушыларды терминдерді қолдануға жаттықтыру үшін тапқан сөздерді қолданып сөйлем құрауға ынталандыру керек. Мысалы:«Whisk» — тағам дайындау үшін әртүрлі ингредиенттерді көпірту немесе араластыру үшін қолданылатын ас үй құралы. Оның негізгі мақсаты - біркелкі құрылымды жасау және қамырға, кілегейге немесе басқа өнімдерге ауа қосу.«Simmer» — тағамды ерітетін немесе баяу отта қайната пісіру әдісі. Бұл процесте температура сұйықтықтар асып кетпейтін деңгейде сақталады және олар қайнап жатқанға дейін қызады.«Marinate» - дәмді жақсарту, жұмсақтық пен хош иіс беру үшін тағамды арнайы маринадқа немесе соусқа салу процесі. Бұл өнімдерге ерекше дәм береді, сонымен қатар дәм ингредиенттерінің жақсырақ енуіне ықпал етеді.

2. «Аспаздық әлеміндегі квест»:

Барысы: Білім алушылар белгілі бір уақыт аралығын пайдаланып, белгілі бір тағам дайындау әрекеттерін орындауы тиіс тапсырма жасау. Мысалы, «Prepare a salad using the ingredients providedand describe each step in English». Тапсырма берілген ингредиенттерді пайдаланып салат дайындау, содан кейін процестің әрбір қадамын ағылшын тілінде егжей-тегжейлі сипаттау.

3. «Тілдік аспаздық пікірталастар»:

Барысы: Аспаздық тақырып бойынша пікірталас барысында студенттер өз тағамын жасау тәсілдерін қорғап, қажетті лексиканы сәтті қолдануын дамыту. Мысалы: Пікірталас тақырыбы «Жаңа және мұздатылған ингредиенттер». Оқушылар әр түрлі сөз тіркестерін қолдана отырып, өз ұстанымдарын дәлелдей алады.Бұл студенттердің тілдік дағдыларын жақсартуға ғана емес, сонымен қатар ағылшын тілін үйрену үдерісін қызықты етуге мүмкіндік береді.

4. «Аспазға көмек» ойыны

Барысы: Аспаз асығыс болып, нұсқауды әртүрлі қағазға жазып алады. Ендігі, ойыншылар әріптерді дұрыс ретпен жазу арқылы әрекеттердің логикалық дұрыс ретін қалпына келтіруге көмектесуі тиіс. Мысалы:

Instructions for fruit salad:

A) Decorate with pomegranate seeds.

B) Add 1/2 cup of apple juice.

C) Cut and mix all fruit.

D) Read the recipe!

E) Peel apples, pears and kiwi.

5. «Рөлдік ойын: мейрамханадағы кездесу»

Сонымен қатар, аспаздық контексттегі рөлдік ойындар мен диалог ағылшын тілін үйренуде маңызды рөл атқарады, өйткені олар үйреншікті сөздер мен сөз тіркестерін нақты өмірлік жағдайларда қолдануға мүмкіндік береді. Бұл рөлдік ойын барысында ойыншылар даяшы мен тұтынушы рөлдерін сомдайды.Диалог мысалы: Даяшы: "Good evening! Welcome to [мейрамхананың атауы]! My name is [аты], and I'll be your server tonight. May Start you off with something to drink? **Клиент:** "Good evening! I'll have glass of orange juice, please" [4].

Сонымен, түпнұсқалық рецепттер арқылы тілді үйрену лингвистикалық білімді байытудың тиімді әдісі ғана емес, сонымен қатар тілді күнделікті өмірге енгізудің қызықты тәсілі. Бұл тәсіл оқуды практикалық тұрғыда қызықты етеді және шынайы өмір сценарийлеріне қолдануға мүмкіндік береді, бұл жаңа тілді үйрену процесін айтарлықтай жақсарта алады.Ағылшын тілін мектепте немесе шет тілі курстарындаүйренетін адамдар «тағам» және «асхана» тақырыптарымен оқудың бастапқы кезеңінде таныс болады. Азық-түлік, ас үй ыдыстары бізді барлық жерде қоршап тұрғандықтан, біз бұл сөздерді бейсаналы түрде жаттап аламыз.

1. Насирдинов О.А. Роль аутентичного материала в преподавании иностранных языков // Вестник науки и образования. 2020. № 13-3 (91). С. 50-52.
2. Зайцева О.А., Терских М.В. Использование аутентичных текстов на занятиях по русскому языку как иностранному (на примере кулинарных рецептов) // Коммуникативные исследования. 2023. Т. 10. № 3. С. 607-624.
3. https://p12.com.ua/ru/journal/view/lets-cook-uchim-anglijskij-s-nulya-po-receptam
4. https://tutoreng.com.ua/ru/yazyikovaya-gastronomiya-izuchenie-anglijskogo-cherez-kulinarnyie-sekr

Оралбек А.С. Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, дене мәдениеті және спорт факультеті, ДШжС-31, студент
(*Ғылыми жетекші – педагогика ғылымдарының магистры, аға оқытушы Дүйсебаев Б.Т.*)

ҚАРАҒАНДЫ ҚАЛАСЫНДА СПОРТТЫҚ ЖАРЫСТАРДЫ БАСҚАРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Қазақстандық спорттың 20 ғасырдың аяғы мен 21 ғасырдың басында нарықтық экономикаға көшуі, оның коммерциялау және кәсіптендіру үрдістерін жандандыру, халықаралық спорттық күнтізбенің анағұрлым кеңейіп, ішкінің қысқаруы республикадағы спорттық жарыстардың өткізу жүйесі мен оның мақсатты бағытының трансформациясына әкелді.

Әр жарыстың мақсаты – дене тәрбиесі және спорт бойынша үгіт-насихат жүргізу, сонымен қатар адамдарды жаттығулармен жүйелі түрде шұғылдануға тарту. Бұл үшін, қандай да жарыс болмасын, дене шынықтыру ұжымының біріншілігі немесе республика чемпионаты болса да, жоғары ұйымдастыру деңгейінде өтуі тиіс. [1]

Соңғы жылдары түрлі спорт түрлері бойынша мамандарды оқыту кезінде жарыстарды өткізуге және даярлауға арналған техникалық құжаттамаға жеткіліксіз назар бөлінеді, ал бөлінсе тек дайындалатын маманның спорт түрі бойынша. Бұдан басқа, жарысты дайындау немесе өткізу кезінде туындайтын сұрақтар жауаптары кез келген дене тәрбиесі бойынша оқулықта табыла бермейді. Барлық спорт түрлеріне арналған техникалық құжаттаманы толтыруға арналған бірыңғай, универсалды әдістеме жоқ. Тіпті, бір спорт түрінің ішінде айырмашылықтар бар, олар жарыс деңгейі мен қатысушылардың дайындығына байланысты болады.

Әдетте, жарыс жүйесін сараптау кезінде зерттеушілер мен мамандар келесі элементтерді қарастырады: жарыстарды өткізу қағидалары, оларға қатысуға рұқсат, команда құрамы, есептеу, жеңімпаздарды анықтау, төрешілік және с.с. Көптеген жылдар бойы Қазақстандағы үлкен спорт жүйесі тек құрама командалардың мүшелерін дайындауға, олардың сәтті өнер көрсетулеріне бағытталды.

Жарыстарды ұйымдастыру жүйесі, әсіресе ойын спорт түрлері көрерменге емес, осы тапсырманы орындауға бағытталғанына ешкім де күмәнданбайтыны анық. Елдің құрама командасы үшін күнтізбе үзіліп, ойындар кейінге қалдырылмайды, көбінесе бос немесе жартысы бос трибуналар алдында өтеді. Сондай-ақ, бұл тапсырманы орындау кезінде үлкен қаражат жұмсалатынын атап өткен жөн [2].

2000 жылдардың басында қазақстандық спорт жетекшілері спорттық менеджмент пен маркетингті, әсіресе спорттық жарыстарда өткізу саласында енгізе бастады, себебі олардың саны күрт азайды, ал өткізілу құны – өсе түсті.

Осыған орай, 80-ші жылдардың соңында көптеген кеңес ғалымдары спорт, тіпті посткеңестік кеңістікте де тауар болатындығы туралы қорытындыға келді. Мұндай тауар - ең алдымен спорттық іс-шара болып табылады. Алайда, тақырып қазақстандық зерттеушілердің назарынан тыс қалып отырды. Таңдаған зерттеу тақырыбымыздың өзектілігі осымен түсіндіріледі.

Сонымен қатар, зерттеудің өзектілігі XX ғасырдың соңында болған спорт әлеміндегі маңызды және сапалық өзгерістерді түсіну қажеттілігімен байланысты. Дәл осы кезеңде халықаралық спорттың басшылары мен спорт жанындағы бизнесмендер әсерінен көптеген спорт басшылары спортты басқару жүйесін, оларды өткізу кезінде туындайтын барлық мәселелер панацеясы деп ойлады. Нарықтық экономика жағдайында жоғары жетістіктер спорты бойынша жарыстарды көрермендер, теледидар, радио, демеушілерді, жарнама тарту арқылы бюджеттен тыс қосымша қаражат табу көзі ретінде ойын-сауық қызметі деп санаған жөн. Қазақстанда кәсіби спорттың жекелеген түрлерін ойын-сауық саласы ретінде дамыту, жарысты ұйымдастыру және өткізу ең алдымен маркетингтік тәсілді қажет етеді және әсерлі болуына әрі табыс алуға бағытталады.

Мұның бәрі менеджмент тұрғысынан жарыстарды басқаруды зерттеудің өзектілігін шарттайды

Зерттеу нысаны - қалалық спорттық жарыстар.

Жұмыстың мақсаты - спорттық жарыстардың басқару тиімділігін менеджмент тұрғысынан анықтау.

Зерттеудің гипотезасы. Жарыс өткізу жүйесін өзгерту және осы салада менеджментті енгізу бюджеттен тыс көздер есебінен спорт ұйымдарының бюджеттерін ұлғайтуға ғана емес, мемлекеттік бюджеттен қаражат бөлуді азайта отырып, оларды жоғары деңгейде өткізуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты келесі міндеттер қойылды:

1) Спорттық жарыстарды басқарудың негізгі қағидаларын менеджмент тұрғысынан анықтау.

2) Қарағанды қаласының үлгісінде жарыстардың басқару тәжірибесін талдау.

3) Әлеуметтік зерттеулер барысында алынған деректер негізінде Қарағанды қаласында спорттық жарыстардың рөлін анықтау.

Зерттеу әдістері.

1) теориялық және тарихи материалдарды зерттеу, өңдеу және жүйелеу.

2) эмпирикалық байқаулар, белгіленген тәжірибені талдау.

Соңғы жылдары Қарағанды облысын сипаттау кезінде «көмір орталығымен» қатар, «Қазақстанның ең күшті спорттық аймақтарының бірі» деген сөздер жиі кездеседі. Бүгінгі күні Қарағанды қаласында дене шынықтыру мен спортқа деген көз қарас өзгертілді. Бұл жаңа спорттық нысандардың пайдалануға берілуінде ғана емес, сондай-ақ облыс спортшыларының халықаралық ареналарда, балалар, бұқаралық және мүгедектік спорт түрлеріне қатысты өткен жылы ұйымдастырылған жарыстардың саны мен дәрежесінде де көрінді. Бұқаралық спорт және жоғары жетістіктер спортын басқару құрылымында айтарлықтай өзгерістер болды.

Қазіргі уақытта Қарағанды облысында қысқы және жазғы спорт түрлері бойынша республикалық және халықаралық деңгейдегі жарыстар өткізу үшін жеткілікті спорттық қоры бар.

Ағымдағы жылдың ең ірі спорттық шараларының бірі, облыс қалалары арасындағы «Арай-2023» жазғы Спартакиада болды, оған Шахтинск, Саран, Теміртау, Приозерск, Балқаш, Қарағанды қалалары қатысты.

Жарыстар спорттың 12 түрі бойынша өткізілді: армрестлинг, волейбол (ерлер, әйелдер), шағын футбол, қазақ күресі, асық ату, пауэрлифтинг, жеңіл атлетика, жазғы президенттік көпсыйыс, дойбы, шахмат, тоғызқұмалақ, үстел теннисі.

Спартакиаданың 1-2 кезеңдеріне 3985 спортшы қатысты (Қарағанды - 850, Сарань - 250, Балқаш - 827, Шахтинск – 723, Приозерск - 548, Теміртау - 787) [3].

Біз социологиялық зерттеу жүргіздік: қалада өткізілген спорттық іс-шаралар туралы Қарағанды қаласы тұрғындарының қоғамдық пікіріне, азаматтардың спортпен айналысуына қатысу дәрежесіне талдау жасалды. Зерттеу сауалнама әдісі бойынша жүргізілді. Халықтың екі тобы қамтылды: жоғары сынып оқушылары мен студенттер, ересектер, барлығы 200 адам.

Спорт, спорттық жарыстар сізге қандай деңгейде қызықты? (әр зерттеуге қатысқандар санынан %)

Мүлдем қызықпаймын	26
Аз қызығамын	21
Белгілі бір дәрежеде қызығамын	22
Көбінесе қызығамын	19
Өте қызығамын	11
Жауап беруге қыналамын	1

Сонымен қатар, спортқа, спорттық жарыстарға қатысу мен көрермен қызығушылығы жас ерлер арасында шоғырланған. 25-39 жас аралығындағы респонденттер тобында жалпы халық үшін орташа көрсеткішпен сәйкес келетін нормативтік деңгейде, содан кейін күрт және тұрақты түрде төмендейді

Спортқа, спорттық жарыстарға қаншалықты қызығасын? (жас ерекшелігі мен жынысы бойынша, зерттеудегі респонденттердің санынан %)

Әлеуметтік-демографиялықтоп	Аз қызықтырады	Белгілі бір деңгейде қызықтырады	Көбінде және өте қызықтырады
Жынысы			
Ерлер	24	24	52
Әйелдер	65	22	13
Жасы			
15-19 жас	33	22	45
20-45 жас	42	25	33
Білімі			
Ортадан төмен	55	18	27
Орта	43	24	33
Ортадан жоғары	42	25	33

«Сіз баратын жарыстар деңгейі қандай?» деген сұраққа жанкүйерлер арасында жергілікті және аймақтық жарыстар (47%) екінші орында ұлттық жарыстар (31%) және үшінші орында халықаралық жарыстар (17%) болды.

Спорттық іс-шараларға қатысқан респонденттерге «Сіз қандай спорт түріне жие барасыз?» деген сұрақ қойылды. Ең көп баратын, сәйкесінше ең әсерлі футбол (43%), хоккей (17%), волейбол (16%) командалық спорт түрлері болып шықты. Футбол және хоккей матчтары келушілер арасында ерлер екі жарым есе көп. Волейбол жанкүйерлерінің арасында ерлер мен әйелдер саны шамамен тең.

Мұндай іс-шараларға қатыспаған респонденттерге «Неліктен спорттық іс-шараларға бармайсыз?» деген сұрақ қойылды. Басты себеп және респонденттердің спорттық іс-шараларға қатыспаудың неғұрлым танымал сылтауы - уақыттың жетіспеуі (49%). Тағы 39% мұндай шараларға барған ұнамайды. Респонденттердің 15 % жарыстар қызықсыз деп санайды. Тек 10% -билет құнының жоғары екенін, ал ақпараттың жетіспеушілігіне 13% сілтеме жасады.

Егер біз қарағандылықтардың дене шынықтырығына деген жалпы көзқарасын, олардың спортпен шұғылдану дәрежесін білуге тырыспасақ, сауалнама толық болмас еді.

Респонденттердің басым көпшілігі - 82% - адамның өмір бойы дене шынықтыру қажеттілігі туралы теориялық түрде келіседі. Респонденттердің 81% жақсы дене даярлығы өмірде табысқа жетуіне ықпал ететініне сенімді. Үзілді түрде теріс жауапты тек 5% берді. Дені сау, жақсы көрінетін және атлетикалық адам, жоғары өмірлік нәтижелерді талап ете алады және оларға қол жеткізеді. Спорттың және дене шынықтырудың маңыздылығы мен қажеттілігін түсінуіне қарамастан, респонденттердің көбісі жаттығуларды «кейінге» қалдыруды жөн көреді. Егер жасөспірімдер мектеп пен клуб секциялары арқылы спортпен шұғылданса, ересектердің көпшілігінде тек таңертеңгілік жаттығуларға ғана (респонденттердің 19%) батылдығы жетеді. 28,8% дене шынықтырумен және спортпен тұрақсыз түрде шұғылданады; 21,5% мүлдем жаттықпайды; 17,5% спортпен өздері, немесе достарымен айналысады; 15% сауықтыру секцияларына (бассейн, аэробика және т.б.) барады; 14,6% - жаяу жүріп, табиғатқа барады; 6.9% ДШҰ клубында, кәсіпорындарының спорттық секцияларында айналысады; 6,2% - тұратын жерлері бойынша; 4,7% мектеп секцияларында спортпен шұғылданады; 2,9% БЖС, БЖКсекцияларында.

Дене шынықтырумен және спортпен шұғылданатындардың 27,9% мұндай жаттығулардың негізгі уәждемесі - «денесін жақсарту» және 27,5% - қозғалыс қажеттілігі. Әрбір төртінші (24,6%) спорттық жаттығулар бұлшықет тонусын арттыру және азаматтардың 22,5% жалпы дене даярлығын жақсартуға үміттенеді. 19,2% дене күшін дамытуды қалайды; 14,2% - ойын-сауық, ойнау, ойлаудан босаңсу; 12,9% дене тәрбиесі арқылы күш-жігерді қалпына келтіру; 11,7% - достармен сөйлесу; 7,1% - жақсы спорттық нәтижелерге жету; 6.2% - өздерінің қабілеттерін көрсету, жолдастары арасында беделін көтеру.

Дене күшін дамыту ерлердің 19% тиесілі, ал жастар көңіл көтеріп, ақыл-ой жүктемесінен демалу мүмкіндігі ретінде қарайды. Әйелдер арасында спортпен айналысудың негізгі себебі - «тұлғасын сымбатты ету» (39%). Отырықшы қызмет ететін мамандар мен қызметкерлердің 37% қозғалыс жетіспеушілігін азайтады, 36% - денесін жақсарту. Жұмысшылардың 27% спорттық жаттығулар арқылы бұлшық ет тонусын көтеруге үміттенеді. Оқушылар үшін спорт дене күшін дамытуға көмектеседі, және кәсіпкерлердің жартысына жуығы қозғалыс қажеттілігін сезінеді, сондықтан дене шынықтырумен шұғылданатын.

Қарағандылықтарға спортпен шұғылдануға не кедергі? Ең көп тараған жауап - 51,6% - бос уақыттың болмауы. Бірақ, шын мәнінде, көптеген респонденттер үнемі теледидар көреді. Осылайша, азаматтардың белсенді өмір салтына деген ықыластары күшті деп айтуға болмайды. Шамасы, көпшілік пассивті демалысты ыңғайлы деп санайды. Екінші орында - дене шынықтырумен айналысуға деген ұмтылысының жоқтығы - 16,1%. Селқостықпен уақытты ұтымды ұйымдастыра алмау - басты нақты себеп.

Сауалнамаға қатысқандардың 12,6% спорттық кедергі болып, спорттық құрал-жабдықтардың болмауы. Қарағанды тұрғындарының тағы 11,2% спортпен шұғылданбайды, өйткені жақын жерде спорттық нысандар жоқ. Сондай-ақ, дене шынықтырумен және спортпен шұғылдану үшін респонденттердің 8,1% денсаулық жағдайы мүмкіндік бермейді; 7.6% қалай бастау керек екенін білмейді; 4.9% жаттығуларға ешкім қызықтырмады; 3,1% оны пайдалы депсанамайды. Сауаландырылған мамандардың жартысынан астамы - 59% - уақыттың жетіспеуі деп ақталады. Кәсіпкерлер спортпен айналысуға кедергі келтіретін басты себеп деп - уақыттың жетіспеушілігін айтады, әр бесінші адам спорттық құрал-жабдықтың жоқтығына сілтеме жасайды.

Зерттеу барысында респонденттер қалалық спорттық нысандардың қызметін бағалады. Сауалнамаға қатысқан азаматтардың 60% бассейнге барады, 43,3% олардың қызметімене қанағаттанған. Екінші орынды стадиондар мен спорт алаңдары құрайды, бірақ олардың жұмысы ең көп наразылық тудырады, олармен респонденттердің 14,9% қанағаттандырылмаған. Сауалнамаға қатысқан Қарағанды тұрғындарының үштен бірі сауықтыру секцияларының жұмысымен қанағаттанған (шейпинг, гимнастика, атлетикалық гимнастика және т.б.); ақылы спорт секцияларына келушілердің әр төртіншісі олармен қанағаттанған.

Біздің әлеуметтік зерттеу барысында алынған деректер негізінде келесі қорытынды жасауға болады.

1. Алынған деректер негізінде біз Қарағандыдағы спортқа деген қызығушылық тек теледидар, көрермендік тұрғыда, бірақ оның өзі толығымен жас ер азаматтардың арасында шоғырланған деген тұжырымға туындайды. Яғни, спортқа деген қызығушылық, ең алдымен, спорт жарыстарына деген жанкүйерлердің сырттай қызығушылығы болып табылады..

2. Жеке спорттық іс-шараларға қатысу, тіпті спорттық іс-шаралар өткізілетін стадиондарға бару көрермендердің қызығушылығынан әлдеқайда төмен.

Сонымен қатар, жергілікті және аймақтық жарыстар әуесқойлар арасында ең танымал болып шықты, ұлттық жарыстар екінші орынға қалдырылса, одан кейін – халықаралық жарыстар қалады. Әсерлілік дәрежесіне қарай, бәрі керісінше. Сонымен қатар, ең көп баратын және сәйкесінше, ең әсерлі - командалық спорт түрлері: футбол, хоккей, волейбол. Спортқа қатысты түсінік негізінен халықаралық аренадағы ұлттық-мемлекеттік беделге байланысты.

3. Басты себеп және, мүмкін ең бастысы, респонденттердің спорттық шараларға қатыспауы немесе спортпен айналыспауы - уақыттың жетіспеуі. Алайда, біздің ойымызша, қарағандылықтарға өткізілген шаралар туралы ақпарат жеткіліксіз. Демек, белсенді ақпараттық саясатты барлық деңгейде - үкіметтік, қалалық, мектепте, кәсіпорындарда жүргізу керек. Жастарға ерекше көңіл бөлінуі керек, өйткені спортпен айналысуға ниет жас кезде қалыптасады.

Бұл жұмысты орындау барысында алынған осы және басқа тұжырымдар спорт жарыстарын басқару үшін үлкен теориялық және тәжірибелік маңызы бар. Бұл деректер бұқаралық спорт түрінде де, кәсіби халықаралық деңгейде де спорттық өмірдің иерархиясының барлық деңгейлерінде қолданылуы мүмкін. Дене шынықтыру және спорт саласындағы басқару мәселелеріне көп көңіл бөлу,оның халық арасында танымал болуына және жарыстар өткізетін ұйымдардың табыстарының артуына әкеледі.

1. Дүйсебаев Б.Т., Қолдауов А.Н., Рахметоллаев Ж.Б. Заманауи кезеңде Қарағанды қаласындағы студенттік волейболдың дамуы // Дене шынықтыру және спорттың теориясы мен тәжірибесіндегі мәселелері: Халықаралық қатысумен ғылыми еңбектер жиынтығы- Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 2014.-70-72б.

2. Дене шынықтыру және спорттың менеджментімен экономикасы: жоғ. пед. оқу орын. үшін оқулық / М.И. Золотов, В.В. Кузин, М.Е. Кутепов, С.Г. Сейранов. – М.: «Академия» баспасөз орталығы, 2004. – 432 б.

Рыскелді Т.А., академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, педагогикалық факультеті, ПО-31 тобының студенті
(Ғылыми жетекшісі — аға оқытушы, магистр Ахметжанова Г.А.)

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯНЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Егеменді еліміз әлемдік білім кеңістігінен орын алу мақсатын ұстана отырып, қарыштап, нық қадам басып келеді. Өркениетті елдер қатарына көтерілуді көздеген елімізде ғылым мен техника дамып, экономикамыз өрістеп, көзделген мақсаттар мен міндеттерге жол ашылуда. Жаңа ғасыр оқытушысы - жаңа нарықтық экономика заманына сай құзырлы болу үшін үнемі ізденіс үстінде болуы қажет.

Ғылыми-техникалық прогрестің негізгі белсені - қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Қоғамды ақпараттандыру - экономиканың, ғылымның, мәдениеттің дамуының негізгі шарттарының бірі. Осы мәселені шешудегі басты міндет білім беру ордаларына жүктелді.

Жалпы, ақпараттық мәдениетті қалыптастыруды екі топқа бөліп қарастыруға болады.

Бірінші топқа:

- дербес компьютердің болуы;
- интернет және электронды пошта;
- жалпы оқытылу пәндеріне деген қызығушылық;
- белгілі бір бағыттағы ақпараттық қажеттілік;
- білім алушылардың ғылыми шығармашылықпен айналысуы;

Екінші топқа:

- білім беру ұйымдарында, оқу кабинеттерінде компьютерлік базаның болуы;
- педагогикалық қызметте коммуникациялық технологияларды қолдануға деген қызығушылық;
- компьютерлік сауаттылық;
- біліктілік көтерудегі арнайы курстар;
- электрондық оқу-әдістемелік кешендердің болуы.

Ғалымдар ақпараттық технология арқылы құзыреттілікті қалыптастыруда базалық, жалпы және кәсіби кезеңдерін бөліп көрсетіп, ақпараттық технологияларды оқу қызметінде қолдану мен кәсіби міндеттерді шешуде ара жігін ашып көрсетеді. Бүгінде білім беруді одан әрі ақпараттандырудың кезеңі мазмұндық тұрғыда және компьютерлік салауаттылықтан жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің іргелі операциялық негіздеріне ауысуды білдіреді, мұнда әрбір білім алушы ақпаратқа, қазіргі ақпараттық технологияларға назар салып қана қоймай, оны тиімді қолдана білуі, интернет ғаламдық ақпарат желісін пайдалана алуы болып табылады. Оқыту ісінің тиімділігі мен сапасы көбінесе өздігінен оқып үйрену процесін тиімді ұйымдастыру мен пайдаланатын материалдардың сапасына тәуелді болады.

Құзыреттіліктің негізгі қасиеттері: әлеуметтік көзқарас, тәжірибе, интеллект болып табылады. Соңғы жылдары ғылыми-педагогикалық еңбектерде кәсіби құзыреттілік дайындық сапасына қойылатын талап немесе кәсіби теориялық білімдері мен практикалық біліктігі, тәжірибеден өткізілген кәсіби маңызды сапасы ретінде қарастырылады. Біздің ойымызша, білім алушы білімін, біліктілігін, дағдысын, ең бастысы - тұлға мүмкіндігін бағалаудың критериі мақсатында қарастыру құзыреттіліктің маңыздылығы болып табылады. Олай болса, құзыреттілік - нәтижеге бағдарланған жаңа білім беру жүйесінің сапалық қасиеті ретінде әлеуметтік және өмірлік көзқарастарда қамтитын құндылықтарды есепке алу қажет [1].

Білім берудің ақпараттандыру процесінде пән оқытушыларына жаңа ақпараттық технологияны жан-жақты пайдалану саласына келесі талаптар қойылған:

- білім алушының дайындық деңгейін, ынтасын және қабылдау жылдамдылығын ескеру арқылы жаңа материалдарды меңгеруге байланысты оқытуды ұйымдастыру және оқыту процесінде интерактивті құрылғылардың мүмкіндіктерін пайдалану;

- оқытудың жаңа әдістері мен формаларын (проблемалық, ұйымдастырушылық іс-әрекетін компьютерлік ойындар және т.б.) дәрісте жиі қолдану.

- проблемалық зерттеу, аналитикалық және модельдеу әдістерін қолдану арқылы классикалық әдістерді жетілдіру;

- жаңа ақпараттық технология құралдарын (жаңа типті компьютерлер, телекоммуникация, виртуалды орта және мультимедия-технология, интерактивті құрылғылар) пайдалану арқылы оқу процесінің материалдық- техникалық базасын жетілдіру.

Білім беру жүйесінде ақпараттандыру - білім беру үшін үлкен перспективаларды ашады. Соңғы жылдары компьютерлік, телекоммуникациялық, техника мен технологиялардың қоғам өміріндегі ролі мен орнында түбегейлі өзгерістер болды. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды игеру, қазіргі заманда әрбір адам үшін қажеттілікке айналды.

Оқытудың ақпараттық технологиясы – бұл ақпаратпен жұмыс жасау үшін арнайы тәсілдер, педагогикалық технологиялар, бағдарламалық және техникалық құралдар (кино, аудио және видео құралдар, компьютерлер, телекоммуникациялық желілер). Оқытудың ақпараттық технологиясы – білімді жаңаша беру мүмкіндіктерін жасау (педагогикалық іс-әрекетті өзгерту), білімді қабылдау, білім сапасын бағалау, оқу-тәрбие үрдісінде оқушының жеке тұлғасын жан-жақты қалыптастыру үшін ақпараттық технологияның қосымшасы деп түсіну керек.

«Ақпараттық коммуникативтік технология» дегеніміз- электрондық есептеуіш техникасымен жұмыс істеуге, оқу барысында компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті тақтаны қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді. Білім берудің мазмұнын жетілдіре отырып, үздіксіз білім беру арқылы оларды кәсіби тұрғыдан жан-жақты жетілдіру мәселесі бүгінде мемлекет тарапынан қолға алынып, болашақта атқарылатын істер жоспарына енгізіліп, күн тәртібіне қойылып отыр. Жоғары оқу орнында білім алушының болашақ кәсіби маман ретінде қалыптасуын зерттеуге деген қызығушылық үздіксіз арта түсуде, бұл мәселе білім алушылардың ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастыру барысында жүзеге асады деп ойлаймыз. Білім беру жүйесіндегі жаңа білім парадигмасы білім, білік, дағды жиынтығын толық меңгерген, қоғам өміріне белсене араласатын, шығармашылықпен ойлайтын, өзін-өзі көрсете алатын, өздігінен ақпаратты іздеп, талдайтын және оны дамытуға қабілетті, кәсіби құзыретті жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған.

Бұл жүйелерге қарай отырсақ, құзіреттілік дегеніміздің өзі қазіргі заман талабына сай педагог қауымының өзін-өзі өзгерте алу қабілеттілігі деп түсінуге болады. Ендеше әр педагогтың ақпараттық құзіреттілігі нақты жағдайда ғана тұлғаның құзыреттілік қабілетін ашатын тапсырмалар жүйесін ұсына алатынымен анықтауға болады. Білім саясатындағы түбегейлі өзгерістерді күнделікті оқу үрдісінде берілетін тапсырмалардан бастау қажет екендігі айқын көрсетілді [3].

Міне, құзіреттілікті қалыптастыру дегеніміздің өзі білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып, ойлаудың, интеллектуалдық белсенділіктің жоғары деңгейіне шығу, жаңаны түсіне білуге, білімнің жетіспеушілігін сезінуге үйрету арқылы ізденуге бағыттауды қалыптастырудағы күтілетін нәтижелер болып табылмақ.

1. Есенгалиева Б.С. Орал қ. «Ақпаратты технология негізінде құзыреттілікті қалыптастыру» http://library.wksu.kz/dmdocuments/%D0%95%D1%81%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B0.pdf 12.02.2020

2. Сарбасова Қ.А., Тәжіғұлова Г.О., Ахметжанова Г.А. «Болашақ мамандардың ақпараттық-әдістемелік құзыреттілігін қалыптастырудың маңызы»//Қарағанды университетінің хабаршысы, «Педагогика» сериясы №4(92) 2018ж-78б.

3. Әділбек Г.С. «Болашақ мұғалімдердің кәсіби құзіреттілігін ақпараттық технология арқылы қалыптастырудың мәні» Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.-сы

Цветков А.С., Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, факультет физической культуры и спорта, гр. М2-ФКИС-22-1р, магистрант
(Научный руководитель — к.п.н., ассистент проф. Жунуспеков С.К., ассистент проф., доктор PhD Сулеева К.М.)

САМОРАССЧИТЫВАЮЩИЙСЯ ТРЕНИРОВОЧНЫЙ ЦИКЛ «INCEPTION 1.0» ДЛЯ РОСТА МЫШЕЧНОЙ МАССЫ И УВЕЛИЧЕНИЯ СИЛОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ДЛЯ ЛЮДЕЙ С МИНИМАЛЬНЫМ УРОВНЕМ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ

В 21 веке популярность фитнеса увеличивается с каждым днём. Ежегодно появляются новые фитнес-клубы и тренажёрные залы. По статистике, доходы фитнес-клубов выросли сразу в 3,6 раза с 2020 по 2021 год [1]. Всё это подтверждает повышенный спрос общества на фитнес-тренировки. Современные фитнес-

клубы предоставляют своим клиентам возможность тренироваться под руководством персонального тренера. В обязанности тренера входит составление программы тренировок, плана питания, обучение клиента правильной технике выполнения упражнений и многое другое. Однако далеко не каждый может позволить себе заниматься с тренером, и связано это зачастую с разными причинами и факторами, обуславливающими такой выбор. Как показывает исследование, многие клиенты предпочитают заниматься самостоятельно [2]. Аргументируется такой выбор наличием достаточного уровня знаний, по их мнению, для самостоятельной организации собственного тренировочного процесса и отсутствием финансовых возможностей для занятий с персональным тренером.

При этом совершенно очевидно, что на практике большинство новичков не обладают опытом занятий физической культурой и спортом, а также не имеют достаточного уровня знаний для самостоятельной организации тренировочного процесса. Такие люди зачастую используют интернет и средства массовой информации для поиска программ тренировок. Особой популярностью пользуются тренировочные программы от известных спортсменов и тренеров, обладающих широким авторитетом. Но стоит отметить, что спортсмены, достигшие больших результатов в спорте высших достижений, зачастую используют на своих тренировках крайне тяжёлые нагрузки, которые могут оказаться чрезмерными для людей с минимальным уровнем физической подготовленности.

Соответственно, можно сделать вывод, что программы тренировок известных спортсменов совершенно не подходят для начинающих, они могут оказаться неэффективными и даже привести к состоянию перетренированности и получению травмы. Также отдельно стоит упомянуть тот факт, что каждый автор подходит к решению вопроса об организации тренировочного процесса индивидуально. Так, например, известный бодибилдер и тренер Майк Ментцер в своих работах рекомендовал выполнять крайне низкий объём тренировочной нагрузки, тогда как другой известный тренер, Джо Вейдер, рекомендует применять значительно более высокий объём тренинга, по сравнению с методикой Майка Ментцера, согласно которой атлет выполняет в 6-8 раз меньше подходов за тренировку [3, 4].

Многообразие тренировочных программ и методик приводит многих начинающих к абсолютному замешательству: нет конкретного ответа на вопрос о том, как же всё-таки стоит заниматься человеку, не имеющему опыта занятий физической культурой и спортом, чтобы увеличить силовые показатели и нарастить мышечную массу. Решение данной проблемы видится нам в разработке программы, отвечающей запросам занимающихся с минимальным уровнем подготовленности.

Объектом исследования является тренировочный процесс в тренажёрном зале, направленный на рост силы и мышечной массы.

Предметом исследования является организация тренировочного процесса в тренажёрном зале с целью увеличения показателей силы и роста мышечной массы для людей с минимальным уровнем физической подготовленности.

Целью исследования является разработка способа организации тренировочного процесса, направленного на рост силовой выносливости и мышечной массы для людей с минимальным уровнем физической подготовленности.

Задачи исследования: 1. Разработать тренировочный цикл для людей с минимальным уровнем физической подготовленности.

2. Апробировать разработанный цикл для людей с минимальным уровнем физической подготовленности и определить его эффективность.

Методами исследования являются анализ научно-методической литературы, педагогическое наблюдение, педагогическое тестирование, педагогический эксперимент, методы математической статистики и метод проектирования.

Исходя из этого, нами был разработан саморассчитывающийся цикл (СРЦ) под названием «Inception 1.0» для людей с минимальным уровнем физической подготовки, направленный на рост мышечной массы и увеличение силовых показателей. Понятие СРЦ впервые было введено известным спортсменом, методистом и рекордсменом по жиму лёжа Дмитрием Головинским, а также его командой. «Inception 1.0» строится на базе простейших таблиц и его ключевой особенностью является то, что он рассчитывается самостоятельно, основываясь на конкретном, заложенном автором алгоритме, исходя из исходных параметров, указываемых уже непосредственно самим занимающимся. В основе параметров индивидуализации нагрузки лежат определённые характеристики физической нагрузки – интенсивность физической нагрузки и её объём. Эти параметры позволяют оценить работу, осуществляемую атлетом, и качественно и количественно спланировать последующие тренировки.

Разработка СРЦ «Inception 1.0» началась с разделов с индивидуальными параметрами занимающегося и основной информации, которые позволяют индивидуализировать нагрузку (рисунок 1). Затем была разработана графа, позволяющая занимающемуся выбрать оптимальный уровень нагрузки (сложность программы) и размерность коэффициента прибавки – показателя, оценивающего величину увеличения тренировочной нагрузки от микроцикла к микроциклу. Сложность определяется в процентах от начальных данных занимающегося. Также была разработана графа с коэффициентом разгрузки. Данный коэффициент показывает величину нагрузки на разгрузочных тренировках, направленных на стимулирование восстановительных процессов в организме.

Далее был разработан сам тренировочный план, содержащий день недели, характер нагрузки, упражнения, величину рабочего отягощения, количество подходов и повторений, отдых между подходами, процентное отношение рабочего отягощения к предельному максимуму, а также показатели оценки объёма тренировочной нагрузки и её интенсивности, поле для примечаний. Тренировочный цикл основан на базе двух мезоциклов, представленных двумя календарными месяцами. Связано это с тем, что спланировать более длительный период тренировок гораздо сложнее, так как невозможно с точностью спрогнозировать то, как будет прогрессировать занимающийся. Тренировки планируются три раза в неделю: понедельник, среду и пятницу. В качестве основных способов оценки нагрузки были использованы: КПШ (количество подъёмов штанги, произведение количества повторений на количество подходов), тоннаж (произведение количества подходов на величину рабочего отягощения), интенсивность (средний вес штанги за тренировку, отношение тоннажа к КПШ), а также относительная интенсивность (процентное выражение среднего веса штанги или количества повторений к индивидуальному максимуму). Эти параметры рассчитываются как за тренировку, так и за микроцикл в целом. Тренировочный цикл строится на волнообразном циклировании нагрузки, а его ключевой особенностью является низкий тренировочный объём (до десяти подходов за тренировку). В ходе тренировочного процесса интенсивность нагрузки повышается, а объём нагрузки – понижается. Классификация тренировочных нагрузок производилась по показателю относительной интенсивности. Так, нагрузка в диапазоне интенсивности 0-65% признана лёгкой нагрузкой, 65-80% - средней, 80-100% и выше – тяжёлой.

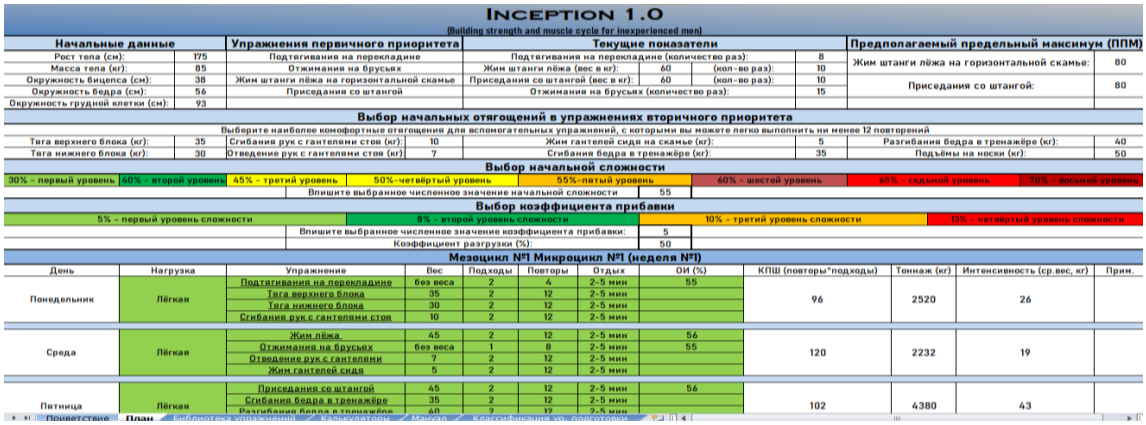

Рисунок 1. Общий вид программы

Затем были разработаны блоки с контрольными измерениями. Тренировочный цикл состоит из трёх контрольных измерений, позволяющих оценить текущий уровень занимающегося: начальное, промежуточное и итоговое. Контрольное измерение состоит из антропометрических тестов и выполнения контрольных упражнений. В промежуточном измерении атлет фиксирует только антропометрические данные, связано это с тем, что проверка максимальных возможностей в физических упражнениях затрачивает очень много ресурсов организма и может повлиять на основной тренировочный процесс. Помимо этого, программа оценивает уровень занимающегося и на основании предыдущих контрольных измерений определяет процентную величину прогресса. Завершилась разработка СРЦ «Inception 1.0» разделами с итоговым контрольным измерением, а также графиками, наглядно отображающими процесс изменения нагрузки по основным параметрам её оценки (рисунок 2).

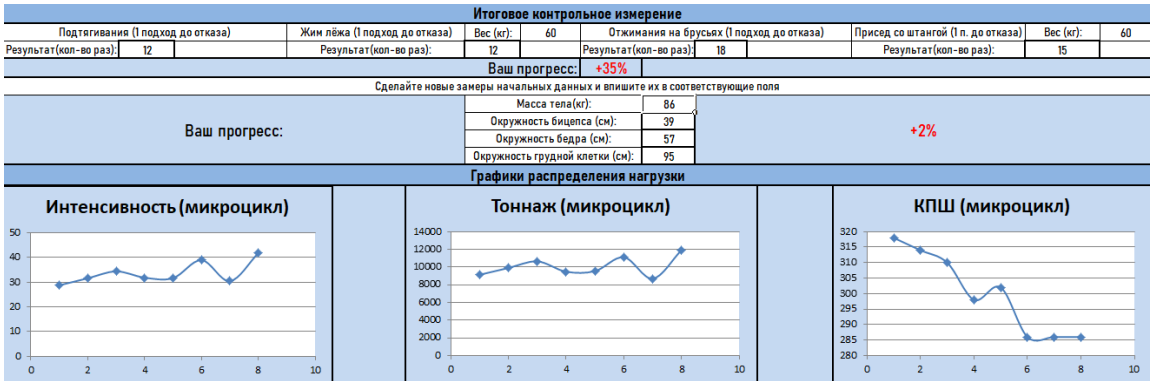

Рисунок 2. Разработка завершающей части программы

Таким образом, был разработан саморассчитывающийся цикл «Inception 1.0» на базе программы Microsoft Excel, направленный на увеличение силовых показателей и рост мышечной массы, предназначенный для людей, не занимающихся спортом и не обладающих высоким уровнем физической подготовки.

Помимо этого, нами было организовано исследование эффективности разработанного СРЦ «Inception 1.0», в котором приняли участие 7 юношей. Возраст – 17-25 лет. Вес – 50-85кг. На протяжении 2 месяцев испытуемые тренировались по данной программе. Уровень начальной сложности, значение коэффициента прибавки и коэффициента разгрузки подбирались индивидуально. На контрольных измерениях мы замеряли показатели веса, обхвата плеча, обхвата груди и обхвата бедра. Помимо этого, испытуемые выполняли следующие упражнения: подтягивания на турнике, жим штанги весом 50-75% от собственного веса тела лёжа, приседания со штангой на спине весом 50-75% от собственного. Контрольные измерения проводились дважды за период – вначале эксперимента и после его окончания. Были получены следующие результаты показателей абсолютного прироста (АП) и темпа прироста (ТП) для группы испытуемых:

Таблица 1 – Показатели абсолютного прироста и тема прироста для группы

Показатели	АП	ТП
Вес	1,8	2,67%
Обхват бицепса	1,7	5,45%
Обхват груди	3,6	4,02%
Обхват бедра	1,9	3,95%
Подтягивания	8,1	74,03%
Жим лёжа	5,6	53,74%
Приседания	6,9	68,57%

Исходя из полученных нами данных, можно сделать вывод, что испытуемые достигли наибольшей прибавки результатов в подтягиваниях – 74,03%, в приседаниях со штангой прибавка составила 68,57%, а в жиме штанги лёжа – 53,74%. Помимо этого, в антропометрических показателях также прослеживаются положительные сдвиги. Наибольший прирост наблюдается в обхвате бицепса – 5,45%. В подтягиваниях бицепс плеча является одной из задействованных мышц, поэтому наивысшие приросты показателей в подтягиваниях и обхвате бицепса могут быть взаимосвязаны. Обхват бедра – 3,95%, обхват груди – 4,02%. Вес испытуемых увеличился на 2,67%. Основываясь на данных результатах, можно сделать вывод, что использование СРЦ «Inception 1.0» с целью организации тренировочного процесса в тренажёрном зале, направленного на рост силы и мышечной массы, для людей с минимальным уровнем физической подготовки, является оправданным и приводит к положительным сдвигам в показателях физического развития и физической подготовленности.

1. Почти в четыре раза выросли доходы фитнес-клубов в Казахстане// Статистика, экономика, спорт /[Электронный ресурс].- Режим доступа: URL: https://baigenews.kz/pochti_v_4_raza_vyrosli_dokhody_fitnesklubov_v_kazakhstane_115731/

2. Крылова Т.В., Белоусова К.В., Завьялова А.А., Лабазова А.В., Уткина Е.О. ИССЛЕДОВАНИЕ СПРОСА НА ПЕРСОНАЛЬНЫЕ ТРЕНИРОВКИ В ФИТНЕС-КЛУБЕ // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. 2021. №1 (51).

3. Mike Mentzer Heavy Duty. - M. Mentzer: First Edition, 1993. - 67 p.

4. Joe Weider The Weider system of bodybuilding. - Chicago: Contemporary Books, 1983.-228 p.

5. Основы подготовки спортсменов в олимпийском спорте : настольная книга тренера : [учебник] : в 2 томах / В. Н. Платонов. - Москва. Т. 1. - 2021. - 591 с.

Бейсенгазин Б.Қ. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, экономикалық факультет, ГМУ-22-1к тобы, студент
(Ғылыми жетекші – э.ғ.к., қауымдастырылған профессор Матаева Б.Т.)

БИЗНЕСТІ БАСҚАРУДА ЦИФРЛАНДЫРУДЫ ҚОЛДАНУ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Заманауи әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі кезеңінде білім мен тәжірибенің өсу қарқыны бизнесті жүргізуге жаңа менеджмент талаптарын анықтайды. Қоғам өмірінің барлық салаларына техникалық құралдар мен ақпараттық технологияларды неғұрлым белсенді енгізу бизнесті ілгерілету саласында тиімділікті арттыру және құралдар жинағын кеңейту үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Сонымен қатар, бизнес аясындағы кәсіпорындарының мамандары «басқару процестерін бақылаудың ыңғайлылығы», «іс жүзінде сауатты бизнес шешімдерін қабылдау», «жұмыс жасау жылдамдығын арттыру» секілді менеджмент процестерін цифрландырудың артықшылықтарын атап өтеді [1, 46-62 б.].

Таяу арадағы өткен жылдары коронавирустық пандемия кезіндегі жағдай, кәсіпорын өкілдерінің бизнесті жүргізудегі көзқарастарын өзгертуге әкелді. Бұл негізінен өзін-өзі оқшаулау жағдайында сауда жасау және қызмет көрсету кәсіпорындарының 85%-дан астамы цифрлық технологияларды (мобильді құрылғылар, сайттар, бұлтты технологиялар және басқа да заманауи құралдар) белсенді қолдануына әсерін тигізді. Мәселен, қызмет көрсету аясындағы кәсіпорын басшылығы корпоративті сайтты құрылымдау, сатуды цифрландыру, клиентке жеткізу (қауіпсіздік факторын міндетті түрде ескере отырып) туралы шешім қабылдай бастады. Қарапайым цифрландыру элементтерін қолданулары, ортадағы өзгерістерге тез бейімделулері кәсіпорындарға қосымша бәсекелестік артықшылықтар берді. Әрине оған онлайн режиміне жылдам ауысу мүмкіндіктерінің басым болуы септігін тигізді.

Кәсіпорындардың менеджмент процестеріндегі трансформация тек ұйым ішінде ғана емес, сонымен қатар үздіксіз инновациялар, түпкілікті шешімдер қабылдау, сондай-ақ ағымдағы қызметтің барлық деңгейлерінде технологияларды интеграциялау негізінде сыртқы симбиозда өзара іс-қимыл мәдениетін қалыптастырады.

Шағын және орта бизнес кәсіпорындарын басқаруына цифрлық технологияларды енгізу және оны қолдану тиімділігін бағалауда мамандар келесі кезеңдерден тұратын әдістемені ұсынады:

– кәсіпорында басқаруды жүзеге асыру, басқару шешімдерін өңдеу, қабылдау және бақылау процестерінің ағымдағы жағдайына талдау жасау;

– цифрлық технологияларды басқару қызметіне енгізу алдында оның орынды болуын негіздеу;

– кәсіпорын қызметіне цифрлық технологияларды енгізу мақсатын, міндеттерін нақты айқындау;

– кәсіпорынды басқару процесінің цифрлық шешімдерінің жалпы сипаттамасын беру, жоспарланып отырған өзгерістерді айқындау;

– отандық және шетелдік нарықта ұсынылып отырған цифрлық шешімдерге талдау жасау, лайықты цифрлық технологияның нақты нұсқасын таңдаудағы басымдылықты негіздемелер;

– таңдалған цифрлық технология нұсқасын кәсіпорынның басқару қызметіне енгізу бойынша жобалық шешімнің негіздемесін ұсыну;

– таңдалған цифрлық технологияға сәйкес, кәсіпорын басқаруын цифрландыру облысындағы экономикалық тиімділік көрсеткіштерін есептеу;

– жасалған сараптамалық талдау негізінде қорытынды жасау [2].

Егер бұрын ұйымдарда цифрлық басқару құралдарының бірі ретінде интернет-сайтты дамыту және жылжыту, интернетті (бәсекелестер, тауарлар мен тұтынушылар) қолдана отырып нарықты зерттеу, интернет-дүкендерді құру және SEO-жылжыту сияқты қымбат құралдарға баса назар аударылған болса, онда кейінгі интернет кеңістігінде бәсекелестік өскен сайын тауарлар мен қызметтерді өндірушілердің назары әлеуметтік медиа саласына аударылды және ол вирустық менеджмент-маркетинг құралдарына айналды [3].

Олар бүгінгі таңда Ғаламтор кеңістігіндегі ең өзекті құралдар болып саналады:

- Контекстік жарнама (Yandex Direct, Google Adwards).
- Таргет жарнама (Вконтакте, Instagram, YouTube және т.б.).
- Баннерлік жарнама.
- SEO-оңтайландыру (іздеу жүйесіде дамыту – Яндекс, Google).
- SMM (Social Media Marketing – әлеуметтік желілерде жылжыту).
- E-mail арқылы ақпараттарды тарату [4, 58 б.].

Қарағанды қаласында құрылыс жұмыстарын жүзеге асыру қызметін ұсынатын «Stroy Spectre» ЖШС жұмыс процесін бақылау және қорытындылау ретінде клиенттер арасында сауалнама өткізген болатын. Жұмылдырылған 40 респонденттердің басым бөлігі (61%) 25-55 жас аралығындағы сатып алушылар болып шықты. Оның ішінде 25-35 жас аралығындағы клиенттер үлесі – 35% (не болмаса 14 адам), 35-45 жас аралығындағылардың үлесі – 47,5% (не болмаса 19 адам) және 45-55 жас аралығындағы клиенттердің үлесі – 17,5% (не болмаса 7 адам).

Сауалнама нәтижелері клиенттердің басым ағымы digital-менеджмент құралдарыны арқылы кәсіпорын және оның қызмет бағыттары жайлы хабардар болғандығын көрсетті. Клиенттер ойын нақтылау үшін сауалнамада бірқатар сұрақтар тізімі берілді:

- «Stroy Spectre» ЖШС қызметіне жүгінер алдында кәсіпорын жайлы хабардар болдыңыз ба?
- «Stroy Spectre» ЖШС қызметі жайлы қайдан (таныстар арқылы жіберілген WhatsApp, Telegram-дағы мессенджерлер, медиялық жарнама, Instagram, Facebook секілді әлеуметтік желілер арқылы) білдіңіз?
- «Stroy Spectre» ЖШС кәсіпорын қызметіне қанша рет жүгіндіңіз?
- «Stroy Spectre» ЖШС кәсіпорын қызметін қайтадан пайдалануды жоспарлайсыз ба?
- «Stroy Spectre» ЖШС кәсіпорын қызметінің сапасына қанағаттандыңыз ба және т.б.

Сауалнамаға қатысқан клиенттердің 85%-ы кәсіпорын қызметтері жайлы е-технология көздерінен білген және 1 реттен артық қызметіне жүгінген, ұсынылған қызмет сапасымен қанағаттанған. 6 клиент не болмаса респонденттердің 15%-ы кәсіпорын қызметі жайлы алғашқысында хабардар болмаған.

Респонденттердің 82,5%-ы «Stroy Spectre» ЖШС кәсібі туралы әлеуметтік желілерден, 12,5%-ы ғаламторлы-технология көздерінен хабардар болғандығын байқаймыз. Дәстүрлі теледидар секілді ақпараттарды тарату көздеріне жүгінбеген. Ал ғаламторда жылжыту әдістерінің ішіннен SEO-жылжыту (сайтты іздеу жүйесін оңтайландыру), контекстік жарнама және әлеуметтік желілерде жылжытуды (SMM) көп қолданысқа ие. Дегенмен, зерттеу нысаны болып отырған ұйым шағын кәсіпорын болғандықтан, өзінің штаттық кестесінде арнайы сайт әкімгерін қарастырмаған. Ал сайтты қолдап отыру жұмыс бағыты сату бойынша менеджер, бөлім қызметкері секілді штаттық бірлікке жүктелетіндігін тәжірибе көрсетіп отыр.

Талдау көрсеткендей, цифрландыру жағдайында ұйымның бизнес-процестерін модельдеу саласындағы жаңа цифрлық басқарудағы теориялық әзірлемелер жеткіліксіз болды. Осыған байланысты қызмет көрсету саласындағы ұйымдарда пайдалану үшін әмбебаптығымен, жүйелілігімен ерекшеленетін бизнес-процестерді модельдеу негізінде ұйымның тиімді технологиясы мен стратегиясын әзірлеу және басқару мәселесі туындады. Қазіргі кезде цифрлық құралдардың ерекше артықшылықтарының арқасында оның қазіргі ұйымдарда болмауы, олардың дамуы мен тұтастай өмір сүруіне мүмкіндік бере алмайды. Қазір әрбір клиент кейбір сұрақтармен ұйымдарға жеке өздері барудың қажеті жоқ, оларға өнім немесе қызмет туралы жедел ақпарат алу мүмкіндігі маңызды, демек бизнес бұл мүмкіндікті цифрлық басқару арқылы қамтамасыз етуі керек. Сонымен қатар, ұйымның өзі үшін цифрлық менеджмент құралдарын пайдалану кез-келген нүктеден бизнес-процестерді басқару түріндегі айқын артықшылықтарға, жарнамалық бюджетті үнемдеуге, сондай-ақ жарнамалық кабинеттің егжей-тегжейлі статистикасын талдаудың қарапайымдылығына және басқарудағы маңызды менеджмент көрсеткіштерін қадағалауға мүмкіндік береді [5].

Бәсекеге қабілеттілікті сақтау және «Stroy Spectre» ЖШС ұйымының нарығында тұрақты даму үшін тұтынушылардың қажеттіліктеріне, жоғары сапалы, қол жетімді қызмет көрсету сапасын үнемі қадағалап отыру қажет.

Ендігіде digital-менедмент құралдарын зерттеп отырған «Stroy Spectre» ЖШС кәсіпорынының басқару стратегиясын әзірлеуге енгізу қажет деп ойлаймыз. Оның элементтерін келесі суретпен келтіре кетелік.

1. Кәсіпорынның Instagram парақшасын белсенді жүргізу. Аккаунт парақшасын жүргізу бойынша негізгі ұсыныстар тіркелушілердің санын көбейтуге және олардың блогқа қатысуын арттыруға бағытталған, өйткені қазіргі уақытта Instagram тіркелушілерінің санына емес, сапасына бағытталған жаңа ережелерді белгілейді.

Ұйымның Instagram парақшасын жүргізу кезінде төмендегілерге аса назар аудару қажет болады:

– конкурстарды немесе ұтыс ойындарын жылжыту құралы ретінде пайдалану (жазылу, stories-тегі белгі, комментария);

– ауқымды қамтуды көтеру үшін stories-те интерактивтер өткізу (иә/жоқ сауалнамалар, сұрақ/жауап айдары, викториналар);

– мақсатты аудитория үшін жарнамаларды орналастыру;

– блогерлерге жарнамаға тапсырыс беру (олардың мақсатты аудиториясын бағалау және «Stroy Spectre» ЖШС үшін дұрыс блогерді таңдау).

2. Кәсіпорынның вебсайты мардымсыз, соны қайта өңдеу. Себебі веб-сайт бірқатар маңызды функцияларды орындайды: пайдаланушыларды тұрақты негізде өзекті ақпаратпен қамтамасыз ету, жаңа клиенттерді тарту, клиенттермен қарым-қатынастың қарапайым тәсілі, ұйым имиджін қалыптастыру. Сайтқа кірген келуші басты бетіне түседі. «Бизнес тұрғысынан бұл пайдаланушыны қажетті әрекетті жасауға итермелейтін бет (сатып алу, тапсырыс беру, сайттың басқа бетіне өту). Пайдаланушы тұрғысынан ол басқа сайттан сілтеме бойынша өткен бет. Басты парағынан келушіні ұйыммен және оның не ұсынатындығымен таныстыру басталады» [22, 77 б.].

3. Сайттың мобильді нұсқасын және мобильді қосымшаны құру. Қазіргі уақытта сайт смартфонда ыңғайсыз форматта ашылады, бұл пайдаланушыларды сатып алудан алшақтатпайды, 24 сағат байланыс мүмкіндігін береді. Сатып алушылар уақытының көп бөлігін смартфондарда өткізеді, сондықтан кәсіпорын сатып алуды жеңілдету үшін тұтынушыға бейімделуі керек.

4. Контекстік жарнама іздеу жүйелерінде ұйымның веб-сайтын жылжытуға, таңдалған кілт сөздер бойынша жарнамаларды орнатуға жауап береді. Басқаша айтқанда, жарнамалар интернет-парақтың мазмұнына, контекстіне сәйкес көрсетіледі. Біздің еліміздегі іздеу жарнамаларын көрсетудің ең танымал қызметтері – Яндекс.Директ және Google.Adwords.

Жоғарыда қарастырылған ұйымның дамуын заманауи басқару, «Stroy Spectre» ЖШС әлдеқайда жеңіл және жылдам ілгерлеуіне көмектеседі деп болжанады. Сонымен қатар, «Stroy Spectre» ЖШС сайтын ақпараттық және әлеуетті сатып алушылар үшін келуге ыңғайлы ету үшін тақырыптық блоктарды толтыруға (ақпаратты жаңарту және өзектендіру) және басқа да цифрлық ортадағы құралдарын басқара алатын «Stroy Spectre» ЖШС кәсіпорынын басқару құрылымына жауапты мамандар қажет деп ойлаймыз. Сөйте, кәсіпорынды басқару құрылымына өзгерістер енгізу ұсынылады, яғни стратегиялық даму және маркетинг бағыттарын игеретін лауазым қарастыру. Сол арқылы басқару процестерін цифрландыруды қамтып, қызметтер нарығындағы өз позициясын нығайту, бәсекеге қабілеттілігін арттыру.

Кәсіпорынды басқаруды цифрландыру тиімділігі, цифрлық технологиялардың қолданылуын бағалаудағы келесі күрделі мәселе болып табылады. Тап осы жайт оны зерттеу міндетінің өзектілігін арттырады. Шағын және орта бизнес өкілдері цифрландыру мен цифрлық технологияларды өзіндік бизнес-процестерге енгізу жайында шешім қабылдауда, оның экономикалық нәтижелігіне үміттенеді. Яғни, басқару қызметін ұйымдастырудағы іс-әрекеттер жиынтығын жүзеге асыру қандай-да бір нақты нәтижелерге әкелуі тиіс. Оны басқару қызметін жүзеге асыруда үнем көру ретіндегі құн формасында сипаттауға болады. Үнем қаржыға ғана қатысты емес, ол бизнесті жүргізу және басқару уақыты, өнім не болмаса қызметтер тұтынушыларың легін арттыру және т.б. байланысты болмақ.

1. Халин В.Г. Цифровизация и ее влияние на российскую экономику и общество: преимущества, вызовы, угрозы и риски / В.Г. Халин В.Г., Г.В Чернова // Управленческое консультирование. – 2018. – № 10 (118). – С. 46-62.

2. Элдинг К. Цифровизация и ее влияние на экономику: выводы из опроса крупных компаний / К. Элдинг, Р. Моррисом. [сайт]. – URL: https://www.ecb.europa.eu/pub/economicbulletin/focus/2018/html/ecb.ebbox202207 _04.en.html – Текст: электронный.

3. Гарифуллин Б.М. Цифровая трансформация бизнеса: модели и алгоритмы / Б.М. Гарифуллин, В.В. Зябриков // Креативная экономика. – 2018. – Том 12, № 9. – С. 1345-1358.

4. Трофимов В.В. Информационные технологии в экономике и управлении: учебник для академического бакалавриата / В.В. Трофимов – Москва: Издательство Юрайт, 2020 – 482 с.

Бексеитова Л.Ж., «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КеАҚ, инженерлік экономика және менеджмент факультеті, ЭМ-22-1, магистрант
(Ғылыми жетекші — э.ғ.м., аға оқытушы, Рауандина Г.К.)

ЕКІНШІ ДЕҢГЕЙДЕГІ БАНКТЕРДІҢ ЗАҢДЫ ТҰЛҒАЛАРДЫ НЕСИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Коммерциялық банктің дамуы әртүрлі несиелік ұйымдар арасындағы қатаң бәсекелестік жағдайында жүреді. Сондықтан, тұтынушылар базасын ұлғайту арқылы мүмкіндігінше көп пайда табу үшін коммерциялық банктер әртүрлі әдістер мен әдістерді қолданады. Осылайша, олар банктік өнімдер мен қызметтерді әзірлеу және жетілдіру арқылы өз қызметін саралайды.

Екінші деңгейдегі банктердің заңды тұлғаларға несие беруі қаржы жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Коммерциялық банктер деп те аталатын екінші деңгейлі банктер бизнеске қаржылық қызметтердің кең спектрін ұсынады. Міне, осы процестің бірнеше негізгі аспектілері:

1. Несиелік өнімдер:

Бұл бизнесті дамыту несиелерін, айналым қаражаттарын, ипотекалық несиелерді және қаржыландырудың басқа түрлерін қамтуы мүмкін.

2. Несиелік талдау:

Несие бермес бұрын банктер қарыз алушының несиелік қабілеттілігіне мұқият талдау жасайды. Бұл компанияның қаржылық жағдайын, оның төлем қабілеттілігін, бизнес-жоспарларын және басқа факторларды бағалауды қамтиды.

3. Пайыздық мөлшерлемелер:

Банктер пайыздық мөлшерлемелерді қарыз алушыға байланысты тәуекелдерге және берілген несиенің сипатына қарай белгілейді. Жоғары несиелік балл мен кепілдіктер ставкаларды төмендетуі мүмкін.

4. Несиелерді қамтамасыз ету:

Банктер тәуекелдерді азайту үшін қамтамасыз етуді талап етуі мүмкін. Кепілдікке кепілдіктер, кепілдемелер немесе кепілдіктердің басқа түрлері кіруі мүмкін.

5. Мерзімдері мен шарттары:

Несиелік келісімдерге нақты қайтару мерзімдері, өтеу шарттары, бұзушылықтар үшін айыппұлдар және банк пен қарыз алушы арасындағы қатынастарды реттейтін басқа да маңызды аспектілер кіреді.

6. Реттеу:

Екінші деңгейдегі банктердің қызметін қаржы органдары қатаң реттейді. Реттеу қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге және қарыз алушылардың мүдделерін қорғауға бағытталған.

7. Тәуекел және тәуекелдерді басқару:

Банктер әртүрлі құралдар мен әдістерді қолдана отырып, несиелік тәуекелдерді белсенді басқарады. Бұған портфельді әртараптандыру, тәуекелдерді сақтандыру және қарыз алушыларды үнемі бақылау кіреді.

Екінші деңгейдегі банктердің заңды тұлғаларға несие беруі бизнеске өсу мен инновация үшін қажетті қаржылық ресурстарды ұсына отырып, экономикалық дамуды ынталандыруда шешуші рөл атқарады.

Осы процестерді толығырақ қарастырайық.

1. Несиелік өнімдер:

Банктер әртүрлі несиелік өнімдерді ұсынады, соның ішінде:

Бизнесті дамытуға арналған несиелер: жобаларды қаржыландыру, компанияны кеңейту, жабдықтар сатып алу және басқа да қажеттіліктер үшін беріледі.

Айналым несиелері: тауарларды сатып алу, жалақы төлеу және басқа да ағымдағы шығындар сияқты компанияның ағымдағы операциялық қызметін қамтамасыз етуге бағытталған.

Ипотекалық несие: компанияларға бизнес үшін жылжымайтын мүлік сатып алуға немесе салуға мүмкіндік береді.

2. Несиелік талдау:

Банктер терең талдау жүргізеді, соның ішінде:

Компанияның қаржылық жағдайы: балансты, кірістер мен шығыстар туралы есептілікті, ақша ағындарын және басқа қаржылық көрсеткіштерді бағалау.

Төлем қабілеттілігі: компанияның ағымдағы және болашақ міндеттемелерді ескере отырып, несиені қайтару қабілетін бағалау.

Бизнес-жоспар: бизнесті дамыту стратегиясын, сату болжамдарын зерттеу, бәсекеге қабілеттілікті талдау.

3. Пайыздық мөлшерлемелер:

Тәуекелдерді бағалау: банктер қарыз алушының несиелік рейтингін, берілген қарыздың сипаттамаларын және ағымдағы экономикалық жағдайды ескереді.

Нарықтағы мөлшерлеме деңгейі: банктер қаржы нарықтарындағы пайыздық мөлшерлемелердің жалпы деңгейін ескере отырып, пайыздық мөлшерлемелерді белгілейді.

4. Несиелерді қамтамасыз ету:

Кепіл: банктер төленбеген жағдайда тәуекелдерді азайту үшін кепіл ретінде жылжымайтын мүлікті, жабдықты немесе басқа активтерді талап ете алады.

Кепілгерлік: жеке немесе заңды тұлғалар қарыз алушы дефолтқа ұшыраған жағдайда қарызды өтеуге міндеттеніп, кепілгер бола алады.

5. Мерзімдері мен шарттары:

Несиелеу мерзімі:

Несие мақсаттарына және қарыз алушының қаржылық жағдайына сәйкес анықталады.

Өтеу шарттары:

Өтеу кестесі, ай сайынғы төлемдер мөлшері, мерзімінен бұрын өтеу немесе кешіктіру үшін мүмкін айыппұлдар кіреді.

6. Реттеу:

Нормативтер мен талаптар: банктер қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған қаржылық реттеу заңдары мен нормативтерін қатаң сақтайды.

Лицензиялау:

Несиелік қызметтерді ұсыну үшін банктерде қаржылық реттеушілердің тиісті лицензиялары болуы керек.

7. Тәуекел және тәуекелдерді басқару:

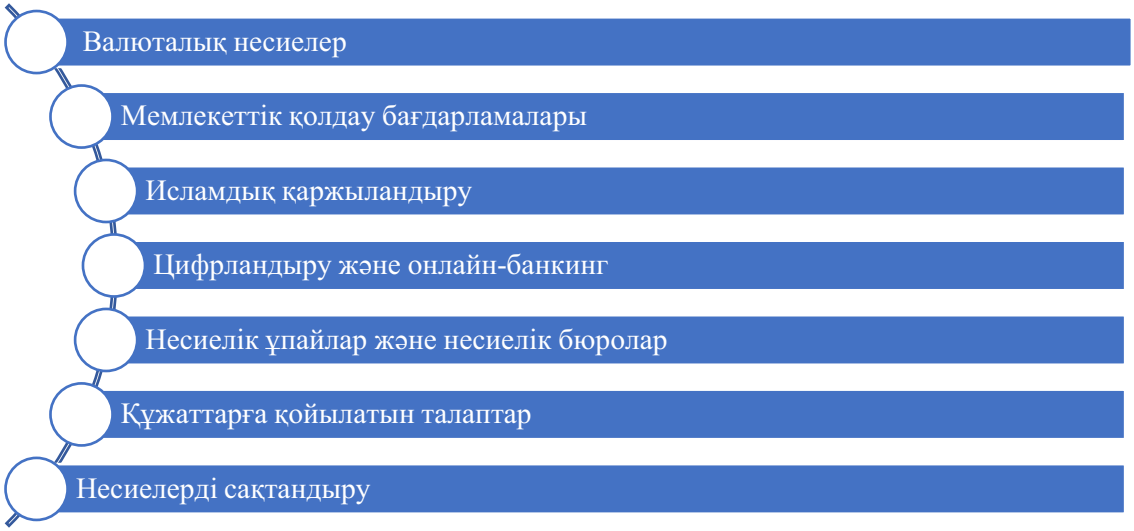
Портфельді әртараптандыру: банктер өздерінің несиелік тәуекелдерін әртүрлі қарыз алушылар мен экономика секторлары арасында бөледі.

Тәуекелдерді сақтандыру: қарыз алушы дефолтқа ұшыраған жағдайда шығындардан қорғау үшін сақтандыру өнімдерін пайдалану.

Қарыз алушылардың мониторингі: ықтимал тәуекелдерді уақтылы анықтау үшін қарыз алушылардың қаржылық жағдайының тұрақты мониторингі.

Бұл процестер жалпы бизнес пен экономиканың дамуына ықпал ете отырып, екінші деңгейдегі банктердің заңды тұлғаларға тиімді және қауіпсіз несие беруін қамтамасыз етеді.

Әрбір елдің заңды тұлғаларға, соның ішінде Қазақстанға несие беру саласында өзіндік ерекшеліктері бар. Міне, Қазақстандағы заңды тұлғаларды несиелендірудің бірнеше ерекшеліктері (1-сурет):

1-сурет - Қазақстандағы заңды тұлғаларға несие беру ерекшеліктері

Оларды қарастырайық.

1. Валюталық несиелер:

Қазақстанда ұлттық валютада (теңгеде), сондай-ақ шетел валютасында кредиттер жиі беріледі. Бұл несиелердің құрылымы мен тәуекелдеріне әсер етуі мүмкін, әсіресе валюта бағамдары өзгерген кезде.

2. Мемлекеттік қолдау бағдарламалары:

Қазақстанда экономиканы дамыту және бизнесті қолдау стратегиясы шеңберінде шағын және орта кәсіпорындар үшін жеңілдікті кредит беру шарттарын немесе кепілдіктерді ұсынатын түрлі мемлекеттік бағдарламалар болуы мүмкін.

3. Исламдық қаржыландыру:

Қазақстанда исламдық қаржыландыру дамып келеді және банктер шариғат қағидаттарын ескере отырып, тиісті исламдық банк өнімдері мен кредиттік схемаларды ұсынады.

4. Цифрландыру және онлайн-банкинг:

Қазақстан цифрлық технологияларды белсенді дамытуда және көптеген банктер онлайн-платформалар арқылы кредиттеу қызметтерін ұсынады, бұл кәсіпорындар үшін кредит алу процесін жеңілдетеді.

5. Несиелік ұпайлар және несиелік бюролар:

Несиелік балл жүйелері мен несиелік бюролар қарыз алушылардың несиелік қабілетін бағалауда маңызды рөл атқарады. Банктер бұл деректерді несие беру туралы шешім қабылдау үшін пайдаланады.

6. Құжаттарға қойылатын талаптар:

Қазақстандағы банктер несие алу үшін қажетті құжаттарға белгілі бір талаптар қоя алады. Бұл қаржылық есептілікті, бизнес-жоспарларды және басқа құжаттарды қамтуы мүмкін.

7. Несиелерді сақтандыру:

Несиені сақтандыру несие түріне байланысты міндетті немесе ұсынылуы мүмкін. Бұл банктер үшін тәуекелдерді азайтуға бағытталған.

Сондай ақ Қазақстандағы заңды тұлғаларға кредит беру ерекшеліктеріне мыналар жатқызылуы тиіс:

8. Қарыздарды өндіріп алу рәсімдері:

Қазақстанда қарыздарды өндіріп алу процестері заңнамамен реттеледі және банктер кредиттерді қайтаруда проблемалар туындаған кезде белгілі бір рәсімдерді ұстанады.

9. Халықаралық қаржы институттарының қатысуы:

Қазақстандағы банктер Халықаралық валюта қоры немесе Дүниежүзілік банк сияқты халықаралық қаржы институттарымен ынтымақтаса алады, бұл Кредиттеу шарттарына әсер етуі мүмкін.

Бұл ерекшеліктер осы елдің экономикасы мен заңнамасының ерекшелігін ескере отырып, Қазақстандағы заңды тұлғалар үшін несиелеудің бірегей ландшафтын қалыптастырады.

1. Мақыш С.Б. Банк ісі. Алматы: Жеті жарғы,2019.
2. Основы банковского менеджмента. Под ред. О.И.Лаврушина, М.:2015.
3.Alexandre Garela, «Bank capital in the crisis: It's not just how much you have but who provides it» // http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2016.11.09
4. Бор З., Пятенко В.В., Менеджмент банков: организация, стратегия, планирование., М.: 2017. 5. http://www.nationalbank.kz/

У.Қ. Берденова, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Заң факультеті, Ю-41Қ тобы
(*Ғылыми жетекші — Phd, қауымдастырылған профессор А.И. Бирманова*)

ЖАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НИГИЛИЗМІ ӘЛЕУМЕТТІК ПРОБЛЕМА РЕТІНДЕ

Мықты, нәтижелі, бәсекеге қабілетті демократиялық құқықтық мемлекет құру – халықаралық-құқықтық бағдарларға негізделген, басқа елдердің оң тәжірбиесін, сонымен қатар Қазақстанның бүгінгі және келешек ұрпақтың ерекшеліктері мен мүдделерін ескеретін, алдында қойған міндеттерінің деңгейіне және күрделілігіне сәйкес конституциялық-құқықтық дәрежесін нығайту және жүйелі іс асырылуының алғышарты.

Құқықтық нигилизм мәнінің теориялық-құқықтық талдамасы бұл құбылысты келесі жайғасымдардан қарастыруға болатын бастаулар бар деген болжамдар жасауға мүмкіндік береді: біріншіден, құқықтық нигилизмнің жіктелімі жүргізілетін негіздемелеріне қарай әртүрлі пішіндері, түрлері және деңгейлері бар; екіншіден, құқықтық нигилизм қоғамдық-саяси ойдың құқықтың әлеуметтік және жеке құндылығын теріске шығаратын және оның қоғамдық қатынастарды реттейтін барынша жетілмеген тәсіл деп есептейтін бағыты болып табылады. Құқықтық нигилизм құбылысы қоғамдық немесе жеке сананың элементі, сондай-ақ жеке адамның немесе жалпы қоғамның мінез-құлқының моделі болып табылады. Құқықтық нигилизмнің пайда болуының моральдық-психологиялық жағы құқыққа деген абыройсыздық болып табылады. Құқықтық нигилизм проблемасы біздің елімізде құқықтық институттар басталғалы өзекті болды және қазіргі уақытта да солай болып қала береді. Құқықтық нигилизммен күрестің қажеттілігі туралы бүгін де айтылады. Заңдарды тиісінше елемейтін, бұзатын, сақтамайтын және құрметтемейтін жағдайлар бар. Оны тек «ақ» немесе «қара» бейнеде қарастыруға болмайды, оны зерттеуге объективті және тыңғылықты түрде келген дұрыс. Құқықтық нигилизм ұғымының көп мағыналылығы оны ғылыми термин ретінде қолдануда қиындық тудырады.

Құқықтық нигилизм - қоғамдық сананың элементі, ол заңға, заң үстемдігіне, мемлекетке, оның рәміздеріне немқұрайлы, күмәнді көзқараста немесе тіпті олардың әлеуметтік құндылығын толық теріске шығаруда көрінеді, саналы түрде оларды бұзу сияқты жағдайларда көрініс табады [1;32].

Бүгінгі Қазақстандағы құқықтық нигилизм көрінісінің барынша кең тараған үлгілеріне: ұйымдасқан қылмыстың кең тараған әрекеті, мемлекеттік аппарат бөлігінің жемқорлығы, қазақстандық құқықтық жүйедегі нормативті-құқықтық актілердің қарама-қайшылығы немесе тіпті бірін-бірі өзара жоққа шығарушылығы; сектанттық бағыттағы ресми емес діни бірлестіктердің, саяси немесе діни экстремизмдік ұйымдар мен топтардың антиқұқықтық қызметі; адам құқығы мен бостандығын мойындамау немесе бұзу жатады.

Құқықтық нигилизмді жеңудің негізгі жолдары – азаматтардың жалпы және құқықтық мәдениетін, олардың құқықтық және моральдық санасын көтеру; заңнаманы жетілдіру; құқықбұзушылықтардың және ең алдымен қылмыстардың алдын алу; заңдылық пен құқықтық тәртіпті, мемлекеттік тәртіпті бекіту; жеке тұлғаның құқығын құрметтеу және барлық шамада қорғау; жалпылама ағарту және тұрғындарға құқықтық тәрбие беру; біліктілігі жоғары заңгер кадрларды дайындау; құқықтық реформаны тезірек жүргізу және тағы басқалары. Алайда, анық болып тұрғаны сол құқықтық нигилизмді бір сәтте жою мүмкін емес. Бұл қиын және ұзақ үрдіс.

Ең алдымен нигилизмге қарсы күрес екі бағыт бойынша іс-шараларды іске асыруды қамтитынын атап өткен жөн: алдын алу және еңсеру. Профилактика нигилизмнің даму себептері мен жағдайларын анықтау сондай-ақ жою болып табылады. Алдын алу құқықтық сананың өзгеруіне кедергі келтіретін шараларды іске асырудан тұрады. Құқықтық нигилизмді еңсеру процесі қоғамдық өмірдің басқа салаларымен байланысты екенін, сондай-ақ белгілі бір уақыт ішінде әсерін сақтайтын бірқатар іс-шараларды орындауды қамтитынын атап өткен жөн [2;15].

Осы келеңсіз құбылысты еңсерудің бірінші қадамы азаматтардың рухани өмірін ынталандыру болып табылады. Бірінші кезекте бұл білім беру. Жеке тұлғаның заңгерлік мәдениеті құқықтық білімді, ойлар мен нанымдарды қамтиды, бұл дұрыс және қолайлы мінез-құлықты бейтарап мінез-құлықтан ажыратуға мүмкіндік береді. Рухани саланы ынталандырудағы маңызды аспект құқықтық білім беру болып табылады, ол қоғамда заң мен әділеттілікті құрметтеуді қалыптастыруға ықпал етеді. Құқық бұзушылықтың алдын алу, бұқаралық ақпарат құралдарымен құқықты жалпыға бірдей насихаттау жолымен халықты жаппай ағарту және құқықтық тәрбиелеу, кәсіптік құқықтық білім беруді реформалау жөнінде тұрақты жұмыс жүргізу қажет.

Құқықтық нигилизмнің күнделікті және теориялық деңгейдегі көрінісі жалпы қоғамның дамуы үшін теріс салдарлар туындатады, бірақ барынша қауіптісі бұл құбылыстың кәсіби деңгейде көрінуі және әсіресе оның субъектілері (қолданушылары) құқық қорғау органдарының қызметкерлері болып табылса. Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің құқықтық нигилизмі олардың түп тамырында олардың билік құзыретін пайдаланып өз қызметін атқару барысында іске асырылатын нигилистік-құқықтық стереотиптер мен нұсқаулар жатқан құқыққа қарсы әрекетінен танылады [3;195].

Құқықтық нигилизмде онда бұрын болмаған жаңа сапалық қасиеттер пайда болды. Оның табиғаты, себептері, ықпал ету арналары өзгерді. Ол қоғамның барлық саңылауларын толтырды, жалпылама, қуатты сипатқа ие болды.

Әлеуметтік құбылыс ретінде нигилизм:

а) жалпылама қабылданған объективті (абсолютті) құндылықтарға деген кесімді сыни, аса теріс қатынаспен реттейді;

ә) теріске шығарудың максималистік жолымен, қарқындылығымен, ымырасыздығымен;

б) позитивті бағдарламасының жоқтығымен;

в) деструктивті, бүлдірушілік бастауының болуымен сипатталады [4;58].

Құқықтық нигилизмнің алдын алудың жақсы тәсілі тұлғаның құқықтық мәдениетін мектеп жасынан бастап қалыптастыру деп есептеймін. Әлеуметтенудің ең маңызды сәтінде өскелең ұрпақ сол жерде жетілетіні себепті, мұндай маңызды мәселені шешудегі негізгі орын мектепке беріледі.

Алайда, біздің еліміздің әрбір азаматы қоғамдағы өз рөлін сезініп, өзін қоғамның бір бөлігі ретінде сезінгенге дейін жағдай өзгермейтінін түсіну керек. Бәлкім, дәл сол кезде демократиялық мемлекеттің маңызды компоненті - дамыған, әлеуметтік және құқықтық мемлекеттің негізіне айналатын азаматтық қоғам басталады.

Нигилизм мәселесіне оралып, оның заманауи өмірге соншалықты терең енгенін және адам ақыл-ойын жаулап алғаны туралы атап өту керек, біздің алдымыздан құқықтық нигилизмді жою мүмкіндігі бар ма деген сұрақ туындайды. Бар, бірақ көп күшті қажет етеді. Құқықтық нигилизмді әлсіретудің бірден бір жолы ретінде құқықтық тәрбиені атай аламыз. Құқықтық тәрбие – мемлекеттің, оның органдарының және лауазымды тұлғаларының, қоғамдық бірлестіктерінің, еңбек ұжымдарының адамдар санасында құқықты құрметтеуді, құқықтық әдепті қамтамасыз ететін позитивті білімді, түсініктерді, көзқарастарды, жүріс-тұрыс бағдарын, нұсқауларды, дағдылар мен әдеттерді , заңдық нормаларды орындау және қолдану кезінде белсенді өмір ұстанымын қалыптастыруға бағытталған қызметінің ерекше түрі.

Профессор Матузов құқықтық тәрбиені келесі түрлерге бөледі:

а) құқықтық насихат (лекция, сұхбат, кеңестер);

ә) құқықтық оқыту (құқық негіздерін оқыту т.с.с);

б) заңгерлік тәжірибе, күнделікті машықтану (талапкер, жауапкер, жәбірленуші, халықтық өкіл, алқа би өкілі ретінде сот отырыстарына қатысу; әртүрлі азаматтық-құқықтық келісімдер жасау; адвокат қызметін пайдалану; құқық қорғау қызметі);

в) өздігінен білім алу (құқықтық құбылыстарды, қоршаған құқықтық болмысты тану және түсіну, заңнаманы, ғылыми әдебиеттерді өз бетінше оқу, айналадағылармен қарым-қатынас жасау) [5;34].

Мектеп жасынан бастап балаларға олардың өз мемлекетінің азаматы екенін, олардың өмірі осы мемлекеттің заңдарымен реттелетіні және олар өз әрекеттері үшін жауаптылықта болатыны туралы түсініктеме берілуі тиіс. Бала кезден бастап өмірге деген, адамгершілік ұстанымдарына деген көзқарас, қоғамдағы болашақ әдеп негіздері қалыптасады. Балаға дұрыс және уақытылы құқықтық тәрбие беру өмірлік қиындықтарға заңдар мен адамгершілік ұстанымдарын аттап өтпей қарсы тұра алатын тұлғаны қалыптастыруға мүмкіндік береді [6].

Жасы үлкен буынның басқа бөлігі Қазақстан Тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында, экономика мен заңдылық үшін өтпелі кезеңде, экономика шұғыл түрде қатаң капиталистік заңдары бар нарықтық экономика жолына түскен уақытта өсіп жетілді, бұл қатты әлеуметтік дағдарыстарға, қылмыс деңгейінің артуына, сонымен қатар қоғамның аса байлар мен кедейлерге бөлінуіне алып келді. Мұның барлығы біздің қоғамда, адам санасынан тезірек баюдан басқа қалауын ығыстырып шығаратын радикалды құқықтық нигилизмнің дамуына әкеліп соқтырды. Жоғарғы құқықтық нигилизм жағдайында, егер қоғамның өзі жылдам, заңсыз баюдың тәсілдерін дәріптеп отырса, орта таптың пайда болуы өте қиын.

Басында айтып өткендей, құқықтық нигилизмнің басты үлгілерінің бірі қолданыстағы заңдарды және басқа нормативтік актілерді қасақана бұзу болып табылады. Құқықтық нигилизмнің барынша мықты катализаторы, нигилизмнің көзі болып табылатын – қылмыс. Шындығында да, егер адам заңдар мен құқықты құрметтемесе, сақтамаса ол оны бұзады. Алайда, барлығы бірдей құқықтық нормалардың нұсқауларын сақтайтын болса, іс жүзінде қылмыс та болмас еді. Құқықтық нигилизмнің тағы бір танылатын түрі құқықтық нормалардың нұсқауларына назар аудармау, қоғамға әкелер қаупі аз болса да, құқықтық тәртіп үшін барынша қауіпті.

Осылайша, нигилизм – бұл, ең алдымен, жалпыға ортақ құндылықтарды, идеалдарды, қоғамдық нормаларды, мәдениет нормаларын және қоғамдық өмір қалыптарын жоққа шығару. Сәйкесінше, ол қандай құндылықтардың жоққа шығарылуына және сенімнен тыс болуына, білім мен әлеуметік тәжірибенің қай саласы туралы мәселе қозғалып отырғанына қарай нигилизм көп қырлы, ол адамгершіліктік, құқықтық, идеологиялық, діни бола алады. Нигилизм көбінесе бірден көптеген белгілерімен көрініс береді: ғылымда, мәдениетте, әдепте, дінде, саясатта, экономикада. Бұл ол танылатын көптеген әртүрлі қырлары арасындағы айқын шекаралардың жоқтығын растайды. Дәстүрлі түсінік бойынша нигилизм деструктивті, әлеуметтік зиянды құбылыс деп қабылданады. Құқықтық нигилизмді зерттеп, оның танылуының көздері мен бастауларын қарастырып, бұл құбылыстың мемлекеттік билік тармақтарында және халық арасында шектеуі жоқ екеніне, сондықтан жүгенсіздік деп аталатынына, оның көріністерін барлық жерде тануға болатынына көз жеткіздік.

1 Пронина К.Ю. Правовой нигилизм как индикатор гражданско-правовой активности // Актуальные проблемы государства и права. - 2017. - Т. 1. - № 3-4. - С. 32-40.

2 Зарубаева Е.Ю. Правопонимание и правосознание как элементы правовой культуры: общее и особенное // История государства и права. - 2018. - № 10. - С. 15-21.

3 Сидорова Т.А. Содержание этического нигилизма в современном обществе // Вестник НГУЭУ. - 2009. - № 1. - С. 195-204.

4 Белкин В.В. Проблема правового нигилизма в современной науке // Новые идеи в философии. - 2015. - № 2 (23). - С. 58-64.

5 Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» // Правоведение. – 1994. – № 2. Қолжетімділік тәртібі: http://www.law.edu.ru

6. Профилактика правового нигилизма Казахстанского общества путем правового воспитания несовершеннолетних. – Қолжетімділік тәртібі: https://www.zakon.kz/-profilaktika-pravovogo-nigilizma.html

Жауқарбекова А., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, экономика факультеті, ФН-31к-21, студент

(Ғылыми жетекші – э.ғ.к., профессор Акбаев Е.Т.)

«ДАМУ БАНКІ» АҚ-ның НЕСИЕЛІК ПОРТФЕЛІН ТАЛДАУ

Әрбір коммерциялық банк несие портфелін қалыптастырумен айналысады. Несие портфелінің құрылымы несие мекемесінің клиенттеріне берілетін барлық несиелердің жиынтығы болып табылады [1].

«Қазақстанның Даму Банкі туралы» Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 25 сәуірдегі No178-II Заңына сәйкес Даму Банкі қызметінің мақсаттары:

- мемлекеттік инвестициялық қызметтің тиімділігін арттыру және жетілдіру; - өндірістік инфрақұрылымды және өңдеу өнеркәсібін дамыту;

- ел экономикасына сыртқы және ішкі инвестицияларды тартуға жәрдемдесу.

Қазақстанның Даму Банкінің негізгі міндеті ұзақ мерзімді және орта мерзімді төмен пайыздық несилерді, оның ішінде экспорттық несиелерді беру жолымен, сондай-ақ басқа несиелік институттар беретін қарыздар мен несиелер бойынша кепілдік міндеттемелерді беру жолымен жеке сектор мен мемлекеттің бастамаларын (инфрақұрылымдық жобалар бөлігінде) қаржылық қолдау болып табылады.

Даму Банкі өңдеу өнеркәсібі мен инфрақұрылымдағы ірі жобаларды несиелеуде үдемелі өсуді көрсетіп отыр. Мәселен, 2013 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде Даму Банкінің несиелік портфелі 379 млрд теңгеден 1 971 млрд теңгеге дейін өсті (өсім 420% - ға), қарыздар мен кепілдіктердің жалпы сомасы шамамен 2 329 млрд теңгеге 103 мәміле мақұлданды, несиелік қаражатты игеру көлемі 3 019 млрд теңгені құрады (1 сурет).

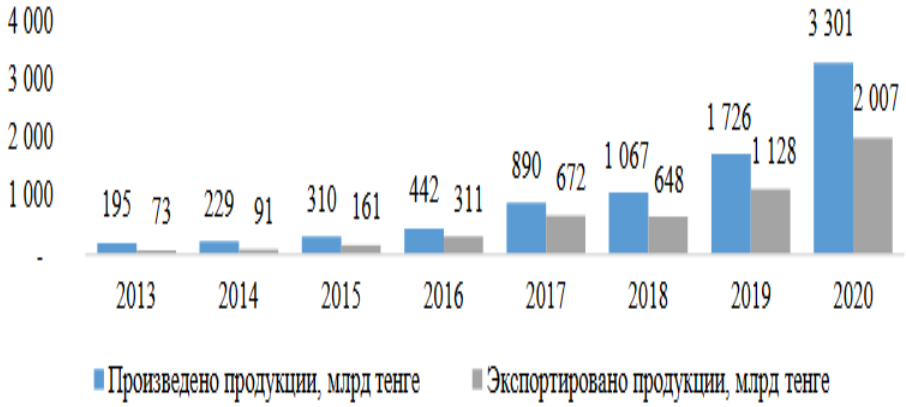
1-сурет Қазақстан Республикасының экономикасын қаржыландыру серпіні.

Дерек көзі: «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның 2014-2023 жылдарға арналған Даму стратегиясы.

Аталған кезеңде Даму банкінің көмегімен 46 инвестициялық жоба бойынша жалпы сомасы 2 341 млрд теңгеге жуық жаңа және жаңғыртылған өндірістік қуаттарды іске қосу жүзеге асырылды, оның шеңберінде 11 211-ден астам жаңа тұрақты жұмыс орындарын құру қамтамасыз етілді.

Қазақстан Республикасының 2003-2015 жылдарға арналған индустриялық-инновациялық даму Стратегиясын қабылдаған кезде және банкті мемлекеттік даму институттары жүйесіне енгізу банктің инвестициялық басымдықтарын нақтылауға әкелді. Банк инвестициялық жобаларды, экспорттық операцияларды несиелеу, агенттік жобаларға қызмет көрсету портфелін серпінді түрде ұлғайтуда.

2020 жылдың қорытындысы бойынша жобалық қуаттарды енгізу және кәсіпорындардың экспорттық операцияларды іске асыруы есебінен Даму Банкінің қаржылық қолдауымен өндірілген өнім көлемі 3 301 млрд теңгеге жетті, оның ішінде жалпы сомасы 2 007 млрд теңгеден астам өнім экспорты ынталандырылды (2 сурет).

2-сурет Даму Банкінің қаржылық қолдауымен іске асырылған жобалар шеңберінде кәсіпорындардың өнім шығаруы мен экспортының жыл сайынғы көлемі.

Дерек көзі: «Қазақстанның Даму Банкі» АҚ-ның 2014-2023 жылдарға арналған Даму стратегиясы.

Жоғарыда көрсетілген көрсеткіштерге қол жеткізу Қазақстан Республикасының Үкіметі мен жалғыз акционер тарапынан жан-жақты және уақтылы қолдауға, сондай-ақ Даму Банкінің мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға белсенді қатысуына байланысты.

2020 жылдың қорытындысы бойынша клиенттерге берілген қарыздардың жалпы балансының салалық құрылымы негізінен өңдеу өнеркәсібіндегі жобалармен ұсынылған.

Салалар бөлінісінде Даму Банкі портфелінің ең үлкен үлесін мұнай өңдеу өнімдерін өндіру (29,9%), металлургия өнеркәсібі (17,1%), тау-кен өндіру өнеркәсібі (15,2%) және электрмен жабдықтау, газ, бу беру және ауа баптау (12,0%) салаларындағы жобалар алады. Сондай-ақ көлік және қоймалау (5,7%), машина жасау (4,8%), тұру және тамақтану қызметтері (4,0%), Ақпарат және байланыс (3,4%), химия өнеркәсібі (2,9%), тамақ өнімдерін өндіру (2,2%), өнер, ойын-сауық және демалыс (1,5%) салаларында жобалар бар) және құрылыс материалдарын өндіру (1,4%).

Тұтастай алғанда, Даму Банкінің несиелік портфеліндегі инфрақұрылымдық жобалардың үлесі шетелдік даму банктерімен салыстырғанда 25 шамалы (27,1%) екенін атап өткен жөн. Мысалы, Қытай даму банкінің (CDB), Бразилия даму банкінің (BNDES) және Польша Даму Банкінің (Bgk) несиелік портфеліндегі инфрақұрылымдық жобалардың үлесі 2020 жылдың қорытындысы бойынша тиісінше 76,2%, 55,0% және 36,3% құрады.

Сондай-ақ, банктің несиелік портфеліне жаңартылатын энергия саласындағы жасыл жобалар кіретінін атап өткен жөн. 2017 жылдан бастап 2021 жылдың бірінші жартыжылдығы аралығында Даму Банкі жалпы құны 142,7 млрд теңгені құрайтын жаңартылатын энергия саласындағы 5 жобаны қаржыландырды, оның ішінде: қуаты 50 МВт-тан «Астана EXPO-2017» жел электр станциясының құрылысы, қуаты 20 МВт тұратын «Жылга» фотовольтаикалық электр станциясының құрылысы, қуаты 24,9 МВт тұратын Шығыс Қазақстан облысындағы Тургусун жел электр станциясының құрылысы және Алматы облысындағы қуаты 50 МВт тұратын күн электр станциясының құрылысы. Көрсетілген кезеңде Даму Банкін қаржыландырудың жалпы көлемі 75,4 млрд теңгені құрады. Даму Банкінің қатысуымен іске асырылған жаңартылатын энергия объектілерінің жиынтық құрылған қуаты 2020 жылдың қорытындысы бойынша 294, 9 МВт (жинақтаушы құрады).

Көрсетілген мақсат мынадай міндеттерді орындау есебінен іске асырылатын болады:

1. Несиелеу шарттарының икемділігін арттыру, клиенттің жеке қажеттіліктерін есепке алу есебінен төлемге қабілетті қарыз алушылардың барынша көп саны үшін кредиттердің қолжетімділігін қамтамасыз ету. Несие беру кезінде кеңес беруге және қосымша қызметтер көрсетуге ерекше назар аударыңыз.

2. Жеке тұлғаларға несиелік портфельдегі несиелер үлесін ұлғайту. Ол үшін жеке тұлғаларға несие беру саласындағы негізгі міндеттер мыналар болып табылады:

- жеке тұлғаларға несие беру нарығында қол жеткізілген позицияларды сақтау;
- мерзімі өткен берешек көлемін азайту, несиелік тәуекелдерді азайту және халыққа несие беру портфелінің сапасын жақсарту бойынша іс-шаралар өткізу.

3. халыққа көрсетілетін қызметтер көлемін кеңейту, халыққа несие беру нарығындағы банктің үлесін 10-12% - ға дейін арттыру.

1. Қазақстан Республикасындағы «Банктер және банк қызметі» туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы N 2444 Заңы.
2. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 30 наурыздағы N 2155 Заңы.
6. Белотелова Н.П., Белотелова Ж.С. Деньги, кредит, банки: Учебник. – М.: Дашков и К, 2009.
7. Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің ресми сайты www.nationalbank.kz

Косдаулетова А.М., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, М2-Ю-23-1к тобы, магистрант
(Ғылыми жетекшісі – PhD, Ботагарин Р.Б.)

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ЖАЛПЫҒА БІРДЕЙ ДЕКЛАРАЦИЯСЫНЫҢ РӨЛІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ

Әлем елдері 1948 жылдан бері әр 10-желтоқсан күні адам құқықтары күнін атап өтіп келе жатқанына 2023-жылы 75 жыл болды. Бұл күн екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Адам құқықтары жөніндегі декларацияның қабылданған күні. Адам құқықтары мен бостандықтарының негізін қамтыған бұл тарихы құнды құжат әлі күнге дейін адамзаттың қол жеткізген баға жетпес құнды құжаттарының бірі. Адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларацияның негізгі идеясы мен ережелері бүгінгі күні көптеген демократиялық, құқықтық мемлекеттердің негізгі құқықтық актілерінде маңызды орында келе жатыр.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп, ал өзінің ең қымбат қазынасы ретінде - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын жариялайды [1]. Яғни, Қазақстан Республикасы өзінің Конституциясында аталған ұстанымды бекіте отырып, жалпыға бірдей адам құқықтары декларациясының ұсынымдарын өзінің басты қағидасы ретінде орнатты деп айтсақ та болады.

Адамның құқықтары мен бостандықтары - мемлекеттің сарқылмас қазынасы болып табылады. Халықаралық құқықтың саласы, негізгі азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар мен адам бостандығын қалыптастыратын нормалардың жиынтығын және жеке құқықтар мен бостандықтардың дұрыс орындалуын көздейтін құқықтық ұйымдастыру тетіктерінің жалпы мағынасын адам құқықтары құрайды. Адам құқықтары-бұл кез-келген адамзат баласының өмірге деген еркіндігі мен тәуелсіздігін танытатын, қарапайым тілмен атқанда жай ғана адам болып туылып, танылуының бірден-бір көрінісі.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары конституциялық құқықтың маңызды институты болып табылады. Бостандықтың ең ұтымды анықтамаларының бірі Е.А. Лукашева: "жалпы әлеуметтік мағынада бостандық-бұл адамның өз қалауы бойынша әрекет ету мүмкіндігімен сипатталатын жағдайы. Бұл мағынада бостандық-бұл табиғи күйдегі, шектеусіз және ресми-заңды конвенциялармен шектелмеген құқық, яғни, заңды құжаттың мәтінінде көрсетілмеген. Бұл нақты нысандағы құқық [2, б. 125]. Оларды ешбір мемлекет бермейді. Жалпы адам құқықтары азаматтығына, жынысына, ұлттық немесе этникалық тегіне, түсіне, дініне, тіліне немесе кез келген басқа белгілеріне қарамастан әрқайсымыздың ажырамас құқықтарымыз болып табылады. Оларға өмір сүру құқығын қоса алғанда, негізгі құқықтар да, біздің өмірімізді лайықты ететін құқықтар, соның ішінде тамақтану, білім беру, еңбек, денсаулық және бостандық құқығы кіреді.

Жалпыға белгілі адам құқықтарының 5 түрі бар [2, б. 214]:
жеке (азаматтық);
мәдени;
саяси;
әлеуметтік;
экономикалық.

Адамның жеке құқықтары оның өмір сүруін және қорғалуын қамтамасыз етеді мемлекеттік озбырлық (өмірге, бостандыққа, жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы).

Мәдени құқықтар рухани даму мен өзін-өзі жүзеге асыруды қамтамасыз етеді (құқық мәдениеттің жетістіктерін пайдалану).

Саяси құқықтар азаматтардың елдің саяси өміріне қатысуын қамтамасыз етеді (сайлау және сайлану құқығы).

Әлеуметтік құқықтар әл-ауқат пен лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етеді (құқық еңбек, демалу, медициналық қызмет көрсету).

Экономикалық құқықтар тұтыну заттарына еркін билік етуді қамтамасыз етеді экономикалық қызметтің негізгі факторлары: өндіріс және жұмысшы күш жағдайлары.

Қазіргі уақытта көптеген адамдар басқа адамдардың да құқықтары бар екенін және оларды осы құқықтардан айыруға болмайтынын кейде ұмытып жатады. Адам құқықтарының негізгі бұзылуы-бұл адам өміріне қастандық жасау. Өмір сүру құқығының ең қорқынышты бұзылуы-жаппай кісі өлтіру, аштық және геноцид. Геноцид әдетте бір этникалық, нәсілдік немесе діни топты әдейі құрту деп түсініледі. Топ

мүшелерін өлтіру, оларға зиян келтіру ауыр дене немесе психикалық зақым келтіру, туудың алдын алу шараларын енгізу немесе балаларды күштеп беру-бұл топты жоюдың жолы. Геноцид жиі адамзатқа қарсы ең қорлайтын қылмыс ретінде қарастырылады.

Адам құқықтары туралы қазіргі түсінік ежелгі дәуірде пайда болған табиғи құқық идеяларынан бастау алады, либерализм идеяларынан тікелей бастау алады. Оның ең көрнекті өкілдері өмір сүруге, қауіпсіздікке, бостандыққа, меншікке, езгіге қарсы тұрудың іргелі құқықтарын мемлекетке тәуелсіз және ол қорғайтын адам мінез-құлқының табиғи, ажырамас (бөлінбейтін) және қасиетті нормалары ретінде түсінуді негіздеді. Ағарту дәуірінде табиғи құқық туралы идеялар пайда бола бастады. Осы идеялар негізінде Ұлыбританиядағы құқықтар туралы Билл, АҚШ-тағы құқықтар туралы Билл және Франциядағы адам және азамат құқықтары туралы Декларация құрылды және қабылданды.

Екінші дүниежүзілік соғыс адам құқықтары туралы әмбебап келісімнің қажеттілігін айқын көрсетті. 1941 жылы Франклин Рузвельт өзінің «Елдегі жағдайы туралы» Жолдауында төрт қажетті бостандықты қолдауға шақырды: сөз бостандығы, ар-ождан бостандығы, мұқтаждық пен қорқыныштан бостандық [3]. Бұл бейбітшілік пен соғыстың аяқталуы үшін қажетті шарт ретінде адам құқықтарының дамуына жаңа серпін берді. Фашистік Германияның жасаған қатыгездіктері туралы жұртшылық білген кезде, БҰҰ Жарғысы адам құқықтарын жеткілікті түрде дәл анықтамағаны белгілі болды. Жеке құқықтарды тізімдейтін және сипаттайтын жалпы келісім қажет болды.

Яғни, жоғарыда келтірілген адам құқықтары мен бостандықтары бұл – еш уақытта қол сұғуға болмайтын, үнемі жалпы бақылауда, жіті қадағаланып сақталып отырылатын жалпыға міндетті іс әрекеттердің жиыны басты ұстанымы болуы тиіс. Бұл ұстанымды бүгінгі таңда әлемнің барлық елдері қолдап, осы бағытта өзара тиімді жұмыстар атқаруға тырысып келеді. Алайда, бұл тұрақты жағдай кез келген уақытта тұрақсыздыққа тап болатынын байқаймыз.

Осындай тұрақсыздықтың алдын алып, әлемдегі бейбітшілікті сақтап қалуды, адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, сақтауды қамтамасыз етіп келе жатқан бірден бір маңызды құқықтық құжат – Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы болып табылады. Бұл тарихи құқықтық құжаттың қабылдануының өзінің бір ерекше тарихы бар.

Адам және азамат құқықтары институтының дамуындағы сапалы серпіліс XX ғасырдың екінші жартысында орын алады. Қазірдің өзінде қалыптасқан азаматтық, саяси және әлеуметтік-экономикалық құқықтар тізімі айтарлықтай кеңеюде. Осы кезеңде адам және азамат құқықтары институтының дамуында жетекші рөл оның негізгі құжаттарында ресімделген халықаралық құқыққа ие болады: адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948) [4], экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Пакт және Біріккен Ұлттар Ұйымы қабылдаған Азаматтық және саяси құқықтар туралы Пакт (1966), Хельсинки жиналысының қорытынды актісі Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық (1975).

1948 жылы Бас Ассамблея қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында тарихта бірінші рет барлық жерде қорғалуы керек негізгі Адам құқықтары жарияланды. Дәуірлік құжатта алғаш рет жалпыға бірдей қорғалатын негізгі Адам құқықтары тұжырымдалды. Аталмыш құжат- адам құқықтары саласындағы алғашқы әмбебап құжат болып есептеледі.

Осы ретте бұл құжаттың қабылдануына қатысты бір тоқталып кетсек. БҰҰ-ның Адам құқықтары туралы жеке құжатпен толықтырылуы керек деген идеяны БҰҰ-ға қатысушы мемлекеттер оны құрғаннан кейін бірден тұжырымдап, жүзеге асыра бастады. Бас Ассамблеяның бірінші сессиясында декларацияның жобасы қаралып, адам құқықтары жөніндегі комиссияның құқықтар туралы халықаралық Биллді дайындау міндеті қойылды.

Бас Ассамблея қараған құжат осы мақсатта экономикалық және әлеуметтік кеңеске берілді, оның көмекші органы Адам құқықтары жөніндегі Комиссия болып табылады. Жобаны талқылаған Кеңестің Редакциялық комиссиясы сегіз мемлекеттің өкілдерінен тұрды, олар әділ географиялық өкілдік принципі бойынша таңдалды. Сонымен, болашақ декларацияны әзірлеу кезінде барлық өркениеттердің жетістіктерін бейнелейтін әмбебап халықаралық құқықтық құжатты құру міндеті қойылды. Комиссия құрған декларация жобасы барлық мемлекеттерге "Женева жобасы" ретінде ұсынылды және 50 мемлекет қатысқан 1948 жылғы 10 желтоқсандағы Бас Ассамблеяның қарарларымен қаралды және қабылданды. Декларацияны қабылдау кезінде сегіз мемлекет қалыс қалды, бірақ бірде-бір мемлекет қарсы дауыс берген жоқ.

Мұндай дауыс беру нәтижелері БҰҰ-ға қатысушы мемлекеттердің жалпыға бірдей танылған норманы құру ниеті туралы айтады. 1948 жылы Бас Ассамблеяның отырысы Парижде өтті, өйткені француз революциясының құжаттарында адам құқықтарының бұзылуы соғыстардың себебі болып табылады деген идея тұжырымдалған.

БҰҰ Бас Ассамблеясының қарары түрінде қабылданған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы заңды түрде міндетті емес, тек ұсынымдық сипатқа, мәнге ие болғанына қарамастан бұл халықаралық-құқықтық құжат баға жетпес: оны қабылдау адам құқықтарын қорғау және олардың сақталуын бақылаудың арнайы конвенциялық тетіктерін құру саласындағы халықаралық конвенциялардың өте кең санын әзірлеу мен жасасудың бастапқы нүктесі және негізі болды; оның ережелері қарапайым халықаралық құқықтың, ұлттық Конституциялардың және адам құқықтары туралы басқа да мемлекетішілік заңдардың нормаларында көрініс тапты, тұтастай алғанда салыстырмалы түрде қысқа тарихи мерзімде құрылған, жеке тұлғаның құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғауға бағытталған заңдық міндетті нормалардың кең жүйесін құрады.

1976 жылы күшіне енген Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт және экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт, онда құқықтардың едәуір бөлігі одан әрі дамыды, бұрын жалпыға бірдей декларацияда бекітілген Адам құқықтары оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті заңды күшке ие болды.

Осылайша, 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдау адам құқықтарының әмбебап стандарттарын қалыптастырудың бастапқы кезеңі болып табылады. Оның кіріспесінде БҰҰ Бас Ассамблеясы бұл Декларацияны "барлық халықтар мен мемлекеттер орындауға ұмтылуы керек міндет ретінде" жариялайтынын көрсетті.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келе, төмендегідей тұжырым жасауға болады. Бүгінгі таңда адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын талқылау халықаралық қоғамдастық шеңберінде де, ғылыми ортада да өзекті болып табылады, өйткені ол құқық қорғау саласындағы проблемаларды шешудің жаңа тәсілдерін талқылауға мүмкіндік береді, бұл осы құжаттың мемлекеттердің жеке құқықтарын дамыту мен құрметтеу үшін маңыздылығын тағы да растайды.

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы ұсынымдық акт болып табылады және халықаралық құқық бойынша қазіргі заманғы жұмыстарда тұжырымдалғандай, ратификациялауды қажет етпейді, өйткені мемлекеттер оны адам құқықтары саласындағы мемлекеттердің халықаралық-құқықтық нормалары мен заңнамаларын дамыту үшін эталон ретінде таныды.

БҰҰ Бас хатшысы Антонио Гутерриш: "Жалпы декларация шиеленісті жеңуге және біздің әлем қалайтын қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге көмектесетін ортақ құндылықтар мен тәсілдерге жол көрсетеді", – деді [5].

Барлық адамдар өздерінің қадір-қасиеті мен құқықтары бойынша еркін және тең болып туылады. Бұл адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының бірінші және негізгі қағидасы болып табылады. Яғни, адам құқықтары жөніндегі жалпыға бірдей декларация - адам құқықтарының бүгін әділдік, теңдік, бостандық, бейбітшілік және әл-ауқаттылық ұғымдарының айқын бейнесі. Бұл ұғымдарды өмірлік тұрғыда қалыптастырып, дамыту дүниежүзі елдерінің алға қойған мақсаттарының бірі болуы тиіс. Адам құқығы мен бостандығы әр кез жіті назар мен үнемі дамытуды қажет ететін басты құндылықтар қатарында болуы керек.

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. (1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды) (2022.19.09. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029#activate_doc=2
2. Лукашева Е.А. Права человека: Учебник. 2-е изд., перераб. М.: Норма; ИНФРАМ, 2011. – 560 с.
3. Франклин Рузвельт. Четыре свободы. - http://www.grinchevskiy.ru/1900-1945/chetire-svobody.php
4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда № 217 А (III) қабылданған. - https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001
5. Всеобщей декларации прав человека – 75 лет. - https://news.un.org/ru/story/2023/12/1447622

Мадуарова А.Ж., Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, топ- ПРПД-22-1қ, студент
(Ғылыми жетекші - азаматтық және еңбек құқығы кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.м. Асетова Г.Б.)

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАН АЗАМАТТАРДЫ ӘРКЕТКЕ ҚАБІЛЕТТІ ДЕП ЖАРИЯЛАУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Елімізде болып жатқан саяси және әлеуметтік – экономикалық өзгерістер қоғамдағы адамзат орнының түбегейлі өзгеруіне әкелуде. Адам мен азамат, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылық ретінде танылады. Елдің де, оның өзінің де экономикалық әл-ауқаты тұлғамен, оның іскерлігімен және бастамашылдығымен байланысты. Қазақстан Республикасының Конституциясында жарияланған жеке меншік, кәсіпкерлік еркіндігі адамның жасампаз қызметіне, оның өзін - өзі жүзеге асыруына нақты негіз жасайды.

Азаматтық құқықтық қатынастардың субъектісі ретінде азаматтың құқықтық жағдайын анықтай отырып, Қазақстан Республикасының қолданыстағы азаматтық заңнамасына бірқатар жаңа ережелер енгізілді. Бұл, атап айтқанда, 2007 жылы 12 қаңтарда еңгізілген өзгерістерге сәйкес, кәмелетке толмаған азаматтардың толық азаматтық әрекетке қабілеттілігін алу мүмкіндігіне қатысты. Жалпы ереже бойынша, азаматтық әрекетке қабілеттілік, бұрынғыдай, азаматтың он сегіз жасқа толуымен туындайды. Алайда, белгілі бір жағдайларда кәмелетке толмаған адам он алты жасқа толғаннан кейін толық әрекет қабілеттілікке ие бола алады. Жасөспірім толық әрекет қабілеттілікті автоматты түрде емес, тек қорғаншылық және қамқоршылық органының немесе соттың оны эмансипацияланған деп жариялау туралы шешімімен алады.

Эмансипация (латын тілінде emancipatio) – кәмелетке толмаған азаматты толық әрекет қабілетті деп жариялауды білдреді. Гай әкелік билік институтын ius proprium civium romanorum (қатаң түрде Рим азаматтарының ұлттық институты) деп атайды және «өз балаларына біз, яғни Рим азаматтары сияқты билік жүргізетін басқа адамдар жоқ шығар» деп қосады [1, 101].

Кәмелетке толмағанды толығымен әрекет қабілетті (эмансипацияланған) деп тану мүмкіндігі, бірқатар себептерге байланысты. Жасөспірімдердің тезірек физиологиялық жетілуі, жасөспірімдердің жасы ұлғайған болып көрінуге, олардың қамқоршы ата-аналарынан белгілі бір тәуелсіздік алуға деген ұмтылысы ескеріледі.

Құқықтық тұрғыдан алғанда, эмансипацияланған кәмелетке толмаған азамат кәмелетке толған азаматқа теңестіріледі. Осыған байланысты оның тұлға ретіндегі маңызы артады. Мұндай кәмелетке толмаған ересек азаматтармен тең дәрежеде әлеуметтік жетілуге қол жеткізді деп танылады. Осылайша, кәмелетке толмағаннның дамуының жеке ерекшеліктері ескеріледі, жасөспірімнің ересектермен бірге азаматтық - құқықтық қатынастарға тең қатысуындағы кедергілер жойылады.

Зерттеу жұмысында эмансипацияның құқықтық табиғатын, осы шарттар үшін қажетті жағдайлар зерделенеді. Эмансипацияның әртүрлі құқықтық қатынастардың қатысушысы ретінде кәмелетке толмағанның құқықтық жағдайына әсері анықталады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – кәмелетке толмаған азаматтардың азаматтық-құқықтық жағдайы тұрғысынан эмансипация құбылысын зерттеу болып табылады.

Эмансипацияның мақсаты - әр уақытта кәмелетке толмағандарды заңды өкілдерден мәмілелер жасауға келісім алу қажеттілігінен босату. Эмансипациясының кәмелетке толмағандар үшін, қоғам үшін де маңызы зор. Оның әлеуметтік жетілуіне сәйкес құқықтық мәртебесін тану, оның өкілеттіктері мен қабілеттерін ертерек шығармашылықпен іске асыруға ықпал етеді. Кәмелетке толмаған азаматтың эмансипациясының қажетті шарты болып табылатын еңбек белсенділігі кәмелетке толмағанды қоғамға жат өмірсалтын ұстанатын достарының ортасынан алшақтатады.

Қазіргі уақытта эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам кәмелетке толған азаматтармен азаматтық құқықтарға өз әрекеттерімен ие болу және жүзеге асыру, өздері үшін азаматтық міндеттер алу және оларды орындау, азаматтық-құқықтық жауапкершілікті өз бетінше жүзеге асыру қабілетімен теңестіріледі. Ол өзінің заңды өкілдерінің келісімінсіз кез келген мазмұндағы мәмілелерді жасауға құқылы.

Алайда, осы институтты қолдану тәжірибесінде туындайтын мәселелерді ескере отырып, эмансипация жалпы ережеден ерекшелік болып табылады және іс-әрекетке әмбебап басшылық ретінде қарастырылмауы керек.

Эмансипация рәсімін жүргізу кезінде бұл институт психикалық жетілуі өз әрекеттері үшін саналы түрде жауап беруге мүмкіндік беретін белгілі бір деңгейге жеткен азаматтардың жекелеген санаттары үшін заңнамада көзделгенін ескеру қажет.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 22-1-бабының [2] эмансипацияны қарастыратын нақтылығы теориялық және практикалық сипаттағы көптеген мәселелерді тудырады. Атап айтқанда, кәмелетке толмағанды эмансипацияланған деп қорғаншылық және қамқоршылық органының жариялау рәсімін құқықтық регламенттеу жоқ. Эмансипацияланғысы келетін кәмелетке толмаған сәйкес келуі керек талаптарға қатысты ұсыныстар жоқ. Мұндай кәмелетке толмағанның әлеуметтік жетілуі және оны кім анықтауы керек екендігі туралы ештеңе айтылмаған. Бұл жағдайда тек ата-аналарға сенім арту әрдайым дұрыс бола бермейді. Кейбір ата-аналар үшін баланы эмансипациялау тиімді болуы мүмкін. Толғырақ айтар болсақ, кәмелетке толмағандардың жеткілікті деңгейге жетуі туралы өтініштің дұрыстығына көз жеткізуге мүмкіндік беретін жеткілікті шарттарға ие емес әрине, ресми түрде ұсынылатын құжаттарды қоспағанда: еңбек шарты немесе дара кәсіпкерді мемлекеттік тіркеу туралы куәлік. Демек, заңды өкілдердің келісімі шешуші мәнге ие болғаны анық, оның негізінде қорғаншылық және қамқоршылық органы эмансипация туралы шешім шығарады. Бұл ретте, эмансипацияға келісім бере отырып, заңды өкілдер тәрбиелеу, алимент төлеу жөніндегі міндеттен, кәмелетке толмағанның кез келген іс-әрекеті үшін жауаптылықтан босатылады [3,88]. Эмансипацияның орындылығын бағалау, яғни оның баланың мүдделері мен мүмкіндіктеріне, қорғаншылық және қамқоршылық органдарына сәйкестігі, әдетте, жүргізілмейді. Сондықтан кәмелетке толмағанға толық әрекет қабілеттілігін беру мүмкіндігін көрсететін мән - жайларды толық, жан-жақты және объективті зерттеу мақсатында заңнамада эмансипацияның жалғыз тәртібін - сот тәртібін белгілеу қажет деп санаймыз.

2023 жылдың статистикасына сүйенетін болсақ, Қарағанды қаласын 515 835 адам саны құрайды [4], ал осы халық арасынан 100 ден астамы Қарағанды облысының кәмелетке толмағандар істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотына келіп эмансипациялау туралы өтініш білдірген[5].

Азаматты сот тәртібімен әрекетке қабілетті деп жариялау ата-анасының және өзге де заңды өкілдерінің келісімі болмаған кезде жүргізілуге тиіс. Судья істі сот талқылауына дайындау сатысында баланың эмансипациясына қатысты олардың ұстанымын алдын ала анықтауға мүмкіндігі бар. Сонымен қатар, судья баланың заңды өкілдерін сот отырысына шақыруы керек.

Эмансипацияның құқықтық салдарын екі топқа бөлу керек. Бірінші топқа кәмелетке толмағанның құқықтық мәртебесінің өзгергенін көрсететін ережелер кіреді. Негізгі салдары кәмелетке толмағанның заңды өкілдерінің жазбаша келісімінсіз мәмілелер жасау мүмкіндігі болып табылады. Осыдан эмансипацияның тағы бір салдары туындайды, заңнама көрсеткендей, бұл азаматтар эмансипацияланған тұлғалардың міндеттемелері бойынша, оның ішінде міндеттемелері бойынша да жауап бермейді. Ата - ана құқықтарынан айыру туралы шешім шығару ата - аналардың (олардың біреуінің) балалардың кәмелетке толғанға дейінгі құқықтарынан ғана емес, сонымен бірге отбасылық және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын баламен туыстық фактісіне негізделген құқықтарынан айырылуына әкеледі [6]. Осылайша,

қазақстандық заң шығарушы ұсынған осы ережелердің барлығы эмансипация айрықша шара ретінде түсінілуі тиіс екенін тағы да айқын көрсетеді.

Эмансипацияланған азаматтардың еңбек қатынастарындағы алатын орнына тоқталатын болсақ, кәмелетке толмағанды эмансипацияланған деп жариялау оның еңбек қатынастарындағы мәртебесіне әкеп соқпайды. Еңбек қатынастарында 18 жасқа толмаған кәмелетке толмағандар құқықтарында кәмелетке толғандармен теңестіріледі, ал еңбекті қорғау, жұмыс уақыты, демалыс және басқа да еңбек жағдайлары саласында заңда белгіленген жеңілдіктерді пайдаланады. Атап айтқанда, он сегіз жасқа толмаған адамдар еңбек шартын жасасу кезінде міндетті алдын ала медициналық куәландыруға жатады. Осылайша, еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін адам босатылғаннан кейін, жұмыс беруші босату фактісіне сілтеме жасай отырып, еңбек жағдайларын өзгертуге құқылы емес. Жоғарыда айтылғандай, кәсіпкерлік қызметпен айналысу көбінесе көлік құралдарын пайдалануды талап етеді. Сонымен бірге, эмансипацияланған кәмелетке толмағанның көлік құралын басқару мүмкіндігі оның азаматтық әрекет қабілеттілігінің көлеміне емес, жасына байланысты. Бұл, мысалы, жолаушыларды тасымалдау саласындағы кәсіпкерлік қызметті ұйымдастыру үшін эмансипацияланған кәмелетке толмаған адам тиісті көлік құралын жүргізуге құқығы бар жүргізушінің қызметіне жүгінуге мәжбүр болады дегенді білдіреді. Эмансипацияның құқықтық салдарын талдау кезінде эмансипациямен кәмелетке толмаған адамның жеке азаматтық және отбасылық құқықтық қатынастарындағы өзгерістер ғана байланысты деген қорытынды жасауға болады, әйтпесе ол кәмелетке толмаған бала болып қала береді және осыған байланысты барлық құқықтарға ие.

Сонымен, заң шығарушы заңды жауапкершілікке тарту жасының төменгі шегі 16 жас екенін анықтады. Шын мәнінде, заң шығарушы барлық салаларға ортақ өлшемдерд белгіледі: 16 жасқа толған адам өз іс-әрекеттері үшін жауап бере алады. Дегенмен, біз көріп отырғанымыздай, азаматтық заңнаманың ережелерінен адам 18 жасқа толғаннан кейін ғана толық әрекет қабілетті болады, бұл оның өз әрекеттері үшін мүлкімен жауап беру мүмкіндігін білдіреді. Эмансипация институтының нормалары практикада туындайтын барлық мәселелерді реттеу үшін жеткіліксіз, сондықтан эмансипацияланған азаматтарға кәмелетке толған адамдарға қандай да бір құқықтар беру туралы мәселені шешу кезінде кәмелетке толмаған азаматтардың осы құқықты иеленуі Конституциялық Заңның негіздерін бұзуға әкеп соғу ықтималдығын ескере отырып, шешкен жөн. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде көзделген эмансипацияның басталуының көзделген шарты және кәмелетке толмаған адам эмансипацияланған деп жарияланғаннан кейін туындайтын салдарлар эмансипациямен адамның жекелеген азаматтық және отбасылық құқықтық қатынастарындағы өзгерістер ғана байланысты деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда кәмелетке толмағандардың эмансипациясы кең таралмаған. Бұл жағдай кәмелетке толмағандардың еңбек және кәсіпкерлік қызметі Қазақстанда қалыпты құбылысқа айналмағанымен түсіндіріледі. Әсіресе балалар үйлерінде, интернаттарда тұратын жастардың белгілі бір санаты, қараусыз қалған және панасыз қалған балалар, әскери және ұлтаралық қақтығыстар аймақтарында тұратын балалар, тәрбие колонияларында, бас бостандығынан айыру орындарында түрлі құқық бұзушылықтар үшін ұсталатын жасөспірімдер өздерінің эмансипациялану мүмкіндігін нақты пайдалана алмайды.

Алайда, біз көріп отырғанымыздай, қолданыстағы азаматтық заңнаманың ережелерінен адам он сегіз жасқа толғаннан кейін ғана толық әрекет қабілетті болады, бұл оның өз әрекеттері үшін өз мүлкімен жауап беру мүмкіндігін білдіреді. Бұл мүмкіндік ең дұрыс болып көрінеді, өйткені әкімшілік және қылмыстық жауапкершілік жеке сипаттағы шараларды жүктеуді көздейді, бұл кейде қажет, өйткені жеке тұлғаны қалыптастыру процесі аяқталмаған және мұндай тәрбие шаралары пайдалы болуы мүмкін, ал 16 жастан асқан барлық тұлғаларға толық мүліктік жауапкершілікті жүктеу әділетсіздік болар еді, ал шын мәнінде кәмелетке толмағандардың барлығының өз әрекеттері үшін мүліктік жауапкершілікке тартуға нақты мүмкіндіктері жоқ, өйткені олардың мүлде мүлкі жоқ.

Өз тарапымыздан кәмелетке толмағандардың, олармен азаматтық құқықтық қатынастарға түсетін үшінші тұлғалардың мүдделерін сақтау және азаматтық айналымның тұрақтылығы мақсатында эмансипацияға өзге, неғұрлым тар сипат беру қажет деп санаймыз. Бұл кәмелетке толмағанға толық қабілеттілік беруде емес, оның шегін кеңейтуде көрінуі керек.

1. Новицкий И. Б. Основы Римского гражданского права: учебник/ И. Б. Новицкий. - М.: Проспект, 2020. - 271 с.

2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (Жалпы бөлім) 1994 жыл 27 желтоқсан [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000

3. Илюхин А. В. Условия и порядок объявления несовершеннолетних полностью дееспособными (эмансипации) //Журнал российского права. – 2018. – №. 7 (199). – С. 82-89.

4. https://ru.wikipedia.org/wiki/

5. https://office.sud.kz/lawsuit/index.xhtml

6. «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы № 518-IV Кодексі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518

Маралов М., Жанатұлы Д., Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Экономика факультеті, IT -31-21к, студент
(Ғылыми жетекші — PhD, қауымдастырылған профессор Құттыбаева Н.Б., аға оқытушы Ескендир Н.Н..)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ

Қазақстан дамушы экономикасы бар ел ретінде және жаһандық экономиканың бір бөлігі ретінде әлемдік технологиялық прогрестің, оның ішінде еңбек саласын автоматтандырудың салдарын сезінетін елдердің бірі болып табылады.

Қазақстандағы технологиялық жұмыссыздық тақырыбы қазіргі қоғамда өте өзекті және маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта технология мен автоматтандырудың дамуымен көптеген жұмыс орындары осал болып, жойылу қаупіне ұшырайды. Бұл жасанды интеллект, процестерді автоматтандыру және роботтандыру сияқты жаңа технологияларды енгізуден туындайды, олар бұрын адамдар жасаған көп уақытты қажет ететін және күнделікті операцияларды алмастыра алады.

Технологиялық жұмыссыздықтың елеулі әлеуметтік-экономикалық салдары бар. Бұл жұмыссыздықтың жоғарылауына, жұмыс орындарының қысқаруына және адамдардың өмір сүру сапасының нашарлауына әкелуі мүмкін. Атап айтқанда, бұл автоматтандыру жағдайында дағдылары мен кәсіби дағдылары қолданылмайтын болуы мүмкін біліктілігі төмен жұмысшыларға әсер етуі мүмкін.

Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, технологиялық жұмыссыздық барған сайын маңызды проблемаға айналуда. Бір жағынан, жаңа технологияларды автоматтандыру және енгізу өндіріс тиімділігін арттырып, жоғары технологиялар саласында жаңа жұмыс орындарын құра алады. Алайда, екінші жағынан, олар өндіріс, көлік және қызмет көрсету сияқты дәстүрлі экономика салаларында жұмыс орындарының жоғалуына әкелуі мүмкін.

Сондықтан Қазақстандағы технологиялық жұмыссыздықты зерделеу және талдау проблеманың ауқымын түсіну және оны шешу үшін тиісті стратегиялар мен саясаттарды әзірлеу үшін қажет болып табылады. Бұл мемлекет пен бизнес қауымдастыққа жұмыс күшін еңбек нарығының жаңа талаптарына бейімдеу, жаңа жұмыс орындарын құру және тұрақты экономикалық дамуды қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдауға көмектеседі.

Осылайша, Қазақстандағы технологиялық жұмыссыздық тақырыбындағы мақала ағымдағы жағдайды түсіну және осы мәселені шешу жолдарын іздеу үшін өзекті және маңызды болады.

Мақаланың мақсаты Қазақстандағы технологиялық жұмыссыздық проблемасын анықтау және талдау, оны шешу үшін стратегиялар мен шешімдерді ұсыну болып табылады.

Технологиялық жұмыссыздық - бұл процестерді автоматтандыру және жаңа технологияларды енгізу жұмыс орындарының жоғалуына және өндірістік процестердің өзгеруіне байланысты дағдылары мен кәсіптік дағдылары қолданылмайтын немесе аз сұранысқа ие жұмысшылар арасында жұмыссыздықтың пайда болуына әкелетін жағдай.

Технологиялық жұмыссыздық автоматтандыру, роботтандыру, жасанды интеллект және басқа да озық технологияларды қолдану нәтижесінде пайда болады, олар бұрын адамдар орындаған тапсырмаларды орындай алады. Бұл экономиканың әртүрлі салаларына, соның ішінде өндіріс, көлік, банк ісі, бөлшек сауда және басқа салаларға әсер етуі мүмкін.

Технологиялық жұмыссыздық мәселесін шешу жұмыс күшін еңбек нарығының жаңа талаптарына бейімдеуге, жаңа жұмыс орындарын құруға, қызметкерлерді оқыту мен қайта даярлауға, сондай-ақ инновацияларды ынталандыруға және экономиканың жаңа салаларын дамытуға бағытталған стратегиялар мен саясаттарды әзірлеуді талап етеді.

Қазақстан экономикасының түрлі салаларындағы технологиялар мен процестерді автоматтандырудың дамуымен жұмыс орындарын жоғалту қаупі туындайды.

McKinsey зерттеуі көрсеткендей, АҚШ-тағы кәсіптердің 5% - дан азы технологияны дамытудың заманауи деңгейінде толығымен автоматтандырылуы мүмкін. Алайда, мамандықтардың 62 % - автомат автоматтандырылған тапсырмалардың кем дегенде 30% - ы бар. Демек, өндірістегі жұмысшылардың жұмысы аз күнделікті және әртүрлі және интеллектуалды болады. Мансаптың барлық кезеңдерінде жұмысшылар жаңа дағдыларды қажет ететін жаңа міндеттер мен міндеттерге тап болады.

Халықаралық зерттеулерге сәйкес, экономиканы роботтандыру нәтижесінде жаһандық жұмыспен қамту 2005-2014 жылдар аралығында 1,3% - ға төмендегенін көрсетті. Егер дамыған елдер бұған аз әсер етсе (-0,5 %), онда дамушы елдерде бұл көрсеткіш 14%-ке жетті. Мәндердегі мұндай айырмашылық дамыған елдердегі экономиканы автоматтандыру сияқты елдердің экономикалық жағдайына байланысты емес.

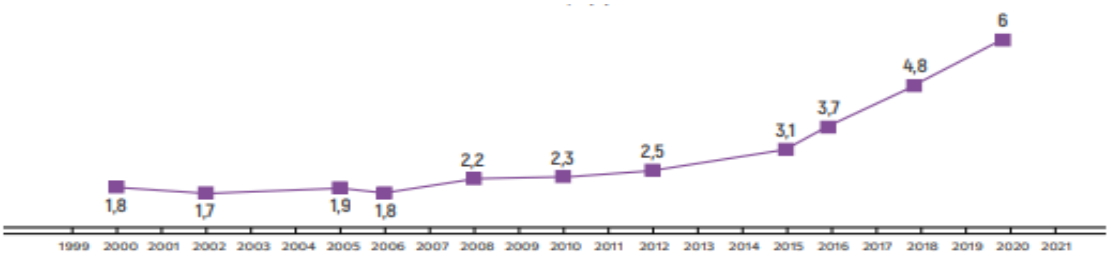
Шындығында, кәсіпорындарда Роботтар неғұрлым көп болса, кәсіпорынның өндірісті аутсорсингке ұмтылу мүмкіндігі соғұрлым аз болады, бұл дамушы экономикаларда жаңа жұмыс орындарын құру әлеуетін айтарлықтай төмендетеді. RESHORING Initiative бағалауы бойынша, АҚШ-та 2010 жылдан бастап ширек миллион жұмыс орны елге тікелей шетелдік инвестициялау арқылы қайтарылды, 2022 жылы бұл сан 400 мың жұмыс орнына жетуі мүмкін, бұл өткен жылмен салыстырғанда 35% - ға артқан.

Егер дамыған елдерде жұмыс орындарының орташа деңгейден жоғары деңгейге дейін күрделенуі күтілсе, онда дамушы елдерде Индустрия 4.0, керісінше, күрделілігі орташа жұмыс орындарының өсуіне

әкеледі. Сонымен қатар, олардың пайда болу көзі қазіргі кезде біліктілігі төмен еңбек қолданылатын жұмыс орындарының күрделенуі болып табылады.

2030 жылға дейін дамыған және дамушы елдерде үлкен сұранысқа ие болатын кәсіби қызмет түрлеріне медициналық қызметтер, медицина қызметкерлері, шығармашылық индустрия қызметкерлері, STEM профессионалдар, ірі кәсіпорындардың менеджерлері, сондай-ақ тасымалдау қызметтері кіреді, ал ең аз сұраныс немесе жұмыс орындарының біртіндеп қысқаруы сату және қызмет көрсету сияқты кәсіптерге әсер етеді клиенттер, кеңсе қызметкерлері мен операторлары, техниканы жөндеу және техникалық қызмет көрсету, өндіріс және қойма жұмыстары.

Тұтастай алғанда, 2000 жылдардың басынан бастап экономикалық дамыған елдердің өнеркәсіптік секторларында орнатылған роботтық жабдықтардың саны тез өсе бастады және 2020 жылға қарай 1000 жұмысшыға арналған кәсіпорындарда роботтық жабдықтардың алты белгіленген бірлігі болды (сурет 1). Бұл өнеркәсіптік секторда күнделікті міндеттердің көп шоғырланғандығына байланысты. 2020 жылы әлемдегі өнеркәсіптік роботтар паркі 3 миллионнан астам бірлікті құрады, ал өткен жылмен салыстырғанда өсім 10% 5 құрады.

Сурет 1. Дамыған елдердің өнеркәсіп секторындағы 1000 қызметкерге арналған роботтар саны, бірлік
Дереккөз: ЮНИДО. Өнеркәсіптік даму туралы есеп, 2021

Технологиялық жұмыссыздық Қазақстандағы еңбек нарығындағы өзгерістерге әкелуі мүмкін. Кейбір кәсіптер мен дағдылар аз сұранысқа ие болуы мүмкін, ал басқалары жаңа технологияларды дамыту мен басқаруға байланысты маңызды бола алады. Бұл жұмыс күшін бейімдеуді және жұмысшыларды қайта даярлауды қажет етуі мүмкін.

Технологиялық жұмыссыздықтың ауқымы мен сипаты Қазақстанның әртүрлі өңірлерінде әр түрлі болуы мүмкін. Астана және Алматы сияқты неғұрлым дамыған өңірлерде автоматтандыру деңгейі жоғары болуы мүмкін, демек, аз дамыған өңірлермен салыстырғанда технологиялық жұмыссыздық анағұрлым елеулі болуы мүмкін.

ЭЫДҰ бағалауына сәйкес, Қазақстанда жұмыс орындарының 52% - ы жоғары немесе едәуір дәрежеде автоматтандыру қаупіне ұшырайды, бұл ЭЫДҰ елдерінің орташа көрсеткішінен 5% - ға артық. Олардың шамамен 17% – ы автоматтандырудың жоғары дәрежесіне (ықтималдығы >70%), шамамен 35% - ы айтарлықтай дәрежеге (ықтималдығы 50-70%) қауіп төндіреді.

Егер автоматтандыру қаупі жоғары топ-10 жұмыспен қамту саласын қарастыратын болсақ, онда бұл 0,5 млн адам жұмыс істейтін әртүрлі кәсіптердің қызметкерлері немесе барлық жұмыспен қамтылған халықтың 6,3%. Бұл негізінен орта деңгейдегі кәсіптер. Мәселен, көшбасшылардың ондығына Қазақстанның жалпы жұмыспен қамтылуының 5,4% құрайтын 461,4 мың адам жұмыспен қамтылған өндірістік және стационарлық жабдықтардың операторлары кіреді. Одан кейін жинаушылар, пошташылар мен курьерлер, полиграфия
қызметкерлері және басқалар (1 кесте).

1 кесте. Автоматтандыру деңгейі жоғары жұмыспен қамту салаларының ТОП-10 тобы

№	НКЗ Коды	Жұмыспен қамту салалар тобының атауы	Жұмыспен қамтылғандар саны (мың адам)	Жалпы жұмыспен қамтудағы үлесі
1	81	Өндірістік және стационарлық жабдықтардың операторлары	461,4	5,4%
2	821	Бұйымдарды жинаушылар мен сынаушылар	25,7	0,3%
3	5160	Пошташылар, курьерлер және басқа да байланысты жұмысшылар	18,4	0,2%
4	3331	Жүктер мен тауарларды кедендік тазарту және сүйемелдеу жөніндегі агенттер	11,3	0,1%
5	721	Қалыптаушылар, дәнекерлеушілер, білікшілер және туыстық сабақтардың жұмысшылары	8,1	0,1%
6	733	Полиграфия қызметкерлері	6,6	0,1%

7	9321	Қолмен орауыштар	6,1	0,1%
8	7513	Сүт өнімдерін өндірушілер	2,1	0,02%
9	731	Қолөнершілер	2,1	0,02%
10	7221	Ұсталар, штамптаушылар және престеушілер	1,4	0,02%
Топ-10 мамандықтары бойынша жиыны			543,2	6,3%

Орта және ұзақ мерзімді перспективада роботтармен алмастыруға болмайтын он мамандыққа педагогикалық қызмет қызметкерлері – жалпы жұмыспен қамтылғандардың саны 167,8 мың адам немесе жалпы жұмыспен қамтылғандардың 2% - ы бар бастауыш және орта мектеп мұғалімдері мен мектепке дейінгі білім берудегі тәрбиешілер кірді. Әрі қарай тізім бойынша менеджерлер, заңгерлер, маркетинг және PR мамандары, IT-әзірлеушілер, талдаушылар-зерттеушілер және өндірістік инженерлер бар.

Технологиялық жұмыссыздық Қазақстанда түрлі әлеуметтік-экономикалық зардаптарға әкелуі мүмкін. Жаңа технологияларды енгізу және процестерді автоматтандыру жұмыссыздықтың артуына әкелуі мүмкін, әсіресе дағдылары мен кәсіптері аз сұранысқа ие жұмысшылар арасында. Бұл табыстың төмендеуі, кедейлік және әлеуметтік шиеленіс сияқты әлеуметтік және экономикалық мәселелерге әкелуі мүмкін.Технологиялық жұмыссыздық қоғамдағы теңсіздік пен әлеуметтік теңсіздікті күшейтуі мүмкін. Дағдылары мен білімі төмен жұмысшылар жаңа жұмыс іздеуде және еңбек нарығындағы өзгерістерге бейімделуде үлкен қиындықтарға тап болуы мүмкін. Бұл халықтың бай және кедей топтары арасындағы алшақтықтың артуына және әлеуметтік теңсіздіктердің күшеюіне әкелуі мүмкін.

Технологиялық жұмыссыздық жұмысшылардың еңбек нарығының жаңа талаптарына бейімделуі үшін оларды қайта даярлау мен оқытуды қажет етеді. Бұл білім беру мен жұмыс күшінің дағдыларын дамытуға қосымша инвестицияларды қажет етуі мүмкін. Алайда, бұл шаралар жұмысшыларға өзгерістерге бейімделуге және оларды жұмыспен қамтудың жаңа мүмкіндіктерімен қамтамасыз етуге көмектеседі.

Жалпы, Қазақстандағы технологиялық жұмыссыздықтың әлеуметтік-экономикалық салдары елеулі болуы мүмкін және теріс әсерді барынша азайту үшін стратегиялар мен саясаттарды әзірлеуді талап етеді. Бұған қайта даярлау мен оқытуды қолдау, жаңа жоғары технологиялық жұмыс орындарын құру және жұмыссыз жұмысшыларды қолдауға арналған әлеуметтік бағдарламалар кіруі мүмкін.

1."Қазақстанның еңбек нарығы: цифрлық шындыққа жету жолында" ұлттық баяндамасы// https://iac.enbek.kz/ru/node/1451

2 ЮНИДО. Өнеркәсіптік даму туралы есеп, 2021

Марат М.М., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, юридический факультет, М2-ЧП-22-2р, магистрант ОП «7М04205-Частное право»

(Научный руководитель – ассоциированный профессор кафедры гражданского и трудового права, доктор PhD, Акимжанова М.Т.)

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕЖДУНАРОДНОГО УСЫНОВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Усыновление (удочерение) представляют собой правовой институт, являющийся одним из самых древних. Он существует во всех современных правовых системах, как форма устройства детей-сирот и детей,оставшихся без попечения родителей. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» определяет усыновление как правовую форму передачи ребенка (детей) на воспитание в семью на основании судебного решения, в результате которого возникают личные неимущественные и имущественные права и обязанности, приравниваемые к правам и обязанностям родственников по происхождению [1].

Основополагающей задачей семейного права любого государства является обеспечение интересов детей. Несовершеннолетние обладают особым статусом и отнесены к обособленной категории субъектов права [2,62]. Именно поэтому ребенок, который временно или постоянно лишен своего семейного окружения или который в его собственных наилучших интересах не может оставаться в таком окружении, имеет право на особую защиту и помощь, предоставляемые государством [3]. Согласно данным на 2024 год в Казахстане 22 081 ребенок-сирота или ребенок, оставшийся без попечения родителей. Термин «международное усыновление» начинает широко применяться в Казахстане к концу 1980-хх годов. Государство использует международное усыновление как механизм защиты и охраны прав и интересов детей. 13 марта 2010 года Казахстан ратифицировал Конвенцию о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления, подписанную в Гааге в 1993 году. После ее вступления в законную силу, с 1 ноября 2010 года, у нашей республики стало больше полномочий в вопросах защиты детей, поскольку документ накладывает ответственность на государства, которые принимают ребенка, и дает возможность отслеживать его дальнейшую судьбу. После ратификации данной конвенции число международных усыновлений заметно снизилось, так как процесс усыновления стал более жестким. С тех пор, как была ратифицирована конвенция, иностранные граждане усыновили 158 детей. Из них в 2013-2019

годах за границу уехали 157 детей, а за последние четыре года – один ребенок. До подписания конвенции с 1999 по 2011 год иностранцы усыновили 8805 детей. В связи с тем, что 5217 из них достигли совершеннолетия, они выведены из списка и о них нет информации. Об оставшихся несовершеннолетних 3588 детях информация есть.

Следует отметить, что в соответствии с Конвенцией о правах ребенка международное усыновление может применяться, «если ребёнок не может быть передан на воспитание или помещён в семью, которая могла бы обеспечить его воспитание или усыновление, и если обеспечение какого-либо подходящего ухода в стране происхождения ребёнка является невозможным» Так же Конвенция отмечает, что страны-участницы обязаны обеспечить, «чтобы в случае усыновления ребёнка в другой стране применялись такие же гарантии и нормы, которые применяются в отношении усыновления внутри страны» [4,65].

В последнее время в Казахстане наблюдается рост количества граждан, желающих усыновить детей-сирот. Однако, к сожалению, все хотят усыновить здоровых детей. Что касается больных, то государство не всегда способно оплатить дорогостоящие операции, которые помогут поставить детей на ноги. Есть дети с синдромом Дауна, с ДЦП, от мам-наркоманок или больных СПИДом. В этом аспекте иностранные усыновители более лояльны к детям, которым необходимо лечение и особое внимание [5]. По официальным данным до 2011 около 6 000 казахстанских детей были усыновлены гражданами США. Также традиционно много детей усыновлялось ирландскими гражданами, гражданами Великобритании, Германии, Франции - в основном, европейскими гражданами. И если основным контингентом казахстанских усыновителей являются люди со средним достатком, то среди иностранных родителей свыше 90% – это люди с высоким уровнем дохода.

За последние годы международная практика по регулированию вопроса усыновления определила три основных подхода в данном вопросе. Первая группа государств регулирует усыновление законом гражданства усыновляемого. Республика Казахстан придерживается первого подхода к регулированию усыновления, считая, что это важное правоотношение должно регулироваться исключительно законодательством своей страны. Применение иностранного права может привести к противоречиям с основами правового порядка Казахстана. Вторая группа государств регулирует личным законом усыновителя (например, в Германии), что не всегда отвечает интересам ребенка. Третья группа государств регулирует данные отношения личным законом усыновителя с ограниченным применением личного закона усыновляемого, причем личным законом может выступать как закон постоянного местожительства, так и закон гражданства. Мы считаем, что решение данного вопроса подобным образом наиболее полно отвечает интересам детей, поскольку дети получают как бы двойную защиту – и по правилам иностранного законодательства (закона страны гражданства усыновителя), и по правилам законодательства гражданства ребенка. Если требования того или иного из этих законов не соблюдены – усыновление недопустимо и может быть отменено. Более того, такой подход позволяет учитывать различные факторы, в том числе культурные и религиозные особенности семей, а также обеспечивает большую гибкость при устанавливании правового статуса ребенка в новой семье. Это помогает защитить интересы и благополучие детей, которые должны оставаться приоритетными при принятии решений относительно их усыновления.

Однако остается неразрешенным вопрос, почему появилась необходимость усыновления казахстанских детей иностранными гражданами, несмотря на то, что в нашей стране по данным Казахстанской ассоциации репродуктивной медицины около 18% супружеских пар имеют проблемы с деторождением. Во-первых, большинство хотят усыновлять новорожденных, здоровых детей. В специализированных учреждениях сейчас очень много детей со слабым здоровьем и с физическими недостатками. В некоторых регионах, где экологическая ситуация на грани критической, очень много детей-инвалидов. В Алматы, в частности, большой коэффициент детей с сильными отклонениями. Синдром Дауна, ДЦП, различные другие очень тяжелые заболевания. Чаще всего даже состоявшемуся человеку трудно представить, как прожить всю жизнь с таким ребенком. Не все готовы к этому. Поэтому приходится усыновителям ждать, когда будет тот самый, «их» ребенок – здоровый, полноценный, без психических и физических отклонений. Ждут его зачастую долго.

Во-вторых, достаточно сложная процедура усыновления. На данный момент механизм рассмотрения заявления об усыновлении представляет собой следующее. При подготовке дела к разбирательству суд обязывает органы, осуществляющие функци по опеке и попечительству по месту жительства (нахождения) усыновляемого ребенка представить в суд заключение об обоснованности и о соответствии усыновления интересам ребенка. Дело рассматривается с обязательным участием самих усыновителей (усыновителя), представителей органов опеки и попечительства, а также прокурора. В необходимых случаях суд может привлечь к участию в деле родителей (родителя) или иных законных представителей усыновляемого ребенка, его родственников и других заинтересованных лиц, а также самого ребенка, достигшего возраста 10 лет. Дела об усыновлении рассматриваются судом в закрытом судебном заседании. При удовлетворении заявления об усыновлении взаимные права и обязанности усыновителей (усыновителя) и усыновленного ребенка возникают со дня вступления в законную силу решения суда. Вступившее в законную силу решение суда направляется в орган РАГС по месту нахождения суда для государственной регистрации усыновления ребенка, а также в орган опеки и попечительства. Многих усыновителей такой процесс отпугивает.

Поэтому детей, которых отказались усыновить казахстанские граждане, есть возможность усыновления иностранными гражданами. А иностранные граждане усыновление детей с ограниченными

возможностями воспринимают как нормальный акт милосердия. Иностранцы при усыновлении не выбирают детей ни по цвету кожи, ни по внешним данным, ни по национальности или состоянию здоровья.

Так, всё-таки, нужно ли Казахстану иностранное усыновление? Какие же проблемы возникают при усыновлении детей иностранными гражданами? Ситуация изменилась в связи с тем, что теперь, по закону, иностранные усыновители не могут действовать самостоятельно – только через аккредитованные агентства по усыновлению. Процедура усыновления на сегодняшний момент усложена – данные агентства готовят необходимую документацию на протяжении нескольких месяцев, и только после этого приезжают потенциальные приемные родители. Как нами отмечалось ранее, в целях защиты прав усыновленных детей-сирот Казахстан ратифицировал «Конвенцию ООН о правах ребёнка» и «Конвенцию о защите детей и сотрудничестве в отношении иностранного усыновления», но, несмотря на этом, остается ряд неразрешенных вопросов, которые необходимо решить. По нашему мнению, необходимо разработать и внедрить эффективные механизмы контроля и надзора за выполнением условий усыновления и условий жизни ребенка после усыновления, так называемый «постусыновительский контроль».

Согласно нашему законодательству усыновителями могут быть лица, достигшие 18 лет, но в законодательстве многих стран возраст усыновителей отличается от установленного у нас возраста. Например, гражданский Кодекс Испании разрешает усыновление лицам, достигшим возраста 25 лет. Мы считаем, что минимальный возраст усыновителя должен составлять 23 года и это должно найти свое отражение в Конвенции. Увеличение минимального возраста необходимо, в возрасте 18 лет усыновители не способны в полной мере содержать ребенка, что не соответствует интересам ребенка. Установление возраста 23 года как минимального возраста усыновителя имеет ряд оснований. Во-первых, в возрасте 23 лет человек обычно уже окончил высшее образование или имеет определенные профессиональные навыки и стабильный доход, что говорит о его способности обеспечить ребенка достаточно хорошими условиями жизни. Во-вторых, в возрасте 23 года у человека уже есть определенный жизненный опыт и возможность принимать ответственность за другого человека. Усыновление - это серьезный шаг, который требует определенной зрелости и готовности стать родителем. В-третьих, увеличение минимального возраста усыновителя также поможет предотвратить возможные злоупотребления или неразумные решения со стороны молодых людей, которые могут быть не готовы к такой ответственности.

Также возникает необходимость в улучшении системы подготовки и обучения потенциальных усыновителей, а также в создании условий для реабилитации и социализации усыновленных детей. Часто усыновителям не имеют достаточные знания и навыки, чтобы эффективно заботиться о ребенке и способствовать его адаптации в новую семью. Для решения этой проблемы, государство может разработать обязательные программы подготовки и предоставлять усыновителям доступ к ресурсам и консультациям специалистов в области усыновления и воспитания детей. Также в Казахстане существует проблема недостаточного сотрудничества между государствами при международном усыновлении. Не всегда страны имеют эффективные механизмы сотрудничества и обмена информацией, что может затруднять процесс усыновления и удлинять его сроки. Для решения этой проблемы, государства могут вести активное взаимодействие и установление партнерских отношений, разрабатывать соглашения и протоколы для облегчения и ускорения процесса международного усыновления. Кроме того, необходимо обеспечить поддержку и сопровождение родителей и усыновленных детей после усыновления. Психологическая помощь и ресурсы помогут семьям справиться с возможными трудностями и обеспечить гармоничное развитие ребенка.

В заключение, стоит сказать, что международное усыновление в Казахстане сталкивается с несколькими серьезными проблемами, включая сложность процесса, недостаток информации и поддержки, возможность злоупотребления и недостаток подготовки усыновителей, а также отсутствие эффективного сотрудничества между государствами. Однако, с помощью упрощения процедур, улучшения системы информирования и подготовки, ужесточения контроля и развития международного сотрудничества, эти проблемы могут быть успешно решены.

1. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV «О браке (супружестве) и семье» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2024 г.).

2. Актуальные вопросы частного и публичного права в современных условиях: монография/ Г.В. Синцов, А.В. Сабаева, С.С. Бабанян и др. под ред. Г.В. Синцова. – Пенза, Изд-во ПГУ, 2015. – 162с.

3. Конвенция о правах ребенка (Ньо-Йорк, 20.11.1989) Постановление Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994г.

4. Конвенция о правах ребенка: принята 20 ноября 1989 г. Резолюцией 44/25 Генеральной Ассамблеи ООН // Сборник международных договоров СССР. - Вып. XLVI. - М., 1993. – 178 с.

5. Валуйская Н., Пример настоящей заботы, Казахстанская правда №316 опубликовано: 27.05.2013 15:30 http://www. kazpravda.kz/ida.php?ida=41878 (27.09.2013).

Нурекин Д. К., «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КеАҚ, инженерлік экономика және менеджмент факультеті, ЭМ-22-1, магистрант
(Ғылыми жетекші — э.ғ.к., доцент, Уразбеков А.К..)

ЭКОНОМИКАДАҒЫ МЕМЛЕКЕТ, ҒЫЛЫМ, БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ БИЗНЕСТІҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІНІҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Елдің бәсекеге қабілеттілігінң артуы мен инновациялық дамуына ең алдымен ғылым мен білім өз әсерін тигізеді, ғылым болмайынша елдің инновациялық дамуы жүзеге аспайды, сондықтан инновация саласында мемлекет, ғылым, білім беру және бизнестің интеграциясы қажет.

Білім және ғылым интеграциясының маңызды бағыттарының бірі жоғары білікті кадрларды - PhD докторлар мен магистранттарды бірлесіп даярлау болып табылады.

Қазіргі заманауи жағдайындағы білім берудің болашағы қоғамның даму үдерісімен, білімнің ғылыми интеграцияға ұмтылуымен, қоғамда жинақталып және үнемі өсіп отыратын, ақпарат көлемінің әр түрлі тегімен анықталады. Интеграция мен ғаламдастыру қатар жүріп келе жатқан бүгінгі таңда жоғары оқу орындарындағы білім берудің сапасы мен-деңгейін жан-жақты көтеріп, жаңаша ойлайтын, оқыту мен тәрбиенің жаңа технологиясын күнделікті жұмысында қолдана бі ле тін ұстаздардың ғана жұмысы жемісті болмақ. Тәуелсіздік алған жылдар ішінде егемен еліміздің, қоғамымыздың әлеуметтік-саяси және басқа да салаларында түбегейлі өзгерістер болып жатыр. Соның бірі — білім беру саласы. Қай кезеңде болмасын жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру қоғам алдындағы ең маңызды, жауапты, іс болып қала береді. Сондықтан мемлекетіміздің даму, жаңару жолындағы жаңалықтары мен түрлі өзгерістері еліміздің білім беру саласынада өз әсерін тигізуде. Бүкіл әлемдік білім беру кеңістігіне ұмтылыстар, қоғам дамуындағы қалыптасып отырған жаңа жағдайлар, тыңнан туындаған мәселелер, өзгеріп жатқан өмірге бейімделу қажеттігін туындатып отыр.

Инфрақұрылымдық жобаларды бюджеттен тыс қаржыландыруды қолдану және оларды жеке сектордың сапалы түрде басқаруы есебінен іске асыру кезінде тиімді құралдардың бірі болып табылатын МЖС-ні дамыту Қазақстан Республикасы Үкіметінің мемлекеттік саясаты шеңберінде ерекше орын алады.

МЖС тетігін қолдануды практикаға енгізу үшін мына проблемалық мәселелерге көңіл бөліп, осыларды шешу жолдарын анықтау керек:

1. Халықаралық практикада жобаларды іске асыру кезінде дәстүр бойынша мемлекет жауапкершілігінің саласына қатысты мемлекет пен жеке сектордың өзара қатынасының елдің заңнамасы деңгейіне бекітілген.

МЖС ұғымының заңнамалық анықтамасының жоқтығы МЖС механизмін мемлекет пен жеке сектор арасындағы кез келген шарттық және шарттық емес қатынастар деп түсінуге әкеп соғады.

Осыған байланысты қоғамдық маңызы бар жобаларды іске асыру үшін МЖС механизмін қолдану шегін айқындау мақсатында МЖС ұғымын заңнамалық тұрғыдан бекіту мәселесін пысықтау қажеттілігі туып отыр.

2. Халақаралық практика жаңа құрылысты және/немесе қайта жаңартуды талап ететін жобаларда да, сонымен қатар басқару тиімділігін жақсартуды талап ететін жобаларда да МЖС механизмін қолдануға болатынын көрсетіп отыр.

«Концессиялар туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданғаннан бері Қазақстанда МЖС-нің келісімшарттық нысандарының бірі концессия әрекет етеді [2].

Инвестициялық және пайдалану тәуекелдерінің басым бөлігі жеке меншік тарапқа жүктелетін бұл концессия моделі кірісті басынан бастап шоғырландыруға қабілетті ірі ауқымды жобаларды іске асыруды көздейді.

Осыған байланысты мемлекет қойған МЖС-ні дамыту жөніндегі міндеттер шеңберінде, әсіресе әлеуметтік маңызы бар жобаларда коммуналдық шаруашылық, білім, денсаулық сақтау сияқты, тарифтің әлеуметтік үлкен маңызы бар және басқа да салаларда жобалардың инвестициялық тартымдылығын арттыру жөнінде шаралар қабылдау қажеттілігі туындайды.

Осыған байланысты концессия мәселелері бойынша заңнама шеңберінде оны қолдануды кеңейтуге мүмкіндік беретін мынадай мәселелерді пысықтау қажет:

1) концессияға беруге жатпайтын объектілердің тізбесін қайта қарау;

2) концессионерді таңдау конкурсының екі кезеңдік конкурсты қолдану мүмкіндігін көздейтін рәсімдерін жетілдіру;

3) мемлекеттік қолдаудың қаржылық шараларын индекстеу мүмкіндігімен жеке сектордың инвестициялық қана емес, сонымен қатар пайдаланушылық шығыстарын өтеу тетігін енгізу;

4) мемлекет тұтынатын кірістің ең аз көлемі бір (тауарлардың, жұмыстардың, қызметтердің белгілі бір көлеміне) кепілдік беруге, салықтық преференциялар мен кедендік жеңілдіктер беруге бағытталған мемлекеттік қолдау шараларын дамыту;

5) тарифтерді қалыптастыру қағидалары мен тәсілдерін қайта қарау;

3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес мемлекеттік меншіктің сенімгерлік басқаруға және жалға беру жөніндегі мемлекеттік меншікті сенімгерлік басқаруға және жалға беру бойынша

шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, МЖС белгілері халықаралық практика негізінде шарттық өзара қатынастары айқындалған [3].

Бұл шарттық қатынастарда жеке меншік әріптесті таңдау жөніндегі конкурстық рәсімдерді өткізу, тәуекелдерді жеке меншік тарап мемлекет пен арасында бөлу бойынша ұзақ мерзімді келісімшарттар жасау міндеттілігінің болмауына байланысты оларды толығымен МЖС келісімшарттарына жатқызуға болмайды.

Осыған байланысты мәмілелерді ҚР азаматтық заңнамасының шеңберінде МЖС тетігі бойынша мәмілелер ретінде тану үшін жобаны жоспарлау үдерісін реттейтін нормативтік құқықтық актілерге белгілі бір түзетулер енгізу, МЖС-мен келісімшарт жасасуға конкурс өткізу және жобалардың іске асырылу барысын басқару талап етіледі.

Көрсетілген шараларды пысықтау МЖС механизмін қолдану салаларын кеңейтуге мүмкіндік береді.

4. Шетелдік практикада жеке қаржылық бастама (бұдан әрі – ЖҚБ) моделі көп қолданылады. ЖҚБ – бұл жеке сектор қаржыландыратын мемлекеттік қызметтер мен жұмыс келісімшарттары, бірақ қызметтерге тұтынушылар емес, мемлекет ақы төлейді (мысалы, қоғамдық жарықтандыру бойынша жобаларда, ауруханалар мен мектептерде мемлекет ұзақ мерзімді келісімшарт жасаса отырып, мемлекеттік кепілдік берілген тапсырысты орналастырады және көрсетілетін қызмет сапасына қарай объектіні ұстауға арналған шығындарды төлейді). Бұл ретте меншік және күтіп ұстау құқығы жеке меншік тарапта қалады. Келісімшарт мерзімнің соңында мемлекет келісімшартты ұзарта алады.

Осыған байланысты концессия мәселелері жөніндегі қолданыстағы заңнамада осы келімішарт түрін енгізу мүмкіндігін қарастыру қажет.

5. Қазіргі бюджеттік инвестицияларды жоспарлау практикасы бюджет шығыстарын бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің бюджеттік өтінімдері негізінде бюджеттік инвестиция түрлері бойынша көздейді. Яғни, іске асыру жоспарланып отырған инвестициялық жобаларды іске асырудың оңтайлы схемасын айқындау бойынша алдын ала талдауды көздемейді.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының бюджет заңнамасының шеңберінде оларды іске асыру схемаларын айқындау бойынша, оның ішінде МЖС тетігі бойынша инвестициялық ұсыныстарға алдын ала талдау жүргізудің міндеттілігі бөлігіндегі мәселені пысықтауды көздеу қажет.

Бұл тәсіл бір жағынан бюджетті жоспарлаудың тиімділігін арттыруға және инвестициялық жобаларды іске асырудың балама тәсілдерін мемлекеттік органдардың түсінуінің және қарау қажеттілігінің дәрежесін арттыруға мүмкіндік береді.

6. Халықаралық практикада инвестициялық жобаларды іске асыру кезінде МЖС-нің институционалдық нысаны қолданылады. МЖС-нің институционалдық нысаны – бұл мемлекеттік және жеке қатысушылардың арасындағы бірлескен кәсіпорындардың барлық түрлері, сондай-ақ қаржыландыру мен жобаларды сапалы басқарушыларды қолдану үшін жеке компаниядағы мемлекеттік компаниялардың үлесін сату.

Қазақстанда көрсетілген заңдық ұйымдарды құру үшін заңнамалық база бар, бірақ МЖС нысанында ынтымақтастық орнату үшін жеке меншік әріптесті таңдау конкурсын, жоба бойынша белгілі бір міндеттерге қол жеткізуді белгілеуді, тәуекелдерді бөлуді және тағы басқаларды көздейтін белгілі бір заңнамалық рәсімдерді әзірлеу мүмкіндігін қарастыру қажет.

7. Инвестициялық жобаларды іске асыруға арналған құрал ретіндегі МЖС әлі даму сатысында тұрғанын ескеретін болсақ, мемлекеттік қызметшілер мен жеке меншік сектор өкілдерінің біліктілігін арттыру жөніндегі мәселені пысықтау қажет.

Осыған байланысты оқу орындарында МЖС саласында семинарлар, тренингтер өткізу жолымен мемлекеттік қызметшілерді даярлау мен олардың біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету мүмкінгін қарастыру қажет.

8. МЖС жобаларының инвестициялық тартымдылығын арттыру және МЖС тетігі бойынша ұзақ мерзімді инвестициялық жобаларды жоспарлау кезінде мемлекеттің жауапкершілігін арттыру мақсатында (қолжетімділік үшін төлем) кірістердің аз көлемінің кепілі түрінде бюджеттен төленуге айқындалған қаражаттың пайда болуы мен жеке сектордың алуы арасында уақытша лагтың пайда болу тәуекелін төмендету үшін «резервтік шотты» бөлу жолымен немесе «ағымдағы шығыстар» бабының шеңберінде жұмыстардың бюджеттік жоспарлау мәселесін пысықтау қажет.

9. Концессия тетігін пайдалана отырып, ірі ауқымды инвестициялық жобаларды іске асыру үшін қосымша инвестициялар қолдану ға мүмкіндік беретін қаржылық қамтамасыз етуін талап етілуі мүмкін.

МЖС тетігін пайдалана отырып, нақты бір жобаны іске асыру үшін жобаның демеушісі құратын арнайы қаржы компаниясы концессионер ретінде әрекет етуі мүмкін жобалық қаржыландыру құралын пайдаланудың халықаралық оң тәжірибесі осы мәселенің шешімі болуы мүмкін.

Жобалық қаржыландыру құралының ерекшелігі жобаның ағымдағы және келешектегі ақша ағынын тұрақты жинақтау қабілетін бағалау болып табылады, атап айтқанда, осы ағындар қызмет көрсету мен борышты қайтару және жобаға инвестицияланған капиталға кірісті төлеу үшін қаражат көзіне айналады [1].

МЖС тетігін пайдалана отырып іске асырылатын жобаларда мемлекет келісімшарттар бойынша мемлекеттік меншік объектілерін берудің қажетті параметрлері мен стандарттарын бекітуі, мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну мүмкіндігін, тетіктері мен көлемдерін айқындауы және концессия объектісі мен көрсетілетін қызметтер сапасының жай-күйін бақылау функцияларын өзінде сақтап қалуы қажет.

Жеке секторға жобаны іске асыру шеңберінде ұсынылатын тауарлардың/жұмыстардың/қызметтердің сапасын қамтамасыз ететін келісімшарттардың талаптарын сақтау жөніндегі міндеттемелер жүктелуі тиіс.

Жобалық қаржыландыруды пайдалануды заңнамалық реттеу жобаларды қаржыландыруды ұйымдастыруға ықпал ететін болады, ол кезде:

1) тартылған қаражатқа қызмет көрсету және оның қайтарымдылығын қамтамасыз ету үшін негіз болатын жобаны іске асырудан түскен болашақ ақша ағындары бойынша талап ету құқығын беру жүзеге асырылады;

2) жобалық борышты қолдану және қызмет көрсету үшін жаңа заң бойынша ерекшеленген әлеуметтік қаржылық компания құрылатын жобаларды қаржыландыруды ұйымдастыруға негіз болады.

3) тәуекелдерді төмендетуге, кредиторлар құқығын қорғауға және күшейтуге;

4) жобаны іске асыру кезінде және соның нәтижесінде жобаның тартымдылығы артқан кезде заңнамалық белгісіздіктерді азайтуға бағытталады. Жобалық қаржыландыру мәселесін заңнамалық тұрғыдан реттелгеннен кейін күтілетін әлеуметтік-экономикалық тиімділік:

5) қазақстандық тарап тәуекелдерін төмендету есебінен тікелей және портфельді шетелдік инвестицияларды қолдану инвестициялық ахуалды және қазақстандық қарыз алушылар үшін сыртқы қарыз алу әлеуетін жақсартады;

6) жобаларды іске асыру мемлекеттік кепілдік беруді көздемейді және мемлекет борышының өсуіне әкеп соқпайды, өйткені жобаларды қаржыландыру болашақта жобаның өзінен түсетін ақша ағындарынан жүзеге асырылады;

7) қаржы секторын дамытуға және тәуекелді төмендету есебінен инфрақұрылымдық және капиталды қажет ететін өзге де жобаларға инвестициялайтын қаржы институттарына жаңа мүмкіндіктер беруге ықпал етеді.

1. «Мемлекеттік концессиялық міндеттемелерінің, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен жергілікті атқарушы органдардың, соның ішінде МЖС жобалары бойынша мемлекеттік міндеттемелерді лимиттерін, анықтау әдістемесін бекіту туралы» 26 қарашадағы № 731 Ұлттық экономика 2015 министрінің бұйрығы;

2. Есембекова Д.Б. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестікті дамыту. -Алматы: 2020.

3. Балашов с. дамыған елдерде МЖӘ жұмыс істеу тәжірибесі / / РҒА ЖЭ хабаршысы, 2019.-№5.

Оразова А. Б. Е.А**.** Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті, Ю-34 к. студенті.
(Ғылыми жетекші – з.ғ.м., аға оқытушы Мүлкібаева Ш.Р.)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУ ТӘРТІБІНДЕ АЗАМАТТЫҚ ІСТЕРДІ ҚАРАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі заманғы цифрлық технологиялар қоғамдық өмірдің барша салаларына енгізілді. Қазақстанда электрондық сот төрелігін цирфландыру кейінгі жылдары құқық қолдану тәжірибесінде және ғылыми ортада үнемі талқылануда. Ал бұл өз кезегіңде, терең ізденістер мен дамып келе жатқан тәжірибені егжей - тегжейлі зерттеу қажеттілігін білдіретіні аян.

Кейбір елдер ұзақ уақыт бойы электрондық сот төрелігі жүйесіне ену үрдісі мен жекелеген елдерде даму жолдары әртүрлі жолдармен жүрген. Электрондық сот дамуына алуан көзқарастың негізгі себебі түрлі заңнама, нәтижесінде құқықтық жүйелерге қойылатын талаптар деп болжау қисынды болар еді. Кез келген елдің өзі, бүгінгі шындыққа сүйене отырып, оған қандай ішкі жүйелер қажет екенін анықтайды. Мысалы, Ресейде "Интернет" желісінде сот отырыстарын бейне трансляциялау мүмкіндігі жақында енгізілді, ал Еуропаның кейбір елдерінде сот мәжілісін заңмен жазуға тыйым салынды. Электрондық сот төрелігіне тағы бір кедергі ретінде - техникалық дамудың алуан деңгейі. Көптеген елдерде барлық соттар түрлі идеяларды жүзеге асыру үшін қажетті техникалық құралдармен жабдықталмаған, ал АҚШ-та соттарды ақпараттандыру өткен ғасырдың 80 - ші жылдарында басталған.

Қазіргі заманда онлайн жүйеде электронды құжат айналымы қызметінің саны күн санап өсіп келеді. Бұл мақсатта Электронды үкімет порталы халық пен биліктің жұмысының сапасының артуына ықпал етіп, тиімді, ашық, әрі азаматтарға қолжетімді бола түсті.

Мақаланың зерттеу жаңалығы ретінде азаматтық істер бойынша электрондық форматта сот ісін жүргізу тәртібі мен құқықтық реттелу негіздерін пайда болатын құқықтық қатынастарды реттейтін қолданыстағы заңнамаға және құқық қолдану, сонымен қатар бірқатар шетел мемлекеттердің электрондық сот ісін жүргізу тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізіле отырып, нәтижесінде зерттеуге алынған нормаларды құқықтық реттеуді жетілдіруге байланысты тиімді ұсыныстар беруге мүмкіндік жасалады.

Бүгінгі күні электронды сот өндірісінің мәселесіне байланысты көптеген ғалымдардың көз-қарастары және ой пікірлері бар. Қазақстан Республикасы мен шетел мемлекеттерінде электронды сот өндірісінің дамуына байланысты салыстырмалы анализ жасауға А.А. Власов, В.Ф. Тараненко, У.К. Ихсанов, М.К. Сулейменовтің еңбектері пайдаланылды.

Азаматтық істерді қарастыруда электрондық технологияларды қолдануда заңнамалық, теориялық және тәжірибелік артықшылықтары мен кемшіліктер бар екені белгілі.

Кейбір тәжірибелік заңгерлер электрондық сот төрелігінің айқын артықшылықтары бар, сондықтан барлық сот процестерін онлайн режимінде шығару керек деп санайды.

Ал қалғандары әрбір іс жеке, дербес барлық процессуалдық нормалар дәйекті қарастыру жөн деп пікір білдіреді. Атап айтқанда, қылмыстық істерге, байланысты көптеген сұрақтар туындайды. Ал кейбір заңгер мен ғалымдардың пікірінше цифрландыруға толық көшу сот ісін жүргізуді тараптардың сайысушылық сияқты маңызды құрамдас бөліктен айыруы мүмкін деп санайды. Азаматтық процесс адвокаттар мен прокурорлардың іске тікелей қатысуын қамтиды, бірақ онлайн-жүйе процестерді тек ресми форматқа қарай ығыстыруы мүмкін деген болжам айтуда. Сондай-ақ электрондық сот ісі ескірген құжаттамалық сот ісін жүргізуден электронды сот ісін жүргізуге ауысу, бюрократияны төмендетуге және азаматтардың сот төрелігіне қол жеткізуін жеңілдетуге ғана емес, сонымен бірге сот төрелігін ашық әрі сыбайлас жемқорлықты төмендетуге ықпал ететініне назар аударғымыз келеді.

Халықаралық тәжірибеге сүйенсек, цифрлық технологияларды қолдану арқылы сот органдарының жедел қызметіне, соттар, іске қатысушылар, сондай-ақ басқа органдар арасында ақпарат алмасу жеңілдете түсуіне ықпал етеді.

Кемшіліктері ретінде келесідей бірқатар мәселелер туындауы мүмкін. Атап айтсақ, іске қатысатын тараптар арасында қысым жасау, деректердің құпиялылығы мәселелері, адвокаттың өзіне сенім берген тұлғаны толық мүддесін сотта жеткізе алмау және т.б. Дамымаған жүйеде манипуляцияның жаңа түрлерінің пайда болуы әбден мүмкін. Мысалы, тараптардың біріне пайдалы болуы мүмкін интернет байланысының үзілу, қатып қалуы, қатысушылар санының шектеулігі және т.б. Сондай-ақ, іс материалдарының толықтығын қамтамасыз етумен байланысты ауыртпалықтар. Соттардың онлайн нысанға ауысуымен бқл қиындықтар одан әрі күшейе түскенін айтуға болады. Дәлелдермен теріс пайдалану қаупі туындай түседі. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты «Сот кабинеті» сервисі арқылы (сканерленген көшірмелер арқылы) дәлелдемелерді жіберу бұрмалау үшін алғышарттар орын алуы мүмкін. Мысалы, іске қатысушылардың бірі құжаттың түпнұсқалығын, қол қоюдың түпнұсқалығын, құжатты толтыру сапасын және іске қатысушының сот отырысына қатысқан кезде анықтай алатын қандай да бір дәлелдемелерді қолдан жасаудың басқа да белгілерін тексере алмайды. [1, б. 25-27].

Сот талқылауының жариялылығы қағидасын қамтамасыз ету зардап шегеді [2]. Онлайн формат арқылы сот отырысына жұртшылықтың қатысуын қалай қамтамасыз етуге болады деген сұрақтар туындайды. Тағы да бір сұрақ жабық форматта өткізілетін сот отырыстарының құпиялылығын қалай қамтамасыз етуге болады (мысалы, WhatsApp бағдарламасы арқылы бейне қоңырауды жазуға болады).

Сот отырысы барысында іске қатысушының біреуін байланыс құралдарынан ажырату немесе тараптардың қатысуынсыз сот отырыстарын өткізу жағдайлары және т. б. орын лауы мүмкін. Бұл Қазақстан Республикасында сот төрелігі туралы кемшіліктердің толық тізімі емес екенін мойындаймыз. Осының бәрін ескеру үшін электронды жүйені біртіндеп енгізу керек сынайлы.

Дамыған шетел мемлекеттердің тәжірибесіне сүйенетін болсақ, «Электрондық сот төрелігі» немесе шет елдерде «e-justice» ұғымы қазіргі уақытта қоғамға тұрақты енді. Айталық, АҚШ-та соттарға құжаттарды тапсыру үшін Public Access to Court Electronic (PACER) және Case Management / Electronic Case Files (CM/ECF) жүйелері арлықы сот мәліметтеріне электронды қол жеткізуге болады. Сот мәліметтеріне қол жетімділік өтеулі нысананда екендігін бірден айта кету керек. Төлемдерден түскен табыстар, ақпараттық жүйелерді қамтамасыз ету және қоолдау үшін қолданылады, сонымен қатар, электрондық сот төрелігімен байланысты өзге де шығындарды өтеу үшін пайдаланылады [3].

АҚШ-тың Вермонт штатының дәлелдемелер туралы § 1913 Ережесінде былай делінген: (1) блокчейнда электронды тіркелген сандық жазба, Вермонт штатының ділеледемелер туралы 902 Ережелеріне сәйкес танылуы керек, егер ол білікті адаманың жазбаша өтінішімен, ант берумен, сертификаттау үшін адамның біліктілігін көрсете отырып және: (а) жазба блокчейнге енгізілген күні мен уақыты; (б) блокчейннен жазбаны алу күні мен уақыты; (с) жазба блокчейнде тұрақты қызмет ретінде сақталды; және (d) жазба әдеттегі тәжірибе ретінде үнемі жүргізілетін шаралар барысында жасалды [3].

Европалық Одақ елдерінде электронды сот төрелігі әртүрлі дамыған. Европалық Одақ ұлттық соттарда ақпараттық технологияларды қолдану туралы өзекті мәліметтерден тұратын электронды сот төрелігі мен «Электронды сот төрелігі. Автоматты өңдеу» порталын құрды.

Соттық талқылау кезеңінде ақпараттық технологияларды қолдану үшін көптеген елдердің заңнамалары өзгереді, сонымен қатар, кейбір елдерде байланыс арналары, мысалы, Интернет, сот ісін жүргізудің барлық түрлерінде басқаларында- тек бөлек қолданылады.

Сингапурде электронды сот жүйесі өткен ғасырдың соңында дами бастады. 2000 жылы (Electronic Filing System EFS) құжаттарды электронды жіберу жүйесі енгізілді. Ол жаңа мәліметтерді, құжаттарды, сот үрдісінің әрбір сатын, сот ұйғарымдарын енгізетін сот құжаттарын және сот ісін электронды нысанда Интернет жүйесі арқылы енгізуге мүмкін жасады. Қарастырылып жатқан істер бойынша ашық ақпаратты іздеу мүмкіндігі бар. Бұнын бәрін Интернетке қол жетімді болған кезде жеке компьютерден жасауға болады. Бірақ бұл көбінесе заңгерлер мен адвокаттарға арналған.

2016 жылдан бастап Сингапурде жауапкерге Facebook, Skype және интернет-формудар, сондай-ақ (WhatsApp, Viber және т.б.) телефон нөмірлерімен байланысты мессенджерлер арқылы беріледі.

Хорватияда Жоғарғы сот SMS хабарламарын сот үрдісінде дәлел ретінде пайдалануға болатындығын растады, өйткені олар басқа ақпарат құралдарында сақталған кез-келген басқа жазбаша мазмұнға тең ақпарат көзі болып табылады [3].

Мысалы, Эстонияда электрондық сот ісін жүргізудің ақпараттық жүйесі (e – toimic-E-File proceeding information system) жұмыс жасайды, оның кқмегімен сот талқылауы басталуы, құжаттарды жіберу, азаматтық және әкімшілік сот ісін ж.ргізуде апелляция берілуі мүмкін. Іс құжаттары электронды қолтаңбаны қолдану арқылы тапсырылады. Төлем тапсырмалары мен техникалық қызмет көрсету талаптары, тек Интернет арқылы беріледі, бұл даму мен ақпараттық технологиялардың жеткілікті жоғары деңгейін, ең бастысы- халықтың осы технологияларды өолдануға дайын екендігін көрсетеді [3].

Тапсырманы жеңілдететін және әділеттілікті орнатуға мүмкіндік беретін арнайы нысандағы сотқа шағымды толтыру арқылы қол жеткізуге болады. Өндіріс және өтінім түріне байланысты нысандар әртүрлі болуы мүмкін, дегенмен де олардың форматтары бірдей.

Жүйеге ID-карталары немесе (Mobile-ID) мобилді индентификаторы арқылы кіруге болады. Тұтынушының өзінің идентификаторы арқылы кірген тұлғаға істерге және мәліметтерге рұқсат беріледі. Деректерді қауіпсіз беру үшін ұлттық X-Road ақпараттық жүйесі қолданылады. Сот шешімдері, ұйғарымдар мен шақыру қағаздары электрондық түрде не ақпарттық жүйе арқылы берілуі мүмкін, бұл ретте олардың ашылған күні автоматты түрде тіркеледі немесе іске қатысушының оларды алғаны туралы сотқа хабарлауға тиіс жлектрондық поштасы арқылы жіберіледі.

Қазақстан Республикасы заңнамасында тек электрондық құжатты пайдалануға жол берілмейтін жағдайларды қоспағанда, электрондық құжат дәлел ретінде танылады. Сондай-ақ, бұйрық және оңайлатылған (жазбаша) істер бойынша электрондық формат жасалды. «Электрондық хаттама» ұғымы, электрондық құжат нысанында дәлелдемелерді бағалауды реттеу, процеске қатысушылардың техникалық құралдарды пайдалануы, мобильді байланыс құралдарын пайдалана отырып, сот процесіне қашықтан қатысу енгізілді.

2022 жылғы тамыздан бастап аумақтан тыс соттылық туралы нормалар қолданысқа енгізілді. Демек, IT-сервис кездейсоқ әдіспен істерді басқа аймақтағы судьяларға жібереді. Бұл аудандық соттардағы сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді дегенді білдіреді.

Электрондық форматтың бір ерекшелігі-ақпараттық жүйе азаматтық, қылмыстық және әкімшілік істердің материалдарын цифрлық түрде сақтайды және қауіпсіздіктің жоғары деңгейіне ие.

Дегенменде қоғам, техникалық прогресс бір орында тұрмайды, цифрландырудың қазіргі экономиканың түрлі салаларын дамытуда қосып жатқан үлесі мол. Мобильдік билеттер, онлайн сауда, орталықтандырылған қашықтан басқару, науқастың электрондық тарихы және дәрігерлер мен пациенттердің уақытын үнемдеу сынды игіліктері бар. Жақын уақытта сот жүйесінде, әділ сотты іске асыруда айтулы, қоғамға пайдалы өзгерістермен жетістіктер сөзсіз болатынына сеніміміз мол.

Электрондық сот ісін жүргізу тәртібін ерекшелігі атты тақырыпты зерттеу нәтижесінде келесідей қорытындыға келеміз:

- Процестің жариялылығын қамтамасыз ету үшін барлық мүдделі тұлғаларға шектеусіз қол жеткізуді қоса алғанда, процестің барлық тараптарына техникалық қол жеткізуді қамтамасыз ету.
- Азаматтық сот ісін жүргізу шеңберінде барлық қажетті құжаттардың уақтылы берілуін қамтамасыз ету.
- Халықаралық міндеттемелер мен шетелдік оң тәжірмбесін ескере отырып, төтенше жағдай және карантин режимі кезінде құқықтық жүйенің қызметін реттейтін арнайы заңнаманы әзірлеу және қабылдау.
- Дәлелдемелердің түпнұсқалығына қатысты дау жоқ, куәдан жауап алу талап етілмейтін және тараптардың жеке келіп, қатысуын талап етілмейтін істердің кейбір санаттарын тұрақты негізде онлайн көшіруді қарастыруға болады;
- Электронды дәлелдемелер түсінігі мен нысандарын қолданыстағы азаматтық іс жүргізу заңнамасына енгізу жөн деп санаймыз.

1. Вершинин А.П. Электронный документ: правовая форма и доказательство в суде. Учебно-практическое пособие. М.: Издательство «Городец», 2000. С. 106.

2. «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі // https://online.zakon.kz/

3. Сулейменов М.К. Цифровизация в гражданском судопроизводстве: зарубежный опыт// online.zakon.kz

Раймова А.Ж., Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, заң факультеті,
топ Ю-22-1қ, студент
(Ғылыми жетекшісі — Азаматтық және еңбек құқығы кафедрасы аға оқытушысы з.ғ.м. Тоқатов Р.А.)

БЛОКЧЕЙН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Қазіргі ақпараттық қоғам құқықтық ақпаратпен алмасуға және растауға байланысты бірқатар күрделі мәселелерге тап болады. Блокчейн технологиясы бүгінгі цифрлық әлемнің басты назарында. Қоғамда талқылаулардың көпшілігі блокчейннің экономикалық және техникалық аспектілеріне қатысты болса, оның құқықтық реттелуіне де назар аудару қажет. Бұл мақалада біз блокчейн технологиясын құқықтық реттеуге қатысты мәселелерді және оларды шешудің мүмкін жолдарын қарастырамыз. Құқықтық процестердің ашықтығын, сенімділігін және қауіпсіздігін қамтамасыз ете алатын тиімді құралдарға қажеттілік туындайды. Бұл тұрғыда блокчейн сандық жазбаларды құруға және сақтауға мүмкіндік беретін технология заңгерлер үшін өзекті бола түсуде.

Блокчейннің заңды жағын талқыламас бұрын, технологияның өзін анықтау қажет. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 24 қарашадағы "Ақпараттандыру туралы" заңның 1-бабының 38-2 тармақшасына сәйкес, блокчейн - өзара байланысты деректер блоктарының, тұтастығын растаудың берілген алгоритмдері мен шифрлау құралдарының тізбектері базасында деректердің таратылған платформасындағы ақпараттың өзгермеуін қамтамасыз ететін ақпараттық-коммуникациялық технология [1]. Бұл ақпараттың қауіпсіз және сандық сақталуын қамтамасыз ететін көптеген құрылғыларда сақталатын және синхрондалатын таратылған мәліметтер базасы. Блокчейннің басты артықшылығы-оның орталықтандырылмаған табиғаты, ол деректерді, құжаттарды қолдан жасау мүмкіндігін болдырмайды.

Блокчейн технологиясында сәйкестендіру барлық желілер танитын пайдаланушының сәйкестендіру нөмірі түрінде жасалады. Осылайша, пайдаланушы аты мен тегі сияқты жеке ақпаратты пайдаланудың орнына, барлық транзакциялар осы сәйкестендіру нөмірімен жасалады. Мұнда жасалған транзакциялар пайдаланушы жүйесінде, яғни хэш функцияларында математикалық есептеулермен шифрланады және тізбекке жазылады [2].

Блокчейн технологияларға негізделген мәліметтер базасының іріктелуі транзакциялардың дұрыстығын қадағалап отыруға мүмкіндік береді және ешқандай қаржылық реттеу органдарының араласуын талап етпейді. Қазір ақша, құжат немесе өзге мәліметтерге қатысты операциялар амалсыз делдалдар арқылы орын алады. Блокчейн технологияда орталық орган деген ұғым жоқ, сондықтан атқарылған транзакцияларды жүйенің барлық қатысушылары тексере алады. Бұл процедураларды азайтып, делдалдардан арылуға септігін тигізеді. Блокчейн технологиясы құрамындағы ақпаратты қауіпсіз сақтау мүмкіндігімен деректердің құпиялылығын ұсынады. Деректерді өзгерту үшін басқа блоктардан рұқсат алу қажет. Бұл блоктар саны сияқты растау механизмін белсендіреді. Осылайша, жүйе сырттан келетін кез келген зиянды әрекеттердің алдын алу арқылы деректердің қауіпсіз болуын қамтамасыз етеді[3].

Ағымдағы кезеңде блокчейн технологиясы барлық жерде қолданылады. Блокчейн технологиясының басты мақсаты – кез келген ақпаратты цифрландыру. Салаларда қолданылуына және ақпарттың цифраландыруына байланысты мысал қарастырса: денсаулық сақтау саласын алса, пациент кез келген ауруханаға барып, өзі туралы деректі бірнеше мәрте енгізіп жүрмейді, оны дайын жүйеден деректер базасынан алуға рұқсатын берсе жеткілікті және бұл аурухана қызметкерлерінің жұмыстарын жеңілдетеді және уақыт үнемдейді.

Жоғарыда келтірілген ақпараттардан заң саласында блокчейн технологиясы келесі жағдайларда қолданылуы мүмкін екендігін анықтауға болады:

1.Құқықтарды есепке алу және тіркеу: блокчейн технологиялар арқылы жылжымайтын мүлікке, зияткерлік меншікке және басқа активтерге құқықтарды беру және тіркеу, мемлекеттік қызметтер көрсету жүзеге асырылуы мүмкін. Деректерді сақтаудың орталықтандырылмаған жүйесі делдалдардың қатысуынсыз құқықтың ашықтығы мен расталуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Делдалдардың құқықтарды есепке алу, тіркеу, қызмет көрсету істеріне қатысуы кейбір жағдайларда қоғамдағы ірі мәселенің бірі болып табылатын сыбайлас жемқорлыққа әкеліп соғатынын байқауға болады. Блокчейн бұл мәселенің алдын алуына бірден-бір себепші бола алады. Бұл туралы «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығында блокчейн технологиясына нақты көрсетілмеседе сілтеме ретінде қарастырылған: «Сапалы цифрландыру сыбайлас жемқорлықты төмендету факторы ретінде Цифрландыру мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ете отырып, азаматтың шенеунікпен тікелей байланысын және тиісінше, "тұрмыстық" сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын болдырмай, барлық рәсімдердің бюрократиядан арылтуға және ашықтығына кепілдік береді. Мемлекеттік органдардың бизнес-процестерін цифрлық форматқа көшіру арқылы озық технологиялық шешімдерді одан әрі қолдану барлық салаларда сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға бағытталатын болады» [4]. Осы жарлықтың қоғамда жүзеге асырылуына және блокчейн технологиясының алғы шарты ретінде іске асырылып жатқан жағдайларды қарастырсақ. Қазіргі уақытта Қазақстанда жол қауіпсіздігін бақылауды қамтамасыз ету үшін 2017 жылы іске қосылған "Сергек" жүйесі және мемлекеттік қызметтер көрсетудің электрондық түрі ретінде

«Электрондық үкімет» порталы 2006 жылдан бастап жұмыс атқаруда. Бұл технология мен ээлектрондық портал ішкі істер органдарының, мемлекеттік қызметтер көрсетумен айналысатын қызметкерлер арасындағы сыбайлас жемқорлықтың санын төмендетуде.

2. Сот процестерін жеңілдету және автоматтандыру: блокчейн технологияны сот процестеріне қатысатын куәліктерге, шарттарға және басқа құжаттарға қол жеткізуді жеңілдететін электрондық құжаттарды жасау үшін пайдалануға болады.

3. Деректерді қорғау және құпиялылық: Блокчейнде сақталған барлық транзакциялар шифрланған және тиісті авторизациясыз өзгерту немесе жою мүмкін емес. Бұл жеке тұлғаны тексеру жүйесі жалпы қауіпсіздікті арттыра отырып, ақпараттық шабуылдаушылардың, алаяқтық әрекеттерді одан әрі болдырмайды.

4. Дауларды шешу: Блокчейн цифрлық келісімшарттар мен смарт келісімшарттар жасау арқылы дауларды шешу үшін технологияны қолдануға болады. Смарт келісімшарттар блокчейнде жұмыс істейтіндіктен, олар транзакция процесін жиі бәсеңдететін қағаз құжаттарды жояды. Сонымен қатар, смарт келісімшарттардың артықшылығы - оларды жалған жасау мүмкін емес[5].Бұл тараптарға өзара әрекеттесу ережелері мен шарттары туралы келіссөздер жүргізуге, сондай-ақ міндеттемелердің орындалуын автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Блокчейн технологиясы заң саласында көптеген артықшылыққа ие. Бірақ оларды жүзеге асыру үшін құқықтық мәселелер де туындайды. Оларға жеке тоқталып өту қажет.

Қатысушыларды анықтау: блокчейнге қатысты негізгі сұрақтардың бірі-желі қатысушыларын анықтау. Блокчейнге негізделген әрекеттер пайдаланушыларға анонимді болуға мүмкіндік береді. Алайда, мұндай анонимділік блокчейнге сот жауапкершілігі тартылған жағдайларда қиындықтар тудыруы мүмкін. Үкіметтер мен реттеушілер құпиялылық пен блокчейн мүшелерін анықтау міндеті арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін заңдар мен саясаттарды әзірлеу қажет.

Алаяқтықты жою: бұл қатысушыларды криптовалюта ұрлығы, кибершабуылдар және басқа да блокчейн қылмыстары сияқты заңсыз немесе зиянды әрекеттерден қорғау үшін құқықтық реттеу қажеттілігін тудырады.

Меншік құқығын қорғау: Блокчейн технологиясы жылжымайтын мүлік немесе зияткерлік меншік сияқты активтерге құқықтарды делдалсыз беруге және тіркеуге мүмкіндік береді. Бөлінген тізілімде меншік құқығын және әртүрлі қаржылық құжаттарды жазуға болады. Блокчейн технологиясымен қамтамасыз етілген жылжымайтын мүлік тізілімі мүмкіндігінше ашық болады. Кез келген пайдаланушы оны толығымен, бірден және ең жаңартылған пішінде көреді[6]. Жылжымайтын мүлік сияқты, блокчейн адамдардың зияткерлік меншік құқықтарының сенімді жазбасын қамтамасыз ете алады. Ақпарат жалпыға қолжетімді болады, бұл кез келген өзгерістерді және барлық жазылған құжаттарды қадағалауға мүмкіндік береді. Құқықтық реттеу меншік құқығын тиісті қорғауды және блокчейнді пайдалану кезінде туындайтын дауларды шешуді қамтамасыз етуі керек.

Қорытынды

Блокчейннің бөлінген және орталықтандырылмаған табиғаты ақпараттың желіде қауіпсіз сақталуын қамтамасыз етеді, бұрмалау және рұқсатсыз өзгертулер қаупін азайтады. Блокчейн технологиясы ашықтықты арттыру, тиімділікті оңтайландыру және құқықтық процестердің қауіпсіздігін нығайту мүмкіндігін ұсына отырып, қазіргі заманғы заң қауымдастығында айтарлықтай әлеуетке ие. Блокчейн технологиясы технологиялық инновациялар мен құқықтық эволюцияның қиылысында тұр. Бұл инновациялық технология көптеген мүмкіндіктерді ұсынғанымен, оның заңды қыр-сыры жоқ емес. Блокчейнді қолданыстағы құқықтық базаға кедергісіз біріктіру, қолданыстағы құқықтық шеңбермен үйлесімділігін қамтамасыз ету үшін нормативтік-құқықтық аспектілерді ескеру қажет. Блокчейн технологиясын реттеу үшін жаңа заңдарды әзірлеу немесе қолданыстағы заңдарды бейімдеу қажет. Блокчейн технологиясы деректер базасымен жұмыс атқаратындықтан, “Қазақстан Республикасының Дербес деректер базасы және оларды қорғау туралы заңына” 1-бабына блокчейн технологиясы туралы негізгі ұғымдар енгізіліп, 2- тарау блокчейн технологиясында дербес деректердің қолданылуы мен құпиялылығын сақтауға қатысты нормамен; “Жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу туралы” заңының 4,5-тарауларына «блокчейн технологиясы арқылы жылжымайтын мүлікке құқықтарды мемлекеттік тіркеу ерекшеліктері мен тәртібі туралы»; Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының Заңына:

- Блокчейннің ашықтығына қойылатын талаптар: ашықтық пен есеп беруді қамтамасыз ету үшін мемлекеттік транзакцияларды ашық немесе тексерілетін блокчейн тізілімдерін жүргізуге қатысты;

- Сыбайлас жемқорлық әрекеттердің алдын алу үшін мемлекеттік жобаларда пайдаланылатын смарт-келісімшарттардың қолданылу және жасалу рәсімдерін белгілеу туралы.

- Блокчейн ақпарат берушілерді қорғау: анонимділік пен заңды кепілдіктерді қамтамасыз ете отырып, блокчейн технологиясы арналары арқылы сыбайлас жемқорлықты әшкерелейтін ақпарат берушілерді қорғау тетіктерін әзірлеу туралы нормалармен толықтыру әрекеттері жүргізілсе .

Білім беру және ақпараттандыру блокчейн технологиясын заң саласында құқықтық реттеуде алатын орны ерекше. Осыған байланысты блокчейн технологиясын құқықтық реттеудің күрделілігі студенттер мен заң мамандарына білім беруді және хабардар етуді талап етеді. Заңгерлерді оқыту олардың жаңа құқықтық мәселелерді түсінуі және ережелерді тиімді қолдануы үшін блокчейн технологиясы өте маңызды.

Тұтастай алғанда, блокчейн технологиясы әділетті және тиімді сот төрелігін дамыта отырып, заң саласында барған сайын маңызды құралға айналуда.Құқықтық реттеу блокчейнге қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуде және құқықтарын қорғауда маңызды рөл атқарады. Тиісті заңнаманы әзірлеу және барлық мүдделі тараптар арасындағы ынтымақтастыққа жәрдемдесу қажеттілігі туындайды. Бұл бірлескен күш-жігер заңды өріс шеңберінде блокчейн технологиясы барлық қатысушы тараптардың мүдделерін қорғауды жүзеге асырады.Сонымен қатар, блокчейн технологиясының эволюциясы заңдық процестерге әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар заңнан тыс салаларда қолданылып, оларға жұмыстарды жүзеге асыруда тиімділік пен қолжетімділікті арттыруға жағдай жасайды.

1. Ақпараттандыру туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 24 қарашадағы № 418-V ҚРЗ [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000418

2. Блокчейн дегеніміз не? Блокчейн технологиясы неліктен маңызды? Blockchain қалай жұмыс істейді?, 2021.[Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://kk.rayhaber.com/2021/08/%D0%B1%D0%BB%D0%BE%D0%BA%D1%87%D0%B5%D0%B9%D0%BD

3. Қазақстан блокчейн технологиялар мен электронды валюталардан не ұтады [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://kaz.inform.kz/news/kazakstan-blokcheyn-texnologiyalar-men-elektrondy-valyutalardan-ne-utady_a2967110/

4. «Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022 – 2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарына өзгерістер енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы № 802 Жарлығы [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802

5. Заң ғылымындағы блокчейн технологиясы [Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі:https://prague.bc.events/ru/news/blockchain-in-legal-practice-how-technology-is-used-in-legal-sector-96527

6. Дробышев Павел “Заңгерлерге арналған блокчейн технологиясы : заң қызметтері нарығын дамытудың жаңа перспективалары”[Электрондық ресурс] // Ақпараттық жүйелер — Қолжетімділік тәртібі: http://www.anglolex.org/News/21.html

Рахимжанова Г.Е., Карагандинский университет Букетова, экономический факультет, гр. МЛГ-23Р, магистрант
(Научный руководитель — к.э.н., ассоциированный профессор Арынова Ж.З.)

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТРУМЕНТЫ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЛОГИСТИКУ

Тенденция использования цифровых технологий в области логистики продолжает расти с каждым годом, так как использование современных информационных технологий, автоматизированных систем и передовых аналитических решений позволяет ей становится более адаптивной к изменяющимся требованиям рынка, более гибкой в решении сложных задач и более эффективной в управлении поставками. Как результат, многие логистические компании вкладывают больше усилий в исследование и внедрение новых технологий для оптимизации своих операции.Однако недостаточное развитие может привести к каким-либо проблемам. К примеру, вопросы кибербезопасности, сложности интеграции новых технологий с традиционными системами, а также необходимость квалифицированных кадров, способных использовать возможности цифровой трансформации в полной мере, представляют собой ряд вызовов, с которыми сталкиваются предприятия в ходе внедрения цифровых технологий в области логистики. Поэтому целью исследования заключается в выявлении преимуществ, возможностей и вызовов, которые могут препятствовать при внедрении данных технологий. В качестве инструмента исследования используется SWOT-анализ.

Политика государства в области цифровых технологий определена в «Концепции цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 - 2029 годы», утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 269. Каждое положение Концепции имеет связь со сферой логистикой и транспорта. Отмечается, что необходимо повышение уровня кибербезопасности, прозрачности, использование новых технологий для укрепления цифровой экономики и общества, умение работать с большими данными и развитие транспортной инфраструктуры [1].

Переход на новые цифровые технологий означает максимизацию преимуществ автоматизации и новейших соответствующих технологий, доступных для частных и государственных предприятий. Это позволит оптимизировать бизнес-процессы и отчасти заменить человеческий труд. Сегодня можно выделить 11 передовых технологий, представляющиеся собой движущей силой в цифровой трансформации для многих предприятий: искусственный интеллект (ИИ), интернет вещей (ИВ), BigData, блокчейн, пятое

поколение мобильной связи (5G), объемная 3D печать, робототехника, дроны, генная инженерия, нанотехнологии и солнечные фотоэлектрические системы (ФЭС) [2].

По данным авторитетной исследовательской компании Gartner, в 2024 году около 50% логистических компаний будут инвестировать в технологии, поддерживающие искусственный интеллект. К примеру, компания L'Oréal уже внедрила у себя беспилотную систему инвентаризации. Суть их работы заключаются в том, что дроны оснащены бортовой камерой при помощи которого искусственный интеллект обрабатывая видео, считывают штрихкоды и определяют нужное количество товаров для заполнения стеллажей.В 2023 году технология Интернет вещей уже обозначалась как стандартным инструментом для многих сфер общественной жизни. Ожидается, что к 2025 году индустрия решений IoT для конечных пользователей достигнет 1,4 триллиона долларов [3].Несмотря на такие впечатляющие результаты, у общества появляются больше сомнений о сокращении рабочих мест, так как считают, что человеческий труд может быть полностью заменен. На самом деле их использование приводит к трансформации и усложнению трудовых функции.Более половины всех производственных операторов будут взаимодействовать с роботизированной механикой, которая будет помогать работникам в выполнении сложных и рутинных задач с высокой степенью точности [4].

Для выявления полного спектра преимуществ и рисков внедрения цифровых технологий в логистическую отрасль проводится SWOT-анализ (таблица 2), который помогает организациям определить свои сильные и слабые стороны, а также возможности и угрозы, окружающие их в окружающей среде [5].

Таблица 2

Результат проведенного SWOT-анализапо внедрению цифровых технологий в логистику

	Возможности	Угрозы
	1. Развитие автономных транспортных средств и дронов для доставки грузов, что может существенно сократить сроки и стоимость доставки. 2. Точное прогнозирование и управление запасами. 3. Мониторинг состояния оборудования и транспорта. 4. Создание новых рабочих мест	1.Конкуренция со стороны крупных инновационных компаний, способных инвестировать. 2.Возможные изменения законодательства и тарифов. 3.Невозможность адаптировать старые бизнес-модели к новым технологическим трендам. 4. Кибератаки и утечка конфиденциальной информации.
Сильные стороны	Сила и возможности	Сила и угрозы
1. Автоматизация и оптимизация логистических процессов 2. Возможность отслеживать грузы в режиме реального времени, уменьшая потери и улучшая управление запасами. 3. Аналитика данных в режиме реального времени обеспечивает возможность оперативного реагирования на изменения спроса и рыночных условий.	1. Улучшенное управление запасами и сокращение издержек. 2. Постоянный мониторинг может предотвратить потенциальные сбои и увеличить срок службы оборудования. 3. Внедрение блокчейна для повышения прозрачности и безопасности. 4. Интеграция с другими технологиями для создания экосистемы цифровой логистики. 5.Сотрудничество с крупными компаниями для расширения географии. 6. Появление новых бизнес-моделей.	1. Разработка и внедрение эффективных мер защиты от кибератак для обеспечения безопасности данных. 2. Постоянное обновление и развитие технологий для адаптации к меняющимся условиям рынка. 3. Создание системы подготовки и переподготовки специалистов для работы с новыми технологиями. 4. Развитие отечественных разработок и инноваций для снижения зависимости от зарубежных технологий.
Слабые стороны	Слабость и возможности	Слабость и угрозы
1. Высокие затраты на внедрение новых технологий и обучение персонала. 2. Возможный отказ оборудования и технические сбои. 3. Сложности в интеграции новых технологий с уже действующими системами логистики. 4. Нехватка квалифицированных кадров.	1.Привлечение инвестиций для внедрения новых технологий и расширения инфраструктуры. 2.Обучение и подготовка специалистов для работы с инновационными технологиями. 3.Использование опыта успешных проектов в других отраслях для оптимизации процессов и снижения затрат.	1.Разработка стратегии по снижению рисков и адаптации к изменениям в законодательстве. 2.Работа над повышением эффективности и снижением затрат для конкурентоспособности на рынке.
Примечание: Составлено автором на основе проведенного анализа		

На основе проведенного SWOT-анализа можно сделать вывод, что цифровые технологии могут существенно улучшить логистический сектор. Они предоставляют множество возможностей для оптимизации процессов, снижения затрат и улучшения качества услуг. Однако для реализации этих возможностей необходимо учитывать существующие угрозы. Важно продолжать инвестировать в исследования и разработки, чтобы создавать новые технологии и улучшать существующие. Также необходимо уделять внимание подготовке специалистов, которые смогут работать с новыми технологиями и применять их на практике. Кроме того, необходимо разрабатывать стратегии, которые помогут адаптироваться к изменениям в законодательстве и снизить риски. Это может включать в себя работу над повышением эффективности, снижением затрат и повышением конкурентоспособности на рынке.

1.Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года №269 «Концепция цифровой трансформации, развития отрасли информационно-коммуникационных технологий и кибербезопасности на 2023 - 2029 годы» – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000269#z470

2. Афанасенко И. Д. Цифровая логистика / И. Д. Афанасенко, В. В. Борисова. - Санкт-Питербург : Питер, 2019. – 269 с.

3. Краснов А.Объём рынка IoT может достичь 3 триллионов долларов к 2025 году – URL: https://iot.ru/gadzhety/obyem-rynka-iot-mozhet-dostich-3-trillionov-dollarov-k-2025-godu-

4.Национальный доклад «Рынок труда Казахстана: на пути к цифровой реальности» [ЭР] // АО «Центр развития трудовых ресурсов» – 2022. – URL: https://iac.enbek.kz/ru/node/1451

5. Учитель, Ю.Г. SWOT-анализ и синтез – основа формирования корпоративной стратегии. – Москва: ИЛ, 2022. – 157 с.

Сержанқызы Б., «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КеАҚ, инженерлік экономика және менеджмент факультеті, ЭМ-22-1, магистрант
(Ғылыми жетекші — э.ғ.к., қауымд.проф., Шаметова А.А..)

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕМЕНШІК СЕРІКТЕСТІГІН ҚОЛДАНУДЫҢ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІ

Қазіргі кезде әлемнің дамыған елдерінде экономиканы дамыту бағыты мемлекет пен жеке сектордың іс-әрекетін біріктіру арқылы, басқарудың және реттеудің жаңа нысандары мен әдіс-амалдарын табуға біріктіру негізінде сипатталады.

Халықаралық тәжрибеде МЖС механизмін белсенді пайдаланған кезде бірыңғай МЖС анықтамасы және оның түрлерінің жалпы қабылданған жіктемесі жоқ, әр ел МЖС ұғымы мен оның түрлерін дербес және тәуелсіз түрде айқындайды [1].

Мысалы, Еуропа Одағы (ЕО) «Мемлекеттік жеке меншік серіктестік және ЕО мемлекеттік келісімшарттар мен концессиялар туралы заңнамасы туралы» Жасыл кітапқа (Green Paper) сәйкес МЖС-ні мемлекеттік органдар мен бизнес арасындағы инфрақұрылымды қаржыландыруды, салуды, оңалтуды, басқаруды немесе ұстауды, сондай-ақ қызметтер көрсетуді қамтамасыз етуге арналған ынтымақтастық нысаны ретінде айқындайды.

Бұдан басқа, ЕО МЖС-ні сипаттайтын мынадай негізгі элементтерді бөліп көрсетеді:

1) мемлекеттік және жеке сектор арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастық;

2) мемлекет тарапынан қоса қаржыландыру мүмкіндігі;

3) мемлекет қызметтер көрсету сапасының өлшемдерін белгілеуі, баға саясаты мен осы параметрлердің сақталуын бақылауды айқындауы тиіс;

4) тәуекелдерді әріптестер арасында бөлу.

МЖС қатысты Италияның заңнамаларына сәйкес серіктестікті қолданылу саласы жобалау, салу, басқару немесе қоғамдық маңызы бар жұмыстарға немесе коммуналдық қызметтерге қызмет көрсету немесе жеке инвесторлар тарапынан толық немесе ішінара қаржыландыруды да қамтитын белгілі бір қызмет көрсету сияқты қызметтің бір немесе бірнеше түрлерін қамтитын МЖС шарттары болып табылады.

Францияның заңнамасына сәйкес МЖС шарттары әкімшілік шарттар болып табылады, оларға сәйкес мемлекеттік заңды тұлға жеке меншік ұйымға қоғамдық маңызы бар қызметтер көрсету үшін қажет құрылысты қаржыландыруды орындауды; осындай құрылыс мақсаттары үшін жобалауды немесе конверсиялауды; осындай құрылысқа қызмет көрсетуді және оны басқаруды тапсырады.

Жапонияда МЖС-нің жеке қаржыландыруды, басқарушылық қабілет пен техникалық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы мемлекеттік объектілерге қатысты шаралар қабылдау жолымен халыққа қол жетімді және сапалы қызметтерді кепілді ұсыну үшін әлеуметтік инфрақұрылымды тиімді жақсарту ретіндегі түрлерінің бірі болып табылатын жеке қаржылық бастамаға анықтама беріледі.

Сондай-ақ халықаралық ұйымдардың да анықтамаларын келтіруге болады, мысалы Standard & Poor,s агенттігі МЖС-ні шеңберінде бірнеше секторлардың тәжірибесі мен сараптамасын біріктіру және қаржылық тәуекелдер мен пайданы бөлу негізінде қоғамдық міндеттерді шешу жүргізілетін қоғамдық және жеке сектор арасындағы орта мерзімді немесе ұзақ мерзімді ынтымақтастық деп айқындайды.

Мемлекеттік-жеке меншік серіктестік – құқықтар мен міндеттемелерді, тәуекелдерді, шығындар мен пайданы теңгерімді бөлу жағдайларында мемлекет жауапкершілігінің дәстүрлі саласындағы тиісті шарттарда айқындалатын нәтижелерге қол жеткізуге бағытталған мемлекет пен жеке меншік субъектілерінің өзара қатынасының жүйесі.

Халықаралық тәжірибе негізінде МЖС жобаларының тиімді іске асырылуының мынадай факторларын бөліп көрсетуге болады:

-мемлекет үшін инфрақұрылым объектілерін салу емес, қызметтердің көлемі мен сапасы басым болып табылады;

-жеке сектордың инфрақұрылымды жобалау, салу, пайдалану саласындағы біліктілігі мен тәжірибесі көлемі мен сапасын мемлекет айқындайтын қызметтерді көрсету үшін пайдаланылады;

-жеке сектор шығындарын өтеу оның жұмыс сапасына байланысты.

Халықаралық практикада негізінен МЖС-нің институционалдық және келісімшарттық екі нысаны бөлінеді.

Мемлекеттік және жеке сектор арасындағы серіктестікті екі жағдайда институционалдық МЖС-ға жатқызуға болады:

Мемлекеттік және жеке секторлардың жаңа бірлескен кәсіпорнын құру.

Бұл жағдайда мемлекет пен жеке сектордың бірлескен компания құруы кезінде мемлекеттік келісімшарттар мен концессиялар туралы заң нормалары қолданылмайды, бірақ мұндай кәсіпорын шеңберіндегі қызмет МЖС нормалары мен қағидаттарына сәйкес болуы тиіс.

Әр түрлі елдерде МЖС келісімшарттарын қолдану тәжірибесі төмендегідей:

Дәстүр бойынша Ұлыбританиядағы МЖС-нің кең тараған нысаны жеке инвестицияларды мемлекеттік инфрақұрылымға ұсыну үдерісімен негізделетін жеке қаржылық бастама (Private Finance Initiative PFI) болып табылады [2].

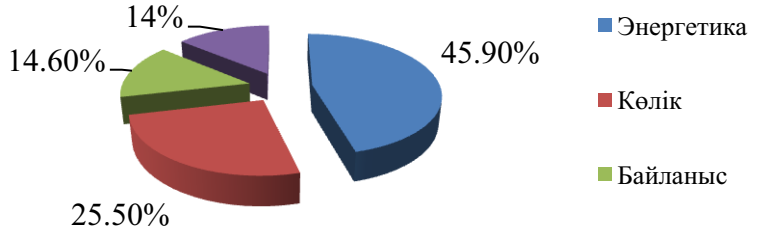
Соңғы он жылда мемлекеттік жүйелі қолдау және МЖС бағдарламаларын жандандыруға бағытталған басқару саясатының негізінде Оңтүстік Кореядағы МЖС нарығы өсіп, мемлекеттік бюджеттің тапшылығы проблемасын шешуге мүмкіндік беретін қаражат тартудың жаңа әдіс-амалы ретіндегі өз позициясын нығайтып, тұрақты және жоғары табысты қаржы нарығына айналды. Жеке сектордың мүддесі МЖС дамыту жөніндегі жалпы мемлекеттік бағдарлама шеңберінде МЖС арқылы қаржыландыруды жандандыру жөніндегі мемлекеттік саясатта ескеріледі.

Сондай-ақ Оңтүстік Кореяда «салу-пайдалану-беру» және «салу-иелену-пайдалану» келісімшарттары пайдаланылады. Оңтүстік Кореяда МЖС жобалары жобаға кім бастамашылық ететіндігіне байланысты «сұралатын» және «сұралмайтын» санаттарға бөлінеді. Уәкілетті орган, басқарудың орталық немесе жергілікті органдары МЖС-нің потенциалті жобаларын анықтайды және жеке сектордан ұсыныс беру үшін өтініш дер сұратады. «Сұралмайтын» жоба жағдайында жеке сектор МЖС үшін потенциалды жобаны анықтайды және уәкілетті органнан одан әрі нұсқау сұрайды. Концессионер конкурс нәтижесі бойынша анықталады, алайда алғашқы өтініш беруші өтінішті бағалау үдерісінде қосымша ұпай алуы мүмкін.

Мемлекеттік-жекешелік серіктестіктің теориясы мен қолданылу тәжірибесі көптеген отандық және шетелдік мамандардың зерттеу нысаны болып табылады. Себебі, егер бұдан бұрын МЖС жобалары өте сирек қолданылған болса, қазіргі таңда мемлекет пен жеке меншік сектордың инфрақұрылымдық мәселелерді бірігіп шешуі қажеттілік болып табылады.

Қазіргі экономикалық әдебиеттерде мемлекеттік-жекешелік серіктестікке берілген анықтамалардың сан алуан түрлері бар. Солардың ішінде Дүниежүзілік банктің берген анықтамасына сәйкес, «МЖС - бұл қосымша инвестициялар тарту мақсатында, әсіресе бюджеттік қаржыландырудың тиімділігін арттыру құралы ретінде инфрақұрылымдық өнімдер өндіру мен қызметтер көрсету бойынша жүзеге асырылатын мемлекет пен жеке меншік арасындағы келісім».

Дүниежүзілік банктің статистикалық мәліметтеріне сүйенсек, төмен және орта табысты елдерде (Қазақстан – ортадан жоғары табысы бар елдерге жатады) 2000-2020 жылдар аралығында МЖС механизмі бойынша барлығы 5781 инфрақұрылымдық жоба жүзеге асырылды. Олардың ішінде энергетика саласында 2652 жоба, көлік кешені саласында 1472, байланыс саласында 843, ал сумен қамтамасыз ету және канализация саласында 814 инфрақұрылымдық жоба жүзеге асырылды (1 -сурет).

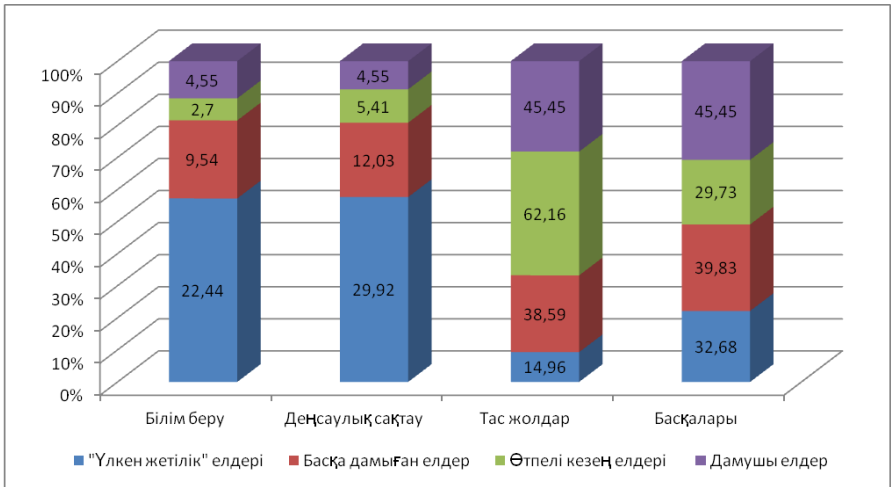

1-сурет - Әлемдегі елдерде 200-2020 жылдары МЖС механизмі бойынша жүзеге асырылған жобалар

Аталған жобаларды жүзеге асыру мақсатында 2000-2020 жылдар аралығында барлығы 2 026 257 млн. АҚШ доллары көлемінде инвестициялар жұмсалды. Сала бойынша қарастырсақ: байланыс саласына 875 399 млн. АҚШ доллары, энергетика саласына 715 043 млн. АҚШ доллары, көлік кешені саласына 366 564 млн. АҚШ доллары, ал сумен қамтамасыз ету және канализация саласына 69 251 млн. АҚШ доллары көлемінде инвестициялар құйылған болатын [25].

Жүзеге асырылған жобалар ішінде Латын Америкасы алдыңғы қатарды иеленіп отыр, мұнда қарастырылып отырған кезеңде 1705 жоба жүзеге асырылып, оған 769 444млн. АҚШ доллары көлемінде инвестиция жұмсалды. Екінші орында Шығыс Азия және Тынық мұхит елдері – 1666 жоба, инвестициялар көлемі - 358 547 млн. АҚШ доллары. Үшінші орында Европа және Орталық Азия елдері –819, инвестициялар - 312 989 млн. АҚШ доллары.

МЖС көмегімен инвестициялар тарту үшін таңдалатын басымдықты сала елдің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне және елде жүргізіліп жатқан мемлекет саясатына байланысты. Бүкіл әлемде негізінен көлік саласында МЖС инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру кезінде пайдаланылады. Еңбек өнімділігінің деңгейі, жан басына шаққандағы ЖІӨ тұтыну деңгейі, әлеуметтік қорғау және білім беру, сонымен қатар медициналық қызмет көрсетудің сапасы орташа өмір сүру ұзақтығы жоғары болған сайын МЖС денсаулық сақтау мен білім беру сияқты экономиканың салаларында жиі қолданылады (2-сурет).

2-сурет– Елдер топтарының МЖС жобалары бойынша әртүрлі салалардағы үлес салмақтары

Суреттегі елдер құрылымна тоқталып кетейік. Мұнда «Үлкен жетілік» елдеріне АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Италия, Канада, Франция, Жапония жатады. Басқа дамыған елдерге Австрия, Бельгия, Дания, Австралия, Израиль, Ирландия, Финляндия, Испания, Португалия, Греция, Оңтүстік Корея, Сингапур жатады. Өтпелі кезең елдеріне Болгария, Чехия, Венгрия, Хорватия, Польша, Румыния, Латвия, Украина жатады. Дамушы елдерге Үндістан, Бразилия, Чили, Гонконг, Мексика, Сауд Аравиясы, Біріктірілген Араб Эмираттары жатады [3].

Осы әр ел құрылымында «Үлкен жетілік» елдері мен басқа да дамыған елдерде МЖС көп бөлігі білім беру саласына тиісті екенін көруімізге болады, ал өтпелі кезең елдерінде көп жағдайда тас жолдар салуға МЖС қолданылады, ал дамушы елдерде ол басқа салаларға жіберілетінің көруімізге болады.

1. Гагарин П.А., Двинянин Е.А.. Мемлекеттік-жекешелік әріптестік ауқымды жобаларды іске асыру құралы ретінде. -http://www.gradient-alpha.ru/assets/docs/PPP-Research-14.03.2015.pdf
2. Есембекова Д.Б. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестікті дамыту. -Алматы: 2020.
3. Балашов с. дамыған елдерде МЖӘ жұмыс істеу тәжірибесі / / РҒА ЖЭ хабаршысы, 2019.-№4.

Тихомолова К. С., Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, экономический факультет, гр. УА-42, студент
(Научный руководитель – м.э.н., ст. преподаватель Шакирова Г.А.)

РИСКИ И АСПЕКТЫ, СВЯЗАННЫЕ С АУДИТОМ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТИ

Аудит дебиторской задолженности может сопровождаться различными рисками и аспектами, которые аудиторы должны учитывать. Вот некоторые из них:

Риск сомнительных долгов:

-Клиенты могут не выплатить долги, что может привести к необходимости создания резервов и списания долгов.

-Аудиторы должны оценить адекватность создания резервов и правильность списания долгов.

Риск связанных лиц:

-Компания может иметь долги перед связанными компаниями или лицами, что может вызвать конфликт интересов.

-Аудиторы должны оценить, были ли сделки с связанными лицами проведены по адекватным условиям.

Риск обесценки активов:

-Долги, которые длительное время остаются неоплаченными, могут потребовать обесценки активов и уменьшения их стоимости.

-Аудиторы должны оценить, были ли применены необходимые процедуры для обесценки активов.

Риск неправильной классификации:

-Долги могут быть неправильно классифицированы, например, как текущие, когда они на самом деле являются долгосрочными.

-Аудиторы должны проверить правильность классификации дебиторской задолженности.

Риск мошенничества:

-Существует риск мошенничества со стороны клиентов, которые могут создавать ложные счета или иные манипулировать данными.

-Аудиторы должны проводить проверки на предмет мошенничества и несоответствия.

Риск несоблюдения нормативных требований:

-Компании обязаны соблюдать нормативные требования в отношении дебиторской задолженности, такие как создание резервов и раскрытие информации.

-Аудиторы должны убедиться в том, что компания соблюдает соответствующие нормы.

Риск ликвидности:

-Если долги невозможно взыскать вовремя, это может повлиять на ликвидность компании и ее способность выполнять свои финансовые обязательства.

-Аудиторы должны оценить влияние дебиторской задолженности на ликвидность компании.

Риск недостаточного внутреннего контроля:

-Недостаточные процедуры внутреннего контроля могут привести к ошибкам и мошенничеству в отношении дебиторской задолженности.

-Аудиторы должны проверить эффективность систем внутреннего контроля[1].

Аудиторы должны тщательно анализировать и учитывать эти риски и аспекты при выполнении аудита дебиторской задолженности. Это помогает обеспечить надежность финансовой отчетности и своевременное выявление потенциальных проблем.

Риск зависимости от крупных клиентов:

-Если компания зависит от нескольких крупных клиентов, сбой в оплате одного из них может серьезно повлиять на финансовое состояние компании.

-Аудиторы должны оценить долю выручки, приходящейся на крупных клиентов, и рассмотреть последствия возможных проблем с оплатой.

Риск изменений в экономической среде:

-Изменения в экономической среде, такие как рецессия или инфляция, могут повлиять на способность клиентов выплачивать долги.

-Аудиторы должны учитывать экономические факторы при оценке рисков дебиторской задолженности.

Риск технологических угроз:

-Угрозы в области кибербезопасности могут привести к потере данных о дебиторской задолженности или мошенничеству.

-Аудиторы должны оценить меры безопасности и резервное копирование данных.

Риск легальных споров:

-Легальные споры с клиентами могут повлиять на взыскание долгов и финансовое состояние компании.

-Аудиторы должны оценить наличие текущих и потенциальных легальных споров и их влияние на дебиторскую задолженность.

Риск недостоверной информации:

-Компания может предоставить аудиторам недостоверную информацию о дебиторской задолженности, что может привести к ошибкам в аудите.

Аудиторы должны проводить независимые проверки и подтверждения данных[2].

Риск изменений в нормативной базе:

-Изменения в законодательстве и стандартах могут потребовать изменений в отчетности о дебиторской задолженности.

-Аудиторы должны следить за обновлениями нормативной базы и адаптировать свой аудит в соответствии с новыми требованиями[3].

Риск несоблюдения сроков оплаты:

-Задержки в оплате долгов клиентами могут повлиять на финансовый поток компании и ее способность выполнять обязательства.

-Аудиторы должны анализировать и следить за сроками оплаты и их влиянием на финансовое состояние компании.

Риск долгосрочных обязательств:

-Долгосрочные долги клиентов могут представлять высокий риск, особенно если они не поддерживаются необходимыми гарантиями или обеспечением.

-Аудиторы должны оценить структуру долгов и их сроки погашения.

Риск недостоверных сведений о клиентах:

-Компания может предоставить недостоверные сведения о клиентах или их финансовом состоянии, что может повлиять на адекватность оценки рисков[4].

-Аудиторы должны проводить проверку сведений о клиентах на достоверность.

Эти риски и аспекты представляют собой сложный и многообразный набор факторов, которые аудиторы должны учитывать при выполнении аудита дебиторской задолженности. Их цель - обеспечить достоверность финансовой отчетности компании и своевременно выявить потенциальные проблемы, которые могут повлиять на ее финансовое состояние и репутацию.

1. Абленов, Д. О. Аудит: теория и практика: учеб. / Д. О. Абленов. - Алматы : Экономика, 2005. - 419 с

2. Аудит: Учебное пособие. / М.С. Ержанов, С.К. Барышева, А.С. Биктеубаева, А.М. Ержанова; под общ ред. М.С. Ержанова. - 2-е изд., доп. - Алматы: Университет "Туран", 2022. - 165с.

3. Абленов Д.О. и др. Основы общего аудита: теория, методология, практика: Учебник. / Д.О. Абленов, Д.Д. Әбле, А.Д. Абленова; под общей ред. Д.О. Абленова. - Алматы: Экономика, 2020. - 560с.

4. Алимова, Н.Ж. Аудит: 6В04103-Есеп және аудит мамандығы бойынша оқу құралы. / А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. - Қостанай,, 2021. - 120б.

Тұрсынбай А.Ш. Қарағанды Бөкетов университеті, экономика факультеті, ГА-31к-21 тобы, студент
(Ғылыми жетекші – э.ғ.м., аға оқытушы Садуакасова М.Б.)

АУДИТОРЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДІ БАҒАЛАУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі уақытта көптеген шаруашылық жүргізуші субъектілер аудитордың олардың есептілігінің дұрыстығы туралы пікірін білдіру үшін аудиторлық тексерулер жүргізу қажеттілігіне тап болады. Аудит жүргізу барысында аудиторлар мәнділік мен аудиторлық тәуекел сияқты критерийлермен кездеседі. Аудитті жоспарлау кезінде мәнділік пен тәуекелді бірге ескеру өте маңызды, тіпті қажет, ал егер қажетті элементтерді дұрыс таңдасаңыз, онда бұл тиімді аудиторлық жұмыстың негізі болады [1].

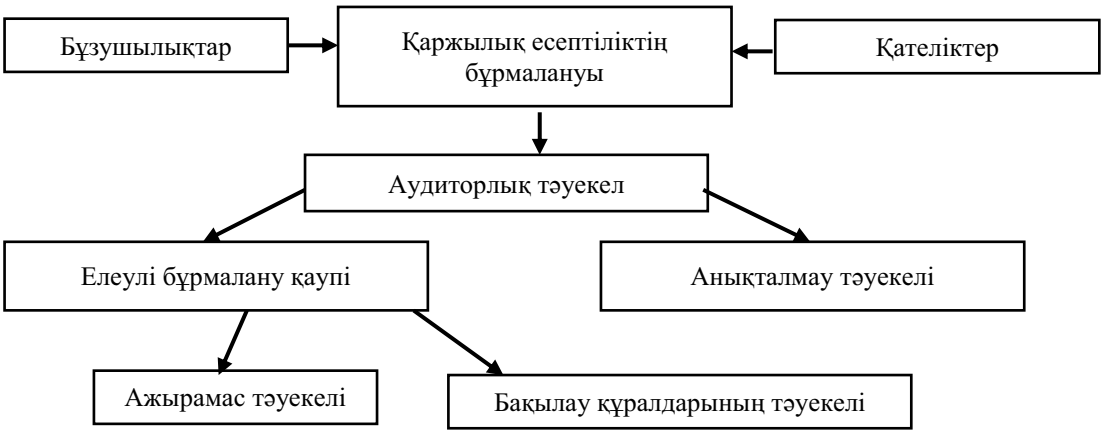
Аудитті дамытудың қазіргі жағдайында аудиторлық ұйымның пайдалы жұмысының кепілі кәсіби қызметпен байланысты тәуекелдерді болжай білу, олардың рұқсат етілген шекті деңгейін дұрыс белгілеу және оларды бейтараптандыру бағыттарын анықтау болып табылады.

Тексеріліп отырған фирмалар еңбек және қаржылық шығындарды азайтуға, сонымен қатар аудиттің мерзімін қысқартуға нақты аудиторлық тәуекелді есептеуді қолдана отырып, мүмкіндік алады. Тәуекелді анықтау аудиторларға аудиторлық тексерілістің әр кезеңінде уақытты үнемдей отырып, ең тиімді жоспар құрай алады. Тәуекелділік дәрежесі жүргізілетін тексеріске, яғни аудит сапасына тигізетін үлесі жоғары болғандықтан, аудиторлық ұйымның басшылығы бұл көрсеткішті бағалап отыруы тиіс. Егер тәуекел жоғары деп бағаланса, онда сенімді аудиторлық дәлелдер алу, мұқият зерттеулер жүргізу, деректердің үлкен үлгілерін жоспарлау қажет.

Экономикалық әдебиеттерде "аудиторлық тәуекел" ұғымы кең және жан-жақты түсіндіріледі. 315-ші Аудиттің халықаралық стандартына тоқталсақ, «Ұйымды және оның айналасын зерттеу арқылы елеулі бұрмалану тәуекелдерін анықтау және бағалау» мынандай тұжырымдама келуге болады: аудиторлық тәуекел – бұл қаржылық есептіліктің елеулі бұрмалануышылықтың орын алу қаупі[2].

Бұл кәсіптің "тәуекел" ұғымымен байланысы оңай байқалады. Бұл аудиторлық қызметтердің ақпараттық белгісіздік жағдайында ұсынылатындығына және өз кезегінде белгілі бір тәуекел деңгейімен байланысты. "Тәуекел" термині қойылған мақсатты іске асыру кезінде күтілетін нәтижелерге қол жеткізуге кедергі келтіретін, материалдық немесе қаржылық залал келтіретін мән-жайлардың туындау ықтималдығы ретінде айқындалады.

"Тәуелсіз аудитордың негізгі мақсаты және халықаралық аудит стандартына сәйкес аудит жүргізу" 200-ші ХАС-қа сәйкес аудиторлық тәуекел қаржылық есептілікте елеулі бұрмаланулар болған жағдайда аудиторлық пікірді қате тұжырымдау тәуекелін, яғни үлкен жауапкершілік алуын білдіреді. Аудиторлық тәуекел-бұл елеулі бұрмаланулар мен белгісіздік дәрежесінің туындысы. Өз кезегінде, аудиторлық тәуекелді бірнеше бөлікке бөліп қарастыруға болады. (1-суретті қараңыз).

Сурет 1. Аудиторлық тәуекел компоненттері

АХС 200 сәйкес аудиторлық тәуекелді анықтаудың нақты әдістемесі жоқ екенін атап өткен жөн. Теориялық тұрғыдан АХС 200 ережелеріне негізделген оны бағалаудың екі тәсілі бар: сапалық (интуитивті) және сандық. Сапалық тәсіл тек аудитордың кәсіби пікіріне сүйенеді, ал аудиторлық тәуекел сандық көрсеткіштерге қарамастан бағаланады.

Аудиторлардың тәуелсіздігі мен объективтілігі қағидаттарын сақтау тұрғысынан сандық тәсіл қолайлы болып көрінеді. Сандық модельдер компоненттердің өзара әрекеттесу сипатына байланысты мультипликативті, аддитивті және аралас болып бөлінеді. Аудиторлық тәуекелдің кез - келген моделінің жұмыс істеуінің негізгі шарты-тәуекелдің ықтималдық сипатын көрсететін 0-ден 1-ге дейінгі диапазондағы тәуекел мәнін анықтау.Авторлардың көпшілігі аудиторлық тәуекелдің мультипликативті модельдеріне сүйенеді, өйткені олар аудиторлық тәуекел компоненттерінің өзара әрекеттесуін айқын көрсетеді:

АТ = АжТ × БҚТ х ТАТ,

мұндағы

АТ – аудиторлық тәуекел

Ажт – ажырамас тәуекел

БҚТ – бақылау құралдарының тәуекелі

ТАТ – анықталмау тәуекелі

Мультипликативті модельдердің жетіспеушілігі ретінде жиынтық мән әрқашан компоненттердің әрқайсысының мәндерінен аз болатындығын атап өткен жөн. Бұл теңдеудің оң жағындағы әрбір шаманың қосындының логикалық мәнін шектейтін бірліктен аз болуына байланысты.

Тәуекелдерді сандық бағалаудың басқа әдістері бар. Мысалы, тәсілдердің бірі белгілі бір қауіп факторларына оң жауаптар санының жауаптардың жалпы санына қатынасы арқылы тәуекел көрсеткішін есептеуді, сондай-ақ тәуекел факторларының қорытынды көрсеткішке әсер ету қарқындылығын бағалауды қамтиды.

Аудиторлар клиенттің барлық шаруашылық операцияларын тексере алмайтындығын ескере отырып, аудиторлық тәуекел аудит процесінде шешуші рөл атқарады. Стандарттар аудитордың өз пікірін негіздеу үшін қаржылық есептілік тұтастай алғанда жосықсыз әрекеттер мен қателіктер салдарынан айтарлықтай бұрмалануға ұшырағанына ақылға қонымды сенімділікті талап етеді.Ақылға қонымды сенімділік – бұл сенімділіктің жоғары деңгейі. Бұл аудитордың аудиторлық тәуекелді (яғни, қаржылық есептілік айтарлықтай бұрмаланған кезде аудитордың орынсыз пікір білдіру қаупін) дәл осы мақсатта қолайлы төмен деп саналатын деңгейге дейін жеткізу үшін жеткілікті аудиторлық дәлелдемелерді жинау арқылы жүзеге асырылады.

Қазіргі уақытта аудиторлық тәуекелді бағалаудың қолданыстағы әдістері Теориялық әзірлемелердің шектеулі болуына және олардың нақты тәжірибеге жеткіліксіз бейімделуіне байланысты жетілдіруді қажет етеді. Аудитор аудит барысында алынған ақпараттың дұрыстығы туралы қорытынды бере отырып, өзіне жауапкершілік ретінде аудиторлық тәуекелді қабылдайды. Адам факторы мен қателіктерге бейімділігін ескере отырып, аудитор заңды тұлғаны тез жою мақсатында алаяқтықты немесе деректерді қасақана бұрмалауды жасыруға бағытталған ақпараттың кездейсоқ, арифметикалық және қасақана (трендтік) бұрмалануын анықтауда шектеулерге тап болады. Кәсіби қызмет аясында өтірік әлеуметтік-психологиялық аспектілерге айналады. Ол бізді барлық жағымыздан қоршап алып, іс жүзінде жойылмайды. Сонымен қатар, адам адал емес әрекеттер жасаса да, өзін ақтай алады. Сондықтан өтірікті біздің өміріміздің алып тастаудың барлық әрекеттері утопиялық, психологиялық тұрғыдан қате және үмітсіз.

Осыған байланысты аудитордың кәсіби қызметінде тәуекелдер туындай бастайды. Қазіргі уақытта аудит жүргізу кезінде тәуекелдерді бағалаудың көптеген әдістері бар. Аудитордың алдында қандай әдісті қолдану керек және ол қаншалықты тиімді сұрақ туындайды. Сонымен, аудит жағдайлардың жоғары өзгергіштігіне және әр экономикалық субъектінің бірегейлігіне байланысты болады. Демек, аудитордың кәсіби тәуекелінің жоғарылауына әкелетін субъективті бағалау деңгейі аудиторлық тәуекелді бағалау

әдіснамасын және тиісті құралдарды дамыту тұрғысынан өзекті болады. Бұл құралдар аудиторлық қызметті жүргізу кезінде халықаралық аудит стандарттарының, кәсіпорынның ұлттық нормалары мен стандарттарының талаптарын сақтауды қамтамасыз ету үшін қажет.

Аудиттегі тәуекелдің маңыздылығының артуы, ең алдымен, тексерілетін экономикалық процестердің күрделенуіне, осы процестер жүзеге асырылатын қоршаған ортаның белгісіздігіне, сондай-ақ қазіргі экономикалық жағдайдың тұрақсыздығына байланысты. Жылдық қаржылық есептілікпен айла-шарғы жасау, жалған банкроттық экономикалық дағдарыстар кезеңінде және шаруашылық жүргізуші субъектілердің төлем қабілетсіздігі басталғанға дейін сирек емес.

Құқықтық және кәсіптік нормалар мен ережелерге байланысты аудитор экономикалық қылмыстардың алдын алуға және ашуға міндетті. Сонымен қатар, аудиттің қазіргі кезеңі тәуекелді анықтау мен бағалаудың маңыздылығын растайтын тәуекелге бағытталған деп аталады. Мұның бәрі тәуекел санатын аудиттің негізі ретінде анықтайды. Тәуекелдер жоғары салаларда аудиторлық жұмысты шоғырландыру арқылы аудит жүргізу уақытын қысқартуға және атқарылған жұмыстың сапасын арттыруға болады. Аудиторлық тәуекел тексеруге бөлінген шектеулі уақытқа байланысты туындауы мүмкін. Тексеру әрдайым үздіксіз емес, көбінесе таңдамалы түрде жүргізілетіндіктен, уақыт шектеулеріне байланысты қауіп бар.

Сенімділіктің жоғары деңгейін қамтамасыз ету үшін аудиторлық тәуекелді қолайлы төмен деңгейге дейін төмендету маңызды. Әдетте, белгісіздік дәрежесі неғұрлым жоғары болса, оны төмендету үшін аудиторлық процедураларды жүргізу қажеттілігі соғұрлым жоғары болады.

Аудитор аудиттің халықаралық стандарттарын (АХС) басшылыққа ала отырып клиенттің қызметін, ішкі бақылау жүйесін, енгізілген жүйелерді және т. б. талдай отырып, оның елеулі бұрмалану тәуекелдерін анықтау; клиенттің елеулі бұрмалану тәуекелдерін бағалау; жүргізілген бағалауларға жауап ретінде анықталған тәуекелдерді ескере отырып, тиісті аудиторлық рәсімдерді таңдау қажет.

Аудитордың жоғарыда аталған процедураларды елемеуі оның қабілетсіздігін және стандарттар талаптарының бұзылуын көрсетеді, бұл аудиторлық қорытындыда қате тұжырымдарға әкелуі мүмкін. Елеулі бұрмаланулардың тәуекелдерін толық бағалау және есепке алу үшін аудитор клиентке тән тәуекелдердің сипатын толық түсініп, оның қызметі туралы толық түсінік алуы керек. Соңғы уақытта кәсіпорындардың қызметі ағымдағы экономикалық жағдайдың тұрақсыздығы, қолайсыз әлеуметтік-саяси өзгерістер қаупі, нарықтық конъюнктураның, бағалардың, валюта бағамдарының ауытқуы, экологиялық тәуекелдер сияқты сыртқы тәуекелдермен күрделене түсті, олар болжанбауы мүмкін. Сондықтан аудитор үшін зерттелетін объектінің қызметі мен ортасының ерекшелігін түсіну, аудиттелетін адамның жұмысына әсер ететін сыртқы факторларды егжей-тегжейлі бағалау маңызды.

Сонымен, аудиторлық қызметтер нарығындағы жағдай елдегі экономикалық тұрақсыздыққа байланысты өзгерістерге ұшырайды. Мұның бәрі аудиторлық тәуекелдің өсуіне әкеледі. Аудитті дамытудың қазіргі кезеңінде аудиторлық фирмалардың жұмыс тәжірибесіне аудиторлық тәуекелді барабар бағалауға және аудиторлық ұйымдар жұмысының тиімділігі мен сапасын арттыруға мүмкіндік беретін жаңа әдістемелерді әзірлеу және енгізу ерекше рөл атқарады.

1. 300 АХС Қаржылық есептілік аудитін жоспарлау //www.gov.kz

2. 315 АХС Ұйымды және оның айналасын зерттеу арқылы елеулі бұрмалану тәуекелдерін анықтау және бағалау //www.gov.kz

3. 200 АХС Тәуелсіз аудитордың негізгі мақсаты және халықаралық аудит стандартына сәйкес аудитті жүргізу //www.gov.kz

СОДЕРЖАНИЕ

Секция «Актуальные вопросы естествознания»

Айкеева Д.М. Оқушылардың зерттеушілік біліктіліктерін сыныптан тыс жұмыстарда дамыту мүмкіндіктері ... 3
Әбілдаева А.Ж. Полимерлі нанобөлшектер – болашағы зор жаңа дәрілік үлгілер ... 5
Акчекенов Б., Келисбеков А.К. Қатпарлы конвейердің бір-бірімен байланысты көп қозғалтқышты, жиіліктік реттелетін электр жетегін әзірлеу ... 7
Андрющенко Ю.А. Применение преобразования Лапласа в дробном исчислении ... 10
Аутен Н.А., Дәрібай А.Т. Рифампицин мен с дәруменімен иммобилизацияланған полилактид-со-гликолид нанобөлшектерін алу және зерттеу ... 12
Ахметшин А.Д. Об одной задаче коши с дробной производной капуто ... 13
Бассир А.М., Есенбекова С.К., Пернебай М.Ә. Эфир майларын қолдану арқылы фосфорит кен үлгілерін флотациялық байытуды модификациялау ... 16
Бахытова Т.Б. Методические возможности использования мобильных приложений при обучении биологии. ... 18
Бердикалова А.К. Сұйық кристаллды дисплей сағатының физикалық қасиеттерін зерттеу ... 21
Блялова З.С. Іштен жану қозғалтқышының құрылысы және жұмыс істеу принципін зерттеу ... 25
Бугумбаев Р.Ж., Темиров Д.Е. Программированное обучение как фактор повышения качества знаний учащихся ... 30
Жеңіс А.Д., Сауытжан К.Қ. Полимитин бояғыштарының негізінде dssc күн ұяшықтарының вольт амперлік сипаттамасы ... 32
Жұман М.А., Рахимгалиев Т.А. Фотолюминесценция спектрлерін өлшеуге арналған қондырғыны жинау үшін заманауи жобалау және автоматтандыру әдістерін пайдалану ... 34
Кажмуратова А.Т., Тулеуов У.Б., Насихатұлы Е., Малик Б., Сүлейменова А.С. Беріктігі жоғары қос торлар негізінде биоүйлесімді полимерлі гидрогельдерді әзірлеу ... 37
Кузнецова Д.А. Формирование профессиональной компетентности студентов-биологов педагогического вуза в условиях двухуровневого образования ... 39
Ниханбаева Ә.Қ. География сабағында оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру үшін сандық ресурстарды қолданудың тиімділігі ... 41
Нықаш Г.С. Цитизин алкалоиды негізінде биологиялық белсенді туындыларын синтездеу ... 44
Потапова А.А. Моделирование воздействия изменения температуры на эффективность и выходную мощность солнечной панели ... 46
Сәбитбекқызы А. Псевдо вольтерра интегралдық теңдеуін шешу және біртекті теңдеуді зерттеу ... 49
Садыкова А.Ж. Білім берудегі заманауи өзгерістердің оқушылар денсаулығына әсері ... 52
Серикова Л.А. Трансцендентные кривые: связь прошлого и настоящего в эволюции математики ... 54
Сулейменова Н.Р. Жазықтықтағы өзектік жүйені ақырлы элементтер әдісімен есептеу ... 57
Тимошина К.Д. Краевая задача для волнового уравнения дробного порядка ... 59
Тохтарбай Г.А., Усенова М.С., Ғабдолла А.Н., Кайыржанова Н.К. Синтез и исследование химической модификации азот и серосодержащих пятичленных гетероциклов, обладающих различными видами биологической активности ... 61
Фаттахова Р.С. Функция в природе и технике ... 64

Секция «Актуальные проблемы гуманитарных наук»

Абилпейсова М.Б. Хикметы Ходжа Ахмеда Ясави ... 68
Абильмажинова Д.Е. Медиа-дискурс туризма: особенности языка и стиля ... 69
Алмасова А.А. Data-журналистиканың медиатрент ретіндегі сипаты ... 72
Аман Н.Ә. Құнанбай Өскенбайұлы: ел қамқоры және дала меценаты ... 76
Амангелді Ж.А. Сербия и Европейский Союз: долгий процесс переговоров ... 79
Асылбекова Н.С. Реализация стратегии формирования гражданской идентичности в Республике Казахстан ... 82
Балтабаева А.К. Қоңыр сөзінің мағыналық ерекшеліктері (концептуалды талдау) ... 83
Бахбергенова Г.А. Қазақ поэзиясындағы орнитологиялық образдар табиғаты ... 86
Даудова А. Ю. Мультфильмы как средство развития межкультурной компетенции студентов-переводчиков (на примере культурно-исторических ландшафтов бетпакдалы) ... 88
Дюржанова М.Ж. Қазақ және орыс тілдерінің контрастивті спецификасы (лингвистикалық сипаттамалардағы ортақ формалар) ... 91
Истомина А.А. Лингвостилистический анализ политического дискурса в англоязычных антиутопиях ... 93
Максимова Д.В. Репродуктивное поведение студенческой молодежи: стереотипы и установки ... 96

Малкенов С.М., Закумбаев А.М. Смысловая и структурная организация эргонимов городской среды Караганды ... 99
Нурпеисова С.Е. Из истории школьного образования детей спецпереселенцев кавказских народов в центральном казахстане (1940-1950-е гг.) ... 101
Өмірзақ А.А. Қазақстанның қазіргі әлемдегі геосаяси орны ... 104
Серік К. Әдебиет пәнін комикс арқылы оқыту ... 106
Серікбай Т. Әлеуметтік әлсіз топтар негзіндегі әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық: себептері, салдары және қарсы тұру тәсілдері ... 109
Тельман Ұ.Д. Мырза ұлықбек пен ақ орда ханы барақтың арасындағы дипломатиялық және саяси қарым-қатынастар ... 112
Чижова Я.А. Социальный портрет заключенных степного лагеря (особый лагерь №4) ... 114
Akshat Singhal, Rudransh Jain. Medical education in indian cities: comparative analysis ... 117
Priyansh Jaiman. Positive and negative impacts of abortion on society ... 119

Секция «Проблемы социально-педагогических наук»

Алжанова А.У. Модель формирования мотивационной сферы обучающихся в области музыкального искусства в условиях колледжа ... 121
Апенова К.М. Метод сенсорной интеграции как средство развития проприоцептивной системы у детей с расстройствами аутистического спектра ... 123
Асанат Ж.М. Футболшыларды оқу-жаттықтыру жүктемесіне бейімденіп машықтану бойынша зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері ... 125
Бишеханова А. Л. Жалпы сөйлеу тілі дамымауы бар мектеп жасына дейінгі балалармен жүргізілетін түзету жұмыстары ... 129
Боранқұлова Г.М. Бастауыш мектеп оқушыларының коммуникативті дағдыларын ойын арқылы қалыптастыру ... 132
Даулетбек Е. Ағылшын тілі сабағында аутенттік сериалдар арқылы студенттердің мотивациясын дамыту ... 134
Дашкина И.А. Развитие иноязычной грамматической компетенции младших школьников посредством виртуальной доски miro ... 136
Дюбанова С.И. Развитие двигательных способностей детей дошкольного возраста на основе игрового метода ... 138
Ереже Ә. Жастарды патриоттыққа тәрбиелеуде әбдісалан нұрмахановтың спорттағы мұрасын пайдалану ... 141
Колмагорова М.А. Педагогические условия формирования информационной грамотности младших школьников ... 144
Курбанова Д.Н. Салауатты өмір салты арқылы оқушыларды ұлттық ойындарға тәрбиелеу ... 146
Мұқажан А.С. Тілді меңгерудің дәмді жолдары: тағам дайындау рецептерін қолдану арқылы ағылшын тілін үйрету ... 148
Оралбек А.С. Қарағанды қаласында спорттық жарыстарды басқару тәжірибесі ... 151
Рыскелді Т.А. Ақпараттық технологияны қолдану арқылы құзыреттілікті қалыптастырудың маңыздылығы ... 154
Цветков А.С. Саморассчитывающийся тренировочный цикл «inception 1.0» для роста мышечной массы и увеличения силовых показателей для людей с минимальным уровнем физической подготовленности ... 155

Секция «Актуальные вопросы экономики и права»

Бейсенгазин Б.Қ. Бизнесті басқаруда цифрландыруды қолдану жағдайлары ... 159
Бексеитова Л.Ж. Екінші деңгейдегі банктердің заңды тұлғаларды. Несиелеу ерекшеліктері ... 161
Берденова У.Қ. Жастардың құқықтық нигилизмі әлеуметтік проблема ретінде ... 164
Жауқарбекова А. «Даму банкі» ақ-ның несиелік портфелін талдау ... 166
Косдаулетова А.М. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының рөлі және маңызы ... 168
Мадуарова А.Ж. Кәмелетке толмаған азаматтарды әркетке қабілетті деп жариялау ерекшелігі ... 170
Маралов М., Жанатұлы Д. Қазақстан республикасындағы технологиялық жұмыссыздық ... 173
Марат М.М. Некоторые проблемы международного усыновления в Республике Казахстан ... 175
Нурекин Д. К. Экономикадағы мемлекет, ғылым, білім беру және бизнестің өзара әрекетінің негізгі мәселелері ... 178
Оразова А. Б. Қазақстан республикасында электронды сот ісін жүргізу тәртібінде азаматтық істерді қарастырудың ерекшеліктері ... 180
Раймова А.Ж. Блокчейн технологиясын құқықтық реттеу ... 183
Рахимжанова Г.Е. Аналитические инструменты внедрения цифровых технологий в логистику ... 185

Сержанқызы Б. Мемлекеттік-жекеменшік серіктестігін қолданудың. Шетел тәжірибесі 187
Тихомолова К. С. Риски и аспекты, связанные с аудитом дебиторской задолженности 189
Тұрсынбай А.Ш. Аудиторлық тәуекелді бағалаудың қажеттілігі мен мәселелері 191